

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN
IN DE TWEEDE WERELDOORLOG
1939-1945

DEEL 8

tweede helft

DR. L. DE JONG

HET KONINKRIJK
DER NEDERLANDEN
IN DE
TWEEDE
WERELDOORLOG

DEEL 8

GEVANGENEN EN
GEDEPORTEERDEN

tweede helft

'S-GRAVENHAGE / MARTINUS NIJHOFF / 1978

COPYRIGHT 1978
RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE
AMSTERDAM

DRUK: STAATSDRUKKERIJ - 'S-GRAVENHAGE
PRINTED IN THE NETHERLANDS

Inhoud

Hoofdstuk 6 – Concentratiekampen in Nederland	579
Schoorl	581
Amersfoort	583
Ommen	627
Vught	637
Terugblik	692
Hoofdstuk 7 – Gedeporteerde Joden	698
Barneveld	709
<i>Judendurchgangslager</i> Vught	712
Westerbork	725
Theresienstadt	767
Bergen-Belsen	774
Trein naar 'Polen'	784
De Kosel-groep	790
Auschwitz	802
Sobibor	865
Hoofdstuk 8 – Terugblik	884
Hoofdstuk 9 – Hulp van buiten	895
Hulporganisaties	900
Hulp aan krijgsgevangenen	922
Hulp aan gijzelaars	926
Hulp aan gevangenen in gevangenissen	926
Hulp aan gevangenen in concentratiekampen in Nederland	929
Hulp aan gevangenen in concentratiekampen in Duitsland	935
Hulp aan gedeporteerde Joden	949
Slot	966

INHOUD

Bijlage – Overzicht van de SS-rangen	977
Lijst van illustraties	979
Lijst van kaarten	981
Lijst van tabellen	982
Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten	983
Register	985

ISBN 90 247 2077 X

Concentratiekampen in Nederland

Afgezien van de speciaal voor Joden bestemde kampen die in hoofdstuk 7 aan de orde komen, heeft bezet Nederland vier detentie-oorden gekend die wij 'concentratiekampen' mogen noemen: de kampen in Schoorl, Amersfoort, Ommen en Vught – wij plaatsen ze hier in de volgorde van oprichting. De kampen in Schoorl en Amersfoort ressorteerden onder de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, het kamp in Ommen dient men te zien als een creatie van *Generalkommissar* Schmidt en het kamp in Vught was, gelijk reeds in vorige hoofdstukken opgemerkt, het enige van de vier kampen dat onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* viel; het was dan ook het enige kamp dat door de Duitsers zelf als '*Konzentrationslager*' ('*KL*') aangeduid werd: als '*KL Herzogenbusch*' komt het in talrijke Duitse stukken voor. Het kamp in Ommen (wij zullen in dit hoofdstuk verder gemakshalve 'Ommen' schrijven, en zo ook 'Schoorl', 'Amersfoort' en 'Vught') heet in die stukken als regel '*das Lager Ommen*' of '*das Arbeitseinsatzlager Erika*', het kamp in Schoorl, aanvankelijk gebruikt als interneringskamp van Fransen en Engelsen, werd, toen er al enige tijd Nederlandse gevangenen van de *Sicherheitspolizei* in opgesloten waren, als '*Polizeiliches Durchgangslager*' aangeduid en dit werd ook, toen Schoorl door Amersfoort vervangen werd, de aanduiding van het kamp Amersfoort: het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*, ofwel het *PDA*.

Ommen was eerst, d.w.z. van juni '42 tot mei '43, een kamp waarin gevangenen van de Nederlandse justitie opgesloten werden; toen het als gevolg van de protestactie van de Nederlandse rechterlijke macht (beschreven in hoofdstuk 8 van deel 6) die functie verloor, werd het een opsluitingsoord van personen die getracht hadden zich aan de arbeidsinzet in Duitsland te onttrekken: 'contractbrekers', 'weigeraars' van de arbeidsinzet en 'asociale' – wij herinneren er aan dat *Generalkommissar* Schmidt als gemachtigde van Sauckel speciale bevoegdheden had op het gebied van die arbeidsinzet. Wat de categorieën gevangenen aangaat, is Ommen dus een tamelijk eenvoudig kamp geweest.

Dat laatste kan men van Schoorl, Amersfoort en Vught niet zeggen: dat waren drie vergaarbakken van allerlei soorten gevangenen en zulks was ook onvermijdelijk, gegeven het feit dat (zoals wij in de hoofdstukken 1 en 4

onderstreepten) de *Sicherheitspolizei* talloze personen om de meest verschillende redenen in arrest nam en in gevangnissen of concentratiekampen opsloot. Wat de ons in het bijzonder interesserende illegale werkers betreft: zij werden behalve in gevangnissen, ook wel in kampen als Schoorl, Amersfoort en Vught vastgehouden terwijl hun zaak bij de *Sicherheitspolizei* nog in onderzoek was; dat onderzoek kon eindigen met vrijlating, met overdracht aan de Duitse justitie, of met *Abtrennung*, d.w.z. met het opleggen van *Schutzhaft*. Bij overdracht aan de Duitse justitie konden die illegale werkers, voor hun proces begon, nog heel wel een tijdlang in het concentratiekamp gedetineerd blijven (men denke aan de OD'ers in Amersfoort), en als *Schutzhaft* opgelegd was, werden zij, totdat in januari '43 Vught in gebruik genomen was (Amersfoort werd toen ontruimd), steeds naar concentratiekampen in Duitsland overgebracht - van januari '43 af geschiedde dat slechts met de 'zware' gevallen: de 'lichte' en 'middelbare' werden nadien in Vught opgesloten; dat kon geschieden voordat van het *Reichssicherheitshauptamt* het officiële *Schutzhaftbefehl* ontvangen was. Het kampcomplex te Vught, waarvan een *Judendurchgangslager* deel uitmaakte, kende dus een *Schutzhaftlager* en er kwam, zoals wij in hoofdstuk 4 memoreerden, in de zomer van '43 ook een *Polizei-* of '*SD*'-*Lager*, dat uitsluitend gevuld was met *Untersuchungshäftlinge*.

In hoofdstuk 4 wezen wij er ook op dat in de zomer van '43, toen Amersfoort opnieuw met gevangenen gevuld werd, door Deppner, chef van de *Abteilung IV (Gegnerbekämpfung)* in de staf van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, bepaald werd dat Amersfoort (door hem toen tot '*Erweitertes Polizeigefängnis*' herdoopt) en Vught elk een eigen functie zouden krijgen: Amersfoort als detentie-oord van 'lichte' gevallen aan wie niet meer dan zes maanden *Schutzhaft* opgelegd zou worden (daaronder vielen, aldus Deppner, '*insbesondere Judenbegünstigung, Schwarzhandel und Arbeitsvertragbruch*'), en Vught als detentie-oord van diegenen voor wie een langere periode van *Schutzhaft* aangevraagd zou worden.¹ Is die richtlijn in het oog gehouden? Wèl in zoverre dat ontduikers van de arbeidsinzet over het algemeen niet naar Vught gezonden werden, maar helpers van Joden, zwarthandelaren en clandestiene slachters kwamen daar wel degelijk als *Schutzhäftlinge* terecht: in het *Schutzhäftlager* dus. Gedeeltelijk had Vught dus precies dezelfde functie als Amersfoort.

'Los nog van het feit', schreven wij in hoofdstuk 4, 'dat de groeiende omvang van het verzet, van het illegale werk en, niet te vergeten, van de econo-

¹ *Merkblatt*, 30 juli 1943, van E. Deppner (*HSSuPF*, 53 a).

mische criminaliteit tot een overstelpend aantal arrestanten leidde, moet in het oog gehouden worden dat wie zich boven de wet stelt, er geen sterke behoefte aan heeft, regels, welke ook, in acht te nemen.' In onze nadere gegevens over de vier genoemde kampen komen dan ook hier en daar verwarrende elementen voor: de realiteit van de kampen is nu eenmaal chaotischer geweest dan men uit de voorschriften zou afleiden.

Schoorl

In juni '40 werd door de bezetter besloten om de in ons land wonende Engelse, Franse en Belgische mannelijke staatsburgers van zestien jaar en ouder te interneren. Zij werden ondergebracht in een aan de rand van de duinen liggend barakkenkamp te Schoorl dat vóór de meidagen van '40 delen van een Nederlands infanterie-regiment gehuisvest had en na de capitulatie korte tijd in gebruik was geweest bij een onderdeel van de *Wehrmacht*. De Fransen en Belgen werden spoedig vrijgelaten, later ook de Engelsen, voorzover zij zestien tot achttien jaar waren – de overige Engelsen werden, vermoedelijk begin '41, naar een civiel interneringskamp in Opper-Silezië overgebracht (in Tost bij Gleiwitz), en aan die Engelse mannen werd in '42, toen de Verenigde Staten met Duitsland in oorlog waren gekomen, een aantal Amerikaanse staatsburgers uit Nederland toegevoegd die eerst enige maanden in het kamp te Amersfoort geïnterneerd waren geweest; de vrouwen onder hen werden met enkele Engelse vrouwen (die blijkbaar ook opgepakt waren) naar een apart interneringsoord overgebracht, ver van de mannen: in Liebenau aan het Meer van Konstanz. Het totaal aantal van deze geïnterneerden (mannen en vrouwen, Engelsen en Amerikanen) bedroeg in de zomer van '44, zoals uit Tabel VII bleek (zie pag. 226–27), ruim vierhonderd.

Vermoedelijk is Schoorl aanvankelijk louter aangeduid als '*Internierungslager*'. Het ressorteerde, gelijk reeds gezegd, onder de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, en had dan ook een *SS*-officier als *Kommandant*: aanvankelijk *SS-Untersturmführer* Johann Stöver, later (van juni '41 af) *SS-Hauptscharführer* (een onder-officier dus) Karl Peter Berg. Het kamp werd bewaakt door manschappen van de *Ordnungspolizei* en kreeg, naar het schijnt, toen Stöver verdween, officieel ook de al genoemde nieuwe aanduiding: *Polizeiliches Durchgangslager*. In feite was het toen al vele maanden zulk een *Durchgangslager* geweest, beter misschien: een concentratiekamp, in zoverre namelijk dat het gebruikt was om er groepen personen in op te

sluiten die òf in het kamp een korte straf tijd ondergingen òf er vastgehouden werden in afwachting van hun transport naar een ander kamp.

Welke groepen?

Eind februari '41 de bijna vierhonderd Amsterdamse Joden (mèt enkele uit Den Haag) die bij de razzia's in de hoofdstad op 22 en 23 februari '41 gegrepen waren (zij werden naar Buchenwald doorgezonden); begin maart een kleine tweehonderd achttien- tot dertigjarige inwoners van Sommelsdijk (Goeree-Overflakkee), die volgens de *'Meldungen aus den Niederlanden'* gearresteerd waren *'als Vergeltungsmassnahme'* (zij werden dus strafgijzelaars) *'für fortgesetzte Beleidigungen und Belästigungen von Wehrmacht- und Polizeiangehörigen'*¹ (een maand detentie); begin mei bijna honderd officieren van het 1ste luchtvaartregiment, verdacht van samenwerking met drie honner die met 2 Fokker G-1's naar Engeland ontsnapt waren (zes weken detentie); medio mei ruim tweehonderd Nederlandse arbeiders die bij de *Organisation Todt* op een Duits vliegveld bij La Rochelle gewerkt hadden, daar last hadden veroorzaakt en onder geleide *en bloc* per trein naar Nederland teruggezonden waren (binnen een week vrijgelaten); begin juni ca. driehonderd bij een razzia in Amsterdam gegrepen Joden (spoedig doorgezonden naar Mauthausen); eind juni negentig voormannen van de Anti-Revolutionaire Partij en het Christelijk Nationaal Vakverbond (na twee maanden werden vijftig vrijgelaten en veertig aan de groep der Indische gijzelaars in Buchenwald toegevoegd), alsmede ruim vierhonderd preventief gearresteerde communisten (benevens enkele anarchisten en leden van de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij en van het Nationaal Arbeidssecretariaat), aan wie spoedig nog bijna tweehonderd andere communisten toegevoegd werden (van die zeshonderd werden tweehonderd vrijgelaten, de overigen werden naar Amersfoort overgebracht); begin juli de burgemeester, drie plaatselijke predikanten en zestien andere burgers van Maassluis, allen als strafgijzelaars gearresteerd omdat een in de gemeente teruggekeerde politieke gevangene een grootse huldiging ten deel gevallen was (ook die gijzelaars werden naar Amersfoort overgebracht); begin september dertig inwoners van Rijnsburg waar Koninginnedag-'41 (31 augustus) met uitbundigheid gevierd was (naar Amersfoort) – en tenslotte zaten in die tijd, wegens demonstraties voor het vorstenhuis, in Schoorl ook nog vier-entwintig andere Nederlanders gevangen van wie wij niet weten, waar en wanneer zij gearresteerd zijn.

Men kan uit deze gegevens afleiden dat Schoorl, voordat het eind oktober

¹ *'Meldungen aus den Niederlanden'*, 39 (31 maart 1941), p. 60.

'41 opgeheven werd, afgezien van de geïnterneerde buitenlanders, in totaal ca. negentienhonderd gevangenen geteld heeft (nooit meer dan ca. zevenhonderd tegelijk); van hen zijn van medio augustus '41 af ca. vierhonderdvijftig successievelijk overgebracht naar het kamp dat wij straks gaan beschrijven: Amersfoort. Onder die negentienhonderd gevangenen bevonden zich ca. vijf-en-twintig vrouwen (kaderleden van de CPN, voorzover wij weten) – zij werden niet naar Amersfoort gezonden maar via een van de Amsterdamse Huizen van Bewaring naar Ravensbrück. 'Daar is het niet zo prettig als hier', zei de *Lagerkommandant* van Schoorl, Berg, tegen een van die vrouwen.¹

Was Schoorl dan zo 'prettig'? Bepaald niet, maar het regime was niet streng en er is, voorzover bekend, niet één gevangene gestorven. Zeker, de Joden en de communisten (en a *fortiori* de communisten die van Joodse afkomst waren) werden door Berg wel eens getreiterd en mishandeld of kregen van hem (evenwel nooit gedurende lange tijd) uitputtende straffen opgelegd, maar dergelijke voorvallen vormden uitzonderingen. Er werd in Schoorl geen zwaar werk verricht, er was genoeg te eten en men mocht brieven en pakketten ontvangen. 'Vergeleken met al mijn latere ervaringen hebben we in Schoorl', aldus een communist, 'een herenleven gehad. Berg die in Amersfoort uit een heel ander vaatje zou tappen' (hij werd er in maart '42 tweede *Schutzhaftlagerführer* en een jaar later *Kommandant*) 'gedroeg zich hier in het algemeen als een heer. Wel is hij zich hier ook zo nu en dan aan uitspattingen te buiten gegaan'²: symptomen van de in hem sluimerende wreedheid die zich in Amersfoort duidelijk zou manifesteren.

Waarom het kamp in Schoorl als *Polizeiliches Durchgangslager* opgeheven werd, weten wij niet; wij vermoeden dat de 'SD' van oordeel was dat de ligging te excentrisch was en dat zij bovendien, zo dicht bij zee, teveel risico's inhield; wellicht bood de terreingesteldheid ook niet voldoende uitbreidingsmogelijkheden.

Amersfoort

Het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* (wij zullen de aanduiding 'Erweitertes Polizeigeängnis' maar laten rusten) heeft in totaal ruim vijf-en-

¹ Aangehaald in D. Walda: *Terug in de tijd*, p. 99. ² 'Verslag van mededelingen van W. J. Schäffer' (16 april 1948), p. 4 (GC).

dertigduizend gevangenen geteld en een maximale bezetting gehad van ca. vierduizend gevangenen. De geschiedenis van het kamp valt in twee perioden uiteen: de periode van augustus '41 (oprichting) tot januari–maart '43 (ontruiming) en de periode van mei–juni '43 (heropening) tot aan de bevrijding. In die eerste periode vormde Amersfoort de enige grote vergaarbak van gevangenen die de 'SD' bezat – in de tweede had de 'SD' de beschikking over twee vergaarbakken: Amersfoort en Vught, en toen werd Amersfoort, althans tot september '44 (de gebeurtenissen tijdens de hongervinter en bij de bevrijding zullen wij pas in deel 10 beschrijven), hoofdzakelijk gebruikt om er ontduikers van de arbeidsinzet in op te sluiten die naar Duitsland doorgezonden werden. Het kamp heeft zijn aanduiding als *Durchgangslager* ten volle verdiend: van de genoemde ruim vijf-en-dertigduizend gevangenen zijn ca. twintigduizend naar Duitsland op transport gegaan: in de eerste periode, afgezien nog van enkele honderden 'contactbrekers', bijna twee-en-twintighonderd gevangenen hoofdzakelijk naar Mauthausen, Neuengamme, Buchenwald en Sachsenhausen, in de tweede periode (van oktober '43¹ t.e.m. maart '45) een kleine achttienduizend naar de meest verschillende oorden: naar concentratiekampen (in de hongervinter vooral naar Neuengamme), naar *Arbeitsziehungslager*, maar ook naar tientallen, ja honderden ondernemingen in Duitsland.

*

Bij het kamp in Amersfoort werd, evenals bij dat in Schoorl, gebruik gemaakt van barakken van het Nederlandse leger: bezuiden Amersfoort, op de grens van de gemeenten Amersfoort en Leusden, was begin '39 een kamp gebouwd voor infanterie-eenheden die op de Leusderhei gingen oefenen, het kamp 'De Boskamp'; in dat kamp waren enkele kleine barakken voor de administratie, een eetbarak en vier slaapbarakken. Bij de mobilisatie werden er delen van een infanterie-bataljon in gelegerd.

In de lente van '41 werd door de bezetter besloten, van 'De Boskamp' een concentratiekamp te maken. Naar verhouding zou dat een klein kamp zijn: in de slaapbarakken, die van hout waren, was tezamen slechts plaats voor ca. zeshonderd gevangenen. Elke barak was gevuld met kribben en

¹ In '43 hebben van januari t.e.m. september uit Amersfoort geen transporten naar concentratiekampen in Duitsland plaatsgevonden.

UITBREIDING VAN 'AMERSFOORT'

kende geen apart dagverblijf: in de gangen tussen de kribben stonden wat tafels met banken; op die banken zou slechts één op de drie gevangenen kunnen zitten. Bij die vier barakken behoorden voorts waslokalen en wcruimten. Bij dat alles merken wij nu reeds op dat het kamp in de loop van '42 aanzienlijk uitgebreid werd: het aannemersbedrijf G. B. van Hoek uit Delft bouwde er in opdracht van de 'SD' 10 grote stenen slaapbarakken bij en er kwamen ook talrijke andere nieuwe barakken en loodsen waarin werkplaatsen ondergebracht werden. Bij die uitbreiding en bij het leveren van de inventaris waren, van het genoemde aannemersbedrijf afgezien, meer dan twintig Nederlandse firma's betrokken. Erg deskundig werden die stenen barakken overigens niet gebouwd: de fundering was zo laag dat de vloeren beneden het niveau van de begane grond waren komen te liggen; het gevolg was dat bij regen zwarte modder naar binnen stroomde. Hoe dat zij, het kleine kamp werd uitgebreid tot een van ca. vierduizend slaapplaatsen. Dat grotere kamp was klaar toen alle gevangenen uit Amersfoort (op acht na die corveediensten verrichtten ten behoeve van de kamp-SS'ers die in Amersfoort achterbleven) in de eerste maanden van '43 naar het volledig nieuw gebouwde kamp Vught overgebracht werden.

Bij de uitbreiding nu van Amersfoort (en de aanleg van terreinen in de buurt) waren in de loop van '42 de gevangenen die er toen opgesloten zaten, intensief ingeschakeld: voor het rooien van bomen, voor egaliseringswerk, voor allerlei sjouwwerk, om te metselen, te timmeren enz., enz. Met die uitbreiding hing uiteraard samen dat ook de omheining verplaatst werd. Die omheining bestond uit twee dubbele prikkeldraadversperringen van vier meter hoog; bij de binnenste versperring behoorden acht wachttorens die dag en nacht bezet waren. Tussen de binnenste en de buitenste versperring lagen de barakken van de kamp-SS alsmede een betonnen strafbunker die aan het oorspronkelijke legerkamp toegevoegd was. Er was ook nog, op enkele honderden meters afstand, een derde, lagere prikkeldraadomheining; in het gebied tussen de tweede en de derde omheining (gebied waar steeds gevangenen-Kommandos aan het werk waren) patrouilleerden SS'ers; zij vormden de *äussere Postenkette*. Dat het voor burgers verboden was, het gehele gebied te naderen en te betreden (dat verbod werd op waarschuwingborden kenbaar gemaakt), spreekt vanzelf. Tussen de tweede en de derde omheining lagen dichte bospercelen: men kon van buiten af niet zien wat zich in en bij het kamp afspeelde.

In tegenstelling tot wat met de concentratiekampen in Duitsland het geval was, werd het 'eerste', kleine kamp Amersfoort dus niet door gevangenen gebouwd; het zijn arbeiders, wellicht ook SS'ers geweest die van het legerkamp een concentratiekamp maakten, waartoe overigens niet veel

méer nodig was dan dat de prikkeldraadversperringen aangebracht werden.

Twee soorten SS'ers moeten wij nu opnieuw onderscheiden: de kamp-SS'ers en de bewakings-SS'ers. Wij willen met de bewakings-SS'ers beginnen.

In april '41 richtte Rauter een klein korps op dat op de SS-sector allerlei bewakings- en andere taken te verrichten kreeg: de *Stabskompanie beim höheren SS- und Polizeiführer Nord-West*. Er kwamen ca. zeventig *Waffen-SS*'ers in terecht, hoofdzakelijk Duitsers die al lange tijd in Nederland gewoond hadden en die, na gekeurd te zijn, te horen gekregen hadden, velen stellig tot hun opluchting, dat zij niet voor de militaire dienst gebruikt zouden worden. *Kommandant* van die *Stabskompanie* werd een SS-officier: *SS-Hauptsturmführer* dr. Alphons Brendel. Deze werd in oktober '41 *Kommandant* van de *SS-Schule Avegoor* en toen in zijn functie bij de *Stabskompanie* opgevolgd door een andere SS-officier: *SS-Hauptsturmführer* Paul Anton Helle, een in '98 in Zuid-Tirol geboren Oostenrijker die in de jaren '20 relaties met Rauter onderhouden had en, evenals deze, in '34 na de mislukte *Putsch* van de Oostenrijkse *NSDAP* naar Duitsland was gevlucht. Helle was later officier geweest bij de SS-bewakingseenheden van Dachau, Mauthausen en Sachsenhausen – hij was het die, stellig geheel conform Rauters wensen, de *Stabskompanie* ging uitbreiden tot een bataljon: het *SS-Wachbataillon Nord-West* dat, bij besluit van Himmler, op 1 januari '42 opgericht werd. In dat *Wachbataillon* ging toen de eenheid op die vóórdien voor de buitenbewaking van het kamp Amersfoort zorggedragen had: het *Wachkommando*.

Tot die eenheid waren o.m. veertig Nederlanders toegetreden die zich in de zomer van '41 in Ommen hadden gemeld, in de verwachting, daar geschoold te worden voor leidinggevend werk in de Oekraïne; van die veertig legden, toen zij eenmaal begrepen wat de taak van het *Wachkommando* was, ca. vijftien hun werk neer – de overigen bleven. Zij werden aangevuld met uit Duitsland overgebrachte oud-militairen (leden van de *Kyffhäuserbund*) en met Nederlandse SS'ers. Dat alles ging geleidelijk, en hoe de samensmelting van *Wachkommando* en *Stabskompanie* zich precies voltrokken heeft, weten wij niet – wèl, dat het *Wachkommando* van het concentratiekamp Amersfoort, zolang het bestond, onder bevel stond van de eerste *Lagerkommandant*: *SS-Obersturmführer* Walter Heinrich, een politiefunctaris uit Duitsland, en dat Helle, na eerst *Kommandant* van de *Stabskompanie* geweest te zijn, *Kommandant* werd van het *Wachbataillon*.

Dit *Wachbataillon* ging, zoals wij al in deel 6 (hoofdstuk 5, in de paragraaf 'Duitse semi-militaire hulpdiensten') vermeldden, uiteindelijk zes compagnieën tellen: de 1ste bewaakte het concentratiekamp Amersfoort, de 3de en

6de bewaakten de gijzelaarskampen in Noord-Brabant, de 4de en 5de het concentratiekamp Vught en de 2de compagnie die van juli '42 af een half jaar lang het *Judendurchgangslager* Westerbork bewaakt had, werd begin '43 in de 'Vesting Scheveningen' gelegerd. In totaal kwamen er in het *Wachbataillon* korte of lange tijd ca. drie-en-dertighonderd Nederlandse vrijwilligers terecht: NSB'ers, ex-NSNAP'ers, leden van de door de pro-Duitse avonturier Paul Kiès geleide voormalige Troelstra-beweging, en partijlozen; het werd een ongeregelde, bandeloze troep (de gemiddelde sterkte was ongeveer twaalfhonderd man) waarvan talrijke leden, afgezien nog van de kwalijke taak die zij verrichtten, zich schuldig maakten aan diefstal, oplichting, plundering, chantage en geweldpleging. Wij vermelden in dit verband dat de Britse luchtmacht op 13 februari '43 in het kamp Amersfoort (de meeste gevangenen waren toen al naar Vught verplaatst) de barakken van de 1ste compagnie van het *Wachbataillon* aanviel; onder de SS'ers vielen toen zes doden en elf gewonden. 'Die angreifenden Flieger', werd in een rapport van de *Wehrmacht* opgemerkt, 'kannten also die genaue Lage und Bestimmung dieser Baracke!'¹ – een veronderstelling die onjuist was: voor de RAF was het een toevalsdoel.²

Nu de kamp-SS'ers.

Toen Amersfoort in augustus '41 in gebruik werd genomen, werd, gelijk reeds vermeld, SS-Obersturmführer Walter Heinrich *Lagerkommandant*. Als politiefunctionaris had hij nooit met de interne organisatie van een concentratiekamp te maken gehad: hij kon dus uit eigen ervaring geen scholing geven aan de ca. twintig leden van het *Wachkommando* die hij voor de kamp-SS uitkoos. Een van die twintig, Willy Engbrocks, een Duitser uit Limburg,³ wist later slechts weer te geven dat Heinrich tegen de kamp-SS'ers zei: 'Dit wordt een verzamelplaats voor levensgevaarlijke elementen.'⁴ Hoe men met die elementen moest omgaan, werd de Amersfoortse kamp-SS'ers niet door Heinrich duidelijk gemaakt maar door twee SS'ers uit

¹ WBN, *Feldkommandantur* 724: 'Lage- und Stimmungsbericht Nr. 2/43' (27 febr. 1943), p. 5 (CDI). ² De aanval werd uitgevoerd door lange-afstandsjagers van het type *Mustang* die op 13 februari '43 opdracht hadden, boven Noord-Frankrijk, België en Nederland te vliegen en elk doel te bestoken dat daarvoor in aanmerking kwam; bij het concentratiekamp Amersfoort werd de aandacht van een eskader van 4 *Mustangs* getrokken doordat een aantal militairen van het *Wachbataillon* voor hun barak opgesteld stond. ³ Hij wilde, beweerde hij later, in een vroeg stadium onderduiken maar liet dat na, toen een geestelijke te Gemert hem aangeraden had te blijven, zeggend: 'Probeer een goed mens te zijn voor de gevangenen'. (R. Valkenburg: *Een mens in haatuniform*, p. 22). ⁴ A.v., p. 21.

Dachau. Dezen vertèlden niet alleen hoe men in Dachau placht op te treden, maar tóónden dat ook: toen op 18 augustus '41 de eerste groep gevangenen uit Schoorl (bijna tweehonderd communisten) in Amersfoort aankwam, 'gingen', aldus Engbrocks, 'de twee SS'ers er tussen, ik weet nóg niet om welke aanleiding' (alsof een aanleiding nodig was!) 'en na 10 minuten hadden verschillende gevangenen geen tanden meer in hun mond.'¹

Ruim twee weken later, begin september, werd een transport van bijna honderddertig gevangenen uit de Cellenbarakken in overvalwagens naar Amersfoort overgebracht. 'We zien', aldus een van die gevangenen, pater B. van Genuchten,

'zwoegende mannen . . . die zwijgend zware bommen dragen. Dan breekt plotseling de hel los: 'Los, los, 'raus, 'raus, lauf, lauf!' De deuren worden opengesmeten en we worden met stokslagen uit de wagens gedreven. De leider van de bende staat op een boomstronk. Daar wijst zijn stok in mijn richting, en enthousiast schreeuwt hij: 'Ein Pfaffe, ein Pfaffe!' Dan stormen een zevental SS'ers op me af en slaan en stompen me met alle geweld op hoofd en schouders . . . Er wordt me gevraagd of ik ook een Jood ben.'

De gevangenen moesten zich vervolgens midden op de appelplaats ontkleden 'en tussen twee rijen SS'ers doorrennen. Ze zijn met stokken gewapend en slaan ons waar ze kunnen.'² Die *Empfangzeremonie* bleef in de gehele eerste periode van Amersfoort in hoofdtrekken dezelfde, met dien verstande dat van mei '42 af de twee toen nieuw benoemde *Lagerältesten I* en *II* (gevangenen dus), Jan Hurkmans en Willem Eegdeman, af en toe, misschien wel vaak, het opjagen en mishandelen overnamen – 'ringelpiesen' heette dat toen. 'Het begon', aldus een illegale werker die in juni '42 Amersfoort binnengevoerd werd,

'met *Laufschritt*, looppas, vallen, opstaan, *hinlegen*, *aufstehen*, zijdelings op de grond wentelen, opstaan, *hinlegen*, *aufstehen*, *hinlegen*, rollen, zonder onderbreking, uren achter elkaar in de brandende, felle zon. Zij die niet mee konden komen, werden onbarmhartig met de knuppels bewerkt . . . Van velen waren rug en schouders zwart van geronnen bloed, vermengd met het sintelgruis van de appelplaats.'³

De twee SS'ers uit Dachau (zij bleven geruime tijd in Amersfoort) hadden school gemaakt! *Lagerkommandant* Heinrich mocht tevreden zijn. Wàs hij

¹ A.v. ² B. van Genuchten: *Vier jaren achter prikkeldraad*, p. 7-8. ³ J. H. Snijders: 'Verslag', p. 6 (GC).

dat ook? Wij weten het niet. 'Hij houdt niet van martelingen', schreef Dick Folmer, het lid van de Oranjewacht, wiens procesbeschrijving wij in hoofdstuk 4 citeerden, in zijn dagboek¹, 'hij wil ze in elk geval niet zien. Als een of ander *Kommando* te zwaar gemarteld wordt en hij loopt er toevallig langs, dan moeten meestal de beulen ophouden.'² Maar die 'beulen' bleven in functie – en Heinrich wist dat. Hij koos de gemakkelijkste oplossing: hij bracht een groot deel van zijn tijd in Amsterdamse café's door, bemoeide zich maar weinig met het kamp en liet de zaken daar goddeels aan de *Schutzhaftlagerführer I* over: Stöver, de eerste *Kommandant* van Schoorl, die spoedig zijn opvolger te Schoorl, Berg, als *Schutzhaftlagerführer II* naast zich kreeg. Naast zich of boven zich? Stöver 'misbruikt(e)', aldus J. F. Hunsche, een van de Amsterdamse strafgijzelaars (wij komen op die groep terug), 'bij het minste of geringste zijn grove knuisten, zijn hoge laarzen of zijn zweep'³, maar was toch, aldus Berg tegen Engbrocks, 'veel te week' ('en dan klonk er verachting in Bergs stem'⁴) – tekenend is het dat, toen Heinrich begin '43 als *Lagerkommandant* verdween, niet Stöver maar Berg zijn opvolger werd, en Berg was het die Kotälla, in september '42 uit het Duitse personeel van de Cellenbarakken aangetrokken om in Amersfoort eerst hoofd van de *Schreibstube* (administratie) te worden, meer en meer feitelijke macht in handen gaf. Het systeem-zelf schoof de bruto's onder de SS'ers naar voren; trouwens, Berg, die in Schoorl slechts zelden met wreedheid opgetreden was, maakte zich in Amersfoort bij uitstek berucht. Een van zijn specialiteiten was dat hij zich, gezeten op de rug van kruipende gevangenen, die hij uit alle macht schopte en met een zweep afranselde, dwars over de *Appellplatz* liet rijden.

Geen *Schutzhaftlagerführer* of *Lagerkommandant* van een kamp als Dachau, Buchenwald, Mauthausen zou zich ooit zo gedragen. Wij raken hiermee een punt aan dat kenmerkend is geweest voor Amersfoort. In de 'officiële' concentratiekampen in Duitsland bestond een onoverbrugbare afstand tussen de *Kommandantur* en de aan het systeem en aan de *Kapo's* prijsgegeven gevangenen; aan die gevangenen maakte geen *Kommandant* of andere SS-officier zijn handen vuil – dat moesten de *Kapo's* doen. In Amersfoort daarentegen ging een groot deel van de kamp-SS'ers zich als *Kapo's* gedragen. Het werd, mede daardoor, aan SS-maatstaven gemeten een uitgesproken ongedisciplineerd kamp. Ook uit de staat van vervuiling waarin het kamp

¹ Folmer werd op 20 maart '42 Amersfoort binnengevoerd; hij ontsnapte op 29 mei d.a.v. ² D. W. Folmer: 'Dagboek', p. 108. ³ J. F. Hunsche: *PDA... Herinneringen van een gijzelaar* (1947), p. 28. ⁴ R. Valkenburg: *Een mens in haatuniform*, p. 97.

spoedig kwam te verkeren (de barakken waren, anders dan in Duitsland, niet kraakhelder maar smerig en bovendien, zodra het warm werd, vergeven van vlooiën en wandluizen), sprak dat gebrek aan discipline. Het kan wel niet anders of veel daarvan moet Rauter zijn opgevallen toen hij op 25 februari '42 en vervolgens wederom op 1 mei '42 Amersfoort inspecteerde en wij zouden ons kunnen voorstellen dat hij toen tot het inzicht kwam dat een tweede uitbreiding van Amersfoort veel minder wenselijk was dan de bouw van een nieuw, geheel volgens de SS-normen opgetrokken en ingericht kamp: het kamp in Vught. Geen van de vooraanstaande kamp-SS'ers van Amersfoort heeft daar een belangrijke leidende functie gekregen.¹

Wat nu die kamp-SS'ers betreft: Heinrich, Stöver en Berg hebben wij al genoemd; zo ook Kotälla, op wie wij nog terugkomen. Van de overigen, de *Block-* en *Kommandoführer* inclusief (sommigen hunner waren Duitsers, anderen Nederlanders) zijn lang niet alle namen bekend. Wij willen wel aannemen dat enkelen hunner af en toe tersluiks sommige gevangenen hielpen, maar de meesten ranselden er op los waar zij konden. Sommigen waren aan de drank, een enkeling was een uitgesproken psychopaat. Eén kreeg van de gevangenen als bijnaam 'het Kerstmannetje', een tweede werd 'De dansende derwijs' genoemd, een derde 'Popeye the Sailorman'², een vierde 'Schuddekontje', een vijfde 'Mal herunter' (deze zei kennelijk vaak 'Komm 'mal herunter!'), een zesde 'De rooie'. Trouwens, *Lagerkommandant* Heinrich en *Schutzhaftlagerführer I* Stöver hadden ook bijnamen: 'Knipperoog' en 'Nelis' (Berg had géén bijnaam) – al die aanduidingen markeerden, dunkt ons, het gebrek aan 'afstand' tussen de kamp-SS'ers en de gevangenen. Op welke wijzen velen onder die kamp-SS'ers zich jegens de gevangenen misdragen hebben, zal uit het vervolg nog blijken.

Tot welke categoriën behoorden die gevangenen?

Bijna tweehonderd preventief gearresteerde communisten (wij verwaarlozen nu maar dat zich bij hen ook enkele leden van andere extreem-linkse groeperingen bevonden) waren, gelijk reeds gezegd, de eersten die uit Schoorl Amersfoort binnengevoerd werden. Nòg tweehonderd communisten, eveneens uit Schoorl afkomstig³, volgden, samen met de strafgijzelaars

¹ Toen aangekondigd was dat Himmler op tweede Pinksterdag, 25 mei '42, Amersfoort zou inspecteren, moesten de gevangenen twee dagen lang het gehele kamp schoonmaken. Daarbij werd niet of nauwelijks geranseld. Om het kamp een vriendelijk uiterlijk te geven, werden bij de barakken boompjes in de grond gestoken, zonder wortels overigens. Himmlers bezoek ging niet door, de boompjes verdwenen en het ranselen werd onmiddellijk hervat. ² In die tijd een bekende figuur uit een serie Amerikaanse tekenfilms. ³ Dit waren gearresteerde illegale werkers.

KATEGORIEËN GEVANGENEN

uit Rijnsburg en Maassluis en, uit de Cellenbarakken, bijna honderddertig gevangenen, onder wie pater van Genuchten wiens beschrijving wij citeerden. In september arriveerden tenslotte enkele tientallen smokkelaars, kermisgasten en woonwagenbewoners ('asocialen') uit Limburg, alsmede honderd Russische krijgsgevangenen (hún lot komt straks aan de orde). November zag de komst van honderdveertig 'contractbrekers' die in verschillende steden als waarschuwend voorbeeld opgepakt waren. Op de Rijnsburger en Maassluisse strafgijzelaars volgden, in januari '42, vijfentachtig strafgijzelaars uit Amsterdam (opgepakt o.m. wegens een aanslag op het Amsterdamse tehuis van het Studentenfront der NSB) – toen zij na bijna drie maanden vrijgelaten werden, hadden vele anderen het kamp al verlaten: de andere strafgijzelaars hadden naar huis kunnen terugkeren, de honderdveertig 'contractbrekers' waren naar een *Arbeitserziehungslager* gestuurd, en ca. vierhonderd communisten had men naar Neuengamme getransporteerd.¹ Amersfoort kende, als elk concentratiekamp, een voortdurend wisselende kampbevolking.

De documentatie ontbreekt om nauwkeurig aan te geven, hoeveel leden van de verschillende categorieën gevangenen in de loop van '42 in Amersfoort opgesloten werden. Er waren onder hen in elk geval meer dan duizend Joden die op overtredingen van de voor hen geldende bepalingen betrappt waren (of van wie dat beweerd werd), voorts Jehova's Getuigen, predikanten en priesters die tegen de bezetter geageerd hadden, talrijke illegale werkers die óf nog *Untersuchungshäftling* óf al aan de Duitse rechtbanken overgedragen waren, vele honderden nieuwe 'contractbrekers' en, tenslotte, grote aantallen zwarthandelaren en clandestiene slachters – van die laatsten alleen al in november en december '42 ca. achthonderd die afkomstig waren uit de Cellenbarakken. Gemiddeld waren er tot juni '42 ca. zevenhonderd gevangenen tegelijk in Amersfoort opgesloten; dat aantal steeg tot ca. vierentwintighonderd in december en klom nog iets verder want in de eerste maanden van '43 werden acht-en-twintighonderdvijftig gevangenen naar Vught verplaatst. Wij merken nog op dat de gevangenen in Amersfoort

¹ Zij kwamen daar dus aan (bijna driehonderd medio november, ruim honderd medio december) in wat wij in hoofdstuk 1 de 'eerste fase' in de geschiedenis der concentratiekampen in oorlogstijd genoemd hebben: de fase van de grootste 'hardheid'. Bovendien werd Neuengamme in december door een vlektyphus-epidemie geteisterd. '*Die Sterblichkeit*', aldus een overzicht van Neuengamme met betrekking tot die maand, '*ist übergross, besonders unter den ausländischen Neuzugängen: den Belgiern, Holländern und Polen.*' (*Lagergemeinschaft Neuengamme: So ging es zu Ende . . . Neuengamme. Dokumente und Berichte* (1960), p. 4).

CONCENTRATIEKAMPEN IN NEDERLAND

aanvankelijk niet de elders gebruikelijke driehoeken droegen; deze werden eerst medio april '42 (na acht maanden dus) ingevoerd. Voordien was slechts één categorie gevangenen 'gemerkt' geweest: de Joden; zij droegen in Amersfoort een gele driehoek nog voordat de Jodenster in geheel bezet Nederland ingevoerd werd.

In totaal zijn in Amersfoort tussen 18 augustus '41 en 8 maart '43 ruim achtduizendvijfhonderd gevangenen ingeschreven; van hen zijn ruim achttienhonderd ontslagen, zeven met succes gevlucht (minder dan één op de duizend dus), acht-en-twintighonderdvijftig naar Vught overgebracht, bijna achthonderd Joden naar Mauthausen gedeporteerd, ca. veertienhonderd niet-Joden naar andere concentratiekampen in Duitsland, vele honderden Joden naar Westerbork (meer dan driehonderd alleen al in één transport op 16 juli '42), enkele honderden 'contractbrekers' naar een *Arbeitsziehungslager* bij Essen dan wel naar de *Hermann Goering-Werke* te Heerte- en dan is voorts een onbekend aantal illegale werkers ter executie uit het kamp Amersfoort afgevoerd (de zes-en-negentig OD'ers naar Sachsenhausen, anderen werden op de Leusderhei gefusilleerd) en zijn, althans blijkens de *Diensttagebücher* van de *Rapportführer*, tussen de twee genoemde data honderdtwee-en-veertig gevangenen in het kamp bezweken: één op de zestig. Wij hebben in dat alles de honderd Russische krijgsgevangenen niet meegeteld: zij zijn buiten de normale kampadministratie gehouden, er was van hen een aparte kartotheek aangelegd.

★

Onderling vertelden de SS'ers in Amersfoort dat het een denkbeeld van Himmler geweest was, honderd uitgehongerde Russische krijgsgevangenen naar bezet Nederland te sturen; Himmler zou daarbij vertrouwd hebben dat de aanblik van dat (naar Nazi-begrippen) '*asiatische Untermenschentum*' talrijke Nederlanders zou doordringen van de positieve waarde van de 'kruistocht' die het Derde Rijk in de Sowjet-Unie ondernomen had. Deze verklaring van de komst der Russen lijkt ons niet onaannemelijk (Himmler had speciale belangstelling voor het 'Germaanse' Nederland en er zijn in elk geval geen Russische krijgsgevangenen naar andere bezette landen in West-Europa gezonden), maar wij hebben geen zekerheid. Hoe dat zij, honderd Russische militairen, in leeftijd variërend van achttien tot vijf-entertig jaar, hoofdzakelijk afkomstig uit Oezbekistan, werden op 27 september '41 na een treinreis die veertien dagen geduurd had, op het Amersfoortse

station uitgeladen. Zij waren, schijnt het, aan de centrale sector van het Oostelijk front krijgsgevangen gemaakt en zagen er, uitgehongerd als zij waren (één viel al flauw op het perron) erbarmelijk uit. In optocht werden zij door de stad gevoerd, met een lange omweg: de bedoeling was dat zoveel mogelijk Amersfoorters van afgrijzen jegens dat 'Untermenschentum' vervuld zouden worden – afgrijzen kwam er, niet evenwel jegens de Russen maar jegens de Duitsers. 'Vrouwen en mannen', aldus *De Waarheid* op gezag van 'een ooggetuige', 'schaamden zich er niet voor, hun tranen de vrije loop te laten. Uit de huizen kwamen zij aanlopen met water, met fruit en brood'; zij kregen geen kans dat alles uit te reiken.¹

De Russen werden het kamp binnengevoerd en eerst op een met prikkeldraad omgeven veldje gedreven. Daar liet men hen drie etmalen staan of liggen, wellicht zelfs veertien etmalen (volgens het *Diensttagebuch* van de *Rapportführer* werden zij pas op 11 oktober over de barakken verdeeld) en het is aannemelijk dat in die periode een gebeuren plaatsvond dat, zonder tijdsaanduiding, door verscheidene andere gevangenen gememoreerd is: een filmploeg kwam en er werd de Russen brood toegeworpen, zulks in de verwachting dat hun onderling vechten beelden zou opleveren die voor het filmjournaal geschikt waren. Niets daarvan: de Russen gedroegen zich gedisciplineerd, verdeelden het brood, en de filmploeg moest onverrichterzake vertrekken.

In de barakken konden de Russen in persoonlijk contact komen met verscheidene Nederlandse communisten, onder hen Louis de Visser (voorzitter van de Tweede-Kamerfractie der CPN), die enig Russisch konden spreken; een andere vooraanstaande communist, mr. A. S. de Leeuw, die aldus een gevangene², 'volslagen vermagerd (was), maar nog zo vitaal als men zich denken kan . . . (onder zijn matras had hij twee deeltjes Fichte en Schelling³)', trad enige tijd als de officiële tolk der Russen op. Dat duurde niet lang. Eind december werden de Russen die even hard hadden moeten werken als de overige gevangenen en evenzeer afgerost waren, geïsoleerd: zij werden in een apart gedeelte van een der vier slaapbarakken ondergebracht; dat gaf de kamp-SS de gelegenheid, hen langzaam uit te hongeren. Er stierven er in januari '42 zes, in februari twaalf, in maart vier en begin april één. Joodse gevangenen moesten de gestorvenen begraven (bij één gelegenheid werd het lijk van een der Russen samen met dat van een varken

¹ *De Waarheid*, 28 (2 okt. 1941), p. 6. ² 'Verslag van mededelingen van N. Wijnen' (23 febr. 1948), p. 10. ³ Twee Duitse filosofen uit het begin van de 19de eeuw.

in een graf gegooid) en menigmaal klonken dan 's avonds Russische klaagliederen over het kamp. Eens kreeg prof. dr. J. G. G. Borst, hoogleraar in de interne geneeskunde aan de Universiteit van Amsterdam (een der vijf-en-tachtig Amsterdamse strafgejzelaars), de gelegenheid, de barak der Russen te betreden waar zij zich, zo verklaarde hij later, 'in een niet te beschrijven toestand van ellende bevonden. Zij leden bijvoorbeeld aan dysenterie' (mogelijkerwijs door het eten van afval dat sommigen hunner, de karwatslagen van Berg ten spijt, snel bijeen plachten te graaien) 'en bevuilden zodoende zichzelf. Acht of negen van hen, jongens van een jaar of achttien, lagen als poezen op elkaar op een hoop om nog enige warmte aan elkaar te hebben.'¹

Begin april waren er volgens de aantekeningen in het *Diensttagebuch* van de *Rapportführer* drie-en-twintig gestorven (van één had Stöver met een stuk hout de schedel verbrijzeld) en 'leefden' er nog zeven-en-zeventig. In die fase kwam, schijnt het, bevel van het *Reichssicherheitshauptamt* (het kan heel wel een door de 'SD' in Den Haag uitgelokt bevel geweest zijn), die zeven-en-zeventig te liquideren. Hun werd gezegd dat zij met het oog op hun slechte gezondheidstoestand naar een kamp in de buurt van Bordeaux gevoerd zouden worden. De Russen 'dolgelukkig, deze hel te mogen verlaten' (aldus Folmer²), beijverden zich toen, alles wat zij in Zuid-Frankrijk niet nodig zouden hebben, te ruilen tegen goederen die daar voor hen van waarde konden zijn. Op 8 april begaf Deppner zich persoonlijk naar het kamp te Amersfoort, samen met een van zijn medewerkers, de codespecialist van de 'SD', Ernst Georg May, die, schijnt het, tegen het liquidatiebevel geprotesteerd had en, zo stellen wij ons voor, juist daarom door Deppner meegenomen werd. Diezelfde middag begonnen Berg en een *SS-Oberscharführer* op last van *Lagerkommandant* Heinrich op de Leusderhei een grote kuil te graven; zij waren er om half tien 's avonds mee klaar. Enkele uren later, in de ochtendschemering van de 9de, werden de zeven-en-zeventig Russen naar de kuil gebracht (de zieken en zwakken werden door de overigen gedragen) en aan de rand daarvan in groepen van vier doodgeschoten door Deppner, May, Heinrich en Berg die elk een machinepistool hanteerden; in de kuil werden grote hoeveelheden ongebluste kalk geworpen. Bij terugkomst in Den Haag was May, aldus later een typiste van de 'SD', 'totaal overstuurd.'³ Heinrich zei tegen de *SS*'er die de aparte kartotheek der

¹ BG-Amsterdam: p.v. van proces inz. K.P. Berg (16 nov. 1948), p. 18 (Doc I-81, a-2). ² D. W. Folmer: 'Dagboek', p. 125. ³ E. J. B.: 'Herinneringen' (27 dec. 1945), p. 31 (Doc I-245, a-1).

Russen bijgehouden had, 'dat ik', zo verklaarde de man na de oorlog, 'maar moest invullen dat de Russen op transport waren gesteld naar hetzelfde krijgsgevangenenkamp in Duitsland waaruit zij destijds naar Holland waren gekomen. Ik heb alzo de kartotheekkaarten ingevuld; ik wist ook niet beter.'¹ Dat laatste was een leugen: al op de 9de wisten verscheidene gevangenen dat de Russen vermoord waren en Berg wist dat gevangenen dat wisten (Folmer hoorde hem tegen de *Oberscharführer* zeggen: '*Derjenige, der die russische Geschichte weitererzählt, wird sofort nach Deutschland abtransportiert*'²) – wij twijfelen er niet aan of die moord was aan alle kamp-SS'ers bekend.

★

Wat hun werk betreft, waren de gevangenen in Amersfoort over de z.g. 'binnen-' en 'buitencommando's' verdeeld; de eerste werkten binnen de grote prikkeldraadversperringen, de tweede in de regel daarbuiten. Tot de binnencmando's behoorden de schrijfkamer, de keuken, het kledingmagazijn, de smederij, de kleermakerij, de schoenmakerij, de houtzagerij, de timmermanswerkplaats, de garage en de slotenmakerij alsmede de commando's van de kappers (alle gevangenen werden kaalgeschoren), de aardappelschillers, de sokkenstoppers en de stenenbickers; de meeste van die binnencmando's bevonden zich overdag in loodsen. Hoeveel gevangenen in totaal tot de binnen-, resp. buitencommando's behoorden, weten wij niet, maar wij hebben de indruk dat de buitencommando's de grootste waren; zij waren bovendien zwaarder dan de binnencmando's: er werd veel meer in geranseld en men was bij al die werkzaamheden in de openlucht (werkzaamheden die goeddeels met de uitbreiding van het kamp samenhangen) onbeschermd tegen de elementen (de winter van '41 op '42 was uitzonderlijk streng). Alle gevangenen waren trouwens ook onbeschermd bij het dagelijks op appèl staan. Elk appèl nam, ook als er geen *ringelpiesen* op volgde (een straf die herhaaldelijk opgelegd werd wanneer op de bevelen niet stipt en precies gelijktijdig gereageerd werd), gemakkelijk een uur in beslag. Men werkte negen uur per dag en er was een middagpauze van twee, later van één uur.

Als kleding droegen de gevangenen versleten en vervuilde uniformen van

¹ Boom-Amsterdam: p.v. E. Alscher (18 mei 1947), p. 3 (Doc I-639, a-13).

² D. W. Folmer: 'Dagboek', p. 139.

het Nederlandse leger, van de PTT en van diverse trambedrijven; die kleding bood wel enige warmte, maar dat deden de twee dunne dekens waarmee de gevangenen het 's nachts moesten doen, niet.

Door alles wat fysiek van hen gevergd werd (dit afgezien nog van de mishandelingen), hadden de gevangenen in Amersfoort, en vooral de gevangenen in de buitencommando's (in de binnencommando's werd veel lijngetrokken) behoefte aan voldoende voedsel. Dat kregen zij niet. Amersfoort is van augustus '41 tot maart '43 een hongerkamp geweest.

In het eerste halve jaar ontvingen de gevangenen per dag een stukje brood van ca. 7 cm ('de kunst was nu maar', schreef Gunning, 'er zoveel mogelijk boterhammen van te snijden en jezelf daarmee wat voor de gek te houden; sommigen brachten het tot 18 of 19 sneden'¹) en bij het brood kregen zij twee of drie keer per week een klein blokje margarine, een miniem stukje kaas, soms wat jam en een heel enkele keer een stukje worst; het middageten was meestal een soort koolsoep, niet al te slecht van kwaliteit en in elk geval warm, maar de verstrekte hoeveelheid was gering: niet veel meer dan een halve liter, soms nog minder. De gevangenen vermagerden dan ook in een angstwekkend tempo: toen Borst eind januari '42 Amersfoort binnengevoerd werd, constateerde hij dat zich bij ongeveer dertig procent van de daar toen aanwezige gevangenen hongerodemem ontwikkeld hadden. Met veel moeite wist de Amsterdamse hoogleraar vervolgens door te dringen tot de toenmalige kamparts, dr. N. van Nieuwenhuyzen, chirurg te Amersfoort en lid van de Nederlandse SS; hij ontving van deze de officiële voedingslijst van het kamp, becijferde dat de gevangenen per dag niet meer dan 1 300 tot 1 400 calorieën kregen en zei tegen van Nieuwenhuyzen dat dat, gegeven de inspanningen die van de meeste gevangenen gevergd werden, ca. 2 500 calorieën moest zijn, hetgeen, aldus Borst, 'voor van Nieuwenhuyzen volmaakt nieuw (was); hij hield er de theorie op na dat de gevangenen vermagerden door de zorgen.'² Borst wist van Nieuwenhuyzen er toe te bewegen, bij *Lagerkommandant* Heinrich op verhoging der rantsoenen aan te dringen; dit had wel enig succes (er kwamen per dag 250 calorieën bij)³, maar ook die nieuwe rantsoenen waren onvoldoende, zij het dat, schijnt het,

¹ C. P. Gunning: *Op de schoolbanken in het PDA*, p. 53. ² J. G. G. Borst in J. F. Hunsche: *PDA*, p. 158. ³ Vermoedelijk heeft ook het bezoek van een Duitse militaire arts tot die verhoging bijgedragen; op de inspectie door zulk een arts was bij het *Reichskommissariat* aangedrongen door het Nederlandse Rode Kruis. Tijdens die inspectie, die medio mei '42 plaatsvond, had de kamp-SS er overigens voor gezorgd dat de arts gevangenen die sporen vertoonden van ernstige mishandelingen, niet te zien kreeg.

het aantal oedeempatiënten belangrijk verminderde. Daartoe droeg bij dat gevangenen die meer dan 30% beneden hun normale gewicht gedaald waren, in een aantal gevallen (zij moesten gewogen worden en niet ieder kreeg daar de gelegenheid toe) extra-rantsoenen kregen.

Pakketten ontvingen de gevangenen niet. Zij mochten eens in de vier weken een (gecensureerde) brief naar huis sturen en een (eveneens gecensureerde) brief van huis ontvangen en in die laatste brief mocht dan f 20 ingesloten zijn; met dat geld konden zij iets kopen in de kampcantine: leverpastei, fruit, vis in blik, kockjes of sigaretten. Als aanvulling op de rantsoenen waren die cantine-artikelen onvoldoende - de honger bleef. Menigmaal gebeurde het dat gevangenen muizen vingen en deze kookten en opaten.

Het uitdelen van vooral het warme voedsel ging onvermijdelijk met grote spanningen gepaard. 'Dat was', aldus ds. Overduin (hij zat van begin maart '42 af drie maanden in Amersfoort opgesloten voordat hij naar Dachau getransporteerd werd),

'geen gezicht en geen gehoor. Zo'n paar honderd mensen met zenuwachtig rollende ogen in hun hoofd, uitgehongerd, bang een druppel minder te krijgen dan hun buurman, jaloers kijkend naar de portie van hun kameraad, die wat gunstiger uitgevallen was, in hun ogen tenninste. De vloeken knalden door de lucht, wanneer men elkaar in het gedrang even aanstootte; daar midden in de barak ineens een vechtpartij met de ruwste verwensingen, omdat enkelen elkaar een plekje voor hun pannetje op de kachel betwistten, dat ze wilden voorverwarmen om zodoende wat meer 'calorieën' te krijgen, want ieder wist, dat hij per dag vele honderden 'calorieën' tekort kwam, en die moesten nu door de warmte van de kachel aangevuld worden. De brutaalsten schenen ook hier de helft van de wereld te zullen krijgen. Op onze kamer was het heel erg, omdat wij met een stelletje van ongeveer dertig man uit de onderwereld van Amsterdam gezegend waren.'¹

Een kwelling voor de gevangenen was het dat zij dagelijks de Duitse kok over het terrein zagen lopen met een groot presenteerblad waarop zich het overvloedige middagmaal van de *Kommandant* bevond. Deze en de overige SS'ers kwamen niets tekort - trouwens, de *Lagerältesten*, de *Kapo's* en de leden van het keuken-*Kommando* evenmin: zij zagen er allen dik en welgedaan uit; daarbij bood het keuken-*Kommando* nog het eminente voordeel dat wie er deel van uitmaakte, niet aan de dagelijkse appels behoefde deel te nemen.

¹ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 80.

In het kamp in Amersfoort werden de zieken aanvankelijk niet allen in de ziekenafdeling, het *Revier*, opgenomen; zij mochten (ook in dat opzicht onderscheidde Amersfoort zich van een concentratiekamp in Duitsland) in hun barak op bed blijven liggen. De kamparts, de al genoemde chirurg van Nieuwenhuyzen, deed dagelijks in grote haast de ronde door die barakken, besteedde maar weinig aandacht aan de zieken (geneesmiddelen waren bovendien nauwelijks aanwezig) en liet alleen de ernstigste gevallen naar het *Revier* brengen; hij had daar een bureautje waar hij door twee gevangenen (twee communisten uit Deventer: vader en zoon Bannink) geassisteerd werd: Bannink jr., een badmeester die als zodanig een diploma voor eerste-hulp-bij-ongelukken bezat, trad als voorman-*Sanitäter* op, zijn vader hielp hem. Borst slaagde er in, als tweede hulpkracht aan de voorman-*Sanitäter* toegevoegd te worden; hij kon met zijn adviezen veel goeds bevorderen en bereikte bovendien door zijn overwicht op van Nieuwenhuyzen dat de staf van het Amsterdamse Wilhelminagasthuis een grote hoeveelheid geneesmiddelen en instrumenten bij het *Revier* mocht afleveren: nadien kon Borst aan meer gevangenen medische hulp bieden of laten bieden. Hij werd evenwel in april met de overige Amsterdamse gijzelaars ontslagen. Van Nieuwenhuyzen was als kamparts toen al verdwenen (hij was met de z.g. Nederlandse Ambulance naar het Oostelijk front vertrokken) – als nieuwe kamparts trad een huisarts uit Amersfoort op, J. H. Klomp.

Ook Klomp was 'fout': lid van de NSB. Van Nieuwenhuyzen had niet alleen door zijn gedesinteresseerdheid maar ook door het feit dat hij ruw tegen die gevangenen optrad welke hij als simulanten beschouwde (voor vrijstelling van werk, permanent of tijdelijk, was een briefje van de kamparts nodig), bij de gevangenen een bar slechte naam gekregen; er stond tegenover dat hij diegenen die geopereerd moesten worden, normaal behandelde in het ziekenhuis te Amersfoort waaraan hij als chirurg verbonden was, en dat hij, wanneer hij van mening was dat een bepaalde gevangene inderdaad een tijdlang geen werk mocht verrichten, jegens de kamp-SS'ers voet bij stuk hield. Dat laatste deed Klomp niet; deze was, wat zijn algemene houding jegens de gevangenen betrof (behalve jegens de Joden onder hen), menselijker dan van Nieuwenhuyzen, maar gevangenen die behoefte hadden aan *Schonung*, beschermde hij geheel onvoldoende. 'Hij deed wel zijn best voor de mensen', schreef Hunsche, 'maar was doodsbenuwd voor conflicten met de Duitsers. Veel beter werd de situatie door zijn komst dan ook niet.'¹

¹ J. F. Hunsche: *PDA*, p. 160.

Bannink jr. werd als voorman-*Sanitäter* door Klomp gehandhaafd, maar behoorde tot de communistische gijzelaars die (zoals wij in hoofdstuk 3 vermeldden) medio oktober '42 geëxecuteerd werden (zijn vader verdween naar een Duits concentratiekamp). Voorman-*Sanitäter* werd toen een oudere gevangene, Petrus Johannes Antonius ('Piet') Zeestraten, die volgens de arts E. A. Cohen (deze zat eind '42 enkele maanden in Amersfoort gevangen) 'heel veel mensen het leven heeft gered.'¹

Cohens mededeling onderstreept dat gevangenen die 'prominent' geworden waren, ook in Amersfoort, als zij dat wilden, veel voor hun medegevangenen konden bereiken. Helaas zijn onze gegevens over de Amersfoortse gevangenen-hiërarchie hoogst onvolledig. Het schijnt dat die hiërarchie aanvankelijk geheel uit communisten bestond; zij waren nu eenmaal de eersten die het kamp binnengevoerd werden. 'Zij trokken', aldus pater van Genuchten (deze verdween eind oktober '41 naar Dachau) 'één lijn met ons tegen de Nazi's. Nooit heb ik iets onaangenaams ondervonden of iets minderwaardigs gezien. Wij waren vrienden, en een van mijn beste vrienden was Lou de Visser, het Tweede Kamerlid.'² Wie in die begintijd *Lagerältester* was, weten wij niet. Een volgende *Lagerälteste*, begin '42, was corrupt: hij liet zich zwaar betalen voor het uit het kamp smokkelen van clandestiene brieven; wij nemen aan dat hij die meegaf aan personeelsleden van firma's die bij de uitbreiding van het kamp betrokken waren – er zijn in elk geval verscheidene van dergelijke personeelsleden geweest die betrappt zijn op het bieden van clandestiene hulp aan de gevangenen en die deswege zijn gestraft: zij zijn steeds onmiddellijk in het kamp-zelf opgesloten, daar (al of niet na een verblijf in de 'bunker') aan zware commando's toegevoegd en onbarmhartig mishandeld.

Medio januari '42 werden tien Nederlandse politieke gevangenen, allen 'Geuzen', uit Buchenwald naar Amersfoort overgeplaatst; zij werden er op grond van hun concentratiekamp-ervaring als *Kapo's* en *Vorarbeiter* aangesteld en één hunner, Christiaan Gerardus ('Chris') van der Putten, werd *Lagerältester II*. Toen de corrupte *Lagerälteste I* verdween, promoveerde hij tot die functie, maar die bleef hij niet lang uitoefenen: medio mei werd hij van de ene dag op de andere afgezet en op de (volgens Folmer volstrekt gefantaseerde) beschuldiging dat hij met de rantsoenen der gevangenen geknoeid zou hebben, in het *Judenkommando* geplaatst.

¹ 'Verslag van mededelingen van E. A. Cohen', I (29 jan. 1948), p. 15. ² B. van Genuchten: *Vier jaren achter prikkeldraad*, p. 15.

Wij nemen aan dat Stöver en Berg hem niet 'hard' genoeg vonden.¹

Als *Lagerältester I* werd van der Putten opgevolgd door een van de *Blockältesten*: de al genoemde Johannes Josephus Maria ('Jan') Hurkmans die de eveneens al genoemde Willem Eegdeman, zijn zwager, als *Lagerältester II* naast zich kreeg. Hurkmans die negen-en-dertig jaar was, was uit Eindhoven, Eegdeman die acht-en-twintig was, uit Geldermalsen afkomstig; Eegdeman was in Geldermalsen gemeenteraadslid voor de CPN geweest, Hurkmans had in het begin van de jaren '30 het lidmaatschap van de CPN neergelegd maar dat kan samengehangen hebben met het feit dat hij employé van Philips was geworden (later werd hij bij Philips ontslagen en toen zette hij een garagebedrijf op) – hij was in elk geval, evenals Eegdeman en vele honderden andere communisten, in de zomer van '41 preventief gearresteerd en hij onderhield van het kamp Amersfoort uit verbindingen met de leiding van de illegale CPN. Van zijn gedragingen in het kamp was die leiding niet op de hoogte. Beter kunnen wij overigens van 'misdragingen' spreken: Hurkmans liet zich voor gunsten die hij aan bepaalde gevangenen verleende, betalen (de familie van die gevangenen, door clandestiene briefjes ingelicht, stuurde dan geld aan Hurkmans' vrouw) en Hurkmans en Eegdeman werden door talrijke gevangenen als kwalijke knuppelaars beschouwd; daarbij tekenen wij aan dat Hurkmans veelal het uitvoeren van de mishandelingen aan zijn ruim tien jaar jongere zwager overliet die volledig door hem gedomineerd werd. Terzake verklaarde in '51 de communistische illegale werker Kornelis Hofman die in de herfst van '42 Amersfoort binnengevoerd werd en later in Vught tot *Blockältester* werd benoemd (de problemen van de gezagsuitoefening in de kampen waren hem dus niet onbekend):

'Als Hurkmans maar zei: 'Schop die vent voor zijn kloten', dan was Eegdeman zo gek dat hij het deed ook en hij dacht dan nog dat het goed was ook. Willem Eegdeman stond op een hem door Hurkmans ingeprent standpunt van: 'We leven hier met twaalfhonderd mensen, bestaande uit zeshonderd zwarthandelaars, schapenslachters en werkweigeraars en zeshonderd politieke gevangenen. Nu is het belangrijk dat die zeshonderd politieken in leven blijven ten koste van die anderen.' Dat was een algemeen gangbaar standpunt in de kampen en Willem Eegdeman meende: 'Er moeten per dag tien man geslagen worden. Het is dan maar beter dat de klappen op de ruggen van de zwartlappen vallen dan op de ruggen van de anderen.' Ik kreeg niet de indruk dat hij sloeg uit sadisme en ik

¹ Volgens van der Putten zelf was de reden van zijn val dat hij getracht had, Joodse gevangenen te beschermen.

geloof ook beslist dat hij bij zichzelf overwoog dat het beter was dat *hij* sloeg dan dat de Duitsers het deden.¹

Hofman zelf wees het standpunt van Hurkmans en Eegdeman, als door hem weergegeven, af. Hofman heeft volgens ds. F. J. Krop² samen met o.m. een Geus die in Amersfoort *Blockältester* was, tot diegenen behoord die een complot van Hurkmans, Eegdeman en anderen verijdeld hebben om Krop, die vóór de oorlog in kerkelijke kringen fel tegen de Sowjet-Unie geageerd had, eerst in de bunker van Amersfoort te brengen en hem vervolgens daar te liquideren.³ Overeenkomstige ervaringen had Frans Goedhart, de oprichter van *Het Parool*, die in '34 uit de CPN geroyeerd was omdat hij zich tegen de laster verzet had die van communistische kant over van der Lubbe verspreid werd. 'Ik ben een keer', vertelde hij in '74, 'in Amersfoort op het randje van de dood geweest. Dysenterie. Dan loop je leeg en zonder medicijnen ben je gedoemd te sterven. De *Kapo* van het *Revier*' (Bannink jr., over wie door veel andere gevangenen gunstig geoordeeld is) 'was een communist. Toen ik naar hem toeging, zei hij: 'Wat doe je hier, vuile renegaat, we zullen jou wel *fertigmachen*.' Later bracht de kamparts, een NSB'er' (Klomp) 'me naar de ziekenzaal. De Joodse arts Herman de la Parra uit Bussum heeft bij de SS opium gegapt en zo mijn leven gered.'⁴ Goedhart was overigens in Vught (waar Hurkmans na enige tijd opnieuw *Lagerältester I* werd en Eegdeman *Kapo* van de quarantaine-barak) zijn leven al evenmin zeker en volgens hem hebben in datzelfde kamp enkele communisten pogingen voorbereid om dr. H. B. Wiardi Beckman, vóór de oorlog hoofdredacteur van de bladen van de Arbeiderspers, uit de weg te ruimen, aangezien zij in hem, aldus Goedhart jegens de Enquêtecommissie, 'een klassevijand zagen, een reformist, een sociaal-fascist.'⁵ Wiardi Beckman werd ook in Dachau, waarheen hij in mei '44 overgebracht werd, weer danig door communisten dwarsgezeten.

★

¹ K. Hofman: 'Verslag' (25 jan. 1951), p. 6. ² Krop was op 18 oktober '42 in Rotterdam gearresteerd bij de overval van de Rotterdamse politie op de verzetsgroep-Hamelink in het gebouw 'Geloof en Vrijheid'; wij beschreven die overval in deel 6, hoofdstuk 3 in de paragraaf 'Eerste falsificatie- en verzorgingsgroepen'.

³ F. J. Krop: *Gevangenis en concentratiekamp. C: Amersfoort* (z.j.), p. 14-17. ⁴ F. J. Goedhart in *De Nieuwe Linie*, 24 april 1974. ⁵ Getuige F. J. Goedhart, *Enq.*, dl. IV c, p. 673.

Er werd in Amersfoort veelvuldig gestraft, meestal in dier voege dat gevangenen, zonder enig eten te krijgen, vele uren of een nacht staande moesten doorbrengen op een afgerasterd veld bij de ingang ('*am Tor*'), dat later 'de Rozentuin' genoemd werd. Volgens de notities in de *Dienststagebücher* van de *Rapportführer* werd die straf in 'de Rozentuin' gemiddeld om de drie of vier dagen opgelegd, soms aan één gevangene, soms aan een groep, maar wanneer men de notities van Folmer leest, dan blijkt dat in de ruim twee maanden waarin hij in het kamp opgesloten zat (van medio maart tot eind mei '42) vrijwel geen dag voorbijging dat niet sommige of zelfs tientallen gevangenen, vooral ook Joden, '*am Tor*' moesten staan. Eind juni '42 moest een gevangene daar zelfs een vol etmaal staan. '*Fünf-und-zwanzig auf dem Arsch*' kreeg men in Amersfoort niet ten overstaan van alle gevangenen toegediend maar binnen een barak – op de 25ste slag volgde steeds een 26ste, 'voor de Winterhulp', werd dan gezegd. '*Diese Leibesstrafen*', aldus A. J. van der Leeuw, '*spielten im PDA jedoch praktisch keine Rolle neben den täglichen Misshandlungen; . . . Wachmannschaften*' (SS'ers dus) '*und Vorarbeiter*' (gevangenen) '*trugen Knüppel oder Ochsenziemer, die regelmässig gebraucht wurden*'¹, zulks vooral voor het ranselen van gevangenen die in de openlucht werkten. Er werd hun een straf tempo voorgeschreven en het volhouden daarvan viel de gevangenen moeilijk doordat zij verzwakt waren en op ongemakkelijke klompen liepen die snel wonden veroorzaakten welke dan ontstoken raakten; wie het tempo niet bijhield, werd geslagen en vaak werd ook het nummer van de betrokken gevangene genoteerd – de 'officiële' straf werd dan tijdens het avondappèl bekendgemaakt.

Vaak gebeurde het dat die appels langer duurden dan 'normaal', d.w.z. langer dan ongeveer een uur. Klopte de optelling niet, dan kwam er al spoedig een vol uur bij, en werden de voorgeschreven bewegingen niet precies gelijktijdig uitgevoerd, dan kon als straf volgen dat alle gevangenen geruime tijd moesten '*ringelpiesen*'. Hunsche vernam eind januari '42 dat de gevangenen op Sinterklaas (6 december '41) 'spiernaakt' op appèl hadden moeten staan; een van de toen aanwezigen zei hem dat 'de commandant' (bedoeld zal wel zijn: *Schutzhaftlagerführer* Stöver) hen bij die gelegenheid 'op de meest gevoelige delen met de bullepees' geslagen had.² Toen Folmer op 29 mei '42 ontsnapt bleek te zijn,³ werd een strafappèl gehouden dat

¹ A. J. van der Leeuw: 'Het kamp Schoorl en het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* in de eerste periode van zijn bestaan', p. 24 (Notitie 151 voor het Geschiedswerk). Deze studie is in het Duits geschreven. ² J. F. Hunsche: *PDA*, p. 37.

³ Folmer had in Amersfoort veel geluk gehad: hij was er spoedig stoker geworden (dat schonk hem een zekere mate van bewegingsvrijheid) en had ook een tijdlang

bijna twaalf uur duurde. Een tweede strafappèl begon op zondag 2 augustus '42 om half vijf 's morgens (op dat uur was ontdekt dat in de nacht twee criminele gevangenen, die uit het kledingmagazijn burgerkleren ontvreemd hadden, ontsnapt waren) en werd de gehele dag voortgezet – dag overigens waarop uit alle delen des lands ca. tweehonderdvijf-en-veertig katholieke Joden het kamp werden binnengevoerd (een deel werd naar Westerbork doorgezonden). Pas om half twee in de nacht van zondag op maandag werd dat

in het garage-Kommando gewerkt. Hij was, gelijk in hoofdstuk 4 vermeld, bij het proces tegen de Oranjewacht tot levenslange tuchthuisstraf veroordeeld, maar aangezien generaal Christiansen die straf niet bekrachtigd had, vreesde hij dat hij bij een nieuw proces terdoodveroordeeld zou worden. Van de eerste dag af dat hij in Amersfoort was, zón hij op middelen om te ontvluchten. In april kreeg hij via een corrupte SS'er die tuk was op de rookartikelen welke Folmer bij zich thuis, in Zeist, opgeslagen had, contact met zijn vrouw. Die SS'er werd begin mei naar Noord-Brabant overgeplaatst, maar zijn bezoeken hadden Folmers vrouw kennelijk de indruk gegeven dat zij ter plaatse wellicht iets kon bereiken: zij fietste op Hemelvaartsdag '42 (14 mei) naar Amersfoort, betrad er brutaalweg het verboden gebied en liep daar tegen een bewakings-SS'er aan, Herman Verheijen, die haar zei, zich ten doel gesteld te hebben, van de SS uit de bezetter zoveel mogelijk tegen te werken. Verheijen werd tussenpersoon tussen Folmer en zijn vrouw en werkte samen met die vrouw een ontvluchttingsplan uit waarbij Folmer zich als stoker met een kruiwagen 's morgens vroeg en vóór de buitencommando's er gearriveerd waren, naar een punt buiten de tweede hoge prikkeldraadversperring zou begeven vanwaar hij in de bossen zou kunnen wegduiken. Verheijen nam op zich, de aandacht af te leiden van het lid van de *Postenkette* dat Folmer zou kunnen zien voortkruipen; bij dat kruipen zou Folmer ook over een korte afstand zichtbaar zijn van een van de wachttorens af – dat risico aanvaardde hij. Hij kwam op 29 mei '42 buiten het kamp, vond daar zijn vrouw die een fiets en burgerkleding bij zich had, en dook samen met haar bij een tuinder in de buurt van Amsterdam onder. Folmers beschrijving van wat zich op 29 mei '42 afgespeeld heeft, vindt men in *Dagboekfragmenten 1940-1945*, p. 170-75.

Folmer is, nadat hij zijn dagaantekeningen uitgewerkt had, onmiddellijk weer gaan deelnemen aan het illegale werk. Daarbij ontmoette hij bij sommigen wantrouwen omdat dezen achter zijn relaas over de onbaatzuchtige hulp van Herman Verheijen een vraagteken plaatsten. Tot diegenen die hem wél vertrouwden, behoorden Gerrit van der Veen en de leiding van de Knokploegen. Folmer heeft deelgenomen aan de twee mislukte overvallen op het Huis van Bewaring I te Amsterdam, georganiseerd door, respectievelijk, Gerrit van der Veen (in de vroege uren van 1 mei '44) en Johannes Post (in de vroege uren van 15 juli '44); bij beide gelegenheden wist hij te ontkomen. Hij werd evenwel kort na die 15de juli in Amsterdam gearresteerd; daarbij werd hij gewond. Op of omstreeks 'Dolle Dinsdag' (5 september '44) haalde de 'SD' hem, kennelijk ter fusillering, op een brancard uit de gevangenis op; waar en wanneer hij doodgeschoten werd, is niet bekend.

strafappèl beëindigd en mochten de gevangenen inrukken¹, verscheidenen van hen waren in de loop van het staan dat een-en-twintig uur geduurd had (de gevangenen hadden niets te eten of te drinken gekregen), flauwgevallen.

Twee weken later ontbrak een gevangene op het ochtendappèl. Hij werd na enig zoeken in de keuken ontdekt waar hij zich achter een ketel verstopt had. De man werd op de appèlplaats met knuppels afgeranseld en met laarzen getrapt, 'tegen het gezicht, in zijn zijde, ze stampen op zijn benen, in zijn buik – alles vóór de troep als afschrikwekkend voorbeeld. Velen van ons', aldus de in het kamp opgesloten predikanten H. L. Lieve en K. R. ter Steege² in hun *Predikant achter prikkeldraad*³,

'kijken verbeten toe met strak gezicht en gebalde vuist. *Moeten* wij als Christenen niet protesteren en er tussen springen? Mogen wij dit lijdelijk aanzien? – Maar waag het eens! Hef je hand eens op! Je bent een kind des doods . . .

Er gaan nog heel andere stemmen op; hier en daar wordt halfliud geroepen: 'Laten ze hem doodslaan voor mijn part – hij brengt ons potje eten in gevaar, die smeerlap!' Er is zelfs geapplaudisseerd op het moment dat ze hem vonden. Een barakoudste dringt zich naar voren en beukt mee.'

★

De meest spectaculaire ontvluchting uit Amersfoort is die van Gerrit Kleinveld geweest⁴, een vriend van Theo Dobbe en een van diens medewerkers bij de eerste overval op een distributiekantoor: die te Joure in oktober '42. Kleinveld werd medio december '42 in de buurt van Amersfoort gearres-

¹ Tijdens dit appèl dreef, aldus ds. W. A. Zeydner, hervormd predikant te Rotterdam, 'de kampcommandant' (wij vermoeden dat dit *Schutzhaftlagerführer* Stöver geweest is) de spot met de Jehova's Getuigen die toen 'in grote getale' in het kamp aanwezig waren: 'De heer Jehova staat op het punt te verschijnen? Komt hij nog niet? Ha, ha – *er wird nie kommen!* Voor Zeydner wist wat hij gezegd had, was het er uit: '*Und doch kommt Er!*' Stöver draaide zich met een ruk om en liep weg. (W. A. Zeydner in Ned. Herv. Kerk, Classis Rotterdam: *Het nevelgordijn opgetrokken. De classis Rotterdam der Nederlandse Hervormde Kerk tijdens de oorlog* (1946), p. 81). ² Zij hadden samen in Huizinge (Groningen), waar zij als predikant stonden, hulp geboden aan twee Joodse onderduikers. ³ H. L. Lieve en K. R. ter Steege: *Predikant achter prikkeldraad* (z.j.), p. 70–71. Deze herinneringen zijn grotendeels in de ik-vorm geschreven; in de tekst zullen wij voortaan de geciteerde passages aan ds. Lieve toeschrijven. ⁴ Wij volgen het relaas van Kees Bauer: *Ontsnapping uit de bunker*, dat in 1946 werd gepubliceerd in opdracht van de LO-LKP-Stichting en de Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers in Nederland.

teerd en na enkele dagen opgesloten in de bunker van het kamp. Hij lag daar in een donkere cel: het kleine, van zware spijlen voorziene venster was aan de buitenzijde met een houten luik afgesloten. Men had hem aan handen en voeten geboeid en de boeien zaten aan kettingen vast die in de betonnen muur van zijn cel bevestigd waren – kettingen die hem overigens een zekere mate van bewegingsvrijheid lieten. In zijn cel werd Kleinveld veelvuldig mishandeld, hij kreeg er ook maar weinig te eten: ‘herhaaldelijk kwam het voor’, zo verklaarde hij in het naoorlogse proces tegen Berg, ‘dat de voormannen’ (gevangenen die in de bunker werkzaam waren en die op hun beurt ‘door SS-bewakers achter de broek werden gezeten’) ‘de pan met eten in een hoek van de cel zetten en hem een schop gaven, waarop de pan omviel of te ver doorschoot, zodat ik er toch niet bij kon.’¹ Maar Kleinveld was niet te breken.

Drie weken lang schuurde hij de boei van zijn rechterhand over de betonnen vloer (de afgeschuurde plekken werkte hij bij met de ‘koffie’ die hij kreeg) tot hij de veer die zijn boei bijeenhield, voldoende had verzwakt om, met een beddepoot als hefboom, de veer te kunnen uitbuigen: hij had de rechterhand vrij. Uiteraard moest hij er voor zorgen dat het er, telkens wanneer een bewaker of een voorman zijn cel betrad, zo uitzag alsof er niets aan zijn rechterboei ontbrak. Daarin slaagde hij. Hij ging vervolgens met een stevige lepel die hij in een hoek van zijn cel gevonden had, in het beton boren op de plaats waar een van de spijlen van het raampje bevestigd was – het uiteinde van de spijl wrikte hij bijna los; dat nam hem twee weken. Vijf weken had hij nodig om met de zijkant van de lepel waarvan hij een primitieve zaag gemaakt had door er, gebruik makend van de scherpe kant van zijn ledikant, met zijn klomp ‘tanden’ in te slaan, het andere uiteinde van de spijl door te zagen. Op de donkere avond van 1 maart ’43 boog hij de boei van zijn linkerhand en zijn twee voetboeien op dezelfde wijze uit als hij met zijn rechterhandboei gedaan had: zijn handen en voeten waren nu vrij. Vervolgens liet hij eerst het verduisteringsluik dat niet erg stevig bevestigd was, voorzichtig buiten aan een ‘touw’ zakken dat hij uit repen van zijn handdoek gemaakt had. Daarna duwde hij de spijl weg. Hij kleepte zich uit, smeerde zich in met een mengsel van ‘koffie’ en ‘zeep’ en kwam met de grootste moeite door de smalle opening heen welke door het wegduwen van de spijl ontstaan was. Liggend trok hij zijn kleren weer aan en zo schoof hij naar de hoge prikkeldraadversperring toe (de bunker lag in het gebied tussen de twee

¹ BG-Amsterdam: p.v. proces tegen K. P. Berg (18 nov. 1948), p. 14 A (Doc I-81, a-2).

hoge prikkeldraadversperringen) die hij alleen maar kon passeren doordat hij in zijn cel twee plankjes losgemaakt had uit een houten bakje: met die plankjes die hij meegenomen had, maakte hij een opening in het prikkeldraad waar hij, niet zonder zich te verwonden, doorheen kon kruipen. Aldus passeerde hij ook de minder gecompliceerde prikkeldraadversperringen en kwam hij, voorzichtig kruipend, buiten het kampgebied. Midden in de nacht bereikte hij de stad Amersfoort waar hij, het magere lijf overdekt met wonden, door vrienden verborgen werd. Zodra hij hersteld was, ging hij weer aan het illegale werk deelnemen.

Op Kleinvelde ontsnapping kon geen strafappèl volgen: nagenoeg alle gevangenen waren in de maanden waarin hij zijn vlucht voorbereid had, naar Vught overgeplaatst.

*

Hoeveel Joden zich bevonden hebben onder de ruim achtduizendvijfhonderd gevangenen die in totaal tot begin '43 in het kamp Amersfoort ingeschreven zijn, weten wij niet precies; het zijn er in elk geval meer dan duizend geweest. Vast staat dat bijna achthonderd naar Mauthausen doorgezonden zijn (hun lot daar is de lezer al bekend) en vele honderden naar Westerbork, en wij nemen aan dat zich bovendien onder de honderdtwee-en-veertig gevangenen die in de eerste periode van Amersfoort ter plaatse omgekomen zijn, talrijke Joden bevonden hebben: Joden hadden het in Amersfoort het zwaarst.

Zij vormden een zeer gemengde groep. Er waren Joden onder de illegale werkers die in afwachting van hun berechting in het kamp opgesloten waren (wij veronderstellen dat *deze* Joden niet opgenomen werden in het z.g. *Judenkommando*, aangezien de kamp-SS er niet voor voelde, gevangenen die evident ernstig mishandeld waren, voor de Duitse rechtbanken te laten verschijnen) – er waren ook Joden die zich aan de meest onbenullige overtredingen schuldig gemaakt hadden of van wie dat beweerd werd; er was de groep van de ca. dertig mannelijke Joden die eind maart '42 in Amsterdam gearresteerd waren omdat zij in ondertrouw waren met een niet-Joodse vrouw, en die begin mei Amersfoort werden binnengevoerd en daar een grote gele R (de R van '*Rassenschande*') op hun kleding kregen; er waren tenslotte, aldus onze indruk, talrijke Joden die onder de categorie 'economische gevangenen' vielen: Joden die op de een of andere wijze zwarte handel bedreven hadden, hetgeen, gegeven de mate van beroving waarvan

het Joodse bevolkingsdeel het slachtoffer was geworden, maar al te begrijpelijk was.

De Joden in Amersfoort mochten geen correspondentie voeren en kregen dus ook niet de f 20 per maand die vele andere gevangenen van huis ontvingen en waarmee zij iets in de cantine konden kopen. Zij sliepen niet in aparte barakken en ontvingen in beginsel dezelfde (te geringe) hoeveelheden voedsel als de overige gevangenen, maar zij stonden (dat was de kern van de zaak) bloot aan veel ernstiger mishandelingen en moesten veel vaker 'am Tor' staan, zij mochten zich in het kamp (behalve van eind '42 af) niet laten scheren: zij waren er dus gemakkelijk herkenbaar nog voor zij de gele driehoek droegen. Tot de 'lichte' *Kommandos* werden zij niet toegelaten – men concentreerde hen in het *Judenkommando* dat steeds met de zwaarste werkzaamheden werd belast en waarvan de leden mishandeld werden door antisemitische scherp-slijpers onder de *SS*'ers en de *Kapo*'s. Tussen de twee hoge prikkeldraadversperringen werd een sintelweg aangelegd en op de appèlplaats werd een sintellaag aangebracht – het waren Joden die de grote wals die daarbij gebruikt werd, moesten voortzeulen; die wals (honnend 'de *Palästina-Express*' genoemd) was nog verzwaaard ook doordat in de bak die bovenop gemonteerd was, zand en brokken beton lagen. Er werd in de buurt van het kamp veel zand afgegraven: voor de uitbreiding van het kamp, voor de aanleg van een sportveld voor de *SS* en van een schietbaan (daartoe werd een brede sleuf gemaakt in een acht meter hoge heuvel) en in een kiezelgroeve – het waren Joden die het uitgegraven zand in loodzware bakken naar de plaatsen moesten brengen waar het gestort werd. Er moest met stenen en met lange rioolbuizen gesjouwd worden: dat werd aan Joden opgedragen. Bij al deze en dergelijke werkzaamheden werden zij voortdurend opgejaagd en veelvuldig met knuppels en zweepen geslagen; werkten Joden in de kiezelgroeve, dan hielden *SS*-bewakers zich onledig met stukken en stenen naar hen te gooien. 'Die *Juden müssen doch sterben, das macht nichts aus*', plachten Stöver en Berg te zeggen – in deze en dergelijke bevoordingen uitten zij zich althans herhaaldelijk tegen Chris van der Putten, de *Lagerälteste I*, die aan het *Judenkommando* toegevoegd werd¹; in datzelfde *Kommando* kwamen ook de twee predikanten Lieve en ter Steege terecht en wij nemen aan dat anderen die wegens hulp aan Joden in Amersfoort opgesloten werden, eveneens in het *Judenkommando* moesten meezwoegen. Dat *Judenkommando* was bij tijd en wijle het officiële *Strafkommando*: ieder die

¹ Boom, subcomm. Utrecht: p.v. inz. K. P. Berg (12 april 1947), p. 17 (getuige C. G. van der Putten) (Doc I-81, a-1).

zich volgens de SS misdragen had, werd er in opgenomen maar kon dus ook, wanneer zijn straftijd verstreken was, er uit verdwijnen – de Joden bleven.

Berg en Stöver hebben herhaaldelijk leden van het *Judenkommando* ernstig mishandeld, niet alleen trouwens tijdens het werk maar ook bij het 'ringel-piesen' waaraan de Joden zich na menig avondappèl moesten onderwerpen; aan soortgelijke misdragingen hebben zich ook de twee *Kapo's* van het *Judenkommando* schuldig gemaakt: Willem Eegdeman en Willem Z. of de Z. (de achternaam van die tweede kennen wij niet, maar wij weten wel dat hij, die tevens 'SD'-spion in Amersfoort geweest was, eind '43 in Vught door mede-gevangenen geliquideerd is¹), alsmede de Geuzen die als *Vorarbeiter* van het *Judenkommando* optraden ('virtuozen met hun knuppel' volgens ds. Lieve²); van die *Vorarbeiter* moesten wij speciaal Antonius ('Teun') van Es noemen, een van de Geuzen die in januari '42 uit Buchenwald gearriveerd waren.³

Tot speciaal vermaak van deze Jodenhaters diende steeds de z.g. 'cavalerie': was aan het einde van de ochtend of van de middag het werk afgelopen, dan moesten de leden van het *Judenkommando* in looppas, een kar voortzeulend en daarbij op de gebruikelijke wijze met stok- en zweepslagen opgejaagd, de toegang tot de appèlplaats passeren; daar lag een scherpe bocht in de weg – sommigen struikelden dan zodat vele anderen over hen heen tuimelden. Wie dan niet meer overeind kon komen, werd naar 'de Rozentuin' gesleept en daar neergekwakt. Enkele malen gebeurde het ook dat de Joden die de zware wals voorttrokken, opdracht kregen, dwars over andere Joden heen te rijden die bewusteloos ter aarde lagen – voorzover bekend, is die opdracht nooit uitgevoerd. Folmer heeft verscheidene van dergelijke scènes beschreven; wij kiezen er één uit: een gebeurtenis die zich op 15 mei '42 afspeelde en waar de groep van de 'rassenschande'-Joden het slachtoffer was:

'Bij de SS-keuken was Berg bezig om met een paar gevangenen de slangen uit te rollen. Het ingewalste gedeelte moest zeker bespoten worden. Daar suisdten twee krachtige stralen de lucht in. Altijd een fascinerend gezicht, dat omhoogsuizen van het water. Berg stond iets te brullen. Een van de slangen moest op de mensen voor de wals gericht worden . . . 'Nee, niet zo, *Sauhund*; spuit dat *verdammte Vieh* ook vol! Vlak voor de wals spuiten, zeg ik je!' De gevangene die dit

¹ Een tweede 'SD'-spion uit Amerfoort is in Natzweiler geliquideerd. ² H. L. Lieve en K. R. ter Steege: *Predikant achter prikkeldraad*, p. 61. ³ Na de bevrijding is vastgesteld dat van Es verminderd toerekeningsvatbaar was.

DE JODEN IN 'AMERSFOORT'

moest doen, saboteerde kennelijk. Kijk, hij vertikte het gewoon! Daar liep Berg al op hem toe, een schop volgde en Berg corrigeerde de richting van de slang. Maar de gevangene liet zich niet dwingen, hij spoot vóór de Joden en niet er op. Een dappere kerel! Berg er weer op af, nog eens schoppen, nog eens corrigeren van de richting, maar hardnekkig veranderde de spuit van richting. Vol bewondering stond ik te kijken naar deze ongelijke strijd. Berg werd wild van drift: met een stok vloog hij op de man af en sloeg er uit alle macht op los. Deze liet nu de slang los, zodat het water naar alle kanten siste. Berg moest terug, anders werd hij nat. De gevangene nam de slang weer op, maar Berg brulde: *'Liegen lassen und hier kommen!'* Overal stond nu vriend en vijand toe te kijken . . . De gevangene meldde zich in correcte houding met zijn muts in de hand. Onze beul wist niets anders te doen dan zijn morele overwinnaar met een geweldige snelheid aan te vallen en toe te brullen: *'Am Tor! Am Tor!'* De Jood liep de richting van de poort uit met Berg al schoppende achter zich aan. Bij de *Blockhut* werd hem echter door een *Blockführer* beentje gelicht; op de keien smakte hij neer. Langzaam krabbelde hij weer overeind, maar een schop deed hem opnieuw languit over de straat vliegen. Hij scheen niet meer op te kunnen staan, maar kroop op handen en voeten verder. Berg liep er omheen te draaien. Ze waren nu vlak bij de poort. Hoe zou hij het best zijn slachtoffer de genadeslag kunnen geven? Het was toch *'unerhört'* om een bevel van een dapper Germaan niet op te volgen! Bij de schildwacht aan de poort zakte de arme kerel door zijn ellebogen en bleef liggen. God zij dank, misschien kwam hij er nu goed af! De schildwacht kreeg van Berg opdracht om met zijn bajonet eens te prikken, want misschien was alles maar gesimuleerd. Nee, de schildwacht deed het niet goed, Berg zou het wel eens doen. Maar wat was dat? De schildwacht gaf het geweer niet uit handen! Berg vloekte en tierde, maar de schildwacht wees naar de hoofdwacht. Heerlijk was dat, weer verloor die dierlijke beul. Ondertussen was de gevangene weer verder gekropen. Net zou hij de hoek omslaan om zo *'am Tor'* te komen, of daar gaf Berg hem een formidabele schop. Het was net of de man van de grond opgetild werd. Het slachtoffer kwakte neer, maar hij bleef niet liggen. Langzaam maar zeker kwam hij overeind, of hij deze strijd niet wilde verliezen, maar nauwelijks stond hij of daar viel hij weer voorover. Het was te zwaar geweest.¹

★

Wij weten niet precies hoeveel Joden in Amersfoort om het leven zijn gekomen. Er zijn volgens het *Diensttagebuch* in november '42 vijf, in december zes z.g. *'auf der Flucht erschossen'*, d.w.z. vermoedelijk eenvoudig neergeknald.

¹ D. W. Folmer: 'Dagboek', p. 246.

In beide maanden tezamen hebben, eveneens volgens het *Diensttagebuch*, vijf Joden door zelfmoord een einde gemaakt aan hun kwellingen. Medio oktober '42 zijn voorts twee Joden die gevlucht maar binnen enkele uren opgespoord waren, doodgeslagen¹, en op een onbekend tijdstip zijn twee andere Joden die te laat op het avondappèl kwamen, eerst neergeknuppeld, toen naar de ingang van het kamp gesleept en in de daarop volgende nacht gewurgd.

Tot de meer algemeen bekende Joden die in Amersfoort omkwamen, behoorden de Amsterdamse advocaat mr. M. L. Kan, voorzitter van de Nederlandse Zionistenbond (een van de twee Joden die om principiële redenen het lidmaatschap van de Joodse Raad neerlegden), de begaafde communistische voorman mr. A. S. de Lecuw (de man die in Amersfoort Fichte en Schelling las) en de Amsterdamse oud-wethouder S. Rodrigues de Miranda; alleen van de dood van deze laatste kennen wij nadere bijzonderheden.

Enkele tientallen jaren lang was de Miranda een van de meest vooraanstaande socialisten in Amsterdam geweest, tot hij aan het einde van de jaren '30 object werd van een venijnige *Hetze* van het dagblad *De Telegraaf*. Die deed geen afbreuk aan zijn strijdbaarheid – in deel 4 gaven wij al weer dat de Miranda tijdens de Februari-staking '41, toen Asscher, een van de twee voorzitters van de Joodse Raad, een beroep op hem deed, de stakers tot werkhervatting te bewegen, hulp weigerde. De Miranda trok er later in dat jaar en in '42 herhaaldelijk op uit om het woord te voeren op geheime bijeenkomsten van SDAP'ers. Na de invoering van de Jodenster (begin mei '42) deed hij dat met zijn ster op, voorzien overigens van een door de Joodse Raad afgegeven reisvergunning. Hij werd in oktober '42 gearresteerd en er is wel verondersteld dat hierbij een bericht van NSB-zijde dat men hem samen met anderen op een boerenkar gezien had, op weg naar een station in het oosten des lands, van betekenis of mede van betekenis is geweest. Hij werd toen eerst in het Huis van Bewaring II te Amsterdam opgesloten. 'Wat verder komt, weet ik niet!', schreef hij in een briefje dat hij zijn echtgenote wist toe te smokkelen. 'Terwijl het dag was, heb ik gewerkt, nu de avond bezig is te vallen' (hij was zeven-en-zestig) 'ben ik, wat het lot nu verder brenge, gerust. Mijn vertrouwen in de grote zaak is ongeschokt.'²

¹ Een van die twee was, trachtend naar Zwitserland te ontkomen, aan de Belgische grens gearresteerd. Zijn ouders boden de 'SD' f 60 000 in diamanten aan om hem vrij te krijgen; die diamanten werden geaccepteerd *nadat* de zoon in Amersfoort om het leven was gebracht. ² Brief, 22 okt. 1942, van S. R. de Miranda aan zijn echtgenote (Doc I-1156 A, a-1).

Hurkmans en Eegdeman hitsten vooral Teun van Es tegen de Miranda op. 'Je leeft hier geen zeven dagen', beet van Es hem toe.¹ Wat vervolgens geschiedde, werd door twee rechercheurs die in die tijd in Amersfoort opgesloten waren geweest en na de bevrijding het gebeurde nader onderzocht hadden, tijdens het proces tegen Kotälla aldus weergegeven:

'Voor de Miranda in het kamp kwam, werd daar al stemming tegen hem gemaakt; hij was aan het hoofd gewond toen hij daar kwam. Hij is daarop uitgekleeft en van boven tot onder met het cijfer 7 bestempeld, terwijl hem werd meegedeeld dat hij binnen zeven dagen 'fertig' zou zijn. Hij heeft daarop o.a. kruiwagens met zand mochten rijden, waarbij hij tot steeds meer spoed werd aangezet, met slagen en schoppen, o.a. tussen de benen. Hij is toen nog naar de ziekenbarak gebracht, maar daar weer uitgehaald en aan het werk gezet. Hij is door een groot aantal personen geslagen, in een waterput gegooid en daarna is op hem een kruiwagen gegooid. Vervolgens is hij gestenigd. Daarna is hij nog naar het appèl gesleept, vervolgens naar de ziekenbarak, waar hij is afgespoten met een brandslang en daarna gestorven.

Het is niet mogelijk geweest, uit te maken wie de eigenlijke daders zijn geweest.'²

★

De meeste andere gevangenen waren huiverig om zich met de Joden in het kamp in te laten, laat staan hun hulp te verlenen. Wie dat deed, maakte grote kans, in het gevreesde *Judenkommando* terecht te komen of, als hij daar al in zat, extra gestraft te worden. 'De Jood', schreef ds. Lieve,

'krijgt geen cantine en dus geen appels en peren – zelf zit je met een sappige peer in je handen, vlak onder de begerige, hongerige ogen van een Jodenman. Je mag hem niets geven en je móet met hem delen volgens de stem van je geweten, maar het komt er toch niet van en je voelt jezelf dan schuldig, een ellendeling. Al is het gedwongen, je doet dus mee aan dit smerig bedrijf. De Jood draagt tien stenen en jij maar zes – waar blijft je solidariteit?'³

¹ 'Verslag van mededelingen van E. A. Cohen', I, p. 10. Cohen sprak van 'drie dagen', maar dat zal wel een vergissing geweest zijn. ² BG-Amsterdam: p.v. van proces inz. J. J. Kotälla (16 nov. 1948), p. 5-6 (getuigen J. Knol en M. van Gulik) (Doc I-957, c-1). ³ H. L. Lieve en K. R. ter Steege: *Predikant achter prikkeldraad*, p. 55.

CONCENTRATIEKAMPEN IN NEDERLAND

Veel gevangenen maakten zich van dit probleem af door er van uit te gaan dat de Joden het ook niet waard waren dat men een vinger voor hen uitstak. Inderdaad, ze waren in het kamp als groep wel eens lastig of ongedisciplineerd, maakten veel ruzie (ook onderling) en droegen wel eens bij tot verlenging van het appèl, en er waren zonder twijfel onder hen ook personen die buiten het kamp in de harde strijd om het bestaan niet steeds geoorloofde middelen gebruikt hadden en dat binnen het kamp ook deden. 'En onwillekeurig', aldus weer ds. Lieve,

'scheld ik mee, neem soms ook een verachtelijke houding tegenover hen aan, alsof ik inderdaad mensen voor mij heb van een minder ras en lager allooi.

Hoe onjuist en onbarmhartig! *Zijn* zij in werkelijkheid bijzonder slecht, veel slechter dan de niet-Joden? Onder alle groepen en standen, onder zwarthandelaars en intellectuelen wordt zeker niet minder gesjacherd in brood en tabak. Door hoe velen wordt er niet 'geklauwd', dominees inclusief!

. . . Fijne mensen kon je onder de Joden in het kamp aantreffen; verschillende hebben me geholpen.¹

Volgens een tweede predikant, ds. C. N. Impeta uit Zwolle (deze zat van mei tot oktober '42 in Amersfoort gevangen wegens anti-Duitse passages in zijn preken), waren de Joden in het kamp

'over het algemeen moedig. Sommige ouderen en zwakkeren huilden wel, in diepe ellende, wanneer er van hen zoveel werd gevraagd dat ze het niet konden volbrengen . . . In het algemeen echter, de jongeren – ze beten de tanden op elkaar en zeiden 's avonds, als ze, na de strafexercitie doorstaan te hebben², doodmoe en afgepijngd, niet zelden bemodderd en bevuild, de barak binnenvamen: 'Wacht maar – later – dan zal het onze beurt zijn!' ³

Vermelding verdient nog dat de communist Kees Hofman tegen Kerstmis '42 in Amersfoort een actie organiseerde waarbij hij bij diegenen die per maand f 20 van huis toegezonden kregen, f 450 inzamelde; van wat hij met dat geld in de cantine kocht en liet kopen, hoofdzakelijk fruit, ging in zijn barak een deel naar diegenen toe die nooit geld van huis ontvingen, de Joden onder hen inbegrepen; er zijn in andere barakken wel eens overeenkomstige initiatieven genomen.

¹ A.v., p. 76, 78. ² Het ringelpiesen. ³ C. N. Impeta: *Kampléed en hemelzegen*, p. 16–17.

Voor Amersfoort gold, als voor alle concentratiekampen, dat het oorlogs-nieuws voor de gevangenen van kardinale betekenis was. Uit Duitse bron kon men na enige tijd dat nieuws gemakkelijk volgen, tenminste als men Duits kon lezen: van de zomer van '42 af hing in de gang van elke barak steeds het jongste nummer van de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* achter glas. Maar de Engelse radio? Diegenen die rechtstreeks naar Amersfoort gevoerd werden, wisten meestal wel wat de *BBC* in de jongste tijd bericht had. Bovendien beschikte men in de slotenmakerswerkplaats begin '42 over een radio die ter reparatie afgegeven was – dat toestel werd dagelijks aangezet en dan prompt weer onbruikbaar gemaakt. Begin maart werd dat spelletje door de *SS* doorzien. Vervolgens konden twee gevangenen die de *SS*-cantine moesten schoonhouden, een tijdlang van een daar aanwezig toestel gebruik maken, maar ook dat werd ontdekt. Nadien 'gingen', aldus Hunsche, 'de wildste geruchten rond.'¹

Te bedenken valt bij dit alles dat de 'eerste periode' van Amersfoort (augustus '41–maart '43) pas in de laatste maanden, d.w.z. na de grote ommekeer in de oorlog (de Geallieerde overwinningen in Noord-Afrika en de slag bij Stalingrad), opbeurend nieuws van blijvende betekenis kende. Tot eind oktober '42 bleven grote Geallieerde of Russische overwinningen uit. Dat is een factor geweest die het bestaan van veel gevangenen bemoeilijkt heeft.

In dat bestaan speelde bij menigeen opnieuw de levensovertuiging c.q. het geloof een rol van grote betekenis. Wat de levensovertuiging betreft, verdient het de aandacht dat in Amersfoort precies als in St. Michielsgestel kleine kringen tot stand kwamen waarin gevangenen van geheel verschillende politieke gezindte zich rekenschap gaven van hetgeen zij in de Nederlandse en de internationale samenleving wilden verbeteren. Theologische discussies waren evenmin zeldzaam. Wie uit een gevangenis Amersfoort binnengevoerd werd, had meestal al kennis gemaakt met kwalijke vormen van Duits optreden, maar dan toch nog niet met het brute geweld dat in het concentratiekamp toegepast werd. Daardoor, en speciaal door het zien van de sadistische mishandelingen waarvan de Joden het slachtoffer werden, werden velen diep geschokt; zij hadden dan behoefte aan een theologisch

¹ J. F. Hunsche: *PDA*, p. 148.

antwoord op de vraag die hen kwelde ('hoe kan God zo iets toestaan?'), aan geestelijke steun. Die steun vonden zij ook: van figuren als Titus Brandsma, ds. D. A. van den Bosch (wij herinneren aan onze beschrijving in de aanhef van hoofdstuk 8 van deel 5) en ds. Lieve ging veel uit: zij hielden clandestiene gebedssamenkomsten en spraken ieder die zich tot hen wendde, moed in. Veel hulpmiddelen hadden zij daarbij niet. Bijbels waren in het kamp verboden – werden ze tòch ontdekt, dan werden ze op een brandstapel gegooid en dan kreeg een Jehova's Getuige de opdracht, het vuur aan te steken. Ds. Lieve beschikte eerst over een bruikbaar boek, *Korte verklaringen op de Bijbel* (dat had hij in de smederij gevonden waar men de bibliotheek van de in Amersfoort gevestigde Bond van Gereformeerde Jongelingsverenigingen welke geliquideerd was, op een hoop gesmeten had), later kon hij ergens een Bijbel bemachtigen. Hij was, schreef ons een ex-gevangene, 'najaar '42 de erkende evangelist van Amersfoort'.¹ Floris Bakels oordeelde niet anders over deze Groninger predikant: 'Zijn hele wezen straalde een onoverwinnelijke kracht uit. Als hij met je bad, voelde je iets van die kracht in je overstromen.'²

Lieve is zelf niet erg te spreken geweest over het gedrag van 'enkele predikanten': dezen verstonden zijns inzien hun roeping niet, 'jammerend en klagend over de ellende en alsmaar denkend aan hun dierbaren thuis hebben zij' (zelfs) 'vergeten terdoodveroordeelden bij te staan'.³ 'Geestelijken hebben', aldus een andere ex-gevangene, G. Tuynenburg Muys, lid van de Leeuwengarde, juli '42 het *PDA* binnengebracht, 'in Amersfoort criminele dingen gedaan, verscheidenen. Dat heeft ons eensdeels een beetje geschokt. Ik stelde mij er echter tegen in, zo: er is verschil tussen op de kansel staan en in een concentratiekamp zitten.'⁴ Dezelfde, algemener:

'Notarissen, doctoren, dominees, kapelaans, ambtenaren, ze waren er in massa's . . . Gaven zij geestelijke leiding en morele steun aan hun arme, gekwelde medemensen? Neen, deze heren stalen het brood van hun medegevangenen, dreven zwarte handel, kenden geen moraal en geen gemeenschapszin' –

Tuynenburg Muys wilde slechts een uitzondering maken voor 'een edele Joodse arts' (vermoedelijk dr. de la Parra) 'en twee nog jeugdige dominees' (een van die twee was ds. Lieve – wie met de tweede bedoeld is, weten wij niet).

¹ Brief, 15 aug. 1974, van J. C. van Dongen. ² F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 69.

³ H. L. Lieve en K. R. ter Steege: *Predikant achter prikkeldraad*, p. 158. ⁴ 'Verslag van mededelingen van G. Tuynenburg Muys' (7 nov. 1947), p. 13 (GC).

‘HET GEHALTE VAN DE GEVANGENEN IS SLECHT’

Het laatst weergegeven citaat van Tuynenburg Muys is, dunkt ons, in te generaliserende termen gesteld. Dat neemt niet weg dat hij de enige niet was die in Amersfoort teleurgesteld, ja geschokt werd door het egoïstisch gedrag van een groot deel der gevangenen, onder wie zich ook nog enkele verraders bevonden die, hopen aldus een betere behandeling te verkrijgen, alles wat voor de kamp-SS'ers van belang kon zijn, aan dezen overbrieften.

Folmer constateerde al op de eerste dag die hij in het kamp doorbracht: ‘Het gehalte van de gevangenen is slecht’¹ – veelvuldig zijn de klachten in zijn dagboek over de verwoede onderlinge strijd waarbij een boterham extra, de ‘na-schep’, een sigaret, ja enkele sigarettenpeukjes de inzet vormden. ‘Vlak onder mij’, tekende Lieve aan,

‘ligt iemand die destijds gevangen genomen is als lid van de een of andere ondergrondse beweging. Het is een zwaar geval en hij heeft niet de geringste kans om voor het einde van de oorlog te worden vrijgelaten; hij vermoedt zelfs dat hij zal worden gefusilleerd. Hij . . . houdt het hoofd moedig op, althans in het begin. Dan zinkt zijn moed en hij wordt neerslachtig en steeds somberder – diep ontgoocheld wanneer hij bemerkt hoe de mensen hier tegenover elkaar staan. ‘Begrijp jij’ – zegt hij eens . . . – ‘begrijp jij jouw mede-Nederlanders?! De meesten zitten hier gevangen om politieke redenen: als lid van een organisatie, als Jodenbegunstiger of als verspreider van een illegaal blad; en hoe kunnen zij zich nu toch zó onvaderlands en on sociaal gedragen? ’t Is verschrikkelijk! Heb ik voor een stelletje als dit mijn leven over gehad? Had ik ’t maar nooit gedaan, ik heb er meer dan spijt van!’²

Zaten in Amersfoort inderdaad ‘de meesten gevangen om politieke redenen’? Wij betwijfelen het. Vrijwel van meet af aan bevonden zich onder hen grote groepen zwarthandelaren en clandestiene slachters, bij wie geen spoor van idealisme een rol gespeeld had; het viel sommige politieke gevangenen op dat de komst van grote aantallen economische gevangenen telkens aan de geest in het kamp onmiddellijk afbreuk deed. Dat was bijvoorbeeld het geval toen in de herfst van ’42 ca. achthonderd nieuwe zwarthandelaren en clandestiene slachters Amersfoort binnengevoerd werden. ‘Het ergste was’, aldus L. W. Schmidt, een illegale werker die van september ’42 af in Amersfoort opgesloten zat, ‘dat bij deze asociale, zoals niet anders te verwachten viel, het gemeenschapsgevoel volkomen ontbrak. Zij brachten een mentaliteit mee, welke was doortrokken van egoïsme, lafheid, verraad

¹ D. W. Folmer: ‘Dagboek’, p. 4. ² H. L. Lieve en K. R. ter Steege: *Predikant achter prikkeldraad*, p. 100-01.

en geniepige laster . . . Het gros bestond uit geboren oplichters en misdadigers, die niet anders verdienden dan te worden opgesloten, ook in een vrij Nederland.¹

'Geboren oplichters en misdadigers'? Ook dat betwijfelen wij. Waren niet eerder velen en misschien wel de meesten onder die zwarthandelaren en clandestiene slachters er pas door de omstandigheden der bezetting toe gebracht, strafbare handelingen te begaan? En stond niet ook, los nog van het feit dat de bezetter, die zelf gigantische aankopen op de zwarte markt verrichtte, het morele recht miste, die economische criminelen te vervolgen, de bestraffing zelve die zij in Amersfoort ondergingen, in een wanverhouding tot de vergrijpen waaraan zij zich schuldig gemaakt hadden? Het was, zoals wij in hoofdstuk 4 vermeldden, de Duitser Horak geweest, hoofd van het aan de Rijksrecherche centrale toegevoegde *Sonderkommando*, die hen met één pennestreek drie, zes of twaalf maanden *Schutzhaft* in een kamp als Amersfoort opgelegd had – kamp waarin alle regels van het Nederlandse gevangeniswezen met voeten getreden werden en de gevangenen prijsgegeven waren aan een regime dat hun fysieke weerstandskracht in de wortel aantastte. Tekenend is het dat talrijke gevangenen die in de periode augustus '41-eind '42 uit Amersfoort naar de concentratiekampen Buchenwald en Neuengamme overgebracht werden, in eerste instantie die overgang als een verbetering voelden: in die twee Duitse kampen (welke in andere opzichten oneindig 'harder' waren) heerste toen niet de hongersnood die Amersfoort van augustus '41 af gekenmerkt had.

Het kan geen verbazing wekken dat de bijna drieduizend gevangenen die in de eerste maanden van '43 uit Amersfoort naar het nieuwe concentratiekamp Vught overgebracht werden, in een deplorabele toestand verkeerden. Onder een zwaar geleide van SS'ers moesten zij zich op hun ongemakkelijke klompen in looppas naar het Amersfoortse station begeven, niet dwars door de stad (dat zou, zulks beseften de Duitsers, teveel opzien baren) maar om het centrum heen. Zij werden toch door velen gezien. Nieuw was zulk een transport voor de Amersfoorters niet. Het viel de gevangenen op dat de Amersfoortse bevolking nauwelijks van reacties deed blijken (wie openlijk protesteerde, liep kans, onmiddellijk meegenomen te worden), maar dat de inwoners van Vught, die zulk een strompelende stoet van vermagerde gevangenen nooit gezien hadden, van duidelijke emoties blij gaven: de Vughtenaren 'waren helemaal ontdaan, schreiden, en hier en daar kwam het ge-

¹ L. W. Schmidt: *Modern bagno. Ervaringen uit het concentratiekamp (1945)*, p. 54.

'AMERSFOORT' ONTRUIMD EN HEROPEND

woon tot opstootjes. Ik herinner mij nog goed', aldus een gevangene, 'dat toen wij zo snel moesten lopen, de commissaris van politie gekomen is en doorgezet heeft dat wij wat langzamer mochten lopen.'¹

Het kamp Amersfoort stond nadien maanden leeg.

★

In mei '43 werd Amersfoort opnieuw in gebruik genomen. Toen begon wat wij 'de tweede periode' uit de geschiedenis van het kamp hebben genoemd – een periode die een kleine twee jaar zou duren maar waarvan wij de laatste fase (het kamp in de hongerwinter) pas in deel 10 zullen beschrijven. In die tweede periode heeft Amersfoort in verscheidene opzichten een ander beeld geboden dan in de eerste: er kwamen veel meer gevangenen in het kamp terecht, de 'doorstroming' verliep sneller, het regime was (in aansluiting op de overgang van 'eerste' naar 'tweede fase' die zich bij de concentratiekampen in Duitsland voordeed) minder barbaars en er werd minder honger geleden, vooral doordat de gevangenen voedselpakketten mochten ontvangen.

Terwijl in Amersfoort in de eerste periode van zeventien maanden (medio augustus '41-medio januari '43) in totaal ruim achtduizendvijfhonderd personen opgesloten werden, van wie ca. tweeduizentweehonderd naar Duitsland op transport werden gesteld (26%), werden er in de tweede periode van drie-en-twintig maanden (begin mei '43–begin april '45) bijna zes-entwintigduizendvijfhonderd personen gevangen gezet, van wie bijna achttienduizend naar het oosten werden gevoerd (68%).²

Toen het kamp in mei '43 heropend werd, arriveerden er als eerste groep gevangenen ca. zeventig Joden uit het *Judendurchgangslager* Vught en een kleine zeshonderd uit Westerbork die na een week of vier weer naar Vught resp.

¹ 'Verslag van mededelingen van F. Steiner' (22 jan. 1948), p. 2 (GC). ² Ook in die tweede periode bleef het aantal gevangenen dat ontsnapte, zeer gering. Nauwkeurige gegevens hebben wij overigens slechts voor het tijdvak 10 september '43–30 maart '44 waaruit het *Diensttagebuch* van de *Rapportführer* bewaard gebleven is. In die bijna zeven maanden, waarin in totaal wellicht tienduizend gevangenen in het kamp aanwezig waren, ontsnapten er drie-en-dertig; bovendien (maar dat was een speciaal gebeuren) waren er na een Geallieerde luchtaanval op het Duitse vliegveld te Soesterberg waar een *Kommando* van enkele honderden gevangenen werkzaam was, twee-en-vijftig vermisten en wij nemen aan dat dit grotendeels gevangenen geweest zijn die in de verwarring konden ontkomen. Er vielen bij die luchtaanval onder de gevangenen minstens zeven doden.

Westerbork teruggezonden werden – dit waren Joden die zich beroepen hadden op het bezit van de Engelse, Amerikaanse of Hongaarse nationaliteit; het onderzoek van hun papieren werd blijkbaar in het kamp Amersfoort geconcentreerd. De eerste ‘gevangenen van de arbeidsinzet’ werden op 10 juni Amersfoort binnengevoerd: ‘contractbrekers’ (personen die hun werk in Duitsland in de steek gelaten hadden of die, met verlof in Nederland, niet naar dat werk waren teruggekeerd) en ‘weigeraars’ (personen die zich niet ter registratie voor de arbeidsinzet aangemeld hadden dan wel op een ander moment vóór hun vertrek ondergedoken waren). In augustus telde het kamp ca. vierhonderd gevangenen, maar dat aantal steeg tegen het einde van ’43 tot bijna vierduizend, ging daarna weer dalen maar bleef tot in de hongerwinter boven de drieduizend liggen (bij de bevrijding lag het beneden de zeshonderd).

Het is niet mogelijk, de categorieën gevangenen nauwkeurig aan te geven. ‘De mensen’, aldus ir. A. Lely, een illegaal werker die, zoals wij al in hoofdstuk 4 vermeldden, van begin augustus ’43 tot midden mei ’44 in Amersfoort opgesloten was,

‘zaten er voor alles en nog wat: politieken, onderduikers, Jodenbegunstigers en Joden-‘klappers’ (d.w.z. lui die Joods goed hadden verduisterd), zwarte handelaars, Belgen die tabak smokkelden, lui die een radio hadden of naar de Engelse zender luisterden, enz. enz., tot zelfs voor het bezitten van één zilveren rijksdaalder toe.¹ Toch was wel haast twee-derde *Arbeitseinsatz* . . . Ook zaten er wel helemaal voor niets, dat waren de gijzelaars. Ergens was iets gebeurd en dan waren plotseling in zo’n plaats alle mannen van achttien tot vijf-en-twintig met sommige ouderen opgepikt en als gijzelaars naar Amersfoort gestuurd. Die gijzelaars zaten apart in een barak en liepen in hun eigen burgerkleding, voor zes tot acht weken, of langer . . . Toen ik wegging, waren er, geloof ik, pl.m. vijfhonderd.’²

Daarenboven kwamen in de loop van ’43 toch weer enkele tientallen Joden in het kamp terecht, daarnaast ook personen die uit de *Waffen-SS* en het *Nationalsozialistische Kraftfahr-Korps* gedrost waren, en NSB’ers die overtredingen begaan hadden.

Gelijk gezegd: van al die gevangenen werden bijna zeven op de tien op transport gesteld, tot begin september ’44 alleen al ca. twaalfduizend gevan-

¹ De bevolking had in september ’42 al het zilvergeld moeten inleveren; daarbij was van de rijksdaalders meer dan 97% *niet* ingeleverd. ² A. Lely: ‘Herinneringen aan de tijd van 24 juni 1943–15 mei 1944’, p. 76.

genen van de arbeidsinzet, d.w.z. gemiddeld twaalfhonderd per maand, want de transporten uit Amersfoort werden, zoals al vermeld, pas in oktober '43 hervat. De gevangenen van de arbeidsinzet werden daarbij veelal in transporten opgenomen die hen naar een groot aantal plaatsen in Duitsland brachten: naar bedrijven en *Arbeitsämter*; zo werden bijna vierhonderd gevangenen van de arbeidsinzet die eind maart '44 Amersfoort verlieten, over 84 oorden in Duitsland verdeeld. Een maand later werden daarentegen vijfhonderd gevangenen (wij wezen hier al op aan het slot van het vorige hoofdstuk), naar het concentratiekamp Buchenwald op transport gesteld, vermoedelijk omdat er op dat moment geen plaats was in de *Arbeitsziehungslager* – uit Buchenwald werden de meesten na ca. een half jaar ontslagen. Enkele honderden anderen (maar dit waren niet alleen 'contractbrekers' en 'weigeraars') werden er in Amersfoort onder pressie toe gebracht, een verklaring te tekenen waardoor zij *SS-Frontarbeiter* werden¹ – nog anderen, 'velen, héél velen', aldus ir. Lely, weigerden zulks, hoewel dat betekende dat zij, in plaats van ongeveer twee maanden, wel een half jaar in Amersfoort vastgehouden werden alvorens aan het Duitse bedrijfsleven ter beschikking te worden gesteld.²

Zo waren er dus van eind '43 af in Amersfoort telkens enkele duizenden gevangenen aanwezig. Er kwamen *Kommandos* die het kamp als zodanig in stand hielden, maar *Kommandos* voor de uitbreiding waren niet meer nodig. Enkele nieuwe *Kommandos* werden opgericht: twee buiten het kamp, t.w. in een speelgoedfabriek in Amersfoort en op het vliegveld van Soesterberg (op beide plaatsen werkten tezamen telkens ca. vierhonderdvijftig gevangenen), en één binnen het kamp: een afdeling van de Nederlandse Seintoestellen-Fabriek te Hilversum waar radiotoestellen gemonteerd werden. Het was een groot voordeel om in een van die drie *Kommandos* opgenomen te worden: men kreeg dan extra-eten. Het NSF-*Kommando* verwierf zich nog andere voorrechten: de ca. tweehonderd gevangenen die er telkens deel van uitmaakten, behoefden niet aan de algemene appels deel te nemen, hadden een eigen barak-gedeelte en konden hun bestaan daar min of meer inrichten zoals zij dat zelf wensten. 'Wij waren', schreef ir. Lely, die in dat NSF-*Kommando* opgenomen was, 'dwangarbeiders onder zéér redelijke condities.'³

Anderen hadden het veel moeilijker in het kamp: er was voor hen geen werk. Hoe hen bezig te houden? Berg, de nieuwe *Lagerkommandant* (Hein-

¹ Wij hebben de *SS-Frontarbeiter* als groep beschreven in deel 6, in de paragraaf 'Oostinzet' van hoofdstuk 5. Amersfoort en Ommen hebben tezamen ca. zeshonderd *SS-Frontarbeiter* opgeleverd. ² A. Lely: 'Herinneringen aan de tijd van 24 juni 1943–15 mei 1944', p. 58. ³ A.v., p. 45.

CONCENTRATIEKAMPEN IN NEDERLAND

rich en Stöver waren verdwenen), liet hen met zijn allen, soms ten getale van ca. vijftienhonderd, 's ochtends en 's middags urenlang in formatie de *Appellplatz* rondlopen, 'alleen al als je het zag, werd je', aldus ir. Lely, 'er beroerd van: sjok, sjok, sjok, de hele dag, diep de handen in de zakken, petje over de oren en maar sjokken.'¹ 'Ze zien er grotendeels als boeven uit', schreef de student W. de Weerd die in april '43 de loyaliteitsverklaring niet had afgelegd, zich begin mei niet in Ommen gemeld had en begin februari '44 als onderduiker was gepakt. '(Ze zijn) ongeschoren en gehuld in lompen. Sommigen hebben pijnlijke voeten en strompelen achteraan'² (die 'lompen' waren de oude, nu nog méér versleten uniformen die alle gevangenen, behalve de gijzelaars, als kleding droegen).

De Weerd gaf weer wat hij in het kamp zag terwijl hij, samen met enkele honderden andere nieuwelingen in sneeuw en regen, en zonder eten of drinken, in 'de Rozentuin' stond te wachten om ingeschreven te worden. Hij vervolgde:

'Op een andere plaats wordt een stelletje 'zwaren' extra gedrild. Hurken, liggen, kruipen. *Auf! Liegen! Auf!* Het is een tragedie die wij . . . nauwelijks kunnen aanzien.'³ -

ja, het *ringelpiesen* werd nog steeds aan groepen gevangenen opgelegd; ook straffappèls kwamen nog veelvuldig voor. 'Vaak', aldus een gevangene,

'moesten wij 's avonds aantreden om voor straf enkele uren te staan . . . Ook hebben we een week lang moeten staan van 's morgens vier tot 's avonds elf uur omdat er iets was gestolen uit afdeling 3 en de dader zich niet meldde bij het aantreden. Op de vijfde dag bleek dat een *SS*-soldaat dit gedaan had en toen konden we inrukken'⁴ -

wij nemen aan dat deze straf slechts door de gevangenen van afdeling 3 (de *Politische Abteilung*) ondergaan moest worden.

Berucht raakte in deze tweede periode J. J. Kotälla die, zoals wij al eerder vermeldden, in september '42 in Amersfoort hoofd van de *Schreibstube* geworden was. Hij was psychisch niet geheel normaal: hij kwam uit een familie van alcoholici, had toen hij elf was een zo zware hersenschudding op-

¹ A.v., p. 46. ² W. de Weerd in *Studenten onder de bezetting* (1946), p. 122. ³ A.v.
⁴ J. P. van der Bel: *'t Beruchte concentratiekamp Amersfoort . . . Een ex-gevangene vertelt* (1945 ?), p. 9.

gelopen dat hij anderhalf jaar verpleegd moest worden, werd met zijn veertiende enige tijd in een psychiatrische inrichting opgenomen, kreeg in '38, toen hij dertig was, een nieuwe zenuwinzinking en werd in december '42 nadat hij enkele maanden in Amersfoort huisgehouden had, opnieuw psychiatrisch patiënt: hij kwam toen in de *Wehrmacht*-afdeling van het Amsterdamse Wilhelminagasthuis terecht, waar men hem vijf maanden lang vasthield. Tekenend was het voor het Duitse systeem dat deze man, hoe gestoord hij ook was, onmiddellijk na zijn ontslag uit de bedoelde afdeling (van een werkelijke genezing was natuurlijk geen sprake geweest), weer aan de SS-staf van Amersfoort toegevoegd werd; sterker nog: als Berg afwezig was, trad Kotälla als *Lagerkommandant* op. Hij was een bezeten werker, kon zich in perioden van hoogspanning overigens alleen op de been houden door pervitine te slikken en liters jenever te drinken – hij haatte de gevangenen omdat zij zijn gezag niet erkenden. 'Liever schiet ik ze allemaal kapot, dan heb ik er tenminste geen omkijken meer naar', hoorde men hem eens zeggen.¹ Hij hitste (dat deed Berg ook) honden tegen de gevangenen op, hij treiterde hen, bijvoorbeeld door hun maar vijf minuten tijd te geven om eten dat heet was opgediend, naar binnen te werken (hij stond er dan met zijn horloge bij en lachte als gevangenen hun mond brandden), hij sloeg hen met zijn knuppel of zijn karwats en hij deelde hun trappen uit, dat laatste bij voorkeur tussen de benen – een trap die in het kamp als 'de Kotälla-trap' aangeduid werd. 'Berg', zo verklaarde een oud-gevangene tijdens Kotälla's proces, 'was een heilige, vergeleken bij verdachte.'² Daarbij merken wij op dat Berg zich van '43 af inderdaad ietwat in acht ging nemen. Hij verbood op een gegeven moment het mishandelen van gevangenen; hij deelde zelfs onder de SS'ers wel eens straffen uit wanneer zij dat verbod overtreden hadden. Dat laatste gebeurde herhaaldelijk, vooral wanneer Berg afwezig was – en door Kotälla vervangen.

Speciaal de Joodse gevangenen hadden onder Kotälla te lijden, maar niet onder hem alleen. In de tweede helft van '43 werden enkele tientallen Joden Amersfoort binnengevoerd, hetgeen betekende dat er weer een *Judenkommando* gevormd werd. Kotälla zocht er als bewakers enkele Nederlandse kamp-SS'ers voor uit van wie hij mocht aannemen dat zij de Joden met de gewenste 'hardheid' zouden behandelen. Aldus geschiedde. Bij het leegscheppen van de beerputten (werk dat steeds aan Joodse gevangenen opgedragen werd, als er Joden in het kamp aanwezig waren) werd eens een Jood

¹ BG-Amsterdam: p.v. van proces tegen J. J. Kotälla (20 nov. 1948), p. 10 (getuige J. van den Hock). ² A.v., p. 14 (getuige J. Driessen).

door twee van die bewakers neergeknuppeld, 'waarna zij hem', aldus een ooggetuige, 'met een spuit welke was aangesloten op een beerput, de drek in het gezicht en de mond spoten'¹ – zij lieten die gevangene de hele dag liggen, 's avonds stierf hij. Diezelfde twee bewakers plachten de Joden na werktijd ook in hun barakgedeelte te mishandelen: 'Onder razen en vloeken lieten zij ons' (wij citeren dezelfde ooggetuige) 'alle mogelijke oefeningen maken, zoals onder de bedden kruipen, op de bedden, en dit geruime tijd achtereen, zij draaiden met stokjes de baardharen uit' (Joden mochten opnieuw niet geschoren worden) 'en hielden bokswedstrijden met ons waarbij wij zwaar werden mishandeld.'² Een andere Joodse gevangene werd eens met zijn gezicht in een wespennest gestopt. Het *Judenkommando* moest een tijdlang buiten het kamp werken, namelijk bij een afgraving waar men van de van Campenstraat te Amersfoort uitzicht op had. Voor de bewoners van die straat waren, aldus een hunner, 'de mishandelingen niet langer om aan te zien'; zij deden de overgordijnen dicht. Hulpverlening werd niet toegestaan: wierp men de Joden pakjes met levensmiddelen toe, dan moesten zij die afgeven en werden zij prompt extra mishandeld.³

Geschat wordt dat van de misschien veertig Joden die van juni '43 af Amersfoort binnengevoerd waren, daar vijf onder de mishandelingen zijn bezweken; de overigen zijn in november '43 naar Westerbork overgebracht, vanwaar, zo veronderstellen wij, de meesten spoedig op 'straftransport' naar Auschwitz verdwenen.

★

In het concentratiekamp Amersfoort is in de tweede periode wel honger geleden maar niet in dezelfde mate als in de eerste. Ir. Lely had 'in het begin', d.w.z. in augustus '43, 'wel in zekere zin echte honger (een rauwe aardappel vond ik bepaald lekker)⁴, maar die 'echte honger' verdween: men kreeg meer warm eten en meer brood, bovendien meer margarine (of zelfs roomboter) en meer broodbeleg. Daar kwam nog bij dat het aan gevangenen, behalve aan de Joden onder hen, toegestaan was, voedselpakketten te ont-

¹ Boom, Amsterdam: p.v. inz. J. J. Gombert (28 juli 1947), p. 5 (getuige M. Meents) (Doc I-560, a-2). ² A.v. ³ Politie Amersfoort, p.v. inz. J. J. Gombert (13 febr. 1948), p. 4 (getuige C. G. M. Drost) (Doc I-560, a-4). ⁴ A. Lely: 'Herinneringen aan de tijd van 24 juni 1943-15 mei 1944', p. 11.

vangen. Wij nemen aan dat niet alle families van de Amersfoortse gevangenen over de geldmiddelen beschikten om regelmatig voor pakketten te zorgen (als particulier moest men daartoe veelal aankopen op de zwarte markt doen), maar in de zomer van '43 kwam een nieuwe vorm van hulp op gang die geen aankopen door particulieren vergde: de Rode-Kruis-pakketten werden tot het kamp toegelaten. Aanvankelijk arriveerden die zendingen met vrij grote tussenpozen, maar van oktober '43 af kwam er regelmaat in: eerst één pakket per week en van de lente van '44 af de ene week één pakket, de volgende week twee; elk pakket woog ongeveer anderhalf kilo en, afgezien nog van andere levensmiddelen, kregen de gevangenen aldus per week 12 tot 16 dikbelegde boterhammen die kennelijk buiten het kamp met veel zorg klaargemaakt waren. Elke vrijdag reed een auto van het Rode Kruis het kamp binnen – men zag mevrouw van Overeem uitstappen (veel gevangenen kenden spoedig haar naam) en men wist dan dat men diezelfde dag of een dag later de wekelijkse gave zou ontvangen. 'Het is haast niet te beschrijven', aldus weer ir. Lely, 'hoe alles voor de gewone *Häftlinge* om het Rode Kruis-pakketje draaide. Vrijdags was tachtig procent van alle gesprekken: 'Is het Rode Kruis al binnen?', en als het dan binnen was, wat of er in zou zitten.'¹

Maar het Rode Kruis deed méér: er ging extra voedsel naar het *Revier*, er kwamen genesmiddelen en instrumenten, ja sommige gevangenen vernamen zelfs dat Berg goedgekeurd had dat het Rode Kruis een eigen ziekenhuis in het kamp zou inrichten.² Berg stond nog andere gunsten toe. Zo vond hij goed dat een Sinterklaas en een Zwarte Piet op Sinterklaasavond '43 de ronde deden in het kamp; op de vraag waarom hij daar terechtgekomen was, antwoordde Sinterklaas: 'Doodenvoudig, ik kwam uit Spanje en had geen persoonsbewijs.' Ook maakte Berg het de in het kamp opgenomen predikanten en priesters minder lastig. Hij wist misschien niet dat van begin '44 af geconsacreerde hosties het kamp binnengesmokkeld werden die daar dan in stukjes werden verdeeld³, en waarschijnlijk wist hij evenmin dat met Pasen '44 de eerste primitieve mis in het dokterskamertje van het *Revier* opgedragen werd, maar het kan hem nauwelijks zijn ontgaan dat in elk *Block* een predikant of priester als kamerwacht aanwezig was; daar had hij geen bezwaar tegen.

¹ A.v., p. 64. ² Begin '44 verklaarden de kerken zich bereid, daarvoor de nodige gelden ter beschikking te stellen; het ziekenhuis kwam pas na september '44 tot stand. ³ Later werden speciaal voor het kamp bestemde veel kleinere hosties gebakken.

Ook wat de tweede periode uit het bestaan van Amersfoort betreft, zijn onze gegevens over de hiërarchie der gevangenen onvolledig. Wie bij de heropening van het kamp *Lagerältester* werd, weten wij niet. Onze gegevens beginnen pas eind '43 toen de twee-en-twintigjarige student Johannes Theodorus Wilkens ('Lange Jan') die, na medio oktober Amersfoort binnengevoerd te zijn, daar eerst *Kapo* van de *Schreibstube* geworden was, *Lagerältester* werd. Wilkens placht de nieuwe gevangenen na de inschrijving naar hun barak te brengen, 'onderweg vertelde hij ons', aldus zulk een nieuweling, 'dat we de moed niet moesten laten zakken en dat we onze hoofden niet moesten verliezen en vooral onszelven blijven. We konden veel doen om onze beulen te ontlopen, maar we moesten met open ogen en oren, en vaak met gesloten mond, de worsteling volhouden.'¹ Verstandige raad! Maar Wilkens zelf hield, in begrijpelijke verontwaardiging, zijn mond niet gesloten toen hij in februari '44 op een dag waarop een gevangene die daags daarna ontslagen zou worden, moedwillig door een SS'er doodgeschoten was, tijdens het avondappèl een minuut stilte vroeg voor de vermoorde kameraad. Het gevolg was dat hij vijf-en-twintig stokslagen toegediend kreeg en als *Lagerältester* afgezet werd.

Wilkens had met zijn optreden de sympathie van veel gevangenen verworven, maar er waren anderen geweest die hem van meet af aan veel te jong gevonden hadden om in de wildernis van een concentratiekamp hoogste gezagsdrager onder de gevangenen te zijn. Toen hij die functie kreeg, bestond al een uit gevangenen bestaande 'kamppolitie' die met houten stokken gewapend was; 'ik kreeg in het algemeen de indruk', aldus een gevangene, 'dat deze mensen er op los sloegen wanneer het hun in de zin kwam.'² Dat kan bezwaarlijk met Wilkens' opvattingen gestrookt hebben, maar het was hem niet mogelijk, jegens de overige leden van de kamphiërarchie zijn gezag te doen gelden. Er werd in het kamp veel gestolen, mede door *Blockältesten*, zulks vooral uit de Rode Kruis-pakketten, maar ook daartegen kon Wilkens geen effectieve maatregelen nemen. Hij stelde zich nogal strak tegen de kamp-SS op en kreeg deswege van de SS'ers geen steun – hij kon bij hen ook weinig ten gunste van de gevangenen bereiken.

¹ J. P. van der Bel: *'t Beruchte concentratiekamp Amersfoort*, p. 5. ² POD-Hilversum: p.v. inz. F. H. M. van de Laar (11 jan. 1946), p. 1 (getuige J. Veenis) (Doc I-994, a-5).

'LAGERÄLTESTEN'

Door enkele van zijn naaste medewerkers werd hij op grond van dat alles als een ondeugdelijke *Lagerälteste* beschouwd.

Waren er onder die medewerkers die op zijn positie vlasten? Dan werden zij teleurgesteld, want *Lagerältester* na Wilkens werd een gevangene die pas enkele dagen tevoren uit de Cellenbarakken in Amersfoort ingeleverd was: Franciscus Henricus Maria ('Frans') van de Laar. 'Het grootste deel van het *Lager* kon hem vermoorden, een ander deel ging voor hem door het vuur', schreef later een gevangene.¹

Van de Laar, in Weert geboren in juli 1913 (hij was dus, toen hij *Lagerältester* werd, dertig jaar), was voor de handel opgeleid. In '38 raakte hij wegens verduistering een tijdlang in de gevangenis, in '40 kwam hij, na de capitulatie, in contact met een Nederlander die op de zwarte markt in het groot goederen voor de *Wehrmacht* inkocht en in '41 ging hij in diezelfde zwarte groothandel zowel in Nederland als in België goederen inkopen voor het *Ostministerium*. Hij kreeg daartoe op een gegeven moment van de Duitsers de beschikking over f 300 000, liet bijna niets meer van zich horen, werd gearresteerd, door een van Harsters stafleden vrijgelaten, maar begin '43 opnieuw gearresteerd op verzoek van het *Ostministerium* en in de Cellenbarakken opgesloten. Begin '44 kwam bericht uit Berlijn dat van de Laar twee jaar *Schutzhaft* in een Duits concentratiekamp moest doorbrengen. De 'SD'-er die de zaak in Den Haag behandeld had, voelde daar niets voor – van de Laar werd in februari '44 naar het kamp Amersfoort weggevoerd en Berg kreeg opdracht, hem een bevoorrechte positie te geven.² Prompt kreeg hij er de hoogste van alle: *Lagerältester*.

Frans van de Laar is als *Lagerältester* tegen de gevangenen vaak hardhandig opgetreden, heeft sommigen zelfs de 'Kotälla-trap' toegediend (dat alles gaf hem de bijnaam 'de beul van Amersfoort') en heeft ook de vluchtpoging van twee gevangenen verraden, maar daar staat veel tegenover: hij verwijderde de dieven uit de gevangenen-hiërarchie, liet bezwarend materiaal uit de dossiers van illegale werkers wegwerken, nam gevangenen die extra gevaar liepen, in *Kommandos* op waar zij een kans hadden te vluchten, zorgde er voor dat driehonderd gevangenen die voor werk in Duitsland afgekeurd waren, in vrijheid gesteld werden en slaagde er in, in het leven in het kamp meer afwisseling te brengen: hij verwierf o.m. verlof tot het houden van

¹ S. C. van der Steen: 'Verslag' (z.j.), p. 5 (GC). ² Kennelijk gebeurde dat om, als het *Reichssicherheitshauptamt* er achter kwam, waar van de Laar zich bevond, te kunnen zeggen dat hij in Amersfoort onmisbaar was.

voetbalwedstrijden en tot filmvertoningen. Hij zocht en vond steun bij Berg – steun ook tegen Kotälla, tegen wie hij materiaal verzamelde op grond waarvan Kotälla, schijnt het, wegens het mishandelen van gevangenen door het *SS- und Polizeigericht X* zelfs tot gevangenisstraf veroordeeld werd (een straf die hij niet uitzat). Steeg het van de Laar ietwat naar het hoofd? Wij menen van wel. ‘Langzaam werd de toestand zó’, schreef hij in een naoorlogse apologie, ‘dat ik inplaats van de Duitse leiding dictator in het kamp werd.’¹ Alsof de macht die hij uitoefende, ooit iets anders dan een afgeleide macht geweest was!

Van de Laars ‘dictatuur’ duurde zeven maanden: op Dolle Dinsdag (5 september '44) werd hij in vrijheid gesteld. Joep Schols uit Sevenum werd zijn opvolger – *zijn* kandidaat.

★

Met de ‘officiële’ Duitse concentratiekampen vergeleken, bleef Amersfoort ook in de tweede periode een wanordelijk en slordig kamp. Dat viel vooral diegenen op die in september '44 uit het ontruimde kamp Vught naar Amersfoort overgebracht werden: vijftien Indische gijzelaars die begin september uit Gestel naar Vught overgeplaatst waren, en, uit de overige gevangenen van Vught, enkele strafgijzelaars. Wat die vijftien in Amersfoort meteen al trof was dat in het *Revier* druk gerookt werd, terwijl dat verboden was (‘toen we vroegen waar we de as moesten laten, zeiden ze ons dat we die in een holle stijl van een der bedden moesten doen; als deze vol was, begon men aan een andere’²). Een van de strafgijzelaars kwam in Amersfoort in barak 10 terecht, ‘bekend om zijn vlooiën en luizen’ (daar waren de andere barakken ook van vergeven!) –

‘En bij binnenkomst blijkt ons al direct het verschil in zindelijkheid: bij ons te Vught alles ordelijk, hier een chaos, ieder doet maar wat hij wil. Op de appelplaats, blijkbaar hier de verzamelplaats van de gevangenen (ook weer geheel anders dan te Vught) een gebedel om peukjes sigaretten en geschooi om tabak. Het grote verschil van de soort gevangenen valt ons op, in doorsnee hier de meesten in vervuilde toestand, terwijl in Vught men er juist op gesteld was, er

¹ F. H. M. van de Laar: ‘Kampervaringen’ (jan. 1946), p. 3 (Doc I-994, 2-6).

² J. A. H. Rijshouwer in J. A. H. Rijshouwer en H. van Wermeskerken: *Vier jaar Indisch gijzelaar*, p. 335.

'NAUWELIJKS EEN ZWEEM VAN EENDRACHT'

zo zindelijk mogelijk uit te zien. Maar tot excuus moet hier dienen de meer dan onhygiënische toestand waarin het gehele kamp verkeert.

. . . Ook het soort mensen is hier anders, hier een allegaartje van alle mogelijke gestraften, in Vught het overgrote deel politieke gevangenen.¹

'Een allegaartje van alle mogelijke gestraften' – die constatering was niet onjuist. Het mag dan ook niet verbazen dat er onder de politieke gevangenen in de tweede periode van Amersfoort, als in de eerste, verscheidenen waren die een gevoel van teleurstelling over de houding van hun lotgenoten niet van zich af konden zetten. Met betrekking tot de eerste periode citeerden wij de klacht van een illegale werker: 'Heb ik voor een stelletje als dit mijn leven over gehad?' Daarmee correspondeert uit de tweede de opmerking van de student de Weerd: 'Ieder gevoel van gemeenschap is gedood en de gevangenen bestelen elkaar. Er is nauwelijks een zweem van eendracht te bespeuren.'² Lag dat alleen aan de gevangenen? Wij menen van niet: de omstandigheden waarin zij verkeerden, werkten in hoge mate het egoïsme in de hand.

In het kamp te Ommen waren die omstandigheden niet anders.

Ommen

De geschiedenis van het concentratiekamp Ommen valt, anders dan die van Amersfoort, niet in twee maar in vier perioden uiteen: de eerste periode (herfst '41-juni '42) waarin het kamp bedoeld was als een soort opleidingskamp o.m. voor de Oostinzet; de tweede (juni '42-april '43) waarin het gebruikt werd als detentie-oord voor gevangenen van de Nederlandse justitie; de derde (van mei '43 tot februari '44) waarin ontduikers van de arbeidsinzet en 'asocialen' er in opgesloten werden, en de vierde (in de hongerwinter), toen het kamp detentie-oord onder de *Ordnungspolizei* geworden was. Die vierde periode zullen wij pas in deel 10 behandelen.

Eerder in dit deel hebben wij Ommen aangeduid als een creatie van Seyss-Inquarts naaste politieke adviseur, de *Generalkommissar zur besonderen Ver-*

¹ P. Galis: *Hel van Brabant. Acht maanden in gijzeling in het concentratiekamp te Vught* (1946), p. 44-45. ² W. de Weerd in *Studenten onder de bezetting*, p. 124.

wendung Fritz Schmidt. Inderdaad, Ommen ressorteerde onder hem, niet onder de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*. Schmidt was, zoals wij hem in eerdere delen geschetst hebben, een even grillige als eerzuchtige figuur die met alles wat hij in bezet Nederland ondernam, bij de centrale machthebbers van het Derde Rijk in het gevlij trachtte te komen. Binnen zijn *Generalkommissariat* was de Duitser Werner Schwier, een oud-paarden-slager die zich als '*Herr Doktor*' liet aanspreken, hoofd van het *Referat 'Internationale Organisationen'*; in die functie had Schwier in de lente van '41 o.m. de organisatie van Nederlandse Theosofen opgeheven en daarbij was zijn begerig oog gevallen op een van de eigendommen van die organisatie: het Sterkamp te Ommen, een complex van gebouwen dat uit de jaren '20 dateerde. In juni '41 begon Schwier het Sterkamp uit te breiden, hij gaf het een nieuwe naam: '*Arbeitseinsatzlager Erika*' en hij trok via de Nederlander K. L. Diepgrond (een oud-NSB'er, sinds de zomer van '40 tolk bij de 'SD' in Amsterdam) die als *Lagerführer* van Ommen zou optreden, de nodige krachten aan; deze werden in oude uniformen van het Nederlandse leger gestoken.

Wat voor soort *Arbeitseinsatz* zou van het kamp Ommen uit bedreven worden?

Het eerste plan was, schijnt het, er krachten op te leiden die in het bezette deel van de Sowjet-Unie in een bepaald gebied leidende functies zouden krijgen in de landbouw; onder diegenen die zich door Diepgrond lieten strikken om naar Ommen te komen, waren er verscheidenen die verwachtten, via het kamp 'kolonisor' in het Oosten te worden. Niets daarvan: het plan voor de Oostinzet ging niet door. Tweede plan: Ommen zou het kamp worden waar Joden geschoold zouden worden als voormannen voor werkkampen in West-Duitsland welke men met Joodse werklozen uit Nederland zou vullen. Uit dat tweede plan vloeiden belangrijke consequenties voort: de kolonizatoren-*in spe* zouden opleiders en bewakers van Joden worden – wij nemen aan dat het kamp toen pas een solide omheining kreeg: een palissade die met prikkeldraad bespannen was. Bewakers moeten kunnen schieten: de aangetrokken krachten werden daarin geschoold door een Nederlandse SS'er die spoedig assistentie kreeg van twee beroepssergeanten van het Korps Mariniers. Aan zijn verdere verwezenlijking kwam het tweede plan evenwel niet toe – het was (wij memoreerden dat feit al in deel 5) Hitler-zelf die er een streep door haalde. Ommen stond toen maanden leeg. de bewakers hadden niets te doen, een veertigtal hunner meldde zich, gelijk eerder vermeld, in Amersfoort aan bij Heinrichs *Wachkommando*, anderen (ca. honderdzestig) bleven in Ommen, streken hun loon op, stroopten de omgeving af en deden verder niets.

Omstreeks april '42 werd door het *Reichskommissariat* besloten, Ommen

een geheel andere bestemming te geven: het zou een detentie-oord worden van gevangenen van de Nederlandse justitie en tevens een *Durchgangslager*: veel van die gevangenen zouden namelijk naar kampen in Duitsland overgebracht worden van waaruit men hen tewerk zou stellen in de Duitse industrie. Er waren nu in Ommen meer bewakers nodig; hun aantal groeide tot ca. tweehonderdvijftig. De Nederlandse autoriteiten, de secretaris-generaal van justitie Schrieke voorop, verleenden de nodige medewerking en tussen midden juni en begin oktober '42 werden in totaal ruim drie-entwintighonderd gevangenen van de Nederlandse justitie, c.q. veroordeelden die hun straf nog niet uitgezeten hadden, naar Ommen gezonden – ca. achthonderd hunner werden vandaar overgebracht naar een kamp in Heerte bij Wolfenbüttel in midden-Duitsland: zij moesten werken bij de *Hermann Goering-Werke*. Met die naar Heerte getransporteerde gevangenen gingen bewakers uit Ommen mee; zo ook met ca. vijfhonderd andere gevangenen die toen naar kampen bij Keulen en Siegburg overgebracht werden van waaruit ook zij arbeid moesten verrichten. Op die kampen in Duitsland komen wij straks nog terug, hier willen wij slechts vermelden dat eind november '42 uit Heerte al driehonderdvijftig gevangenen in deerniswekkende toestand naar Ommen teruggebracht waren. Ca. tweehonderd van die gevangenen werden in ziekenhuizen in het oosten des lands opgenomen – in hoofdstuk 8 van deel 6 beschreven wij hoe vervolgens de door Nederlandse medici gewaarschuwde Nederlandse rechterlijke macht in actie kwam, met als gevolg dat Ommen zijn functie als detentie-oord voor Nederlandse gevangenen verloor; uit Heerte en Keulen werden alle gevangenen teruggehaald, alleen in Siegburg bleef nog een groep zitten.

Begin mei '43 deed Ommen dienst als verzamelplaats van enkele duizenden Nederlandse studenten die geweigerd hadden de loyaliteitsverklaring te tekenen maar wier mening was geweest dat zij zich aan de door Rauter afgekondigde verplichte melding voor een inzet in Duitsland niet konden onttrekken. Schwier kwam in die tijd weer met zijn Oostinzet-plannen op de proppen. Begin juni keurde *Generalkommissar* Schmidt goed dat Ommen de basis zou worden van waaruit, onder auspiciën van het *Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden* (niet van de SS!) en voor rekening van het *Ostministerium* (niet van de Nederlandse Oostcompagnie!) een gebied in Roethenië, het meest westelijk deel van het *Reichskommissariat Ukraine*, met pro-Duitse Nederlanders gekoloniseerd zou worden; Schwier zou in dat gebied alle macht in handen krijgen, 'sodass', zo heette het hoopvol in een door hem opgesteld stuk, 'dieses Gebiet in etwa zwei Jahren als Musterbeispiel für eine gemeinsame germanische Erschliessung dienen kann... Die Stamm-Mannschaft des Lagers' (Ommen) 'wird zum geschlossenen Einsatz nach den

in *Aussicht genommenen Gebiet überführt*.¹ Een maand later bleek, dat het gebied in Roethenië niet geschikt was, maar het *Reichskommissariat Ostland* stelde een ander gebied ter beschikking. Nogmaals een maand later, begin augustus, keurde Seyss-Inquart (Schmidt had inmiddels zelfmoord gepleegd) Schwiers opzet goed, daarbij bepleitend dat ook *'mehrere Abteilungen des niederländischen Arbeitsdienstes'* naar het gebied in *Ostland* overgebracht zouden worden.² Ook dit ging weer niet door: het *Ostministerium* deed weten dat het bij nader inzien de bewakers van Ommen als gesloten groep hoogstens kon gebruiken voor een nieuw kamp in *Ostland* waarin *'Asoziale, Arbeitsunwillige oder Strafgefangene dieses Gebiets'* opgenomen zouden worden.³ Zou dat het *'Musterbeispiel für eine gemeinsame germanische Erschliessung'* worden waarvan Schwier gedroomd had? Bepaald niet. Hij gaf zijn plan op.

In Ommen waren inmiddels van mei '43 af 'contractbrekers', 'weigeraars' en 'asociale' opgenomen. Die 'contractbrekers' en 'weigeraars' werden in de regel na een of twee maanden aan de Nederlandse of Duitse arbeidsbemiddelingsinstanties ter beschikking gesteld⁴, de 'asociale' hield men langer vast. Misschien werden van mei tot november '43 ca. duizend personen die tot die drie categorieën behoorden, successievelijk in Ommen opgesloten; in augustus '43 telde het kamp nog geen tweehonderd gevangenen – op ca. honderddertig bewakers! Die honderddertig waren maar een deel van de ca. tweehonderd helpers die Schwier en Diepgrond op dat moment nog bijeen hadden – zeventig waren ingezet als het z.g. *Kontrollkommando*: zij waren aan de Duitse *Fachberater* bij de gewestelijke arbeidsbureaus toegevoegd met als taak het arresteren van 'contractbrekers' en 'weigeraars', die zij in hun woningen moesten trachten te vinden. Daar kwam niet veel van terecht: het adressenmateriaal van de *Fachberater* zat vol lacunes en talrijke burgemeesters lieten de leden van het *Kontrollkommando* niet tot de bevolkingsregisters toe.

Hoeveel gevangenen in totaal korte of lange tijd in het kamp Ommen opgesloten zijn geweest, is niet bekend. Wij weten wel dat het er in de tweede periode ca. drieduizend waren (allen gedetineerden of veroordeelden van de Nederlandse justitie), maar voor de derde periode (ontduikers van de arbeidsinzet en 'asociale') is nauwelijks een andere schatting mogelijk dan dat het

¹ *'Zusammenfassung über die Besprechungen für den geschlossenen Einsatz von Niederländern in einem Gebiet des Ostens'* (12 aug. 1943), p. 1 (GKzBV, HA Polit. Aufbau, 9 d).

² A.v., p. 3. ³ A.v. ⁴ Wij herinneren er aan dat daarenboven enkele honderden er toe gebracht of geprest werden, zich als *SS-Frontarbeiter* op te geven.

er enkele duizenden waren, misschien ca. tweeduizend. In het kamp zijn in totaal, de vierde periode inbegrepen, negen-en-dertig gevangenen omgekomen (dat blijkt uit gegevens van de gemeentesecretarie te Ommen) en van hen zijn minstens vijf door bewakers doodgeschoten.

*

Het kamp Ommen heeft veel op het kamp Amersfoort geleken: het was een wanordelijk kamp en talrijke bewakers (er waren onder hen nogal wat lieden uit de achterbuurten van de grote steden in het westen des lands) gedroegen zich als de ranselaars onder de *Kapo's* in de 'officiële' concentratiekampen. Schwier, de eigenlijke chef, was veelvuldig afwezig, maar als hij er was, nam hij vaak aan de mishandelingen deel. Voor de dagelijkse gang van zaken was Diepgrond verantwoordelijk; hij had, aldus het Bijzonder Gerechtshof dat hem na de oorlog vonniste, 'in het algemeen geen slechte naam bij de gevangenen'¹ (behalve, zo voegen wij toe, bij de Joden onder die gevangenen), maar hij was niet bij machte, tegen Schwier en de ranselaars zijn wil door te zetten, zij het dat sommige bewakers bij wangedrag wel door hem gestraft werden. Eén van die bewakers droeg de bijnaam van 'de bandiet' (daar had hij het ook naar gemaakt), verscheidene van de overigen waren geen haar beter. Een gevangene die in '42 met een groep anderen Ommen binnengevoerd werd, kreeg bij de ingang omdat hij een paar woorden gefluisterd had, van de schildwacht een klap met de gummistok in zijn gezicht. 'Dat binne nou so onse methodes', zou de schildwacht daarbij gezegd hebben, 'we segge hier niet veel, we ramme allecnig.'²

'Geramd' werd niet alleen met gummistokken, maar ook met knuppels en karwatsen. Een specialiteit van Ommen was 'de grammofoonplaat': een gevangene moest zijn linkerwijsvinger in zijn rechteroor steken en zijn rechterwijsvinger in de grond en dan onder stokslagen net zo lang om zijn eigen 'as' draaien tot hij er bij neerviel. Bij dat alles regende het liederlijke uitlatingen, speciaal ook over koningin Wilhelmina - 'de hoer van Haile Selassie', zoals een van de ergste ranselaars, J. F. J. Boxmeer, placht te zeggen.³

¹ BG-Arnhem: Sententie, 13 mei 1949, inz. K. L. Diepgrond, p. 21 (Doc I-342, a-2). ² *In de klauwen der SS*, p. 6. ³ PRA-Den Haag: p.v. inz. J. F. J. Boxmeer (24 juni 1946), p. 1 (getuige W. J. C. Peters) (Doc I-198 A, a-1).

Verscheidene van de *Kapo's* (ze werden, gelijk in hoofdstuk 5 al vermeld, in Ommen als 'Kapoets' aangeduid) traden overigens even hardhandig tegen hun medegevangenen op als talrijke bewakers, en 'de *Ober-Kaput*', aldus een gevangene, 'was nog gemener dan Boxmeer.'¹ De naam van die *Ober-Kaput* is ons niet bekend.

Van Amersfoort verschilde Ommen doordat men er gemakkelijker uit kon ontvluchten en doordat er geen hongersnood heerste. Wat die ontvluchtingen betreft: er zijn er vele geweest maar wij kennen geen cijfers; vluchtelingen die weer gegrepen waren, kregen in de regel stokslagen en werden enige tijd in de bunker opgesloten: een klein betonnen bouwswel waarin bijna steeds water stond. Wat het voedsel betreft: er was in Ommen meer te eten dan in Amersfoort, maar de bewakers lieten voor het verorberen van de warme maaltijd bij voorkeur maar drie minuten tijd: dan werd in de ctensbarak op een fluitje geblazen en dan 'moesten wij', aldus een gevangene, 'allen tegelijk naar buiten en wel zo snel mogelijk. Dat ging natuurlijk niet vlug, omdat ongeveer driehonderd mensen door een nauwe deur moesten. Boxmeer en zijn medewerkers sloegen ons dan met stokken letterlijk de deur uit.'²

De 'bchuizing' was in Ommen nog iets slechter dan in Amersfoort: de gevangenen (zij werden door de bewakers meestal '*Knackers*', duitendieven, genoemd) sliepen niet op britsen, maar in smerige hangmatten die tussen ijzeren stangen hingen. Bij aankomst in het kamp werden zij allen kaalgeschoren. Zij waren gekleed in oude en versleten legeruniformen (de z.g. 'stalkleding' van de Landmacht) en moesten dagelijks lang op appèl staan, in de ochtend en de namiddag telkens ongeveer een uur. Zij werkten meestal buiten het kamp: ten dele in de bossen, ten dele op het land. Gewapende bewakers gingen dan mee. Het werk was zwaar. In de bossen moest men met bomen sjouwen, op het land werd geploegd en geëgd, maar ploeg en eg werden dan door telkens vijf gevangenen getrokken. 'De eggen', aldus een hunner, 'werden met een blok verzwaard, waarop een bewaker ging zitten. Het parool was: trekken of die dag geen eten. Zo ging het, dag in, dag uit.'³ Zondag was een rustdag. Merkwaardig genoeg, werd dan gelegenheid gegeven tot kerkbezoek (*Generalkommissar* Schmidt wilde de kerken geen

¹ Gemeentepolitie Zwolle: p.v. inz. J. F. J. Boxmeer (17 juli 1946), p. 2 (getuige G. Adolfsen) (a.v.). ² PRA-Den Haag: p.v. inz. J. F. J. Boxmeer, p. 1 (getuige Th. Heins). ³ G. J. Krijgsman: 'Het leven van een Knacker is taai' in *Nederland gedenk. Gedenkboek van het Nederlandse concentratiekamp 'Erika' te Ommen* (1946), p. 28.

'TREKKEN OF GEEN ETEN'

aanleiding geven tot protesten), zij het dat diegenen die, uiteraard onder bewaking, van de gelegenheid tot kerkgang gebruik maakten, er rekening mee moesten houden dat zij die dag in het kamp niets te eten kregen – gezegd werd dan dat zij al 'geestelijk voedsel' ontvangen hadden. Ook mochten de gevangenen, althans in de derde periode van Ommens bestaan, bezoek van familieleden ontvangen; die familieleden konden extra-voedsel meenemen. Het Rode Kruis werd tot Ommen niet toegelaten.

★

Ook in Ommen zijn enkele Joden opgesloten geweest: twaalf, die deel uitmaakten van de groepen gevangenen en veroordeelden van de Nederlandse justitie die in de zomer en herfst van '42 door het Nederlandse justitiële apparaat zo bereidwillig overgedragen waren ter detinerings in een door de bezetter opgericht kamp. Vermoedelijk arriveerden die Joden niet eerder dan de tweede helft van augustus '42. In de eerste helft had men in Ommen namelijk alle beheerders van de Joodse werkkampen (kampen die in januari '42 opgericht waren en waaruit alle bewoners op 2 oktober '42 naar Westerbork zouden worden overgebracht) voor een verplichte 'scholingsweek' ontvangen en uit de beschrijving van die week door een der deelnemers blijkt dat toen nog geen Joden in Ommen aanwezig waren. De beheerders kregen wèl in de bunker een gevangene te zien (een bewaker die vermoedelijk op diefstal betrupt was) die daar opgesloten was,

'naakt, hangende in kettingen. Deze werd ons ten voorbeeld gesteld, voor het geval wij straks niet zouden handelen met de Joden zoals zij dat wensten. Naast de theorie 'hoe Joden te behandelen' en over het z.g. Jodenvraagstuk kregen wij een les over het communisme . . . Diepgrond is niet verder gekomen dan een vunzig verhaal te doen over de hoerrijen van Katharina de Grote.'¹

Korte tijd later kon men in het kamp de theorie in praktijk gaan brengen: er kwam een *Judenkommando*. Vermoedelijk gaf Schwier persoonlijk aanwijzingen hoe men de twaalf Joden die er deel van uitmaakten, behandelen moest. Zij werden, gescheiden van de overige gevangenen, in een oude leger-tent ondergebracht en kregen maar eens in de twee of drie dagen enig voed-

¹ H. Hoymann: 'De zwarte week in Erica', a.v., p. 25.

sel. Overdag moesten zij in die tent blijven, tenzij er werk voor hen was: het legen en schoonmaken van de wc-tonnen. Werd dat niet nauwgezet gedaan, dan moesten zij met hun tong de verdere reiniging verrichten. Spoedig waren ze zo uitgehongerd dat ze boombladeren en ongekoekte aardappelschillen aten – dysenterie was het gevolg. ‘Verrekken zullen ze, dat vuil!’ placht Diepgrond te zeggen, wanneer gevangenen hem (in strijd met het verbod, zich met de Joden bezig te houden) op de noodtoestand in de leger tent wezen. ‘Ik sta’ (wij citeren de beschrijving door een niet-Joodse gevangene die later uit Heerte ontsnapte)

‘op het appèl des middags op mijn eten te wachten met mijn gezicht naar meergenoemde tent gekeerd en zie een van de bewoners naar buiten komen met zijn hand op zijn buik geklemd. Het is Salomons, een klein Joodje. Ook hij heeft te veel aardappelschillen gegeten en moet dit nu berouwen. Maar wat doe je als je honger hebt?

Ik zie hem in de richting van het privaat voortstuntelen, hij kan haast niet meer lopen. Van tijd tot tijd moet hij zich aan een boompje vasthouden. Dan gebeurt het en zijn tocht naar de bewuste plaats is al niet meer nodig. De SS-ploert die het ziet gebeuren¹, loopt op hem toe. Het angstige Joodje kijkt en in zijn blik ligt een bede om vergiffenis, maar de schoft grijpt toe en laat Salomons het ontijdig verlorene oplikken door hem met zijn gezicht er door te wrijven. ‘Vuile drekkige Jood’, zegt hij, ‘je zult je vuil zelf opvreten.’ Het overige kader, dat bij het appèl aanwezig is, brult van het lachen. Een van hen zegt: ‘Zullen we eens een geintje met die krenge uithalen?’ Een algemeen ‘hoera’ is het antwoord op dit voorstel. Twee opzichters gaan reeds de tent binnen en met de gummistok worden de gemartelden naar buiten geslagen. Verschillenden smeken om genade, maar er wordt om gelachen en het bevel om zich naakt uit te kleden, hebben ze reeds ontvangen. Als het naar de zin van de SS’ers niet snel genoeg gaat, worden de lompen hun van het lijf gerukt. Daar staan ze voor ons, naakt en uitgeteerd tot op het been. ‘Bestaat er dan geen God?’ hoor ik achter mij fluisteren en het is de zoon van een predikant, die deze vraag in mijn oor lispelt. ‘Op jullie knieën’, is het volgende bevel en dan worden de geplaagde Joden zodanig met elkaar in aanraking gebracht, dat steeds de neus van de ene zich bevindt in de anus van de man die voor hem gekniel ligt. Het is een dieptreurig gezicht en ik had het de allergewoonste zaak van de wereld gevonden als God op dat moment Zelf had ingegrepen en de ellendelingen had verdelgd.

. . . ‘En nu’ (er volgde een knetterende vloek) ‘kruipen, driemaal het kamp rond.’ De man, aan het hoofd van twaalf Joden, zette zich in beweging en de droevige slang volgde hem . . . Intussen ging het naar de zin van de organisatoren van deze misselijke vertoning niet snel genoeg en om beurten lieten ze de

¹ Het begrip ‘SS’ is hier ten onrechte gebruikt.

MISHANDELING VAN JODEN

knuppels neerkomen op de zieke lijven van de slachtoffers. Dan gaat het signaal voor de keuken. 'Ze krijgen vandaag te vrete', zegt de *Lagerführer*, als hij van de vertoning verneemt, 'want ze hebben ons vandaag ontspanning gebracht in die dooie rotzooi hier.'¹

Er zijn in Ommen enkele Joden gestorven; hoevelen, weten wij niet. Wij nemen aan dat de overigen op een gegeven moment naar Westerbork getransporteerd zijn.

★

Eerder vermeldden wij dat van de ca. achthonderd gevangenen die uit Ommen naar Heerte getransporteerd waren, eind november '42 ca. driehonderdvijftig in deerniswekkende toestand naar Ommen teruggebracht waren. Er waren in Heerte toen al velen omgekomen – het verblijf in dat kamp (een voormalig kamp van Russische krijgsgevangenen) en de tewerkstelling hebben ter plaatse aan ca. tweehonderdtachtig Nederlanders het leven gekost. In deel 6 citeerden wij reeds de gegevens die een van de illegale bladen, *Het Parool*, in september en oktober '42 publiceerde – gegevens die bevestigd werden in het rapport dat begin februari '43 door enkele vertegenwoordigers van de Nederlandse rechterlijke macht opgesteld werd. De gevangenen leden in hun smerig kamp honger, zij werden er voortdurend mishandeld door de uit Ommen meegekomen bewakers en *Kapo's*; enkele gevangenen hadden, werk weigerend, zich zelfs laten neerschieten om aldus een einde te maken aan hun lijden. Vele anderen waren in de ziekenbarak gestorven, nog anderen op het werk (er moest een spoorwegafkapping aangelegd worden) of bij strafexercities doodgeslagen. Strafoxercitie vond steeds op zondagmorgen plaats. Zij werd, aldus een gevangene,

'opgelegd aan gevangenen die er op betrapt waren dat zij koolstronken of ander voedselafval dan wel sigarettenpeukjes hadden opgeraapt . . . Ik zag bij die strafexercitie hoe die jongens moesten kopjeduikelen van het talud van de spoorbaan af; dit talud was bedekt met steenslag, kolengruis en andere scherpe voorwerpen.'

Deze zelfde gevangene werd in de Kerstnacht van '42 gedwongen 'om 's nachts te gaan kaarten in het lijkenhuisje als gezelschap van de doden die

¹ *In de klauwen der SS*, p. 13–15.

daar lagen.¹ Op eerste Kerstdag moest een andere gevangene die op bed was blijven liggen, zich spiernaakt uitkleden, buiten in de sneeuw knielen en daar roepen 'Kerstkindje, kom!'²

Let men op de cijfers: op achthonderd gevangenen in een maand of vier bijna driehonderd doden, dan mag geconstateerd worden dat het, wat de Nederlanders betrof, in Heerte even onmenselijk toeging als, in '42, in de 'officiële' concentratiekampen.

De tewerkstelling van het tuchthuis Siegburg uit was minder zwaar. Er zijn eind oktober '42 ruim vijfhonderd gevangenen uit Ommen naar Siegburg getransporteerd en op hen volgden tot medio april nog ca. tweehonderdzeventig. Die gevangenen zijn over verschillende fabrieken verdeeld en werden daar dan in gesloten kampen ondergebracht. Onder hen waren velen die eerst in Heerte dwangarbeid hadden moeten verrichten en van de een-en-twintig gevangenen uit de Siegburg-groep die gestorven zijn, moeten wij vermoedelijk wel de meesten als slachtoffers van Heerte beschouwen. Schrieke heeft pas in de lente van '43 besloten, alle gevangenen van de Nederlandse justitie terug te halen, maar het werd begin november voor de laatsten zich inderdaad weer in Nederland bevonden. Van de bijna zeventienhonderdtachtig gevangenen die successievelijk naar Siegburg overgebracht zijn, zijn negentien ontvlucht en van die negentien heeft men zes niet kunnen opsporen.

★

De gegevens over Ommens 'derde periode' (na mei '43 dus) zijn schaars. De 'stationaire' bevolking van het kamp bestond in die tijd hoofdzakelijk uit 'asocialen' - de ontduikers van de arbeidsinzet die men Ommen binnenvoerde (slachtoffers dus van het *Kontrollkommando*), werden van de 'asocialen' gescheiden gehouden en in de regel spoedig naar de *Arbeitsämter* in Duitsland doorgezonden. De 'asocialen' hadden bij de ontduikers van de arbeidsinzet een slechte naam. 'Uit het feit dat er', aldus een dier ontduikers,

¹ BG-Amsterdam: p.v. zitting inz. S. de Boer (12 maart 1948), p. 9 (getuige G. Knoop) (Doc I-137, a-4). ² A.v. (getuige A. S. Klapper).

OMMENS 'DERDE PERIODE'

'types onder waren die hun vrouwen met bewakers lieten uitgaan om iets van hen gedaan te krijgen, kan men opmaken dat er 'model-huisvaders' tussen zaten. En toen er op zekere dag vrijwilligers opgeroepen werden voor de Landwacht en de SS, liepen er minstens vijftig man naar voren om zich te melden . . . Onder elkaar werd er gestolen als de raven.'¹

Ontvluchtingen kwamen vrij vaak voor. Verschil met de 'tweede periode' was er in zoverre dat men de gevangenen niet langer kaalknipte, dat een priester en een predikant tot het kamp toegelaten werden, en dat, gelijk reeds vermeld, op zondag familiebezoek gepermitterd was. Het werk bleef zwaar. Schwier, Diepgrond en anderen verloren daarbij hun eigen belangen niet uit het oog: sommige gevangenen moesten grote aantallen varkens en konijnen verzorgen waarvan het vlees voor de kampstaf en de bewakers bestemd was, andere vervaardigden, aldus een gevangene, 'allerlei fijne costumes en uniformen': 'alles van geroofd materiaal dat in de omgeving van Ommen in beslag was genomen.'²

In februari '44 werd het herenleventje dat de kampstaf en de bewakers leidden, plotseling wreed verstoord. Diepgrond had, schijnt het, eigener beweging een aantal 'asocialen' vrijgelaten, de 'SD' nam daar aanstoot aan en op zekere dag werd het kamp onverhoeds door een detachement van de *Ordnungspolizei* bezet, alle bewakers werden ontwapend en gevangengenomen, Diepgrond werd in de Cellenbarakken opgesloten en de gevangenen die zich in het kamp bevonden, werden naar Amersfoort overgebracht. Wel werden de bewakers en Diepgrond door Schwierts bemoeienissen spoedig vrijgelaten maar het kamp te Ommen werd, mèt die bewakers maar nu onder supervisie van de *Ordnungspolizei*, pas in de herfst weer in gebruik genomen. De bezetter had tussen februari en september '44 aan het kamp ook niet zozeer behoefte gehad: er was Amersfoort, er was Vught.

Vught

Het concentratiekamp Vught is, gelijk reeds enkele malen vermeld, het enige Duitse concentratiekamp in ons land geweest dat rechtstreeks onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* ressorteerde. Wanneer precies tot de

¹ J. Sypkens: 'Donkere dagen' in *Nederland gedenk*, p. 74. ² H. Vereiken: 'Zes maanden in het concentratiekamp *Erika*', a.v., p. 61.

oprichting van dat nieuwe kamp besloten werd, is niet bekend, evenmin weten wij waarom er een terrein voor uitgekozen werd dat, enkele kilometers ten westen van het dorpscentrum van Vught, dicht bij het meertje 'De ijzeren man' lag; het kan zijn dat Rauter, die zich, zo vermoeden wij, van meet af aan sterk geïnteresseerd heeft voor alles wat met dat nieuwe kamp samenhangt, er prijs op stelde dat het in de buurt van een *Aussenstelle der Sicherheitspolizei und des SD* kwam te liggen (de *Aussenstelle*-Den Bosch in dit geval) en, Nederland als geheel gezien, niet te excentrisch. 'Das Lager', schreef Pohl, chef van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, medio december '42 aan Himmler, 'ist vom Reichskommissar als Durchgangslager für die auszusiedelnden Juden erbaut worden.'¹ Louter als *Judendurchgangslager* dus? Bepaald niet. Men moet, dunkt ons, Pohls mededeling in verband brengen met het feit dat de bouw van het gehele kamp gefinancierd was uit de kapitalen welke aan de Joden ontnomen waren; die bouw vergde ca. f 15 mln. Het bedrag treft ons als hoog voor die tijd en wij vermoeden dan ook dat verscheidene aannemers en installateurs (wie dat geweest zijn, weten wij niet) stevig met hun afrekeningen geknoeid hebben; zij hebben trouwens ook ondeugdelijk werk afgeleverd: de stenen barakken waren slecht gebouwd.

Er werden uiteindelijk in Vught 36 woon- en slaap- en 23 werkbarakken opgetrokken. Het kamp was omgeven met betonnen palen waartussen een hoge prikkeldraadversperring aangebracht was (deze stond niet onder stroom); achter die prikkeldraadversperring lag een gracht waarvan de taluds ook al met prikkeldraad bespannen waren, en daarop volgde nog een tweede hoge prikkeldraadversperring. Om de 50 meter was er een wachttoren met daarop een *SS*'er die een zoeklicht en een mitrailleur tot zijn beschikking had. Die dubbele versperring vormde een van 24 wachttorens voorziene rechthoek die ca. 500 m. lang en ca. 200 m. breed was, maar een versperring was in het middengedeelte van een van de twee korte zijden niet nodig: daar lag het langgerekte gebouw van de *Kommandantur*. Buiten de prikkeldraadversperringen bevonden zich de kazernesgebouwen van de 4de en 5de compagnie van het *SS-Wachbataillon Nord-West*, daarbinnen (afgezien van de al gememoreerde barakken) een *Appellplatz* (100 m. lang, 50 m. breed), een groot magazijngebouw (met ontkleed- en badruimte), een keukengebouw, een wasserij en uiteindelijk ook een kampziekenhuis, een gevangenis (de 'bunker') en een crematorium. 'Uiteindelijk', schrijven wij, want dat kampziekenhuis werd pas medio '43 en de 'bunker' en het crematorium werden pas eind '43 gebouwd; in die 'bunker' waren 150 cellen. Het

¹ Brief, 17 dec. 1942, van O. Pohl aan Himmler (*BDC*, 3654).

crematorium had twee kleine ovens – tevoren waren de stoffelijke over-
schotten van diegenen die in het kamp bezweken waren, in de nabijheid van
het kamp begraven. Er was geen gaskamer.

Elke woon- en slaapbarak kon 'normaal' tweehonderdveertig gevangenen
herbergen die dan over een A- en een B-vleugel verdeeld waren; elke vleugel
had een eigen washok en eigen wc's, een 'ectzaal' met grauwe wanden en
ongeverfde houten banken en tafels, en een 'slaapzaal' met, aldus de poli-
tieke gevangene J. Engels (wij citeerden hem al in hoofdstuk 4 – hij werd
begin januari '44 in Vught opgesloten) 'rijen bedden (drie boven elkaar),
harde stromatrasen, dito kussens, met jutebekleding, een slaapzak, een
vieze deken (de mijne laat zien dat mijn voorganger onpasselijk is geweest,
en wat-ie toen gegeten had). Geen lakens en slopen natuurlijk.'¹

Het kamp Vught lag, evenals het kamp Amersfoort, midden in een gebied
waar allerlei gevangenen-*Kommandos* werkten. Om dat gebied patrouil-
leerden overdag de SS'ers van de *äussere Postenkette* met hun waakhonden.
Er was daar ook nog een (lage) prikkeldraadversperring waaraan waarschu-
wingsborden aangebracht waren: burgers die geen speciaal doorlaatbewijs
bezaten, mochten het gehele gebied niet betreden.

★

In een toespraak in besloten kring die hij medio februari '44 in Maastricht
hield, beweerde Rauter dat het kamp Vught '*als Musterbetrieb der SS über-
haupt gelten kann.*'² Hij was er kennelijk trots op. Voordien had hij het kamp
trouwens al drie- of viermaal geïnspecteerd.³ Intussen had hij over de keuze
van diegenen die dat '*Musterbetrieb*' moesten leiden, weinig te zeggen gehad:
dat was een zaak van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* geweest
en door deze Berlijnse centrale was eind '43 aan Himmler voorgesteld dat
SS-Hauptsturmführer Karl Walter Chmielewski *Lagerkommandant* van Vught
zou worden – Himmler had dat voorstel goedgekeurd.

¹ J. Engels: *Bij de Kapo's*, p. 32. ² '*Vortrag des GK Rauter*' (16 febr. 1944), p. 5
(Doc I-1380, b-14). ³ Bij een van die inspecties, begin november '43, zei Rauter
in de z.g. Joden-afdeling van het Philips-*Kommando* tegen een arbeidster die blond
haar had, dat hij veronderstelde dat ze gevangen zat omdat ze aan Joden hulp had
geboden. De aangesprokene zei dat ze een Jodin was. 'Rauter', zo vertelde zij
later, 'wist niet hoe vlug hij moest wegkomen.' ('Verslag van mededelingen van
R. Rood-van der Kar' (21 okt. 1947), p. 5 (GC)).

Chmielewski, in 1903 in Frankfort aan de Main geboren, kwam uit de kleine Duitse middenstand; hij had zich in het ivoorsnijden bekwaamd, had in '28 in München een atelier gekocht, had dat atelier in '31 moeten sluiten, was handelsreiziger geworden en was in '32 tot de NSDAP en de SS toegetreden. In de SS begon hij carrière te maken, als kamp-SS'er wel te verstaan: in '36 werd hij in een onderofficiersrang aan de staf van Sachsenhausen toegevoegd, in '40, tot officier bevorderd, naar Mauthausen overgeplaatst. Hij was daar als *Schutzhaftlagerführer* in functie toen er in '41 en '42 naast talloze anderen ook ca. tweeduizend uit Nederland afkomstige Joden geliquideerd werden – wij herinneren er aan dat Mauthausen niet alleen een van de wreedste concentratiekampen was, maar ook dat daar met de verzachting van regime welke eind '42 voorgeschreven was, in belangrijke mate getraineed werd.

Heeft Chmielewski van Vught een tweede Mauthausen willen maken?

Daargelaten dat dit ten enenmale niet zou stroken met het beleid van de bezetter die de Nederlanders, en speciaal de Joden onder hen, zo weinig mogelijk wilde alarmeren, zou Chmielewski ook niet de kracht gehad hebben om zulk een vèrgaande opzet van de grond te krijgen. Hij was afgestompt en lui en er eigenlijk alleen maar op uit, zich een zo aangenaam mogelijk leven te verschaffen: hij dronk als een ketter, hij was omkoopbaar, hij stal links en rechts, en hij had, hoewel getrouwd, het ene liefje na het andere. 'De hoofdzaak was', aldus later twee functionarissen van Philips die aan het Philips-Kommando leiding gaven, 'om hem maar aan de vrouw te brengen, dan was hij volkomen onschadelijk'¹ – d.w.z. dat men dan veel van hem gedaan kon krijgen.

Wij hebben niet de behoefte, van de overige kamp-SS'ers veel te vermelden, behoudens dan dat de 'tweede man' in hun hiërarchie, *SS-Hauptscharführer* Franz Ettliger, *Schutzhaftlagerführer* tot hem in '44 wegens diefstal van Joodse eigendommen een proces werd aangedaan, in het burgerbestaan taxi-chauffeur in Berlijn was geweest, 'geboren en getogen', aldus een gevangene, 'in de modderpoel van de zelfkant ener wereldstad en die z'n em-plooi in hoofdzaak vond bij gokkers, dieven en helers. De oorlog bood deze en dergelijke individuen een kans. Ze kropen uit hun moeras als maden uit rottend vlees'² – een beeldspraak die bepaald niet alleen op Ettliger van toepassing was.

¹ 'Verslag van mededelingen van R. E. Laman Trip en C. H. Braakman' (9 april 1948), p. 15 (GC). ² P. J. Ritmeester: 'Drukkers in Vught' in *De Band, Orgaan voor het personeel van het Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf*, 5 (sept. 1948), p. 15.

Onder die overige kamp-SS'ers bevonden zich zowel Duitsers als Nederlanders. Dat geldt voor de mannen, maar ook voor de vrouwen onder hen – Vught kreeg namelijk een kampgedeelte waarin uitsluitend vrouwen opgesloten werden (daarover aanstonds meer) en daarin waren telkens een vijftiental *SS-Aufseherinnen* werkzaam. Er zijn in totaal vier-en-dertig van die *Aufseherinnen* in Vught geweest. De antecedenten van de negentien Nederlandse vrouwen en meisjes onder hen zijn door A. Hiemstra-Timmenga onderzocht en blijktens haar studie¹ waren zij vrijwel allen onontwikkeld, hadden velen tevoren als schoonmaaksters voor de *Wehrmacht*, als dienstbode, winkeljuffrouw, ateliermeisje of fabrieksarbeidster gewerkt (als *SS-Aufseherin* gingen zij er financieel op vooruit: zij verdienden gemiddeld ca. f 30 per week), was meer dan de helft van huis uit katholiek (de meesten waren in Noord-Brabant gerecruteerd), kwamen van de zestien ongehuwde Nederlandse bewaaksters acht uit een onvolledig gezin en hadden de drie gehuwde alle drie een mislukt huwelijk achter de rug. Zij waren gehuisvest op de bovenste verdieping van de *Kommandantur* waar ook een deel van de kamp-SS'ers sliep – verscheidene *SS-Aufseherinnen* deden in '44 dienst in zwangere toestand.

Wat de twee bij Vught gelegerde compagnieën van het *Wachbataillon* betreft: de meeste bewakings-SS'ers verrichtten slaafs de hun opgedragen taak, maar bij verscheidenen was toch wel sprake van weerzin tegen de hun opgelegde *Kadavergehorsam*. 'Met verschillende van die kerels stonden we', aldus een gevangene, 'op goede voet. Zo mochten we overdag' (d.w.z. tijdens het werk) 'niet roken, maar we deden dat toch. Dan stopten we zo'n SS'er een pakje sigaretten toe en hij ging dan op de uitkijk staan. Kwam er een Duitser aan, dan riep hij: 'Jongens, daar heb je weer zo'n kelerelijer' en dan waren wij gewaarschuwd. Die SS'ers vraten van twee wallen.'² Onder de misschien vijfhonderd bij Vught gelegerde militairen van het *Wachbataillon* waren er vijf of zes die zich in de loop van '44 bereid verklaarden, de gevangenen te helpen als dezen, bijvoorbeeld wanneer zij *en bloc* naar Duitsland gevoerd zouden worden, tot een opstand zouden kunnen overgaan.

Nu de *Kapo's*.

Vught begon met ongeveer tachtig *Kapo's* die door het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* uit verscheidene kampen in Duitsland naar Vught overgeplaatst werden: ca. dertig uit Sachsenhausen, anderen uit Buchen-

¹ A. Hiemstra-Timmenga: 'De *SS-Aufseherinnen* van Vught' (1959) (GC).

² K. Hofman: 'Verslag', p. 56.

wald, Mauthausen (die werden dus door Chmielewski meegenomen), zelfs uit Auschwitz-Birkenau. Het waren hoofdzakelijk Duitsers, maar onder hen bevonden zich ook enkele Polen en een Zigeuner. De uit Auschwitz-Birkenau afkomstige *Kapo's* waren uiteraard van de massale vergassingیں aldaar op de hoogte en twee hunner, beiden politieke gevangene, hebben, zoals wij in ons vorige deel vermeldden (hoofdstuk 2, in de paragraaf: 'Wat wist men van Auschwitz en Sobibor?'), daaromtrent mededelingen gedaan die in een door Frans Goedhart geschreven artikel eind september '43 in *Het Parool* verschenen zijn. Er waren onder die eerste tachtig *Kapo's* van Vught verscheidene van die politieke gevangenen, maar de meesten waren 'grocnen': misdadigers, 'veelal', aldus een gevangene, 'gepatenteerde boeven die moorden op hun geweten hadden.'¹

Wie van die *Kapo's* zou *Lagerältester* worden? Chmielewski hakte de knoop door: toen hij alle *Kapo's* bijeen had, ging hij na wie het langst in concentratiekampen gezeten had. Dat bleek de Duitse politieke gevangene Karl Lennertz te zijn: een drie-en-veertigjarige communist uit het Ruhrgebied die toen al bijna tien jaar in diverse concentratiekampen opgesloten was geweest, van '36 af in Sachsenhausen. Lennertz werd dus *Lagerältester*. Hij was een fatsoenlijke, moedige en ijzersterke kerel – hij was eind '38 zwaar gestraft (vijf-en-twintig stokslagen, vijf uur *Baumhängen* en zes maanden *Strafkommando*) omdat hij als *Blockältester* Joodse gevangenen in bescherming genomen had. In Vught deed hij, soms met succes steeds met groot risico, zijn best om de ergste knuppelaars onder de *Kapo's* posities te geven waar zij minder kwaad konden doen; hij weigerde gezagsfuncties toe te vertrouwen aan de vroegere gevangenen-gezagsdragers uit Amersfoort onder wie Hurkmans, Eegdeman en van Es, van wie hij gehoord had hoe zij zich misdragen hadden, en hij deed nooit voorstellen om bepaalde gevangenen te straffen. Er werd als gevolg van dat alles stevig tegen hem geïntigeerd. Na een maand of zes, vermoedelijk medio juli '43, gebeurde het volgende. De gevangenen hadden een voetbal bemachtigd, maar toen zij op een zondagmiddag (dan werd er niet gewerkt) daarmee aan het voetballen waren, pakte een SS'er de bal af: de SS'ers wilden er mee spelen. Lennertz liep op de SS'er af en nam hem de bal uit handen, zeggend dat deze voor gevangenen, niet voor SS'ers bestemd was. Na dit incident liet *Schutzhaft-lagerführer* Ettlinger hem vallen (Lennertz werd prompt naar een als 'zwaar'

¹ J. Gerbr: *Mijn ervaringen in gevangenis en concentratiekamp*, p. 16.

bekend staand *Aussenkommando* gezonden¹) – Hurkmans, de laatste *Lagerälteste* van Amersfoort, werd zijn opvolger. Op hem komen wij nog terug.

★

Van de ca. tweehonderdvijf-en-tachtig gevangenen die in Vught (het *Judendurchgangslager* uitgezonderd) omgekomen zijn in de bijna twintig maanden waarin het kamp bestaan heeft, hebben tweehonderdnegen het leven verloren in de eerste vier maanden: vier-en-vijftig in januari '43, honderddertien in februari, zes-en-twintig in maart, zestien in april. Die eerste periode is voor de gevangenen dus veruit de zwaarste geweest. Zij kwamen namelijk in een kamp terecht dat niet afgebouwd was: het keukengebouw was nog niet klaar en er kon dus maar weinig warm eten of drinken verschaft worden², in de meeste barakken waren de ramen nog niet aangebracht, er waren nog geen matrassen en dekens – die noodtoestand duurde ongeveer een week. Goed drinkwater was er ook al niet: er was een verkeerde boring verricht en het water dat opgepompt werd, zat vol ongerechtigheden. Douches ontbraken. Te bedenken valt dan verder, en vooral, dat de bijna drieduizend gevangenen uit Amersfoort die in grote transporten het *Schutzhaftlager*-Vught binnengevoerd werden, ernstig verzwakt waren als gevolg van de honger die zij hadden geleden. Het eerste transport, ca. tweehonderdvijftig mannen, arriveerde op woensdag 13 januari, het tweede dat veel groter was (ca. tweeduizend mannen) drie dagen later: op zaterdag 16 januari. 'n Leger van lichamelijke en geestelijke wrakken strompelt', aldus de gevangene A. Santegoeds (een caféhouder uit Schijndel die al elf maanden in Amersfoort gevangen gezeten had),

'na een mars van drie kwartier vanaf het station, het kamp binnen. Velen worden door hun kameraden ondersteund, enkelen die niet meer kunnen, worden zelfs gedragen. Bij de ingang van het kamp slaan allen toch nieuwsgierig hun ogen

¹ In het *Judendurchgangslager* deed het gerucht de ronde dat Lennertz afgezet en in de 'bunker' gestopt zou zijn omdat hij op homoseksuele handelingen zou zijn betrapt; de door ons weergegeven reden van zijn 'val' is op schrift gesteld door de politieke gevangene uit het *Schutzhaftlager* die na de bevrijding in het kader van de bijzondere rechtspleging een rapport over Lennertz geschreven heeft. ² Alleen de *Kapo's* kregen toen voldoende warm eten: uit de keuken van de SS. Zij hadden ook in Vught permanente voorrechten: zij werden niet kaalgeknipt en zij droegen schoenen in plaats van klompen. Dat zij steeds ook beter te eten hadden, niet hard moesten werken en niet mishandeld werden, spreekt vanzelf.

op, om hun verblijf in ogenschouw te nemen. De eerste aanblik is echter weinig hoopvol. Het kamp is nog niet voor één vierde afgebouwd.'

Pas om half één in de nacht van zaterdag op zondag kregen die eerste gevangenen een portie *Pellkartoffeln* uitgereikt: aardappelen in de schil; die aten ze (er waren in Vught nog geen etensschaltjes) uit de veldmutsen welke ze uit Amersfoort meegebracht hadden. Drie-en-een-half uur later, om vier uur, werden ze gewekt – zondagmorgen. Ze kregen niets te eten of te drinken.

'*Arbeiten!*' is het commando.

In groepen van honderd, in rijen van vijf, marcheren we de poort uit. Vlakbij is 'n omgezaagd dennebos. Hier moet de appèlplaats komen. De dennen, ontdaan van hun takken, liggen er nog; sommige hebben 'n omtrek van anderhalve meter en zijn acht à tien meter lang. Deze zware bomen, die vijfhonderd meter weg op één hoop gedragen moeten worden, wegsjouwen, is ons eerste werk in 't Vughtse kamp. Maar dat gaat zo te langzaam. De mannen met de knuppels weten raad. Ze slaan er duchtig op los en aldus komen zelfs de zwaarste bomen van de grond en op de schouders, en dan trekken onze beulen er zoveel mannen onder uit, dat de rest bijna onder hun last bezwijkt. Voortdurend aangevuurd door '*Los!*' en stokslagen, komen ze ter bestemde plaats. De terugweg moet in loop-pas afgelegd worden, want dan behoef je immers niets te dragen. Overal hoort men schreeuwen, slaan en vloeken. Hard, wreed en beestachtig worden we voortgejaagd.'

Tot twaalf uur werd gewerkt. Het middagmaal bestond uit een beker met koude *Pellkartoffeln* en, als 'jus', 'één vijfde liter warm water met koolblaadjes.'

'Tien minuten voor één gaat de bel: Aantreden voor werk!

Het gaat weer op dezelfde wijze als 's morgens: jagen, slaan en sjouwen door onze onvermoeibare beulen. 's Morgens hebben ze zich nog wat ingehouden voor de burgers, die op en om het kampterrein werkten, maar nu kijken ze nergens meer naar. Vooral de Joden moeten het deze middag ontgelden. Die gele ster werkt op hen als 'n rode lap op 'n stier. De dikste bomen worden voor hen uitgezocht. Eenmaal op de schouders trekken ze zo lang mannen er onder uit, tot de anderen er onder bezwijken, en beginnen weer van vooraf aan.'¹

Het avondmaal bestond uit ' 'n stukje brood met 'n beetje jam.'²

¹ A. Santegoeds: *De hel op de Vughtse heide* (1946), p. 4, 9-10. ² A.v., p. 10.

In de daaropvolgende nacht stierven de eerste gevangenen.

Maandagmorgen werden driehonderd gevangenen naar Den Bosch voortgedreven om daar stenen te lossen. Honderden Bosschenaren stroomden naar de haven om de gevangenen te helpen – zij werden door de SS'ers met schoten in de lucht verjaagd. Andere gevangenen werkten die tweede dag in het kamp; zij kregen van de arbeiders die bij de bouw ingeschakeld waren, veel toegestopt (sommige arbeiders hadden, aldus Santegoeds, 'dertig, zelfs veertig dubbele boterhammen' meegenomen¹); verscheidene van die arbeiders smokkelden bovendien meteen clandestiene briefjes het kamp uit.

Pas een week later werd een gedeelte van een barak als ziekenboeg in gebruik genomen. Het 'instrumentarium' bestond er uit één injectiespuit en één thermometer en als 'geneesmiddelen' waren een paar aspirines aanwezig. Die ziekenboeg was spoedig overvol. Door het slechte drinkwater brak een dysenterie-epidemie uit, 'de enige remedie was', aldus een gevangene, 'om takjes van de bomen mee te nemen, die in het waslokaal op de kachel te leggen en op die manier houtskool te maken en dat op te eten. Dat aten we dan bij wijze van Norit.'²

Zoals uit de eerder weergegeven cijfers blijkt, stierven in januari en februari de meeste slachtoffers. Dat kan, wat februari betreft, samengehangen hebben zowel met de dysenterie-epidemie als met het feit dat de gevangenen in het midden van die maand hun uit Amersfoort meegenomen uniformen, die weliswaar versleten waren maar toch een zekere bescherming boden, hadden moeten inruilen tegen zebra-pakken, waarin zij rilden van de kou; menigeen liep er een longontsteking in op. In februari werd alleen de behuizing beter: de eerste woon- en slaapbarakken kwamen gerceed. Ze waren spoedig vergeven van de luizen.

Iets op ons relaas vooruitlopend vermelden wij hier dat het gehele *Schutzhaftlager* begin april ontluisd werd: alle zebra-pakken werden toen verbrand en personeel van de gemeentelijke reinigingsdienst uit Rotterdam rookte de barakken uit. Dat duurde drie-en-een-halve dag en al die tijd zaten de gevangenen die, na de inlevering van hun verluide pakken, eerst een paar uur naakt in de kou hadden moeten staan, vervolgens opnieuw kaalgeschorren waren en tenslotte een nieuw zebra-pak gekregen hadden, op de betonnen vloer van barakken die nog niet in gebruik genomen waren.³

¹ A.v., p. 15. ² K. Hofman: 'Verslag', p. 27. ³ In '44 had men ook in Vught een tekort aan zebra-pakken. Een deel van de gevangenen kreeg toen de pakken aan die de Joden van het *Judendurchgangslager* ca. 20 juli '43 hadden moeten inleve-

Op de dag waarop ca. tweeduizend gevangenen uit Amersfoort in Vught aankwamen (16 januari '43), werden ook ruim vierhonderdvijftig, uit de Hollandse Schouwburg te Amsterdam afkomstige Joden het nieuwe kamp binnengevoerd; hoofdzakelijk waren dat *Rüstungsjuden*: gezinnen die *gesperrt* geweest waren (voorlopig vrijgesteld van deportatie naar het oosten) op grond van de arbeid die de mannen verricht hadden. Nieuwe groepen volgden en eind februari was de bevolking van het *Judendurchgangslager* al tot ruim drieduizenddriehonderd personen aangegroeid. De Joden die in dat *Judendurchgangslager* ingeschreven waren, verkeerden er wel in erbarmelijke omstandigheden (er waren veel zieken, vooral onder de jonge kinderen, en medische verzorging ontbrak), maar zij werden over het algemeen niet mishandeld: er mochten geen alarmerende berichten de ronde gaan doen die in Joodse kringen de neiging om onder te duiken zouden versterken. Die beperking gold evenwel niet voor de Joden onder de uit Amersfoort overgebrachte gevangenen die zich in het *Schutzhaftlager* bevonden: dat waren Joden die overtredingen hadden begaan.

Die Joden dan uit het *Schutzhaftlager* ten getale van (in die periode) vermoedelijk enkele tientallen werden in Vught in februari '43 bij twee gelegenheden aan extra kwellingen onderworpen.

Op zondag 7 februari werd de gevangenen opgedragen, een berkenbos te rooien, zulks onder toezicht van onder meer zestien SS'ers die elk een hond bij zich hadden. Die SS'ers concentreerden zich op de Joden. 'Links en rechts horen we', aldus Santegoeds, 'blaffen, kermen, schreeuwen en commando's aan mannen en honden . . . Iedere hondenführer jaagt onafgebroken enige Joden na en kwelt hen op de meest bestiale wijze. Deze Joden weten niet waar ze het moeten zoeken, want hun gele ster werkt op de hondenführers als een rode lap op een stier. Spoedig zijn ze dan ook van onder tot boven met bloed besmeurd, enigen zijn zelfs bewusteloos.'¹

ren (toen was aan hen zebrakleding uitgereikt). 'Daarbij werden', aldus J. Engels, 'uit de rug van het jasje en uit de pijpen van de broek grote ronde lappen geknipt, zo groot als etensborden, en de aldus ontsane gaten werden weer dichtgenaaid met bonte lappen uit de eveneens gestolen zomerjurkjes der Jodinnen . . . De aldus toetakelde mannen . . . maakten de eerste dagen de indruk, naar het Carnaval te gaan.' (J. Engels: *Bij de Kapo's*, p. 73).

¹ A. Santegoeds: *De hel op de Vughtse heide*, p. 36.

MISHANDELING VAN JODEN

Bijna drie weken later, op zaterdag 27 februari, werden de Joden uit het *Schutzhaftlager* na het appèl gedwongen, de gracht die tussen de hoge prikkeldraadversperringen om het kamp heen liep, schoon te maken.

‘Maar hoe?!

De hondenführers stellen zich aan weerszijden van de gracht op en jagen de Joden, gekleed en wel, het water in dat ongelijk van diepte is. Soms gaan ze er tot hun knieën in, meestal tot aan de borst en op sommige plaatsen zijn er zelfs putten van twee meter diep. Zo moeten ze midden in de winter . . . het koude water in. Allen tegelijk moeten ze er in en komen er niet meer uit voor ze deze . . . lijdensweg hebben afgelegd.

De diepe putten zijn nog de grootste kwellingen. Zo’n put wordt niet eerder gepasseerd voordat alle Joden onder water zijn geweest. De hondenführers sturen hun honden het water in om de niet goedwilligen en de achterblijvers op te jagen. Als er een de verdrinkingsdood nabij is, steken ze hem ’n stok toe en trekken de drenkeling op het droge, om hem er ’n eindje verder weer in te trappen.

Zo staan ze na afloop, doornat, rillend en afgemarteld op het appèl, dat ook nog drie kwartier duurt. Dan kunnen ze naar binnen en worden door ons zo goed mogelijk geholpen. Door wrijven brengen we ze weer enigszins op temperatuur.’¹

★

Nog geen veertien dagen na dit tweede incident, nl. op 10 maart ’43 (er waren toen in het *Schutzhaftlager* in acht weken honderdtachtig gevangenen bezwaken), bracht de secretaris-generaal van het departement van justitie, de NSB’er Schrieke, op uitnodiging van Rauter een bezoek aan Vught. ‘Hij heeft’, aldus de notulen van de vergadering van het college van secretarissen-generaal die op 11 maart gehouden was,

‘het kamp volledig gezien en geconstateerd dat, zo ver men daarvan bij een bezoek een indruk kan krijgen, de materiële verzorging, de huisvesting, het eten en de voedseltabellen in orde zijn. Volgens de voedseltabellen wordt de gedetineerden meer voedsel verstrekt dan in de burgermaatschappij. Uiterlijk zagen de mensen er goed uit. Hij heeft bij zijn bezoek uiteraard niet een indruk kunnen krijgen van de individuele behandeling. De *Lagerführung* bestaat uit een klein aantal officieren, die een zeer correcte indruk maken. Uit de geïnterneerden

¹ A.v., p. 50-51.

CONCENTRATIEKAMPEN IN NEDERLAND

worden ploegsgewijze Nederlandse voormannen aangewezen. Tussen deze voormannen en de *Lagerführung* staat de *Unterführung*, d.w.z. in Duitsland opgeleid personeel.¹ Ook dit personeel maakte een behoorlijke indruk. Hem is gevraagd of hij nog vragen wilde stellen. Hij heeft er ditmaal geen gebruik van willen maken.'

Secretaris-generaal Spitzen (Waterstaat) betwijfelde de juistheid van dit optimistische beeld; hij had 'vernomen dat de jongelui die 's avonds in Vught aankwamen' (Spitzen bedoelde of de ruim zeshonderd studenten uit Amsterdam, Delft, Utrecht en Wageningen die op 6 februari, of de ca. twaalfhonderd 'plutocratenzootjes' die in tal van steden op 9 en 10 februari gegrepen waren), 'in looppas over de hei naar het gevangenenkamp zijn gedreven. Zo zij vielen, werden zij met bajonetprikken gedwongen verder te lopen.' Secretaris-generaal Hirschfeld bevestigde dat alles 'op grond van verhalen uit de eerste hand' (enkele jongeren waren al vrijgelaten) en zei voorts dat 'deze jongelui onder de indruk gekomen (waren) van het feit dat politieke en Joodse gevangenen' (met die laatsten werden de bewoners van het *Judendurchgangslager* bedoeld) 'om eten kwamen bedelen.' De discussie afsluitend wees voorzitter Frederiks (Binnenlandse Zaken) Schrieke er op 'dat, zo zich bij een volgend bezoek een gelegenheid daartoe mocht voordoen, het wel nuttig zou zijn, gedetineerden eens onder vier ogen te spreken te krijgen'² - een opmerking die weliswaar van goede wil getuigde, maar tegelijk aantoonde dat Frederiks geen flauw benul had van de druk die in een concentratiekamp op de gevangenen uitgeoefend werd.

★

Wij hebben nu al melding gemaakt van drie groepen die in de eerste paar maanden in Vught opgesloten werden: de bijna drieduizend gevangenen uit Amersfoort, ruim drieduizend Joden en ca. achttienhonderd bij razzia's gegrepen jongeren. De gevangenen uit Amersfoort vulden het *Schutzhaftlager* dat, midden in het kamp gelegen en met een aparte prikkeldraadversperring omgeven, 9 woon- en slaapbarakken telde. In totaal werden in het *Schutzhaftlager* tot aan de ontruiming van Vught (begin september '44) ca. elfduizend mannelijke gevangenen ingeschreven: ca. negenduizendzes-

¹ Hiermee bedoelde Schrieke vermoedelijk de *Kapo's*. ² Csg: Notulen, 11 maart 1943.

honderdvijftig Nederlanders en ca. dertienhonderdvijftig personen van andere nationaliteit.¹ De bevolking van het *Judendurchgangslager* was, doordat zich in april enkele duizenden Joden 'uit de provincie' op bevel van Rauter naar Vught begeven hadden, begin mei tot bijna negenduizend zielen aangegroeid en daar kwamen tot september nog eens ruim drieduizend bij, maar uit dat totaal: ca. twaalfduizend Joden, werden in de zomer van '43 ca. tienduizendvijfhonderd naar Westerbork afgevoerd; het *Judendurchgangslager* (wij gaan er in het volgende hoofdstuk dieper op in) kromp dus belangrijk in; het werd begin juni '44, toen de laatste Joden Vught verlieten, opgeheven.

Wat de achttienhonderd bij razzia's gegrepen jongeren betreft: zij werden in aparte barakken ondergebracht (het *Studentenlager*) en veruit de meesten hunner werden vrij spoedig vrijgelaten; slechts een kleine groep van ca. veertig studenten werd in april '43 voor tewerkstelling naar Duitsland overgebracht. In de eerste dagen van mei '43 werd weer een geheel andere groep gevangenen het *Schutzhaftlager* Vught binnengevoerd: ca. driehonderd personen, hoofdzakelijk boeren, die aan de April-Meistakingen deelgenomen hadden – ook zij werden na enkele maanden vrijgelaten.

Van al deze groepen werden de jongeren en aanvankelijk ook de Joden niet als 'echte' concentratiekamp-gevangenen behandeld: ze werden niet kaalgeschoren, ze kregen geen zebra-kleding en ze kregen geen kampnummer; zebra-kleding werd aan de resterende Joden pas eind juli '43 uitgereikt en toen kregen zij ook kampnummers; kaalgeschoren werden zij nog enkele maanden later.

In mei '43 kwam er in Vught naast het aparte kampgedeelte dat als *Judendurchgangslager* fungeerde, ook een apart gedeelte dat voor vrouwen (en jonge kinderen) bestemd was: het '*Frauenkonzentrationslager*' (wij zullen het, om niet de indruk te wekken dat dit een apart concentratiekamp was, als '*Frauenlager*' aanduiden); hierin werden vrouwen opgenomen die *Polizeihäftling* waren of aan wie *Schutzhaft* opgelegd was.² Dat *Frauenlager* had dus dezelfde functie als het *Schutzhaftlager* maar het kreeg er nog twee functies bij: het werd verblijfplaats van de Joodse vrouwen en kinderen uit nog weer een nieuwe groep gevangenen: de gijzelaars.

¹ Er zijn in Vught naar schatting ca. duizend Belgen, ca. tweehonderd Fransen en ca. honderd Duitsers ingeschreven en voorts negentien Polen, negen Italianen, vijf Joegoslaven, vier Hongaren, twee Spanjaarden, één Marokkaan, één Noor, één Rus, één Turk en één Chinees. Deze opgave is vermoedelijk niet geheel volledig.

² Als kleding droegen die vrouwen niet zebra-pakken, maar blauwe overalls met een brede, rode strook op de rug; als hoofdbedekking hadden zij, anders dan de mannen, geen muts maar een blauwe doek met witte stippels.

Gijzelaars kwamen er in Vught in twee soorten: represaille-gijzelaars (strafgijzelaars) en personen die, zoals dat heette, in *Sippenhaft* genomen waren.

Represaille-gijzelaars waren mannen die door de bezetter in een bepaalde plaats of streek gearresteerd waren als wraak voor daden van de illegaliteit. Die strafgijzelaars werden in de regel enkele maanden vastgehouden (soms veel langer), in Vught in een aparte barak (het *Geisellager*); kaalgeknipt werden zij niet en zij behielden hun eigen kleding. In Amersfoort bevonden zich, zoals eerder bleek, op een gegeven moment ca. vijfhonderd van die gijzelaars – hoeveel er in totaal in Vught zijn geweest, weten wij niet precies. Zij waren afkomstig uit Groningens Westerkwartier, uit de stad Groningen, verder uit Amsterdam, Delft, Echt, Heerenveen, Leiden, Nijmegen, Sliedrecht en Soest en vermoedelijk nog uit andere plaatsen, zelfs ook uit België. Begin februari '44 waren er in Vught ca. honderdvijftig van die strafgijzelaars en medio augustus '44 waren er, zoals uit Tabel VII bleek (pag. 226-27), in totaal driehonderddrie gijzelaars: honderdtwee-en-negentig mannen en honderdelf vrouwen en kinderen, maar van die driehonderddrie zal wel een aantal (de vrouwen en kinderen om te beginnen) bestaan hebben uit personen die in *Sippenhaft* genomen waren.

Van midden oktober '43 af had de 'SD' ouders, vrouwen en kinderen van politiemannen die ondergedoken waren, in Vught in *Sippenhaft* opgesloten. De mannen kwamen dan in het *Geisellager*, de vrouwen en kinderen in het *Frauenlager* terecht. Midden december '43 waren er ca. honderdvijftig van die *Sippenhäftlinge*, hoofdzakelijk vrouwen en kinderen – zij werden begin februari '44 na een bezoek dat Rauter samen met Himmler aan Vught bracht (hierover later meer), vrijgelaten; wij nemen aan dat de vrouwen en kinderen die medio augustus '44 in Vught in gijzeling zaten, gezinsleden zijn geweest van illegale werkers die de 'SD' niet in handen had kunnen krijgen. Al bij al lijkt het ons een aannemelijke schatting dat er in Vught in totaal ca. duizend gijzelaars zijn geweest: strafgijzelaars en *Sippenhaft*-gijzelaars. Naast gijzelaars kwamen er in Vught ook *Untersuchungshäftlinge* (*Polizeihäftlinge*).

Aanvankelijk waren die er niet in Vught, wèl, zoals al bleek, in '42 in Amersfoort. Welnu, in juli '43 werd in Vught een terrein met enkele barakken die tevoren deel hadden uitgemaakt van het *Jugenddurchgangslager*, met prikkeldraad omgeven en er kwam daar ook een aparte 'poort': dit werd het *Polizei-* (of 'SD')-*lager*, aanvankelijk louter het kampgedeelte voor mannelijke *Untersuchungshäftlinge*. Ca. tweeduizend van die gevangenen werden in die maand het *Polizeilager* binnengevoerd; zij waren volgens Santegoeds allen uit het kamp Amersfoort afkomstig (vermoedelijk kwamen

zij ook van elders), 'ze zijn bleek en mager, we lezen de honger uit hun ogen.'¹ Die *Untersuchungshäftlinge* kregen wèl een kampnummer (met een *P* er voor: de *P* van *Polizeihäftling*), maar zij werden niet kaalgeschoren en kregen ook niet de gebruikelijke gekleurde driehoeken uitgereikt. Het spreekt vanzelf dat zij strikt geïsoleerd werden van de overige gevangenen; zij mochten bovendien niet corresponderen en kregen geen pakketten uitgereikt. Er werden aan hen later ook vrouwen toegevoegd; dezen kwamen in het *Polizei-lager* in een aparte barak terecht.

Een nieuwe groep *Polizeihäftlinge* arriveerde begin juni '44: vijftienhonderd gevangenen uit de ontruimde Cellenbarakken. Met die gevangenen kwam Schweiger, de beruchte *Kommandant* van de Scheveningse 'SD'-gevangenis, mee en onder de hem vergezellende bewakers bevond zich de niet minder beruchte Weicke. Velen van de gevangenen werden niet in de barakken van het *Polizeilager* maar in de 'bunker' opgesloten; dat waren belangrijke illegale werkers. Dergelijke illegale werkers waren ook vóór juni '44, als zij in Vught waren afgeleverd, in de regel in de 'bunker' opgesloten die daar met zijn 150 cellen ook ruim gelegenheid toe bood. Uit de groep van de vijftienhonderd uit de Cellenbarakken werden in augustus en in de eerste dagen van september enkele honderden personen zonder enig gerechtelijk vonnis (de berechting van illegale werkers was immers door Hitler opgeheven) op last van de 'SD' gefusilleerd. Medio augustus '44 ressorteerden in Vught onder het *Polizeilager* tweehonderdzeven mannen en tachtig vrouwen; die cijfers sluiten de in de 'bunker' opgesloten illegale werkers in.

In totaal zijn in de verschillende 'afdelingen' van Vught de volgende aantallen mannen opgesloten geweest: ca. elfduizend in het *Schutzhaftlager*, ca. achttienhonderd in het *Studentenlager*, wellicht zeshonderd in het *Geisellager* en ca. drieduizendzeshonderd in het *Polizeilager*; aan vrouwen waren er ca. vijftienhonderd in het *Frauenlager* (dat sluit wellicht vierhonderd vrouwen en kinderen onder de gijzelaars in) en wellicht driehonderd in het *Polizeilager*. Die cijfers mag men niet zomaar bij elkaar optellen: het is nl. naar schatting in twee op de drie gevallen gebeurd dat aan gevangenen van het *Polizeilager* *Schutzhaft* opgelegd werd; zij werden dan naar het *Schutzhaftlager* overgebracht, anders gezegd: zij komen in onze opgave tweemaal voor. Dit leidt tot een reductie met ca. tweeduizendvierhonderd mannelijke en ca. tweehonderd vrouwelijke gevangenen. Daarentegen moet men bij de cijfers ten aanzien van de totale kampbevolking de ca. twaalfduizend Joden

¹ A. Santegoeds: *De hel op de Vughtse heide*, p. 106.

uit het *Judendurchgangslager* meetellen – wellicht vierduizend mannen en achtduizend vrouwen en jonge kinderen. Dit geeft een totaal aan gevangenen dat in de buurt komt van de acht-en-twintigduizendtweehonderd: omstreeks achttienduizendzeshonderd mannen en omstreeks negenduizendzeshonderd vrouwen en jonge kinderen. Van de ca. twaalfduizend Joden zijn in het kamp bijna honderd overleden en van de ca. vijftienduizendtweehonderd overige gevangenen ca. tweehonderdvijf-en-tachtig – wij rekenen daarbij de vele honderden gefusilleerden niet mee en evenmin zeven-en-twintig Belgische illegale werkers die, in drie groepen, in september en oktober '43 in Vught opgehangen werden: de eerste keer waarbij in ons land voor de executie van tegenstanders van het Naziregime (de betrokkenen waren door Duitse militaire rechtbanken in België ter dood veroordeeld) gebruik gemaakt werd van de galg. Zo geheim mogelijk! De galg stond niet in het kamp-zelf opgesteld, zelfs niet op de binnenplaats van de bunker, maar in een bos buiten de omheining.

De totale kampbevolking van Vught heeft uiteraard in de bijna negentien maanden waarin het kamp bestaan heeft, sterk gefluctueerd, waarbij dan nog bedacht moet worden dat van de lente van '43 af enkele duizenden gevangenen uit het *Schutzhaft*- en het *Judendurchgangslager* buiten het kamp verbleven, nl. in diverse *Aussenkommandos*. In totaal bevonden zich in Vught medio augustus '44 ruim tweeduizend gevangenen; de driehonderd gijzelaars onder hen zijn, op een kleine groep na die naar Amersfoort gebracht werd, begin september '44 vrijgelaten, maar alle *Schutz*- en *Polizeihäftlinge* (hun aantal was door de komst van o.m. enkele honderden Franse en Belgische gevangenen belangrijk gegroeid) zijn in de 'Dolle-Dinsdag'-crisis van die dagen naar Duitsland afgevoerd: ca. tweeduizendachthonderd mannen naar Sachsenhausen, ruim zeshonderdvijftig vrouwen naar Ravensbrück.

Er zijn ook voordien uit Vught transporten geweest naar de concentratiekampen, steeds louter van *Schutzhäftlinge*: in diverse kleine transporten verdwenen ca. zestig gevangenen naar Sachsenhausen, in twee transporten tweehonderdtwintig naar Neuengamme (van wie honderdzestig rechtstreeks naar een van de *Aussenkommandos* van dat concentratiekamp gevoerd werden: Fallersleben) en dan was er tenslotte op 24 mei '44 één groot transport naar Dachau waarmee zeshonderdvijf-en-vijftig gevangenen uit het kamp Vught verdwenen.

De meeste van die gegevens verstrekten wij al aan het slot van het vorige hoofdstuk. Hier willen wij onderstrepen dat al deze transporten in de periode lente '43-lente '44 grote bezorgdheid wekten bij de achterblijvende *Schutzhäftlinge*: zouden zij óók op transport gesteld worden? Zouden zij óók uit Nederland verdwenen zijn wanneer daar straks (dat was de verwachting

SOORTEN GEVANGENEN

van waaruit men leefde) de Geallieerden na een geslaagde landing hun triomfantelijke intocht zouden doen?

Ontslagen zijn uit Vught de 'studenten', de April-Meistakers en nagevoeg alle gijzelaars, maar bovendien talrijke *Schutz-* en *Polizeihäftlinge*. Zij telden tezamen ca. dertienduizendvierhonderd mannen en vrouwen; van hen zijn ca. tweehonderdvijf-en-tachtig overleden, ca. driehonderdveertig omstreeks augustus '44 gefusilleerd, bijna vierduizendzevenhonderdtien naar concentratiekampen in Duitsland op transport gesteld, wellicht vierhonderd afgevoerd om elders berecht te worden en, tenslotte, enkele tientallen ontsnapt, meestal van de *Aussenkommandos* uit – onze slotsom is dat ca. zevenduizendnegenhonderddertig *Schutz-* en *Polizeihäftlinge* ontslagen zijn: bijna drie op de vijf. Ook in dit opzicht vertoont Vught een beeld dat wezenlijk van de concentratiekampen in Duitsland verschilt.

★

Evenals in Amersfoort het geval was, zaten in het *Schutzhaftlager* van Vught allerlei soorten gevangenen opgesloten: illegale werkers, 'contractbrekers' en 'weigeraars' van de arbeidsinzet, personen die naar de Engelse radio hadden geluisterd, die op verboden gebied aangetroffen waren of die de spertijd overtreden hadden, zwarthandelaren en clandestiene slachters¹, personen die de *Wehrmacht* bestolen hadden en personen die hulp geboden hadden aan onderduikers, vooral ook aan Joodse onderduikers; van die 'Jodenbegunstigers' waren evenwel, zo stond in een uit het kamp gesmokkelde brief te lezen die in januari '44 in *Het Parool* verscheen, 'de meesten' 'ordinaire parasieten die bijv. voor f 500 per maand een Jood in huis gehad hebben'² – wij zijn er geenszins zeker van dat de woorden 'de meesten' terecht gebruikt zijn. Dat neemt niet weg, dat diegenen die om bonafide redenen in het *Schutzhaftlager*-Vught belandden, vaak onaangenaam getroffen werden door het gehalte van hun medegevangenen.

¹ Er bevonden zich onder deze groepen verscheidene tientallen wier zaken in de laatste maanden van '42 door de 'SD' aan de Nederlandse justitie overgedragen waren. Het kostte de betrokken officieren van justitie veel moeite, die gevangenen uit Vught vrij te krijgen. Was dat gelukt, dan werden hun zaken soms onmiddellijk geseponneerd, soms werd hun een vrijheidsstraf opgelegd, gelijk aan de tijd in detentie doorgebracht, zodat de betrokkenen meteen in vrijheid gesteld werden.

² *Het Parool*, 63 (10 jan. 1944), p. 5.

Het *Frauenlager* in Vught was apart met prikkeldraad omgeven – mannelijke gevangenen mochten dat kampgedeelte niet betreden, maar zij konden aanvankelijk de vrouwen wel zien. Dat veroorzaakte, aldus de politieke gevangene L. W. Schmidt, ‘van de eerste dag af’ (wij herinneren er aan dat het *Frauenlager* in mei ’43 geopend werd), ‘een geweldige beroering.’¹ Er bevonden zich toen al wel enkele duizenden Joodse vrouwen en meisjes binnen het kamp, maar die waren van Joodse mannen en jongens vergezeld, als het ware niet ‘vrij’ – als zodanig werden wél de vrouwen beschouwd die als eersten in het *Frauenlager* terechtkwamen. ‘De onmiddellijke nabijheid van zoveel honderden vrouwen zette’, schreef Schmidt, ‘ons kamp in weinige dagen in vuur en vlam. De invloed op de *Kapo*’s was zo enorm, dat het zelfs een verandering in hun psyche teweegbracht . . . Ik kan mij voorstellen dat het zien van vrouwen na tien of twaalf jaren *KZ* deze mensen’ (verscheidene *Kapo*’s hielden er toen in Vught homoseksuele relaties op na met jeugdige gevangenen)

‘volkomen uit hun evenwicht wierp . . . Zodra *Feierabend* was angebroken, snelden zij naar het draad dat de afrastering vormde van mannen- en vrouwenkamp. Daar hurkten zij neer, in de hoop een glimp op te vangen van het vrouwelijk schoon. Er ontstond een drukke briefwisseling. ‘Ik heb je gezien toen je vanmorgen met het *Kommando* uitrukte naar de keuken’, schreven zij, ‘en ik wist niet dat je zó mooi was. Ik wil tien jaren van mijn leven geven om slechts één nacht bij je te mogen zijn. Als ik uit het kamp kom, wil ik met je trouwen. Houd je ook zoveel van mij als ik van jou? Laat spoedig iets van je horen, want ik brand van verlangen. Je bent geen moment uit mijn gedachten en voor ik ga slapen, kus ik je honderdduizend keer.’²

Na enige tijd werd de ‘inkijk’ in het *Frauenlager* onmogelijk gemaakt: men bevestigde rietmatten aan het prikkeldraad. Dat stimuleerde alleen maar de belustheid. In het inmiddels gereedgekomen kampziekenhuis (de *Krankenbau*) was het niet anders: daar vond tussen de mannen en vrouwen die er verpleegd werden, zoveel contact plaats dat voor de vensters van de vrouwenafdeling tralies aangebracht werden. ‘Alsof dat iets zou geven!’, aldus Schmidt.

‘De gesprekken, bedekte uitroepen, namen flitsten heen en weer en de brutaalsten

¹ L. W. Schmidt: *Modern bagno*, p. 106. ² A.v., p. 107-08.

HET 'FRAUENLAGER'

onder de mannen lieten zich uit de vensters zakken om beduimelde briefjes door de tralies te schuiven. Men maakte gedichten, minnezangen of tekende obscene prentjes. Overal juichte de liefde, des te begeerlijker waar ze zo moeilijk te bereiken viel. De vrouw scheen opnieuw ontdekt. Het kwam tot avonturen bij wie Casanova vergeleken een kleine jongen was geweest. 's Nachts smeten de mannen matrassen over het prikkeldraad en drongen het vrouwenkamp binnen, waar zij tot zonsopgang bleven toeven.¹

Toen dat ontdekt was, werd voor de prikkeldraadversperring een nieuwe afsluiting aangebracht die men praktisch niet kon passeren. Geen nood: dwars onder de versperring en de afsluiting door werden gangen gegraven. Trouwens, overdag werkten mannelijke en vrouwelijke gevangenen in barakken en loodsen en in die ruimten kwamen ook kamp-SS'ers en SS-*Aufseherinnen*. Een paar dat zich wilde afzonderen, kon daar met niet zo heel veel moeite de gelegenheid toe vinden.

Bij dit alles moet bedacht worden dat er in Vught na de eerste maanden geen sprake meer was van honger en dat de gevangenen in hun angst voor wat de toekomst hun nog zou brengen (de Joodse gevangenen speciaal in hun angst om naar het onbekende oosten gedeporteerd te worden), een verhoogde behoefte hadden aan de spanning van een 'verhouding' en aan de roes van het fysieke contact en van het orgasme. Vught kreeg op dit gebied een losgeslagen karakter. SS-*Aufseherinnen* hadden er verhoudingen, niet alleen met kamp-SS'ers en bewakings-SS'ers maar ook met gevangenen (enkele *Aufseherinnen* die op een verhouding met een gevangene betrappt waren, werden prompt zelf gevangengezetz). 'Op het moment', zo tekende een jonge bewoner van het *Jugenddurchgangslager*, David Koker, begin november '43 in zijn dagboek aan, 'is het in het vrouwenkamp een volmaakt krols paradijs' (een lege barak van het *Frauenlager* werd toen als nachtelijke ontmoetingsplaats gebruikt).² Anderhalve maand later noteerde hij: 'In het *FKL*' (het *Frauenlager*) 'rollen 's nachts de meiden en vrouwen met de SS over de vloer.'³ Twee dagen later: 'In de barakken van het *FKL* moet men 's nachts in de eetzaal over de vrouwen heen stappen die daar met SS en *Kapo*'s liggen.'⁴ Wel werd in Vught een bordeel gebouwd (de bouw werd door de gevangenen vertraagd omdat zij zulk een bordeel, aldus een hunner, als 'een belediging voor het Nederlandse volk' beschouwden⁵), maar het

¹ A.v., p. 109. ² David Koker: *Dagboek geschreven in Vught* (1977), p. 190 (7 nov. 1943). ³ A.v., p. 209 (29 dec. 1943). ⁴ A.v., p. 211 (31 dec. 1943). ⁵ 'Verslag van mededelingen van P. Maliëpaard' (z. j.), VIII, 1.

bouwsel werd nimmer in gebruik genomen, 'vermoedelijk ook', zo verklaarde dezelfde gevangene, 'omdat de sexuele mogelijkheden zo uitgebreid waren dat er geen behoefte aan was.'¹ Inderdaad, er ontstond in Vught van de zomer van '43 af een door de seksualiteit bepaalde conspiratieve sfeer waarin het verschil tussen kamp-SS'ers en *SS-Aufseherinnen* enerzijds en talrijke *Kapo's* en sommige andere gevangenen anderzijds haast opgeheven was. Vond er op de *Kommandantur* een uitgelaten feest plaats, dan waren die gevangenen daarvan op de hoogte. Ze hielpen wel eens een handje – zo werd in september door hen voor zulk een feest een gestencilde feestkrant vervaardigd met allerlei scabreuze teksten; onder de afbeelding van een der *SS-Aufseherinnen* stond geschreven: 'Für eine Nacht voller Seligkeit und Genover geb' ich alles hin!'

Die feestkrant leidde tot de val van *Lagerkommandant* Chmielewski.

Al in de zomer van '43 hadden Rauter allerlei klachten over Chmielewski's optreden bereikt – Rauter had toen als *Höherer SS- und Polizeiführer* en *Gerichtsherr* over allen die in Nederland op de SS-sector werkzaam waren, een *SS-Richter* naar Vught gezonden. Diens bevindingen zijn onbekend. Via welk kanaal Rauter van de feestkrant kennis gekregen heeft, weten wij al evenmin, maar hij kreeg het blaadje in handen en nam aan dat het bestaan ervan buiten het kamp bekend zou worden (talrijke gevangenen wisten van die krant af en er werden regelmatig gevangenen ontslagen), ja dat de kans groot was dat de Londense radio door een van de spionagegroepen ingelicht zou worden en het gebeurde propagandistisch zou uitbuiten. Begin oktober '43 werden Chmielewski en zijn adjudant gearresteerd en een maand of acht later veroordeelde het te Berlijn gevestigde *SS- und Polizeigericht I* Chmielewski tot vijftien jaar tuchthuisstraf (de aan de adjudant opgelegde straf is niet bekend). Himmler nam de zaak niet zo zwaar op: hij weigerde het vonnis te bekrachtigen. Chmielewski werd begin '45 zelfs volledig gerehabiliteerd – Lennertz, de eerste *Lagerälteste* van Vught, zag hem eind april '45 nog in Mauthausen rondlopen 'in vol ornaat als *Hauptsturmführer*.'²

De tweede *Lagerkommandant* van Vught werd *SS-Sturmabführer* Adam Grünewald – weer een mislukking die, zijn gebrek aan leidinggevende capaciteiten ten spijt, in de concentratiekamp-sector tot verantwoordelijke posities kon opklimmen.

Grünewald was in 1901 bij Würzburg geboren en had het in '31, toen hij uit de *Reichswehr* (het kleine beroepsleger van de Weimar-republiek)

¹ A.v. ² PRA-Den Bosch; p.v. K. Lennertz (6 juni 1947), p. 6 (Doc I-1043 B, a-1).

ontslagen werd, tot de laagste sergeantsrang gebracht. Weliswaar kreeg hij in '34 in de SS de rang van *Hauptsturmführer* (kapitein), maar de leiding van de *SS-Führerschule* die hem in '38 examen afnam, concludeerde terecht dat hij, dom en beperkt als hij was, hoogstens deugde voor '*Ausbilder kleinerer Einheiten*': voor sergeant dus.¹ Desondanks werd hij in september '38 *Schutzhaftlagerführer II* in Dachau. Ruim een jaar later werd hij *Kommandant* van de bakkers-compagnie van de *SS-Totenkopf*-divisie (hij was na de lagere school twee jaar bakkersleerling geweest) – in '41 kreeg hij zelfs de gehele ravitaillering van die divisie onder zich, maar dat was kennelijk teveel vergevrd: in de herfst van '42 zond de *Waffen-SS* hem naar Duitsland terug. Dat stond zijn promotie tot *Schutzhaftlagerführer I* in Sachsenhausen niet in de weg. En deze botterik was het die in oktober '43 tot *Lagerkommandant* van Vught benoemd werd: een klein concentratiekamp, zeker, maar gelegen in een roerig land waar de bezetter er nog steeds op uit was (zij het vergeefs), zo min mogelijk aanstoot te wekken – dat laatste werd met alle nadruk door Rauter persoonlijk onder Grünewalds aandacht gebracht.

De nieuwe *Lagerkommandant* begon met op sommige punten een wat scherper regime in te voeren: hij stelde een *Strafkommando* in dat in een apart omheinde barak gehuisvest werd, liet een *Bock* vervaardigen waarop voortaan de '*fünf-und-zwanzig auf dem Arsch*' in het publiek, d.w.z. tijdens de appèls, toegediend werden, gaf opdracht de inhoud van alle pakketten scherp te controleren op geheime briefjes e.d. (broden die zich in de pakketten bevonden, werden door midden gesneden) en hij bepaalde tenslotte dat mannen en vrouwen geen enkel verboden contact meer mochten hebben; op overtreding stelde hij zware straffen. Met dat laatste bereikte hij niets; misschien namen de betrokken SS'ers en gevangenen zich wel enige tijd in acht, maar na twee maanden was de situatie weer als door Koker beschreven: 'in het *FKL* rollen 's nachts de meiden en vrouwen met de SS over de vloer.'

★

Van ongeveer april-mei '43 af werd in Vught geen honger meer geleden. Dat lag niet aan het verstrekte voedsel dat aan de krappe kant bleef en nauwelijks aangevuld werd door de artikelen die de gevangenen af en toe

¹ *SS-Führerschule München-Dachau: 'Beurteilung von Adam Grünewald'*, 8 april 1938 (BDC, 9210-12).

met het kampgeld dat hun verstrekt werd, in hun cantine konden kopen¹, maar het was gevolg van het feit dat de hulp in de vorm van voedselpakketten binnen enkele maanden een grote omvang aannam.

Op grond van de in Duitsland geldende regeling had elke gevangene het recht, eens per week een pakket van 3 kilo toegezonden te krijgen – het is evenwel de vraag of die regeling in de maanden januari en februari '43 aan de gevangenen bekend was en in elk geval kwam een groot deel hunner uit gezinnen die niet bij machte waren, voor dat wekelijks pakket zorg te dragen. Niettemin kwamen eind januari en in februari al pakketten binnen, sommige als pakketpost afgezonden (dat waren dus 'familie-pakketten'), andere zonder post-aanduiding², en enige tijd later, vermoedelijk reeds in februari, raakte het aan de gevangenen bekend dat in Vught een dame woonde, mevrouw van Beuningen-Fentener van Vlissingen, die in staat was, hun pakketten toe te zenden als zij hun namen en 'adressen' maar kende; veel gevangenen gingen er toen toe over, aan arbeiders van aannemers en installateurs hun naam, hun kampnummer en het nummer van hun barak op te geven met verzoek er zorg voor te dragen dat mevrouw van Beuningen die gegevens in handen kreeg. Inderdaad, er arriveerden steeds meer pakketten die van haar afkomstig waren.

Van nog een tweede inwoner van Vught, mevrouw E. Timmenga-Hiemstra (háár naam was aan de meeste gevangenen niet bekend) kwamen van april af pakketten binnen. Mevrouw Timmenga was zich al in februari moeite gaan geven om transporten van gevangenen die, door Nederlandse politie-agenten begeleid, aan het station van Vught aankwamen³, daar op te vangen en menigmaal hadden die agenten goedgevonden dat zij de namen

¹ Geld dat gevangenen bij hun inlevering in het kamp bij zich hadden, vormde een tegoed dat aangevuld kon worden door hun familie en vrienden, maar zij kregen slechts met tussenpozen verlof, ten laste van dat tegoed voor f 10 kampgeld te kopen. In de cantine konden zij zich nu eens augurken, 'koeken van aardappelschillen' en bier aanschaffen (L. W. Schmidt: *Modern bagno*, p. 79), dan weer 'een bosje radijs, soms een paar uien, soms een portie mosselen, een heel enkele keer een flesje cider' (J. Engels: *Bij de Kapo's*, p. 59). Tandpasta was ook soms te koop, evenals drie artikelen die, gegeven het feit dat men de mannelijke gevangenen kaalgeschoren had, althans voor dezen volmaak tzinloos waren: haarkammen, haarshampoo en briljantine. De 10 sigaretten die de gevangenen wekelijks uit de cantine konden betrekken, waren de meesten hunner steeds bijzonder welkom. ² Die laatste pakketten waren afkomstig van mevr. le Cosquino de Bussy-van der Lelie, de 'Internationale Rote Kreuz-Schwester' die wij al in hoofdstuk 4 noemden. Meer over de achtergrond van haar actie in hoofdstuk 9. ³ Die Nederlandse politie-agenten hadden in de regel toegelaten dat de gevangenen op de stations en in de treinen levensmiddelen, sigaretten en sigaren toegestopt kregen door het publiek.

PAKKETTEN

en woonadressen van die gevangenen noteerde – mevrouw Timmenga lichtte dan hun familie in (soms deden de agenten dat zelf). Bleek haar nu, dat die familie (aan wie het ‘adres’ van de gevangene uit zijn correspondentie bekend was) niet voor de toezending van voedselpakketten kon zorgen, dan nam zij die taak over; daarmee begon zij in april.

Tot omstreeks die tijd kregen de gevangenen van de hun toegezonden pakketten slechts een klein deel in handen. Die pakketten werden in een van de barakken uitgedeeld waar, aldus Kornelis Hofman, ‘meestal het halve kamp stond te dringen.’ *Kapo*'s en *SS*'ers stonden er bij.

‘Zat er bijvoorbeeld een half pond boter in, dan werd dit doorgesneden en was een van de helften voor de *SS*. De *Kapo* sneed het dan nog eens door en zo kreeg de gevangene maar een kwart pakje boter. Met de sigaretten ging het net zo. Voor de suiker stond een grote bus klaar, waar de suiker uit de pakketten ingegoooid werd. Zo ging het met tachtig procent van de artikelen. Op het laatst kon de gevangene met het overblijfsel van het pakket naar zijn barak gaan waar dan op hun beurt de *Blockälteste* en de *Stubenälteste* weer een deel opeisten.’¹

De situatie veranderde, toen ongeveer van mei '43 af elke week, en wel op donderdag, een vrachtauto van het Rode Kruis het kamp Vught binnenreed die grote aantallen pakketten meebracht, afkomstig van mevrouw van-Overeems organisatie en van mevrouw van Beuningen – Rode Kruis-pakketten. Er werd toen in het kamp voor die pakketten een aparte *Paketenstelle* ingericht ‘en in juli was het wel zo’, schreef Hofman later, ‘dat je van de 5 kilo 4900 gram in handen kreeg.’² Het *Kommando* dat in die *Paketenstelle* werkzaam was, bestond hoofdzakelijk uit Nederlandse gevangenen en de *Kapo* van dat *Kommando*, de politieke gevangene H. P. J. van Ketwich Verschuur, had er vooral predikanten en geestelijken in opgenomen. Wel werd af en toe door de *Kommandantur* een *Paketensperre* afgekondigd en als er dan enkele weken lang geen pakketten meer binnenkwamen, keerde de honger onmiddellijk in het kamp terug, maar dan toch slechts tijdelijk. ‘Ja, dat eerste pakket!’, aldus over de eerste gave die hij persoonlijk uitgereikt kreeg, Henri Cappetti, de illegale werker uit Ulft die wij in hoofdstuk 4 reeds citeerden (hij werd in de zomer van '44 samen met andere gevangenen Vught binnengevoerd) –

‘Ik zie ze nog binnenbrengen in onze barak, de grote lichtbruine papieren zakken

¹ K. Hofman: ‘Verslag’, p. 28. ² A.v., p. 29.

CONCENTRATIEKAMPEN IN NEDERLAND

met het bemoedigende rode kruisje en het stralende 'Nederlandse Rode Kruis, Dienst voor speciale Hulpverlening'. Wij moesten allen aan tafel gaan zitten en toen werden de zakken rondgedeeld. U had de gezichten moeten zien van al die grote kerels . . . Ik zag in vele ogen tranen blinken en dat waren waarachtig geen valse.

Deze heerlijke en toch zo simpele Rode Kruis-pakketten! Zij waren voor ons méér dan een noodzakelijke aanvulling van het zeer schrale officiële rantsoen, méér dan een erg welkome afwisseling in het menu van zure droge kuch en eeuwige koolsoep. Méér, want zij waren het tastbare bewijs dat wij steeds bleven leven in de gedachten van ons dierbare Nederlandse volk, voor welks toekomst de meesten onzer gevangen zaten. Zij brachten telkens weer de boodschap: 'Houdt moed! Wij vergeten u niet!'¹

De situatie in Vught was toen al enkele maanden deze dat nagenoeg alle gevangenen dank zij de pakketten (de Rode Kruis-pakketten, de pakketten van mevrouw Timmenga en de 'familie-pakketten') geen honger meer leden; een groot deel van de gevangenen werkte bovendien in het Philips-Kommando en de directie van Philips had verlof gekregen, alle leden van dat Kommando op de zes werkdagen een warme maaltijd extra te verschaffen. Bij het kampziekenhuis hield men dagelijks zoveel voedsel over, vooral met boter besmeerde boterhammen met dik spek er op (die kwamen uit de Rode Kruis-pakketten), dat een in het ziekenhuis werkzame gevangene dagelijks een mand vol van die boterhammen buiten de deur zette, 'zodat iedereen die honger had, er bij kon. Maar over het algemeen kon ik de hele mand met brood en al weggooien.' Toen in het ziekenhuis eens een hele gamel met warm eten over was, bracht diezelfde gevangene haar naar het Strafblok. 'Ik kan u zeggen', vertelde hij na de oorlog, 'dat ik er ben uitgedonderd, mèt mijn hele ketel. Of zij dat moesten eten! . . . Daarom houd ik ook vol: wie in die tijd in Vught honger heeft geleden, was te lui om te lopen.'²

Wij tekenen bij dit alles aan dat de gevangenen die in de *Aussenkommandos* van het kamp opgenomen waren, er veel ongunstiger aan toe waren: zij kregen wel eens hulp van de bevolking van de streek waar zij werkten, maar zij vielen buiten de regelmatige pakketten-uitdeling van niet op naam gestelde pakketten in het kamp zelf. Vandaar ook de angst om bij zulk een *Aussenkommando* te worden ingedeeld. Ook de gevangenen in de 'bunker' (dat

¹ H. Cappetti in *Oorlog over ons dorp*, p. 54. ² 'Verslag van mededelingen van Chr. Bakker' (10 aug. 1947), p. 3-4 (GC).

konden er enkele honderden zijn) kregen geen pakketten, soms wèl enkele uit die pakketten afkomstige gaven.

★

Het moge dan waar zijn dat in Vught van april-mei '43 af geen honger meer werd geleden, het bestaan der gevangenen was en bleef moeilijk. Afgezien nog van de angst voor hetgeen in de toekomst kon gebeuren (zouden, als de Geallieerde legers naderden, alle gevangenen naar Duitsland getransporteerd of zelfs afgemaakt worden?), waren de gevangenen onderworpen aan een regime dat, zo al niet door zware dan toch door lange werkdagen gekenmerkt werd.

Men werd om kwart voor vijf (in de wintermaanden een half uur later) gewekt. Had men zich gewassen en aangekleed en waren de bedden opge maakt (de *Bettenbau* werd minder rigoureuus gecontroleerd dan in de concentratiekampen in Duitsland), dan kreeg men een beker 'koffie' en dat was veelal het enige wat men tot na het werk te drinken kreeg (tegen het drinken van water uit de waterleiding werd gewaarschuwd). Te eten kreeg men 's morgens niets, maar veel gevangenen hadden dan nog wat brood van de vorige avond of iets eetbaars uit hun pakketten bewaard. Om zes uur werd men uit de barak gejaagd. Men stond dan een uur lang buiten, veelal in de kou – regende het, dan werd men kletsnat. Om zeven uur vond het ochtend-appèl plaats; waren alle bevelen precies tegelijk uitgevoerd (het gebeurde wel dat ze, als dat niet gelukt was, tien of meer keren achter elkaar gegeven werden), dan klonk het '*Arbeitskommandos formieren!*' en de gevangenen op de *Appellplatz* liepen kris-kras door elkaar, elk naar de plaats waar het *Kommando* opgesteld werd, waartoe hij behoorde. Elk *Kommando* marcheerde vervolgens naar de plaats waar gewerkt moest worden, hetzij binnen, hetzij buiten het eigenlijke kamp. Tegen half acht begon men te werken. Dat werk duurde tot twaalf uur. Dan werden de rijen weer geformeerd en marcheerde men naar de woon- en slaapbarak terug. Daar had men een half uur tijd om te eten (warm eten) en het etensschaaltje af te wassen – om één uur stond men weer op de *Appellplatz* opgesteld. In de regel begon men dan om half twee weer te werken en tenzij de duisternis eerder inviel, werkte men door tot half zeven. Het avond-appèl was om zeven uur. De duur daarvan varieerde: 'normaal' van een kwartier tot een uur. In de woon- en slaapbarak teruggekeerd trachtte men zich dan te reinigen ('om daarna', aldus Engels, 'te constateren dat het niet heeft geholpen, omdat je mest, machine-olie

en modder met koud water en kleizcep niet uit je handen krijgt¹) en vervolgens kreeg men het avondeten: een halve liter pap en een stukje brood (vier dagen in de week droog brood, op de resterende dagen werden wat boter en broodbeleg verstrekt) – ‘gelukkig’, schreef Engels, ‘kunnen de meesten van ons dit armzalige rantsoen aanvullen met steviger kost die vrouw, ouders en vrienden’ (èn het Rode Kruis) ‘zenden.’² Om kwart voor negen moest men in bed liggen. Men had dan in totaal op zijn klompen meer dan vijftien uren moeten staan of lopen – voor veel gevangenen een pijnlijke aangelegenheid: zij kregen, gelijk al vermeld, wonden aan hun voeten die gingen zweren.

Zo ging het zes dagen in de week; op de zondag werd er ’s middags niet gewerkt, maar werd op die dag een ‘luizencontrole’ gehouden, dan was men de gehele vrije middag kwijt. Diegenen die in de loop van de week een ‘strafmelding’ hadden gekregen (‘bijvoorbeeld voor eten of roken onder het werk, wat nagenoeg elkeen natuurlijk deed, of voor ‘staan praten’ of voor ‘gaan zitten onder het werk’³), moesten op zondagmiddag straf-exerceren: ‘ringelpiesen’, zoals het in Amersfoort heette.

Dit gehele regime was, hoe strak ook, wezenlijk minder hard dan in de concentratiekampen in Duitsland het geval was. De gevangenen permitteerden zich trouwens vrijheden die dáár ondenkbaar waren. ‘Elke morgen en avond kon men er’, aldus weer Engels, ‘op het appél op rekenen dat zodra het commando ‘Riegtuig’ klonk’ (een verbastering van ‘*Richtet Euch!*’) ‘een grappenmaker riep: ‘Vliegtuig? Waar?’ en allen naar boven stonden te staren’⁴ (zulk een ‘grappenmaker’ zou in Duitsland onmiddellijk neergeknuppeld zijn). Werden de commando’s door een Nederlander gegeven, bijvoorbeeld door *Lagerältester* Hurkmans, dan werd ‘*Vordermann!*’ ‘vertaald’ tot ‘Voddeman!’ en ‘*Seiterichtung!*’ tot ‘Zijkinrichting!’.

Van groot belang was voorts dat moorddadige *Kommandos* als de graniet-groeven in Natzweiler, Mauthausen en Gross-Rosen (om slechts deze te noemen) ontbraken en dat, al vonden er wèl mishandelingen plaats, het *fertigmachen* door *Kapo*’s, voorzover bekend, niet voorkwam.⁵

¹ J. Engels: *Bij de Kapo’s*, p. 46. ² A.v. ³ A.v., p. 52. ⁴ A.v., p. 37. ⁵ Mishandeld werden vooral de Joodse *Schutzhäftlinge* die in de *Kommandos* opgenomen waren. Bij één gelegenheid in de zomer van ’43 werden op een zondag de ca. honderd Joden die zich in het *Schutzhaftlager* bevonden, samen met twintig jongens en mannen uit het *Judendurchgangslager* tot een speciaal *Strafkommando* verenigd. Dit geschiedde omdat een SS’er gehoord had dat daags tevoren een Jood uit het *Schutzhäftlager* tijdens het stenensjouwen tegen een medegevangene spottend iets

Vught heeft een groot aantal *Aussenkommandos* gekend, waarvan evenwel slechts één, dat in december '43 gevormd werd, het karakter gedragen heeft dat wij in hoofdstuk 1 bij de behandeling van de *Aussenkommandos* der concentratiekampen in Duitsland signaleerden: werk in de industrie. Het was een *Kommando* van vrouwen die in Den Bosch tewerkgesteld waren in de 'Continental'-fabriek en daar gasmaskers maakten. Dit was het enige uit vrouwen bestaande *Aussenkommando*, de overige bestonden uit mannen.

Een overzicht van A. Hiemstra-Timmenga volgend¹, zouden wij die uit mannen bestaande *Aussenkommandos* van Vught in drie groepen willen indelen: *Aussenkommandos* voor dienstverlening, voor werk op de Duitse vliegvelden en voor werk aan de Duitse versterkingen.

Aussenkommandos voor dienstverlening waren toegevoegd aan de Brabantse gijzelaarskampen (dat waren de in hoofdstuk 3 al vermelde communisten uit Amersfoort die in januari '43 naar Vught 'overgeschreven' waren) en aan de bureaus van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*; het laatste *Kommando* bestond maar uit een man of tien.

Veel groter waren de *Aussenkommandos* op de Duitse vliegvelden Deelen²,

gezegd had als 'Duitsland wint op alle fronten'. Het *Strafkommando* marcheerde het kamp uit. 'Toen riep', zo vernam op maandag een vrouwelijke gevangene uit het *Judendurchgangslager* van haar vriend die bij het *Strafkommando* ingedeeld was, 'de ene SS'er tegen de andere: 'Ga je naar de bioscoop vanavond?' 'Nee', antwoordde de andere, 'we gaan zelf bioscoop maken.' 'De Joden kwamen op een open plaats in het bos. Daar werden zij door de honden van de SS opgejaagd en gebeten. 'Een oude man van vijf-en-zestig jaar moest in een boom klimmen en zingen 'Hollands vlag, je bent mijn glorie!' Een jongen moest een kikker uit de sloot vangen en in zijn mond steken' (hij moest het beest opeten, maar dat weigerde hij). 'Toen moesten ze op een grote plek van zand, waar niets op lag, hout gaan zoeken, ze moesten met iets terugkomen. Ten einde raad namen ze maar paardenvijgen mee die langs de rand lagen.' ('Verslag van mededelingen van R. Corper-Blik' (24 april 1947), p. 6 (GC)).

Er zijn op die zondag twee Joodse gevangenen doodgeschoten en zestien of zeventien anderen, met wonden overdekt, moesten in het kampziekenhuis opgenomen worden.

¹ Brief, 27 nov. 1968, van A. Hiemstra-Timmenga aan het RvO (GC). ² Dit *Kommando* dat uiteindelijk minder dan honderd gevangenen telde, onder wie een aantal Fransen, is pas op 12 september '44 via Vught naar Sachsenhausen getransporteerd.

Venlo, Welschap en Gilze-Rijen. Die vliegvelden moesten uitgebreid worden.¹ Het was zwaar werk, maar ook riskant doordat al die vliegvelden aan aanvallen door de Geallieerde luchtmacht blootstonden. Verscheidene van die *Kommandos* bestonden aanvankelijk uit Joden, maar dezen werden later door niet-Joodse *Schutzhaftlinge* vervangen. Van het *Aussenkommando*-Gilze-Rijen weten wij nog dat het in oktober '43 (het was in augustus gevormd) bijna geheel uit zwarthandelaren bestond; de *SS*'ers en *Kapo*'s traden er hard op, maar de gevangenen werden er door *Luftwaffe*-militairen bewaakt die, aldus de politieke gevangene dr. Fritz Steiner (een 'half-Jood' die wegens hulp aan Joden eind '42 in Amersfoort opgesloten was), 'zeer soepel waren en werkelijk dag en nacht van *SS*-bewakers verschilden; zij hadden geen notie van wat concentratiekampen eigenlijk waren . . . Dank zij hun soepele houding is een groot aantal van die jongens gevlucht.'²

Inderdaad, het was in het algemeen eenvoudiger, uit een *Aussenkommando* te vluchten dan uit Vught-zelf. Wij willen nu derhalve eerst enkele gegevens over die ontvluchtingen vermelden en zullen nadien de resterende groep *Aussenkommandos* behandelen, met name het grootste: het *Aussenkommando*-Moerdijk.

★

Er zijn in totaal van januari '43 tot en met juli '44 (de precieze gegevens over de maand augustus en de eerste dagen van september '44 ontbreken) van de in Vught ingeschreven mannelijke gevangenen een-en-tachtig gevlucht (van wie vijftien weer gegrepen zijn) en van de vrouwelijke negen (van wie drie weer gegrepen zijn). Van de een-en-tachtig mannen zijn acht-tien uit het kamp-zelf ontkomen, drie-en-zestig uit de kamp-*Kommandos* buiten de dubbele omheining, uit de *Aussenkommandos* of tijdens hun transport, en van die drie-en-zestig zijn twee-en-twintig bij het *Aussenkommando*-Gilze Rijen weggekomen. De negen vrouwen zijn allen gevlucht uit het *Aussenkommando*-Den Bosch. Deze gegevens sluiten de in het *Juden-durchgangslager* ingeschreven gevangenen in. Hoevelen van hen ontvlucht zijn, weten wij niet, wèl dat één Joodse gevangene uit het *Aussenkommando*-Moerdijk tweemaal gevlucht en tweemaal weer gegrepen is; de tweede

¹ In februari '44 kwam er korte tijd ook nog een *Aussenkommando* op het vliegveld Leeuwarden; daarop komen wij in ander verband terug. ² F. Steiner: 'Verslag' (22 jan. 1948), p. 23-24 (GC).

ONTVLUCHTINGEN

maal vluchtte hij tegelijk met twee andere Joden; alle overige gevangenen moesten toen 16 uur lang op strafappèl staan.

Voor de 'officiële' concentratiekampen gold, gelijk in hoofdstuk 5 vermeld, een voorschrift van Himmler dat ontvluchte gevangenen die gegrepen waren, tijdens een appèl opgehangen moesten worden. In Vught ging het anders toe: de vluchtelingen werden in de 'bunker' opgesloten en, als het onderzoek afgelopen was (wie had hen geholpen?), in het *Schutzhaftlager* aan het *Strafkommando* toegevoegd.

*

Nu de derde groep *Aussenkommandos*: werk aan Duitse versterkingen.

Die *Kommandos* waren er in Roosendaal en bij het dorp Moerdijk – in Roosendaal een *Kommando* van Joden, slechts korte tijd (van eind februari tot midden april '43), maar het *Aussenkommando*-Moerdijk bestond veel langer: bijna veertien maanden (van eind maart '43 tot medio mei '44). In eerste instantie werden in het *Judendurchgangslager* ca. vijfhonderd mannen voor dit *Aussenkommando* uitgekozen¹; zij werden naar een kamp op enkele kilometers afstand van het dorp Moerdijk overgebracht waar barakken stonden die oorspronkelijk door de waterpolitie gebruikt waren; die barakken waren klein en smerig en men had er spoedig last van luizen en vlooiën. Er moest hard gewerkt worden, hoofdzakelijk bij de aanleg van tankgrachten in de noordwest-hoek van Noord-Brabant, op het Eiland van Dordrecht en in Zuid-Beyerland (naar de verafgelegen plaatsen werden de gevangenen in volgepropte vrachtauto's vervoerd). Aanvankelijk was er in het kamp bij Moerdijk ook een *Kommando* van Joodse kleermakers die niet anders deden dan kleding vervaardigen voor de veertig tot vijftig SS'ers die zich als kamp-SS'ers en bewakers bij het *Aussenkommando* bevonden. De Joden werden in oktober naar Vught teruggehaald (en in november gedeporteerd) en toen werden ook meer niet-Joden naar het *Aussenkommando*-Moerdijk gezonden dat tenslotte ca. duizend gevangenen ging tellen; voor die niet-Joden had men van meet af aan veelal politieke gevangenen uitgekozen die wegens Jodenhulp in Vught terechtgekomen waren.

¹ De sterkte van het *Kommando* heeft nogal gewisseld en bovendien werden zieke Joodse gevangenen menigmaal naar Vught teruggezonden waarna de lege plaatsen door andere Joden ingenomen werden. Wellicht hebben in de periode maart-oktober '43 in totaal duizend Joden van het *Aussenkommando*-Moerdijk deel uitgemaakt. Wij komen op deze Joodse groep in hoofdstuk 7 nog terug.

In '43 werd in het *Aussenkommando*-Moerdijk aanvankelijk honger geleden maar na enige tijd mocht de vertegenwoordiging van de Joodse Raad in Breda voor enige aanvulling zorgen. De hygiënische toestand was bedroevend (de gevangenen werkten en sliepen dertien weken lang in dezelfde kleren) en de medische verzorging was uitermate slecht; zulks kostte aan enkele gevangenen het leven.¹ In '44, toen de Joden uit het *Kommando* verdwenen waren, kregen de arbeidsploegen die in de streken werkten die wij noemden, extra-voedsel van diverse autoriteiten. Zo ontving de groep die in Dordrecht werkte, dagelijks een liter warm eten uit de centrale keuken van de gemeente – de leden van die groep konden ook veel contact hebben met hun familie: zij hadden de SS'ers met jenever en sigaretten omgekocht. 'Een van de *Kapo's*', aldus dr. Steiner (hij was van Gilze-Rijen naar Moerdijk overgeplaatst) 'heeft het zelfs klaargespeeld om met een stel gevangenen van zijn *Kommando* naar Rotterdam te rijden, waar ze met z'n allen naar de kroeg zijn gegaan.'²

★

In de eerste maanden van '43 moesten de gevangenen van Vught (dat bleek al uit onze beschrijving van het lot van de eerste transporten die er in

¹ Een van degenen die omkwamen, was de econoom drs. Jan Carmiggelt, die als gevolg van door drs. F. Weinreb gepleegde celspionage, medio juli '43 in Den Haag gearresteerd werd als lid van een groep die Joodse onderduikers hielp; hij stierf eind september in het *Aussenkommando*-Moerdijk. 'Mijn schoonzusje', zo vertelde in '72 zijn jongere broer Simon Carmiggelt, tijdens de bezetting medewerker van de groep van *Het Parool*, 'werd toen ontboden bij de *Sicherheitsdienst*. Ze was zeer zwanger en toen zei ik: 'Nou ik ga wel met je mee.' En toen kwamen we daar op het Binnenhof en er was een vent, een portier, die zei: 'O ja, gaat u maar naar dat gebouw.' Ik zei tegen mijn schoonzusje: 'Ga daar maar zitten.' Dus bleef ze op de gang en ik ging die kamer binnen. God, wij dachten, we krijgen een mededeling dat-ie naar een ander kamp is, hè. En daar zat dus een vent en die zat achter een bureau en d'r liepen daar van die goedkope meissies die bij de 'SD' werkten, weet je wel, en een van die juffrouwen komt naar me toe met een papier in d'r hand en die las mij voor dat hij dus dood was, terwijl mijn schoonzusje op de gang zat. Die las het gewoon voor. Nou, toen moest ik het dus aan haar vertellen, daar op die gang. En toen moest ik naar huis en moest ik het aan mijn vader vertellen. En ik weet nog dat mijn vader' (hij had grote verwachtingen gekoesterd van de toekomst van zijn oudste zoon) '... toen zei: 'Alles tevergeefs.' Hij stierf een maand later. (Ischa Meijer: 'Een eindje om. Portret van Simon Carmiggelt', *Haagse Post*, 20 dec. 1972). ² F. Steiner: 'Verslag', p. 29.

januari binnenkwamen) allerlei werk verrichten dat samenhang met de opbouw van het kamp, de SS-barakken inbegrepen: het rooien van bomen, het egaliseren van terreinen, en sjouwwerk – men kan er metselen, timmeren enz. aan toevoegen. In mei en juni werd door de gevangenen ook nog een brede nieuwe klinkerweg naar het kamp aangelegd; de vrouwen en meisjes van het *Frauenlager* werden daarbij ingeschakeld. Vught had ook een eigen boerderij en de nieuwelingen kwamen veelal eerst in het *Bauernhof-Kommando* terecht dat in de regel honderdvijftig man telde. Het was een onaangenaam *Kommando*. 'Goede boeren', aldus een gevangene die er in de winter van '43 op '44 in opgenomen was, 'regelen hun werk naar het weer. Hier niet. Dat ging door onder hevige hagel- en sneeuwbuien. Zonder sokken, in klompen of klompschoenen met geïnfecteerde wonden, onvoldoende gekleed en rillend van kou.'¹ Was er voor dat *Kommando* geen werk – geen nood: 'een groep werd aan het graven van sloten gezet die later door een andere groep werden dichtgegooid.'²

Daarnaast waren er in Vught de 'normale' *Kommandos* die er toe dienden, het kamp zelf in stand te houden. Er werd veel lijngetrokken. Zo moest het *Kommando-Lagerreinigung* er voor zorgen dat alles in het kamp schoon bleef. 'De groep', aldus de illegale werker P. J. Stavast die eind juni '43 in Vught opgesloten werd,

'was veel te groot in verhouding tot het werk dat gedaan moest worden . . . Toch werd verlangd dat men voortdurend werkte. Men mocht niet stilstaan, men mocht niet met lege handen worden aangetroffen. De krankzinnigste situaties ontstonden hierdoor. Tientallen keren werd eenzelfde straatje dat reeds kraakschoon was, opnieuw aangeveegd. Tientallen keren werd een pad, waarop geen blad of stokje meer te vinden was, opnieuw geharkt . . . Natuurlijk . . . stonden we vaak te niksen, steeds uitkijkend of er geen SS'ers in aantocht waren'³ –

want die SS'ers kenden maar één devies: '*Bewegung! Weiter arbeiten!*' Dat waren ook de woorden die een krankzinnig geworden gevangene, een Chinees die men binnen het kamp liet rondlopen, tegen iedere groep uitstiet welke hij tegenkwam.

Vught had ook een drukkers-*Kommando* – wij vermeldden het al in deel 7 (hoofdstuk 7, in de paragraaf 'Illegale pers'). Het was in de zomer van '43 op last van Rauter gevormd opdat de bezetter, die tijdens de April-Mei-

¹ Kees van Dordt: *Achter prikkeldraad* (z.j.), p. 24. ² J. Engels: *Bij de Kapo's*, p. 54.

³ P. J. Stavast: *Een doodgewone KP'er* (1965), p. 71.

stakingen op tegenwerking gestuit was bij de Algemene Landsdrukkerij, steeds de beschikking zou hebben over de nodige krachten voor het vervaardigen van aanplakbiljetten. Het *Kommando* bestond uit gevangene typografen en drukkers en zij werkten met machines die men uit enkele drukkerijen welke gesloten waren, naar Vught had getransporteerd. Het *Kommando* drukte eerst allerlei kamp-drukwerk, o.m. het kampgeld, maar werd eind '43 tot een man of twaalf verkleind die in de 'bunker' ondergebracht werden en daar en bij hun werk van de overige gevangenen geïsoleerd werden. Het *Kommando* moest toen o.m. nagemaakte illegale bladen vervaardigen – het zette en drukte die zo perfect dat het verschil met de in de regel nogal slordig gedrukte echte illegale bladen onmiddellijk in het oog sprong.

De grootste twee *Kommandos* in Vught waren het *Luftwaffe-Kommando* en het *Philips-Kommando*.

Het over acht werkbarakken verdeelde *Luftwaffe-Kommando* telde ongeveer vijfhonderd gevangenen. Het deed niet anders dan Duitse, Engelse en Amerikaanse vliegtuigen slopen die in Nederland neergeschoten of neergestort waren. Al het sloopmateriaal werd gesorteerd en afgevoerd; of dit geschiedde in opdracht en ten profijte van een van de SS-ondernemingen die wij in hoofdstuk 1 vermeldde, weten wij niet – het kan ook een andere onderneming geweest zijn die het sloopmateriaal overgenomen heeft.

Het *Philips-Kommando* was nog groter dan het *Luftwaffe-Kommando*, d.w.z. het nam wel evenveel werkbarakken in beslag, maar er werkten meer gevangenen, tot ca. twaalfhonderd toe.

Toen aan ir. Frits Philips begin '43 op verzoek van Berlijn de vraag voorgelegd was of hij er voor voelde, de gevangenen in Vught voor de n.v. Philips te laten werken, was zijn eerste reactie, zo schreef hij in '76, 'volstrekt afwijzend. Ik dacht er niet aan!'¹ Maar de *Verwalter* van Philips bleef aandringen en de feitelijke president-directeur van het Nederlandse deel van de onderneming² beloofde, er nog eens over na te denken; hij besprak de zaak met enkele directeuren alsook met prominente Eindhovense illegale werkers en hij besloot tenslotte, aan het Duitse verlangen tegemoet te komen, mits aan enkele voorwaarden voldaan werd: de in Vught op te richten werkplaats moest onder toezicht van Philips staan en haar toezichthouders moesten dus vrij toegang hebben tot het kamp; die toezichthouders zouden bepalen

¹ F. Philips: *Vijftig jaar met Philips* (1976), p. 164. ² Zijn vader, dr. Anton Philips, had zich op 13 mei '40 samen met zijn schoonzoon ir. P. F. S. Otten en enkele vooraanstaande medewerkers uit Hoek van Holland naar Engeland kunnen begeven; de groep reisde door naar de Verenigde Staten – wij komen er in deel 9 op terug.

PHILIPS-‘KOMMANDO’

welke gevangenen in het te vormen *Kommando* opgenomen zouden worden, Philips zou al die gevangenen een warme maaltijd extra verschaffen en zij zou ook arbeidsloon aan de families van de gevangenen uitkeren. Die voorwaarden werden aanvaard, behalve de laatste. Enige tijd later kreeg Philips wél verlof, de gevangenen-zelf een financiële tegemoetkoming uit te keren, maar die regeling werd na enkele weken (of maanden) afgeschaft, ‘omdat’, aldus ir. Philips, ‘de werkers bij Philips dan tegenover de anderen te zeer zouden worden bevoorrecht.’¹

Bevoorrecht waren zij toch al. Misschien waren er aanvankelijk wel gevangenen die het afkeurden dat een Nederlandse onderneming Nederlandse concentratiekamp-gevangenen liet werken aan opdrachten die, zo werd aangenomen, in het kader van de Duitse oorlogsinspanning pasten, maar toen ir. Philips eenmaal over het bezwaar heengestapt was dat hij geen eigenlijk loon mocht uitkeren en ‘Philips Speciale Werkplaats Vught’ dus in bedrijf gesteld werd (dat was medio februari ’43 het geval), bleek de gevangenen al spoedig dat zij voor een aanmerkelijke bijdrage aan de Duitse oorlogsinspanning niet bevreesd hoefden te zijn en dat uit het bestaan van die Speciale Werkplaats tal van voordelen voor hen voortvloeiden. De extra-maaltijd was vooral in de periode maart-mei ’43 toen de gevangenen slechts een miniem deel uit de inhoud van hun pakketten in handen kregen, van grote betekenis, maar was hun natuurlijk ook nadien welkom. Twee andere aspecten waren nog belangrijker: wie bij het Philips-*Kommando* werkte, vond daar vaak lange tijd bescherming tegen doorzending naar Duitsland (of, in het geval van Joden, naar Westerbork vanwaar men verder gedeporteerd kon worden), en het bestaan van die Speciale Werkplaats maakte een ruime mate van geheim contact met familieleden, vrienden en illegale relaties mogelijk.

Wat is er voor werk verricht?

Philips begon met grote hoeveelheden administratieve bescheiden die door het bombardement van de Philips-fabrieken op 6 december ’42 in wanorde geraakt waren, naar de Speciale Werkplaats over te brengen: zij moesten gesorteerd worden. Voor dat werk (het werd tot in de zomer van ’44 gerekt) waren geen speciale werktuigen of machines nodig. Het installeren van zodanige werktuigen en machines vergde enige tijd; toen zij er waren, werd in de Speciale Werkplaats allerlei reparatiewerk verricht en werden hand-dynamo’s (‘knijpkatten’), scheerapparaten, dooscondensators, (civiele) radiotoestellen en later ook radiobuizen geassembleerd. Het assembleren

¹ F. Philips: *Vijftig jaar met Philips*, p. 164.

van de radiobuizen, die ook in militaire toestellen ingebouwd konden worden, was het moeilijkst, maar ook voor de Duitsers het belangrijkste: daarvoor werden door Philips Joodse gevangenen aangetrokken die de bescherming tegen deportatie het meest nodig hadden. Tot die Joodse gevangenen behoorde een groep Joodse employés van Philips die de firma van eind '41 af verenigd had in een z.g. Speciale Opdrachten Bureau, als gevolg waarvan zij allen met hun gezinsleden (de z.g. Sobu-groep) beschermd waren tegen deportatie. Philips had zich in '42 en '43 ook veel moeite gegeven, de gehele groep van ruim honderd personen voor rekening van de onderneming legaal naar Spanje of Portugal te doen emigreren; dat was mislukt en in augustus '43 moest het overgebleven deel van de groep (sommigen waren ondergedoken) zich naar het *Judendurchgangslager* Vught begeven: vier-en-dertig mannen, een-en-veertig vrouwen, zeventien kinderen. Zij werden in het *Judendurchgangslager* in aparte barakgedeelten ondergebracht en wie hunner tot werken in staat was, kwam in de Speciale Werkplaats terecht.

Aanvankelijk had de leiding van de Speciale Werkplaats niet verder gekeken dan tot het *Schutzhaftlager*: zij wilde de niet-Joden aan wie *Schutzhaft* opgelegd was, en speciaal dan diegenen die naar Duitsland op transport gesteld konden worden, bescherming bieden; de houding van de Duitsers jegens Joden kennend, vreesde zij dat zij de bescherming van die *Schutzhäftlinge* in gevaar zou brengen als zij het *Kommando* een 'gemengd' karakter gaf – die vrees bleek ongegrond. De Joden die ongeveer van mei-juni af in het *Kommando* opgenomen werden, maakten het de leiding van de Speciale Werkplaats overigens niet gemakkelijk: nagenoeg ieder hunner poogde voor zijn eigen relaties eenzelfde beschermde plaats te veroveren. Maar ook voor de niet-Joden gold, dat er altijd veel meer kandidaten voor het Philips-*Kommando* waren dan plaatsen in dat *Kommando*. Er moest geselecteerd worden. Welnu, de leiding hield zwarthandelaren, clandestiene slachters en dergelijken buiten de deur; ze trok nieuwe krachten aan op grond van de inlichtingen die zij vooral verkreeg van de *Kapo* van het *Paketen-Kommando*, van Ketwich Verschuur, en ze koos bij voorkeur bonafide illegale werkers uit, misschien evenwel met deze beperking dat gevangenen die als communisten bekend stonden, een geringere kans hadden dan anderen om in het Philips-*Kommando* opgenomen te worden.

Een belangrijk onderdeel van het *Kommando* werd nog de z.g. Rekenkamer: een afdeling waar een man of dertig, hoofdzakelijk academici (onder hen bevonden zich enkele gegijzelde hoogleraren uit Leiden, maar ook de politieke gevangene prof. Telders), aan het werk gezet werd voor de oplossing van vraagstukken die (maar dat werd natuurlijk gecamoufleerd) geen enkel verband hielden met de Duitse oorlogsinspanning.

Hoeveel de Speciale Werkplaats in totaal geproduceerd heeft, is niet bekend, maar vast staat dat er op enorme schaal lijngetrokken is (het arbeids-tempo was volgens rapporten van Philips niet veel meer dan 40% van normaal), hetgeen kennelijk de instemming had van de directie van Philips en de leiding van de Speciale Werkplaats.¹ Gegevens over het financiële aspect van de Werkplaats hebben wij niet – Philips heeft aan de *Lagerkommandantur* de gebruikelijke bedragen betaald die elke onderneming voor de inschakeling van concentratiekamp-gevangenen betalen moest; daar stond dan tegenover dat, voorzover er reparatie- en assemblage-arbeid verricht werd, goederen afgeleverd werden die verkocht konden worden. Een groot deel van de werktuigen en de machines die in de Werkplaats geïnstalleerd waren, raakte Philips overigens kwijt als gevolg van de evacuatie van het kamp Vught: zij werden naar Duitsland getransporteerd, en volgens mededeling (1948) van jhr. ir. R. E. Laman Trip bij wie de algemene leiding van de Speciale Werkplaats berustte, en van C. H. Braakman, de Philips-functienaris die de dagelijkse leiding had, bleek na de bevrijding, toen men de rekening opmaakte, dat de Werkplaats aan Philips een verlies had doen lijden van meer dan f 1 mln.²

Laman Trip kwam slechts af en toe in de Speciale Werkplaats maar Braakman was daar voortdurend aanwezig met o.m. nog twee andere Philips-employés: H. Maarschalk en G. H. Peuscher; bij Maarschalk berustte de organisatorische, bij Peuscher de technische leiding. Alle vier gedroegen zij zich zo dat de gevangenen steeds het gevoel hadden: zij staan aan onze kant. 'De heer Braakman', zo schreef ons in '76 een oud-gevangene die in het Philips-Kommando gezeten had, 'zou, als hij 's morgens in het kamp was, nooit zijn hoed afzetten, als de kampcommandant hem niet eerst gegroet had met een militair saluut. Daar keken wij elke morgen weer met spanning naar uit.'³

In tweërlei opzicht werd de eerste helft van juni '44 voor het Philips-Kommando een dramatische periode: het raakte op 3 juni al zijn Joodse werkkrachten en op 11 juni de gehele Philips-leiding kwijt.

Wat het eerste betreft: als laatste groep verdwenen uit het *Judendurchgangslager* op 3 juni alle Joodse werkkrachten van Philips: bijna vierhonderd

¹ Door de Joodse werkkrachten (meest vrouwen en meisjes) die radiobuizen vervaardigden werd wél stevig aangepakt: de algemene opinie was dat zij alleen dan niet gedeporteerd zouden worden wanneer zij een normale wekelijkse productie haalden. ² 'Verslag van mededelingen van R. E. Laman Trip en C. H. Braakman', p. 19. ³ Brief, 6 nov. 1976, van J. Kevelam.

vrouwen en bijna honderd mannen; zij werden met de zeventien 'Sobu'-kinderen naar Auschwitz gedeporteerd, rechtstreeks. Maar de Philips-bescherming bleef effectief. De directie van Philips had via de *Verwalter* weten te bewerkstelligen dat Telefunken alle werkkrachten zou overnemen. In Auschwitz, waar juist toen in verband met de deportatietransporten uit Hongarije de gaskamers maximaal in werking waren, werden de ca. vijfhonderd gedeporteerden ingeschreven; zij kregen een kampnummer, geen hunner werd naar de gaskamers gevoerd. In twee transporten (10 juni en 23 augustus) belandden zij in een fabriek van Telefunken bij Reichenbach; bij het transport van 23 augustus bleven echter wèl ca. vijftig oudere vrouwen, zieken en moeders van kinderen in Auschwitz achter. *Zij* zijn omgekomen met, later (in de 'derde fase'), vele anderen, doch van de oorspronkelijke groep zijn honderdzestig in leven gebleven, met inbegrip van negen kinderen: veertig mannelijke, honderdtwintig vrouwelijke personen.¹

Nu de 'val' van de Philips-leiding.

Op 9 juni, zes dagen na de deportatie van de Joodse groep, pleegde een Nederlandse gevangene sabotage door in de Speciale Werkplaats een drijfriem door te snijden. De riem werd hersteld en Braakman sprak met de *Vorarbeiter* van het Philips-Kommando, de Duitse gevangene Erich Beck, af dat zij het gebeurde niet aan de *Kommandantur* zouden melden. Beck hield zich niet aan die afspraak en het gevolg was dat de gevangene onmiddellijk ter dood veroordeeld en gefusilleerd en dat Braakman (11 juni) gearresteerd werd.² De gehele leiding van de Speciale Werkplaats werd afgezet en door een Duitse ingenieur vervangen, 'het werd toen', aldus een gevangene, 'een tirannie zoals ook in de andere *Kommandos*'³; er moest dus hard gewerkt worden – voor het eerst.

Wij vermeldden dat door het Philips-Kommando radio's geassembleerd werden. Natuurlijk werd daarmee naar de BBC en Radio Oranje geluisterd. Dat liep eind juli '43 in de gaten, en toen moest het gehele Kommando ('*das faulste, vollgefressenste, deutschfeindlichste Kommando*', zoals een SS'er het toen genoemd zou hebben⁴) twee zondagen achter elkaar stenen sjouwen.

¹ Ook de elfhonderdnegen-en-veertig Joden die op 15 november '43 van Vught naar Auschwitz werden gedeporteerd, werden bij aankomst niet geselecteerd, maar velen uit deze groep werden in januari '44 bij twee grote 'normale' selecties in het kamp naar de gaskamer gezonden. Er zijn slechts acht-en-dertig overlevenden: twee-en-dertig mannen, zes vrouwen. ² Braakman werd eerst in Vught in de 'bunker' opgesloten en medio juli in het *Schutzhaftlager* ingeschreven waar hij in het *Strafkommando* terecht kwam. Hij werd begin september naar Duitsland getransporteerd maar overleefde de oorlog. ³ P. Galis: *Hel van Brabant*, p. 30.

⁴ D. Koker: *Dagboek geschreven in Vught*, p. 153.

PHILIPS- 'KOMMANDO'

Van een SS'er kreeg het daarbij te horen: 'Wir werden euch lernen nach den englischen Rundfunk zu hören und zu sagen' (de Geallieerden waren toen met succes op Sicilië geland) 'dass wir in zwei Wochen weg sind.'¹ Het luisteren naar de Engelse uitzendingen werd nadien voortgezet, naar wij aannemen iets voorzichtiger. Misschien was het soms te riskant, maar dan konden Braakman, Maarschalk en Peuscher steeds aan enkele vertrouwde gevangenen vertellen wat de Engelse radio de vorige avond bericht had. Het was hun óók mogelijk, waarschuwingen aan personen buiten het kamp door te geven; of zij ook zelf briefjes buiten het kamp gesmokkeld hebben, weten wij niet - lagere Philips-employés (een man of tien) die eveneens dagelijks naar de Speciale Werkplaats kwamen, hebben dat in elk geval wèl gedaan. Dat waren, aldus een der gevangenen, 'bijna zonder uitzondering geschikte lui die genegen waren, mondelinge en soms ook schriftelijke berichten mee te nemen.' De schriftelijke werden veelal op de binnenkant van een sigarettens-papiertje geschreven waarmee vervolgens een sigaret gerold werd. 'Soms ook konden we langere brieven meegeven; deze werden in de blikken doos van een dooscondensator . . . gesoldeerd en met de Philips-auto die dagelijks in het kamp kwam om materialen te brengen en afgewerkte produkten mee te nemen, naar buiten gevoerd.'²

In nog een ander opzicht was de aanwezigheid van Philips voor de gevangenen van positieve betekenis: toen in het kamp eenmaal het 'ziekenhuis' (de *Krankenbau*) klaar was, schonk Philips een röntgen-installatie, verlichtingsapparatuur en tal van andere apparaten en droeg de firma zorg voor ontbrekende instrumenten die zij niet zelf vervaardigde; 'ook de tandarts hebben wij', aldus Laman Trip en Braakman, 'geholpen en voor de apotheek hebben wij van alles bij elkaar gekregen.'³

★

Toen het concentratiekamp Vught in januari '43 in gebruik genomen werd, was er, gelijk reeds vermeld, praktisch niets aanwezig waarmee men zieke gevangenen kon helpen; mede daardoor maakte de dysenterie-epidemie

¹ A.v. ² F. M. Gescher: *Het helse einde van Vught. Duitse methoden op Nederlandse bodem. Mijn ervaringen in de zomer van 1944 en mijn belevenissen hierna* (z. j.), p. 93.

³ 'Verslag van mededelingen van R. E. Laman Trip en C. H. Braakman', p. 19.

zoveel slachtoffers. Er bevonden zich toen onder de gevangenen wel al geschoolde medici, maar *Lagerkommandant* Chmielewski verbood hun, als arts op te treden en zij kwamen het barakgedeelte waarin zieke gevangenen opgenomen werden, niet binnen. Er was een officiële *Lagerarzt*, een jeugdige SS'er, *SS-Unter-* later *Obersturmführer* dr. Meyer, maar diens grootste zorg was dat de zieken op hun britsen (later: in hun bedden) 'in de houding lagen', d.w.z. met perfect gestrekte armen boven de deken en hij keek verder nauwelijks naar hen om; hun 'behandeling' liet hij aan een gevangene over die kapper van beroep was.

Eind februari '43 werd in de ziekenbarak een student naar binnen gebracht, die een gecompliceerde beenfractuur had (hij was door een bewakings-SS'er aangeschoten). De kapper kon bezwaarlijk als chirurg optreden, maar *Lagerarzt* Meyer, die internist was, kon dat ook niet. De kapper haalde er de chirurg dr. H. Wamstecker bij, een van de leidende figuren uit het artsenverzet die begin februari '43 als strafgijzelaar Vught binnengevoerd was, en deze wist, gedecideerd optredend, bij de *Lagerarzt* te bereiken dat hij de student mocht onderzoeken, nadien (er waren geen middelen om een operatie uit te voeren) dat de student naar het ziekenhuis in Den Bosch overgebracht werd; bij dat laatste had ook een rol gespeeld dat mevrouw de Bussy, die van de zaak gehoord had, in ongezouten bewoordingen haar mening geuit had tegen Chmielewski. Wamstecker, eenmaal tot de ziekenbarak toegelaten, bleef daar werkzaam tot hij in mei uit Vught vrijgelaten werd; hij had toen zowel via mevrouw de Bussy als via de leiding van de Speciale Werkplaats enkele instrumenten gekregen; hij moest overigens opereren in een hok waar nauwelijks licht was, en zonder assistentie van wie dan ook.

De situatie veranderde drastisch toen de *Krankenbau* klaar was: een klein 'echt' ziekenhuis met een mannen- en een vrouwen-afdeling (wij maakten daar al melding van) en met een kleine en een grote operatiezaal. De *Krankenbau* was, mede door de medewerking die Philips verleend had, goed geëquipeerd en de *Lagerkommandant* en de *Hauptlagerarzt* (een nieuwe functionaris), *SS-Hauptsturmführer* dr. Wolter, hadden goedgevonden dat er een equipe kwam van Nederlandse gevangenen: huisartsen, specialisten (tezamen ongeveer twaalf) en geschoolde verplegers. De bedden waren schoon, de dekens nieuw, de lakens zindelijk, er was een aparte keuken die ook voor dieet-maaltijden kon zorgen, 'en wat een heerlijk zaaltje was dat, die chirurgische afdeling', schreef later een oud-patiënt. 'Altijd zon en frisse lucht.'¹

In oktober '43 werd dr. Steijns, wiens hulp aan de Brabantse gijzelaars

¹ K. van Dordt: *Achter prikkeldraad*, p. 42.

door de 'SD' ontdekt was, Vught binnengevoerd. Wat de hulp aan gevangenen betrof, betekende dit voor hem slechts een verplaatsing van werkterrein. Hij werd in de *Krankenbau* hoofd van de vrouwenafdeling, kreeg zoveel invloed op *Hauptlagerarzt* Wolter dat hij tweemaal per week de in het 'Continental'-*Kommando* in Den Bosch opgenomen vrouwelijke gevangenen mocht bezoeken, nam dan boodschappen en clandestiene brieven mee en hernieuwde zijn contacten met de aan het Bossche ziekenhuis verbonden medici en hun secretaresses: zij gaven die boodschappen en brieven door. Meer nog. Via ir. Th. Ph. Tromp, een van de directeuren van Philips, kon dr. Steijns de afspraak maken met de directeur van het Centraal Laboratorium van Volksgezondheid te Utrecht dat als daar uit Vught buisjes arriveerden, bijvoorbeeld met bloed of urine die onderzocht moesten worden om vast te stellen of bepaalde gevangenen aan bepaalde ziekten leden, altijd gerapporteerd zou worden dat die ziekten inderdaad waren geconstateerd indien de om die buisjes geplakte leukoplast-bandjes met de kampnummers der gevangenen aan de achterzijde niet geheel aansloten; 'op deze wijze gelukte het ons', aldus later dr. Steijns, 'aan iedere willekeurige patiënt iedere ziekte te bezorgen, zonder dat er ook maar een ogenblik verdenking bij de *Lagerarzt* . . . kon opkomen.'¹ In de röntgenafdeling van de *Krankenbau* werden weer andere trucs toegepast: men had daar een hele techniek ontwikkeld om op röntgen-opnamen die niets verdachts toonden, vlekken aan te brengen die bijvoorbeeld op pleuritis wezen. Men kon er een 'patiënt' ook een z.g. maagzweer bezorgen: de 'patiënt' kreeg bariumpap te slikken en dan werd, aldus de gevangene die als röntgen-fotograaf optrad, 'net zo lang op de buik gedrukt tot de situatie goed was voor een maagzweer. Ik riep dan 'Ja!', drukte af en de maagzweer was volmaakt! Dit lukte vrijwel altijd.'²

Evenals bij het Philips-*Kommando* ging ook hier de kruik zolang te water tot ze barstte.

Eind januari '44 was in Vught een illegale werker opgesloten, Arie Smits, een marechaussee die in een vuurgevecht met de 'SD' een versplinterd bovenbeen opgelopen had. Hij werd in de *Krankenbau* met succes geopereerd, was ook al spoedig zo ver dat hij, als hij dat wilde, weer goed kon lopen, maar dat camoufleerde hij: hij deed het voorkomen of hij nog volstrekt hulpbehoevend was. Toen zijn proces in Utrecht voorkwam, werd hij daar op een brancard heengebracht; hij werd er terdoodveroordeeld en weer per brancard naar Vught getransporteerd: het vonnis moest nog bekrach-

¹ M. J. E. M. Steijns in *O en V*, dl. I, p. 658-59. ² 'Verslag van mededelingen van C. Fels' (21 okt. 1947), p. 11.

tigd worden. Enkele andere politieke gevangenen wisten daarop Smits' burgerkieren, die bij de *Lagerverwaltung* lagen, de *Krankenbau* binnen te smokkelen en toen enkele dagen later, op de gebruikelijke donderdag (6 april), de pakketten-auto van het Rode Kruis verscheen die in aanwezigheid en onder de ogen van de hoogste kamp-SS'ers ontladen werd, klom Smits in zijn eigen kieren een wc-raampje van de *Krankenbau* uit, liet zich zakken en werd, door enige gevangenen geholpen, in de Rode Kruis-auto achter lege emballage verstopt – zo kwam hij het kamp uit.

Er volgde een straffappèl van drie uur, alle politiemannen die zich onder de gevangenen bevonden, werden in de 'bunker' opgesloten (zij zaten daar zes weken vast) en ook in de *Krankenbau* werd ingegrepen: de kamp-SS die er van overtuigd was dat Smits vooral daar veel hulp gevonden had (dat was in zoverre niet juist dat vrijwel niemand er wist dat hij weer goed kon lopen), sloot alle Nederlandse artsen in de 'bunker' op; zij kregen, toen zij daaruit ontslagen werden, het verbod opgelegd, ooit weer de *Krankenbau* te betreden. Daar waren zij door artsen onder de Belgische gevangenen vervangen, die, aldus dr. Steijns, 'medisch zeker even goed werkten, maar niet meer in staat waren, sabotagedaden te plegen of aan ontsnapping en correspondentie van gevangenen mee te werken.'¹

Dat de *Krankenbau* in Vught, wat de behandeling van zieke gevangenen betreft, fundamenteel verschillend heeft van wat in de concentratiekampen in Duitsland 'Revier' of 'Krankenbau' heette, is duidelijk. Medische experimenten zijn er bovendien niet uitgevoerd.

★

Wij schreven eerder dat het concentratiekamp Vught begon met ca. tachtig uit de kampen in Duitsland afkomstige *Kapo*'s van wie de oudste in concentratiekamp-jaren, de Duitse politieke gevangene Karl Lennertz, tot *Lagerältester* benoemd werd; wij vermeldden ook dat Lennertz medio juli '43 ten val kwam en dat hij door Jan Hurkmans werd opgevolgd. Lennertz had Hurkmans, van wiens misdragingen in Amersfoort hij had gehoord, opzettelijk geen verantwoordelijke positie gegeven. Van die misdragingen wisten alle gevangenen af die als eersten Vught binnenkwamen: zij waren immers uit Amersfoort overgebracht. Zij hielden die kennis niet onder zich en toen Hurkmans als *Lagerältester* ging optreden, werd aan hem en aan zijn zwager

¹ M. J. E. M. Steijns in *O en V*, dl. I, p. 661.

Willem Eegdeman met nadruk door verscheidene gevangenen, vooral ook door maatschappelijk vooraanstaanden onder de strafgijzelaars, gezegd dat zij beiden na de bevrijding ter verantwoording zouden worden geroepen en dat men hun doen en laten in Vught nauwlettend zou gadeslaan. Die waarschuwingen hadden effect: Hurkmans en Eegdeman lieten in Vught over het algemeen de mishandelingen na waarvoor zij in Amersfoort berucht waren geweest, zij het dat Eegdeman, toen hij eenmaal *Blockältester* geworden was¹, nog wel eens trappen uitdeelde.

Lennertz had, nog voor hij afgezet werd, een deel van de Duitse *Kapo's* door Nederlandse vervangen; hij had dat kunnen doen doordat de kamp-SS gevoelig was voor zijn argument dat die *Kapo's* zich door hun nachtelijke escapades in het *Frauenlager* onmogelijk hadden gemaakt – vermoedelijk heeft die vervanging dus in juni of begin juli '43 plaatsgevonden, want het *Frauenlager* werd pas in mei in gebruik genomen. Na enige tijd werden de afgezette *Kapo's* (zij hadden zich als groep bijzonder gehaat gemaakt) in een aparte barakvleugel geconcentreerd. 'Zij hadden echter', aldus K. Hofman, 'inmiddels in Vught zoveel 'georganiseerd' dat er hele wagens nodig waren om hen te verhuizen. Kasten, stoelen, gebedskleden van de Joden, ja van alles hadden zij verzameld'² – die goederen hadden de Joden 'uit de provincie' bij zich gehad die in april in het *Judendurchgangslager* opgenomen waren.

'Hurkmans' (wij willen wat David Koker eind september '43 over hem schreef, hier aanhalen³)

'is . . . een fraaie figuur. Een lange gezette man, met een grote roodgestoofde kop, die hij altijd als een geknakte bloemknop omlaag laat hangen. Daarin donkere splectoogjes en taal die geen Hollands en geen Duits is. Hollands zijn de uitspraak, de obscuriteiten en de 'geest' crachter, Duits een groot deel van zijn woorden. 'En doen jullie dat niet, dan wordt in de toekomst alles beslagnaamt. Die blok-oudsten dienen op te letten dat het aantreden bij het appèl onder roeie gaat. Jullie doen jullie bekken open als je ze dicht moet houden en houdt ze dicht als je ze open moet doen. Als jullie op appèl staan, dan sta je niet te roken en niet te praten, dan sta je niet met die handen aan je kloten, dan kijk je je voorman in zijn nek en je houdt je smoel. Begrepen?' '*J'wohl!*', zegt het koor van heftelingen. 'Je moet maar eens begrijpen, dat je hier niet voor je plezier bent.' Nu jubelt de vergadering, of 'goed zo Jan', of 'zet hem op'. En Jan heeft groot plezier als er niemand kijkt.⁴ Soms, wanneer we 's avonds één stonde staan, zoals hij het noemt,

¹ Hij werd eind mei '44 *Blockältester* van de quarantaine-barak. ² K. Hofman: 'Verslag', p. 46. ³ Enkele aanhalingstekens hebben wij ter verduidelijking ingevoegd. ⁴ D.w.z.: als er geen kamp-SS'er kijkt.

acht hij het raadzaam één *Block* te laten hurken, maar men doet het graag voor hem.¹

Van de veranderingen die zich, na juli '43 nog, bij de *Kapo's* hebben voorgedaan, bezitten wij geen volledig overzicht. Wij weten wel dat eind februari '44 de meeste resterende Duitsers onder de *Blockältesten* en overige *Kapo's* plotseling door Nederlanders vervangen werden ('wat een weelde, wat een genot', schreef een gevangene, 'er werd tenminste niet (meer) geranseld en geslagen'²) – die Duitsers kregen op het vliegveld Leeuwarden de taak om opgegraven 'blindgangers' te demonteren; strafvermindering zou hun beloning zijn. In hoeverre zij beloond zijn, is niet bekend, maar in elk geval kwamen zij begin maart weer in Vught terug. Daar gingen zij in juni onverwachts weer de Nederlanders vervangen. Er waren nadien nog maar twee barakken met een Nederlandse *Blockältester*: de quarantaine-barak en de barak van de gijzelaars.³

Het spreekt vanzelf dat de meeste Nederlandse gevangenen de herbenoeming van de Duitse *Kapo's* als een ernstige verslechtering van hun eigen positie beschouwden. Welnu, die 'Moffen' moesten niet denken dat ze zich alles konden permitteren! De Nederlanders 'gingen terugslaan als een *Kapo* mepte en was deze oersterk, dan boden we hulp. Dan werd ook zo'n *Kapo* eens flink afgedroogd', aldus een gevangene die, volgens zijn relaas, zelfs eens het oog van een *Kapo* met een stoffer dichttimmerde en er toen op de *Kommandantur* met een berisping afkwam⁴ – een gebeuren dat opnieuw onderstreept hoezeer de situatie in Vught verschilde van die in de concentratiekampen in Duitsland.

★

Gelijk gezegd, kennen wij van de meeste Nederlandse gevangenen die van

¹ D. Koker: *Dagboek geschreven in Vught*, p. 172 (24 sept. 1943). ² K. van Dorcht: *Achter prikkeldraad*, p. 50. ³ Wij houden het voor mogelijk dat de vervanging van de Nederlandse door de Duitse *Kapo's* gevolg geweest is van het gebeurde met Braakman, de dagelijkse leider van Philips' Speciale Werkplaats. Het is denkbaar dat de *Lagerleitung* er nadien van uitging dat zij op de meeste Nederlandse *Kapo's* niet langer staat kon maken. Ook het feit dat de Geallieerden van 6 juni '44 af op Westeuropese bodem streden, kan van betekenis zijn geweest. ⁴ K. van Dorcht: *Achter prikkeldraad*, p. 52.

de zomer van '43 af tot in juni '44 in Vught gezagsfuncties bekleedden, de namen niet, maar uit herinneringen van gevangenen blijkt dat zij in overwegende mate communisten waren, hetgeen trouwens, gegeven het feit dat *Lagerältester* Hurkmans zich weer als communist was gaan beschouwen, niet zo verwonderlijk is. Het optreden van velen van die communisten trof de socialist J. Engels als een 'raadsel': 'Communisten of wie zich zo noemen, aanvaarden', schreef hij,

'een baantje als *Kapo* of Blokoudste, aanvaarden dat niet alleen maar streven er naar, doen hun best het te krijgen, trappen en vernederen politieke gevangenen, . . . spelen handjeplak met de *SS* en tegelijk beroemen ze zich er op, dat 'wij communisten' de eigenlijke leiding van het kamp in handen hebben. Als er 'wat gebeurt' (als er bijv. een invasie komt), zijn het de communisten (volgens hun eigen beweringen tenminste) die in de dan optredende chaos in het kamp (wie zegt, dat die komt?) de leiding in handen nemen; zij zullen zich dan van wapens weten te voorzien; zij zullen beslissen, welke 'revolutionaire' gevangenen dan naar huis en welke 'reactionaire' gevangenen in Vught blijven, onder toezicht dan van - communisten!'¹

Ir. J. Gerber, directeur van gemeentewerken in Bussum (hij werd begin juli '44 Vught binnengevoerd, in een periode dus toen de Nederlanders de meeste gezagsposities weer verloren hadden), trof het, hoezeer de (Duitse) *Kapo's* 'in het algemeen op de intellectuelen gebeten (waren). Dat was ook het geval met de communisten en daar waren er veel. Willem (Eegdeman) was er één. In een gesprek zei hij dat het zo goed was dat allerlei leiders en directeuren van bedrijven' (als ir. Gerber zelf) 'nu eens dit leven moesten meemaken. Hij bedoelde natuurlijk, dat hij het zo mooi vond om deze mensen te trappen, zelfs in daadwerkelijke zin. 't Was merkwaardig hoeveel communisten er waren, die zich van hun minst gunstige zijde toonden jegens hun mede-*Häftlinge*, allerlei onrechtvaardigheden begingen, hun medecomunisten voortrokken.'²

Dat dit laatste (het voortrekken van gelijkgezinden) in de concentratiekampen een algemeen verschijnsel geweest is, onderstreepten wij in het vorige hoofdstuk en wij willen, wat Vught betreft, herinneren aan het door ons uitgesproken vermoeden dat het voor communisten moeilijk was, in het veruit beste *Kommando*, het Philips-*Kommando*, opgenomen te worden.

¹ J. Engels: *Bij de Kapo's*, p. 34. ² J. Gerber: *Mijn verblijf in gevangenis en concentratiekamp*, p. 17.

Er zijn overigens in het kamp verscheidene communisten geweest die op grond van hun menselijke houding een uitstekende naam hadden bij hun medegevangenen; wij denken daarbij speciaal aan Piet Maliepaard, een communist en oud-Spanjestrjder die van begin februari '43 af goed werk gedaan had in de primitieve 'zieken-barak' en via een functie in de *Schonungs-barak* (de barak van diegenen die een korte periode niet behoefden te werken) in juli '43 *Blockältester* in de quarantaine-barak geworden was.¹ Maliepaard nam het initiatief tot een 'solidariteitsbeweging', in welk kader hij en anderen hun best deden, nieuwelingen zo goed mogelijk op te vangen en een maximum aan hulp te geven aan gevangenen die over het algemeen of een tijdlang weinig pakketten kregen; daartoe werden soms ook wel levensmiddelen gestolen uit de keuken van de SS.

Maliepaard was het ook die er, samen met anderen (hoofdzakelijk communisten, naar wij aannemen), rekening mee hield dat de SS'ers op een kritiek moment alle gevangenen zouden trachten weg te voeren of zelfs af te maken. Deze verzetsgroep knoopte eind '43-begin '44 contacten aan (het schijnt dat vooral Eegdeman ze gelegd heeft) met Nederlandse leden van het *Wachbataillon* die zich ergerden over de wijze waarop zij door de Duitsers gekoejencerd werden; de verzetsgroep vond, gelijk reeds vermeld, vijf of zes hunner bereid, de gevangenen daadwerkelijk te helpen. In de loop van '44 kon de verzetsgroep een kleine hoeveelheid wapens in handen krijgen die in een van de werkbarakken onder de vloer verborgen werden. Maliepaard persoonlijk had ook nog een nuttige relatie met een Nederlandse kamp-SS'er die werkzaam was op de *Politische Abteilung* waar de dossiers van alle *Schutzhäftlinge* binnenkwamen en bijgehouden werden; die SS'er gaf hem inlichtingen uit de dossiers en zag door de vingers dat twee Nederlandse gevangenen die op de *Politische Abteilung* tewerkgesteld waren, hetzelfde deden. Dit soort inlichtingen leidde er menigmaal toe dat gevangenen van wie men op grond van hun dossier aannam dat zij op transport gesteld zouden worden, haastig in de *Krankenbau* opgenomen werden waar men hen dan op grond van de (fictieve) bevindingen van het Centraal Laboratorium van Volksgezondheid zo lang mogelijk trachtte vast te houden – een tactiek die helaas na de verwijdering van de Nederlandse artsen uit de *Krankenbau* (begin april '44) niet langer gevolgd kon worden; was dat wèl mogelijk geweest, dan had men wellicht verschillende gevangenen buiten het grote transport kunnen houden dat op 24 mei '44 naar Dachau vertrok. Maliepaard was een van die gevangenen; hij overleefde de oorlog.

¹ Nadat Maliepaard eind mei '44 naar Dachau getransporteerd was, wist Hurkmans die functie aan Eegdeman toe te schuiven.

Officieel mochten de gevangenen uit Vught eens per veertien dagen een brief naar huis schrijven, steeds op een formulier (dat kostte hun 12½ cent) met briefhoofd van het kamp. De eerste brief was steeds van bijzonder belang: ze was niet alleen een levensteken maar ook een aanwijzing waar de gevangene zich bevond; die gevangene gaf dan tevens zijn kampnummer en het nummer van zijn barak op en naar dat 'adres' konden vervolgens 'familiepakketten' gezonden worden. Brieven naar en van huis werden steeds gecensureerd op de z.g. *Poststelle*. De brieven bleven daar vaak geruime tijd liggen: er waren per dag telkens een paar honderd die gelezen en afgestempeld moesten worden, 'van mijn brieven', aldus Engels, 'was de kortste besteltijd twaalf dagen, de langste zeventien dagen.'¹

De censuur was aanvankelijk scherp: de SS'er die de *Poststelle* leidde, las alle brieven. Dat ging hem na enige tijd vervelen. Hij maakte het zich gemakkelijk: was van een stapeltje brieven de bovenste in orde, dan liet hij alle brieven van dat stapeltje afstempelen door de politieke gevangene die hem na enige tijd assisteerde, Bernardus ('Ben') Meyerink (deze was begin februari '43 Vught binnengevoerd), en stond in die bovenste brief iets dat niet door de beugel kon, dan werd het hele stapeltje weggegooid. De post werd in het kamp afgehaald en er gebracht door een postbode uit Vught; deze nam spoedig, d.w.z. vermoedelijk al eind februari '43, enkele clandestiene brieven van Meyerink mee, kon Meyerink na korte tijd tersluiks een paar gouden voorwerpen overhandigen waarom deze gevraagd had, en die voorwerpen misten hun uitwerking niet: de SS'er die ze in ontvangst nam, liet de zaken volledig lopen, Meyerink stopte het poststempel in zijn zak en ieder die daarvan wist, kon zijn brieven door Meyerink laten afstempelen, welke vervolgens geheel buiten de SS'er om het kamp verlieten. Na omstreeks mei '43 werd geen enkele brief meer door de SS'er gelezen. Enige tijd later (wij weten niet precies wanneer dat geweest is) flapte de man er in een dronken bui uit dat hij de hele briefcontrole aan Meyerink overliet – het gevolg was dat hijzelf onmiddellijk afgezet werd en dat Meyerink in een zwaar *Kommando* terecht kwam.

Wij nemen aan dat het kanaal via Meyerink aan lang niet alle gevangenen bekend was en dat zij die er weet van hadden, in de brieven die aldus onge-

¹ J. Engels: *Bij de Kapo's*, p. 30.

censureerd het kamp verlieten, toch een zekere voorzichtigheid in acht namen: het kanaal kon elk ogenblik ontdekt worden. Maar er waren nog andere, door ons al genoemde, wegen om brieven het kamp uit te smokkelen: via de Philips-employé's van de Speciale Werkplaats en via dr. Steijns die zich tweemaal per week naar Den Bosch mocht begeven. Meer nog. In de *Krankenbau* stond een röntgen-installatie; deze moest van tijd tot tijd nagekeken worden door een firma in Amsterdam; dat deden twee technici die dan telkens holle voorwerpen mee uit het kamp namen die aan de beide uiteinden dichtgesoldeerd waren maar waarin zich clandestiene brieven bevonden – deze smokkelmethode was een vinding van een der in de *Krankenbau* werkzame gevangenen, Cornelis Fels, een in '41 ondergedoken socialist die sinds oktober '43 in Vught gevangen zat.

Op dezelfde wijze waarop brieven naar buiten gesmokkeld werden, werden zij naar binnen gesmokkeld. Bij dat laatste maakte zich in '43 ook een opperwachtmeester van de gemeentepolitie uit Den Bosch, L. M. A. Hermse, verdienstelijk. Hij had als taak, allerlei stukken van de *Aussenstelle* Den Bosch aan de *Kommandantur* van Vught af te geven; die stukken had hij dan in een fietstas bij zich maar tussen die stukken zat steeds ook een pakje clandestiene brieven. Hermse zette zijn fiets bij de *Kommandantur* neer, nam de 'SD'-stukken mee naar binnen en liet het pakje brieven in zijn fietstas achter – die werden er door een gevangene die er van wist, uit gegraaid. Die gevangene werd evenwel op 3 augustus '43 op heterdaad betrapt door een SS'er. Hermse werd meteen zelf in Vught opgesloten (hij zat er een jaar gevangen), maar andere gevangenen die op de *Kommandantur* werkzaam waren, wisten de daar naar binnen gebrachte clandestiene brieven zo snel weg te werken dat *Lagerkommandant* Chmielewski er van overtuigd was dat SS'ers het hadden gedaan – een hele groep SS'ers moest een middag lang strafexerceren.

★

In onze paragraaf over Amersfoort vermeldde wij dat er bij sommige gevangenen een intensief geloofsleven bestond en dat daarnaast in het kamp, hoeveel honger er ook geleden werd, lezingen werden gehouden en discussiegroepen tot ontwikkeling kwamen. Het was in Vught niet anders, met dien verstande dat, toen de honger er eenmaal verdwenen was, de gevangenen aan al datgene wat zij buiten werkuren wensten te doen, meer energie konden besteden dan in Amersfoort.

Verscheidene priesters en predikanten waren in Vught opgesloten. Soms had de SS het speciaal op hen gemunt¹ en in elk geval was het hun verboden, in hun functie op te treden. Menigeen onder die priesters en predikanten trok zich van dat verbod niets aan. Arbeiders smokkelden af en toe speciale kleine hosties, zoals ze ook voor Amersfoort gebakken werden, het kamp binnen en die werden dan aan priesters gegeven die ze aan gevangenen die wilden biechten, uitreikten. Menigmaal vonden voorts, maar steeds met de nodige voorzichtigheid, gebedsdiensten plaats, zowel van katholieken als van protestanten – men had in het kamp de beschikking over enkele bijbels (hoe die naar binnen gesmokkeld zijn, weten wij niet). Op 25 december '43 vond voorts in een van de barakken een 'echte' kerkdienst plaats (ze was als cabaret-voorstelling aangekondigd – cabaret was toegestaan) die min of meer een oecumenisch karakter droeg: een hervormde ouderling las het

¹ Zo schreef in juni '43 de vader van de schrijver Bert Voeten, Adrianus Johannes Voeten, die van midden maart tot midden augustus wegens hulp aan Joodse onderduikers in Vught gevangen zat, een clandestiene brief aan zijn familie waarin hij o.m. het volgende berichtte: 'Ze hebben het speciaal op de geestelijken gemunt. Het komt bijvoorbeeld voor, dat er, onder het eten, opeens een *SS-Führer* binnenkomt. Alles bliksemsnel in de houding natuurlijk. (Voor elk gemeen soldaat moet je in de houding springen en je muts afnemen). Hij zegt, dat hij op luizen komt controleren. Maar in plaats dat hij de rij afgaat, pikt hij er een pater Dominicaan uit. (Dit gebeurde bij mij op de *Stube*). Die moet zich in aanwezigheid van alle gevangenen ontkleden, waarna de *SS*-boef de behaarde delen van zijn lichaam op luizen onderzoekt. Meestal vindt hij er wel een. De pater wordt dan met kaakslagen en trappen naar buiten gejaagd en wat ze tegen hem roepen, wil ik hier liever niet herhalen. De laagste scheldwoorden zijn niet laag genoeg.

Enkele dagen geleden – het was op zondag – lagen we voor de barak in het zand, vuil, zwetend en luizen vangend. Precies een stel dieren. De meesten lagen zich te schurken, want bijna driekwart heeft schurft. Ik krijg er ook last van. Maar ze laten je lopen alsof het gezond voor je is. (Mijn hemd heb ik twee maanden aan!) Ik praatte wat met kapelaan van N. uit Den Haag, die hier al acht maanden is, omdat hij geweigerd had het huwelijk van een *SS*-man en zijn liefde in te zegenen . . . Plotseling komt er een van de beruchtste *SS-Führer*, 'de *Drecksack*' ('de smeerlap' – zo bijgenaamd omdat hij elke gevangene met dat scheldwoord aansprak), 'op ons af. 'Hei daar, jij', riep hij tegen de priester, 'jij kunt toch zingen, niet?' 'Ja', zei de kapelaan rustig. 'Nou vooruit dan, zing ons een stuk uit de *Mis* voor. *Vlug!*' De priester werd bleek, maar schudde vastberaden van neen. 'Je wilt niet, *Drecksack?*' brulde de boef. 'Ik mag alleen de Heilige *Mis* zingen als ik voor het altaar sta', zei de kapelaan kalm. Op hetzelfde ogenblik had hij een klap in zijn gezicht te pakken. 'Dan bidden', commandeerde de sadist. 'Dat wil ik wel, voor u ook', zei de priester en hij begon langzaam het *Onze Vader* te zeggen. Toen verdween de ploert. Wij zijn hier wat gewend, maar ik vertel je, dat we allemaal de tranen in onze ogen kregen.' (Aangehaald in Bert Voeten: *Doortocht. Een oorlogsdagboek 1940-1945* (1946), p. 136-37).

Kerstevangelie voor, een gereformeerde predikant sprak over een van de teksten daaruit en een kapelaan hield een lezing – er werd ook nog gedeclameerd en gemusiceerd en er trad een zangkoor op.

Gemusiceerd, ja. De *Lagerleitung* had in de zomer van '43 goedgevonden dat zij die een instrument bespeelden, dat instrument lieten opsturen. Ook enkele piano's werden opgescharreld en tenslotte ontstond een uit twintig gevangenen bestaande muziekkapel die onder leiding van de dirigent Piet van den Hurk (wegens anti-Duitse uitlatingen in februari '43 gearresteerd en begin april Vught binnengevoerd) de gevangenen, aldus een hunner, 'onvergetelijke avonden en zondagmiddagen' bezorgde.¹ Ook kleinere ensembles kwamen tot stand. Er werden in een van de barakken, waar een podium gebouwd was, cabaret-uitvoeringen gegeven die in de regel eindigden met *community-singing*. Als die een aanvang nam, dan 'sprong', aldus dezelfde gevangene, 'voorman Dolf, een grote zware kerel, op het podium om de geladenheid op te voeren', en was dan als laatste lied 'Waar de blanke top der duinen' gezongen (met de steeds hartstochtelijk onderstreepte laatste regel: 'k Heb u lief, mijn Nederland!'), dan was het slot 'de roep uit tientallen monden: 'En Dolf, wanneer is de oorlog afgelopen?' en het stereotiepe antwoord van Dolf: 'Over drie weken, jongens, dan gaan we naar huis!'²

Evenals in Amersfoort werd in Vught gediscussieerd over de toekomst van Nederland, soms zelfs in een barak voor een belangstellend publiek; illegale werkers van geheel verschillende signatuur namen er deel aan. Af en toe mocht voorts het Rode Kruis een film vertonen. Er werd ook wel gevoetbald en er vonden hele schaak- en bridge-competities plaats. Het spel-element werd soms extra onderstreept. Zo gebeurde het wel, aldus Maliepaard,

'dat de ene barak de andere de oorlog verklaarde. Daar gingen de mensen helemaal in op en het gebeurde erg officieel. Op een bepaald moment kreeg je bijvoorbeeld een officieel schrijven waarin de oorlogsraad van barak die-en-die opheldering vroeg over dat-en-dat feit, waar ze het niet mee eens waren; en of je maar even antwoord wilde geven. Dan liet je ook een stuk opmaken en dikwijls draaide het erop uit, dat daar dan een oorlogsverklaring op volgde. Dan moest je goed zorgen, uit handen van de bewoners van de andere barak te blijven, want anders konden er rare dingen met je gebeuren'³ –

zo is eens een 'krijgsgevangene' van zulk een barakken-'oorlog' spiernaakt uitgekleed, geteerd en geveerd en in een doodkist naar het *Krematorium* ge-

¹ P. J. Ritmeester in *De Band* (nov. 1948), p. 12. ² A.v. ³ 'Verslag van mededelingen van P. Maliepaard', XI, p. 21.

reden, een *Blockältester* met de hoge hoed voorop. ‘Misschien was het een reactie op het hele kampeven’, zei Maliepaard later.¹ Stellig. Maar waar in de kampen in Duitsland zou zulk een reactie mogelijk zijn geweest? Daar was de dood geen spel, maar ernst.

★

Een strafmaatregel van Chmielewski’s opvolger, *Lagerkommandant* Grünwald, heeft in januari ’44 aan tien vrouwen het leven gekost. Wij bedoelen het gebeuren dat als ‘het bunkerdrama’ bekend geworden is.

Een vrouwelijke Duitse gevangene schreef begin januari ’44 een brief aan de *Oberaufseherin* waarin zij deze verzocht, Grünwald er aan te herinneren dat hij haar (de Duitse gevangene) beloofd had, na te zullen gaan of zij in vrijheid gesteld kon worden; zij had zich in die brief negatief over sommige medegevangenen uitgelaten. De brief kwam ter kennis van een van die medegevangenen, Leonora Fernanda (‘Non’) Verstege², en onder haar leiding werd de Duitse gevangene het slaappedeelte van haar barak uitgewerkt – ze moest in het dagverblijf overnachten. De volgende dag slaagde de Duitse er in zich bij Grünwald persoonlijk te beklagen. Die zond haar naar haar barak terug. Daar werden haar door Non Verstege bij wijze van straf haar vlechten afgeknipt. De Duitse gevangene zocht toen Grünwald opnieuw op – de *Lagerkommandant* liet nu Non Verstege in de ‘bunker’ opsluiten maar stuurde de Duitse gevangene voor de tweede maal naar haar barak terug. Deze voelde zich daar ernstig bedreigd (ze had het er ook naar gemaakt!) – in de daarop volgende nacht kroop ze door het prikkeldraad teneinde zich bij een bewakings-SS’er aan te melden. De bewakings-SS’er loste twee waarschuwingsschoten, de Duitse gevangene liep door en werd door het derde schot dodelijk getroffen.

De volgende dag besloten de vrouwen in de betrokken barak dat zij, teneinde Non Verstege vrij te krijgen, gezamenlijk de schuld voor het gebeurde op zich zouden nemen. Er werd een stuk opgesteld waarin stond dat zij als groep gehandeld hadden, en daaronder kwamen de kampnummers te staan van negen-en-tachtig vrouwen. Grünwald beschouwde dat stuk als muijerij en gaf op suggestie van zijn adjudant, *SS-Obersturmführer* Hermann

¹ A.v., p. 22. ² Deze was in december ’42 wegens illegaal werk gearresteerd en in augustus ’43 in het *Frauenlager* van Vught opgesloten.

Wicklein, die tot de kamp-SS van Ravensbrück behoord en daar wel eens soortgelijke gebeurtenissen meegemaakt had, opdracht de negen-en-tachtig vrouwen te straffen door hen één nacht staande te laten doorbrengen in een van de cellen van de 'bunker'. Doordat twee van de vrouwen inmiddels naar het *Aussenkommando*-Den Bosch overgebracht waren en één vrouw vrijgelaten was, waren het er zes-en-tachtig die, met Non Verstegen als zeven-en-tachtigste, op zaterdagavond 15 januari '44 over twee cellen van de 'bunker' verdeeld werden. Daarbij werd eerst één cel, cel 115, volgepropt (Grünewald duwde persoonlijk mee) en in die ene cel kwamen ca. zeventig vrouwen terecht. Het was een ruimte met een vloeroppervlak van 9 vierkante meter en een hoogte van 2.37 meter en er bevonden zich maar twee kleine vensters in die op zichzelf een handbreedte geopend konden worden maar gesloten waren toen de cel volgepropt werd en, aldus Grünewald, gesloten moesten blijven. De celdeur ging dicht.

De vrouwen in cel 115 kregen het spoedig benauwd. Na een paar uur wrikken kon men een van de twee raampjes open krijgen, maar dat hielp niet voldoende. Enkele vrouwen vielen flauw, sommige van dezen kwamen niet meer bij en halverwege de nacht werd geconstateerd dat al één vrouw overleden was. Er werd om hulp geroepen, vruchteloos. 'Op het laatst', aldus A. Hiemstra-Timmenga die het gebeurde nauwkeurig onderzocht heeft, 'stonden degenen, die nog niet bewusteloos of gestorven waren, allen achter elkaar met een schouder tegen de muur, terwijl de andere vrouwen in twee hopen, waarvan de grootste een meter hoog was, in het midden van de cel opgestapeld lagen.'¹

Toen de deur van cel 115 op zondagochtend 16 januari geopend werd, bleken tien vrouwen gestorven te zijn. Consternatie bij Grünewald! Hij begreep heel wel dat wat zich afgespeeld had, buiten het kamp bekend zou raken en de haat tegen de Duitsers zou doen toenemen. Notabene, Rauter persoonlijk had hem opgedragen, terdege rekening te houden met de moeilijke positie van de bezetter! Op zondagmiddag wendde zijn adjutant, Wicklein, zich tot *Hauptlagerarzt* Wolter en vroeg deze of hij ter vermijding van een schandaal valse overlijdensverklaringen kon afgeven. Dr. Wolter weigerde. De tien stoffelijke overschotten werden gecremeerd, Grünewalds superieuren in Den Haag en Berlijn werden niet ingelicht.

Maar wat Grünewald gevreesd had, geschiedde. Al op zondag waren velen in het kamp ervan op de hoogte wat zich in cel 115 afgespeeld had. Een

¹ A. Hiemstra-Timmenga in *Nederland in oorlogstijd*, III, 6 (nov.-dec. 1948), p. 7.

HET 'BUNKERDRAMA'

Nederlandse die als 'SD'-telefoniste in de *Kommandantur* werkzaam was, uitte haar verontwaardiging, werd door Wicklein op staande voet ontslagen en met twee jaar concentratiekamp bedreigd als ze haar mond niet hield, trok zich daar niets van aan en reisde op donderdag de 20ste naar Den Haag waar zij van wat zij wist, proces-verbaal liet opmaken ten burele van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*. Deppner belde Grünewald op. Grünewald zei dat de telefoniste zwaar overdreven had, werd naar Den Haag ontboden om rapport uit te brengen en diende daar op maandag 24 januari een verslag in waarin niet eens stond hoeveel vrouwen overleden waren.

Een dag later wist Deppner meer.

Zowel mevrouw van Beuningen als mevrouw van Overeem hadden spoedig van het gebeurde vernomen. Mevrouw van Beuningen reisde naar Den Haag en lichtte het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis in. Hetzelfde deed, mede op verzoek van dr. Wolter, mevrouw van Overeem. Het hoofdbestuur achtte het niet verstandig zich met de zaak in te laten; het vreesde blijkbaar dat het, dat doende, de pakkettenhulp in gevaar zou brengen. Daarop wendde mevrouw van Overeem zich tot ds. Gravemeyer. Die adviseerde haar, Naumann, de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, in te lichten. Tot Naumann kon zij niet doordringen maar wèl, op dinsdag 25 januari, tot Deppner. Deze vertelde zij wat er gebeurd was. Deppner lichtte Naumann en Rauter in. Rauter zond onmiddellijk de chef van het *SS- und Polizeigericht X* naar Vught; gehoord diens telefonisch rapport, gaf hij opdracht, Grünewald en Wicklein te arresteren; zij werden in de Scheveningse Cellenbarakken opgesloten. Onder de gevangenen in Vught deden toen al opgewonden geruchten de ronde over de indruk die het gebeurde in de buitenwereld gemaakt zou hebben. 'Men vertelt', noteerde David Koker, 'dat er bij R(auter) in Den Haag 16 000 brieven zijn binnengekomen . . . Het Internationale Rode Kruis heeft geprotesteerd te Berlijn.'¹

Met dat al had Rauter ingegrepen in het ressort van Pohl, de chef van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, en Pohl, die omtrent de arrestatie van Grünewald en Wicklein pas ingelicht was nadat zij had plaatsgevonden, was op zijn tenen getrapt en vond het bovendien absurd om zoveel ophef te maken over de dood van tien vrouwen. Maar een proces kon hij niet voorkomen.

Eind januari-begin februari bracht Himmler een bezoek aan Nederland, Rauter nam hem mee naar Vught, '*das Musterbetrieb der SS überhaupt*' (aldus

¹ D. Koker: *Dagboek geschreven in Vught*, p. 221 (25 jan. 1944).

Rauter),¹ en Rauter zal de door hem aanbeden *Reichsführer-SS* tijdens die inspectie wel duidelijk gemaakt hebben dat hij er op stond dat Grünewald en Wicklein terecht zouden worden. Ondanks Pohls geïrriteerdheid² gaf Himmler daar verloop toe. Grünewald en Wicklein werden begin maart '44 door het *SS- und Polizeigericht X* veroordeeld, de eerste tot drie-en-een-half jaar, de tweede tot zes maanden gevangenisstraf. Dat vonnis was een wassen neus. Pohl had voldoende invloed bij Himmler om de tenuitvoerlegging te voorkomen. Grünewald meldde zich na een verloopperiode die hij thuis mocht doorbrengen, weer bij de *Waffen-SS*-divisie die hij in '42 verlaten had, en aan Wicklein werd in het concentratiekamp Flossenbürg precies dezelfde functie toevertrouwd die hij in Vught uitgeoefend had: adjudant van de *Lagerkommandant*.

Tot nieuwe *Lagerkommandant* van Vught werd *SS-Sturmabführer* Hans Hüttig benoemd.

¹ Met groot gevolg kwamen Himmler en Rauter op 3 februari '44 in Vught. 'Eindelijk komen ze', schreef David Koker, die toen werkzaam was in Philips Speciale Werkplaats. 'H(immler) voorop. Een klein, onaanzienlijk, nogal goedmoe-dig uitzienend mannetje. Hele hoge pet, snorretje en een kleine bril . . . Daaromheen allemaal kerels met *abgelebte* gezichten. Heel grote, zwaar geklede lui, ze zwenken mee waar hij gaat, als een zwerm vliegen, onderling rondstappend (ze staan geen moment stil) en bewegend als één geheel. Het maakt een fatale beangstigende indruk.' Aan verscheidene gevangenen stelde Himmler vragen. Aan een mannelijke gevangene, zekere de Wit, vroeg hij of hij een afstammeling was van Johan de Witt. 'Een klein blond germaans vrouwtje, waarvoor zit zij: wegens 't verspreiden van *De Waarheid* . . . Of ze communiste is? Ja. Nu nog? Nu nog. En Himmler gaat maar verder.' (A.v., p. 234-35).

Tot Laman Trip, de algemeen leider van de Speciale Werkplaats, zei de *Reichsführer-SS* dat, aldus Laman Trip, 'de Nederlanders en Duitsers best konden samengaan, wij hoorden immers allen tot het Germaanse ras! . . . Overigens maakt hij op ons een zeer intelligente indruk, een man met ontegenzeggelijk een ontzaglijk snel begrip, iemand van goed en vlug doordenken.' Laman Trip wist gedaan te krijgen dat vijf strafgevangenen uit Groningen onmiddellijk in vrijheid gesteld zouden worden en dat alle Joodse vrouwen uit Westerbork die daarvoor in aanmerking kwamen, in het Philips-Kommando zouden worden opgenomen, maar dat werden er in de praktijk niet meer dan enkele tientallen. ('Verslag van mededelingen van R. E. Laman Trip en C. H. Braakman', p. 1-4).

² Die geïrriteerdheid uitte zich o.m. hierin dat Pohl aan Himmler voorstelde dat Vught van 1 mei '44 af onder Rauter zou ressorteren. Himmler keurde dat goed en Pohl deelde eind maart aan Rauter mee dat hij alle kamp-SS'ers uit Vught zou terugtrekken ('*Ich benötige sie für neu zu errichtende Lager*') (brief, 29 maart 1944, van Pohl aan Rauter, BDC, 3649). Rauter zond noodkreet op noodkreet aan Himmlers secretaris Rudolf Brandt - '*ich kann doch*', klaagde hij, '*das KL Vught nicht mit NSB'ern führen*' (brief, 15 april 1944, van Rauter aan R. Brandt, a.v., 3651). Alles bleef bij het oude.

HÜTTIG

Ook hij had zich pas via de SS en louter op de concentratiekamp-sector een goede maatschappelijke positie kunnen opbouwen. Hij was in '94 in Dresden geboren, had een opleiding voor drogist gevolgd, was in '14 naar Duits Oost-Afrika (Tanganjika) geëmigreerd, had daar aan Duitse kant meegevochten in de eerste wereldoorlog en was er door de Engelsen krijgsgevangen gemaakt. In '19 keerde hij naar Duitsland terug. Hij bezat in Dresden enige tijd een drogisterij annex fotohandel maar moest die sluiten. In '32 werd hij lid van de NSDAP en van de SS. In de SS, waarin hij, in tegenstelling tot Grünewald, door zijn superieuren steeds gunstig beoordeeld werd, ging hij carrière maken: adjudant van de *Lagerkommandant* eerst van Buchenwald, nadien van Flossenbürg. Begin '41 kreeg hij de taak als *Lagerkommandant* het concentratiekamp Natzweiler op te bouwen; 'er führt es zu meiner Zufriedenheit', rapporteerde Glücks, de *Inspekteur der Konzentrationslager*, in de herfst van '41.¹ Tot eind '42 bleef Hüttig in Natzweiler, maar het jaar '43 bracht hij in Noorwegen door als *Kommandeur* van het *Wachbataillon 'Oslo'* dat o.m. belast was met de bewaking van het ('niet-officiële') concentratiekamp Grini. Eind '43 werd Hüttig naar Berlijn teruggeroepen: hij zou *Lagerkommandant* worden van een groot nieuw concentratiekamp bij Lodz. Dat plan ging niet door. Dat toen het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* besloot, juist hem naar Vught te sturen, lag voor de hand: hij was een ervaren *Lagerkommandant* en hij was beschikbaar.

Hüttig werd evenals zijn voorganger Grünewald door Rauter persoonlijk nog eens extra geïnstrueerd. Rauter vertelde hem toen van het bezoek dat Himmler aan Vught gebracht had en onderstreepte dat door Himmler, aldus Hüttig in '45, 'bevel gegeven (was) dat niemand mocht geslagen worden. Vught was geen concentratiekamp in de gewone zin van het woord.'²

Op een van de twee Nederlandse gevangenen die werkzaam waren op de *Politische Abteilung*, de Rotterdammer J. Aarse (een van de twee dus die regelmatig gegevens uit de dossiers doorgaven³) maakte Hüttig de indruk van

'een boerse baas, die zich persoonlijk veel minder liet gelden dan zijn voorgangers, maar die als zorgvuldig administrateur, doorkneed in het beheer van vernieti-

¹ *Personalbericht* inz. H. Hüttig (z.d.) (BDC, 10738-39). ² *United States Army in Europe, Headquarters, War Crimes Branch*: p.v. H. Hüttig (28 aug. 1945) (GC, c(61)7). Van dit stuk is slecht de Nederlandse vertaling beschikbaar. ³ Aarse was wegens illegale politieke activiteit in januari '43 in Rotterdam gearresteerd en in maart naar Vught overgebracht.

gingskampen in Duitsland, van achter zijn massieve schrijfbureau zijn ondergeschikten aanspoorde tot de toepassing van vele fijne kneepjes, zoals het dichtnaaien van alle broekzakken, en het dwars over de schedel scheren van een haarloze baan. Hij was bovendien een in hoge mate vasthoudend type, die bereid was blindelings uit te voeren wat van hem verlangd werd.¹

Het was dus Hüttig die begin april '44 alle Nederlandse artsen uit de *Krankenbau* wegjoeg, begin juni de Nederlandse leiding van het *Philips-Kommando* door een Duitse ingenieur verving, nadien nagenoeg alle Nederlandse *Kapo's* weer voor Duitsers liet plaatsmaken, in augustus in functie was toen honderden vooraanstaande illegale werkers op grond van Deppners beslissingen gefusilleerd werden, en begin september de supervisie had bij het gebeuren dat talrijke gevangenen van meet af aan gevreesd hadden en dat zowel zichzelf als de Nederlandse illegale groepen onmachtig waren te voorkomen; de afvoer van bijna drieduizendvijfhonderd gevangenen naar concentratiekampen in Duitsland.

Meer dan de helft hunner is daar bezweken.

Wij moeten nog even op het 'bunkerdrama' terugkomen. De illegale pers namelijk, die in het algemeen tijdens de bezetting niet zo veel heeft kunnen berichten over wat zich in de concentratiekampen in Nederland afspeelde, heeft juist over het 'bunkerdrama' bijzonderheden gepubliceerd; dit geschiedde in drie illegale bladen die tezamen in die tijd een oplaag hadden welke vermoedelijk de 250 000 overschreed: *Vrij Nederland*, *De Waarheid* en *Trouw*. De eerste twee schreven er medio februari over, *Trouw* een maand later.

'Men vermoedt zes doden en zes zwaargewonden', berichtte *Vrij Nederland*.² *De Waarheid* sprak met stelligheid van 'elf doden' (en 'vijftien vrouwen zijn waarschijnlijk krankzinnig geworden'). *Vrij Nederland* gaf de aanleiding tot het gebeuren (het conflict rond de Duitse gevangene die zich deloyaal gedragen had) beknopt maar juist weer, *De Waarheid* was minder goed ingelicht: 'Naar wij vernemen vinden er in het vrouwenconcentratiekamp

¹ J. Aarse in *O en V*, dl. I, p. 652. ² *Vrij Nederland*, IV, 9 (15 febr. 1944), p. 7.

herhaaldelijk acties plaats . . . tegen het slechte eten enz. Kort geleden werd er wederom geagiteerd, omdat een der vrouwen gestraft was.¹ *Trouw* bracht in een door een van de gevangenen, de journalist J. S. Hoek², geschreven en via het Philips-Kommando buiten het kamp gesmokkeld artikel een uitgebreide berichtgeving die slechts op ondergeschikte punten niet juist was. Merkwaardig was het dat de redactie van *Trouw* zich genoopt achtte, aan Hoeks artikel een soort verontschuldiging toe te voegen: 'Wij zijn in het algemeen tegen de verspreiding van gruwelberichten, doch wij moeten een uitzondering maken voor het relaas der gebeurtenissen, die zich de 15de januari in het kamp te Vught hebben afgespeeld. Wij geven dit relaas weer, omdat wij geloven dat het goed is dat het Nederlandse volk weet, wie de Duitsers zijn . . . Maar al te velen . . . denken dat het zo erg nog niet is. Laten zij dit lezen en verschrikt worden.' Wel schreef *Trouw* ook nog dat het 'bunkerdrama' 'de op zichzelf staande uitbarsting van de perversiteit van één man' geweest was en dat deze, *Lagerkommandant* Grünewald, 'inmiddels verwijderd' was³, maar wij zijn er niet zeker van dat deze relativering alle lezers van *Trouw* overtuigd heeft; trouwens, *Vrij Nederland* en *De Waarheid* hadden niets van dien aard gepubliceerd en het lijkt ons dan ook aannemelijk dat bij talrijke lezers van de genoemde illegale bladen en bij

¹ *De Waarheid*, 110 (17 febr. 1944), p. 3. ² Hoek, geboren in 1910, was een tijdlang redacteur van *De Standaard* geweest maar was in de lente van '42 naar Zwitserland uitgeweken. Hij keerde eind november '42 in opdracht van Visser 't Hooft en van generaal-majoor A. G. van Tricht (de Nederlandse militaire attaché in Bern) als geheim agent naar bezet gebied terug; de hem door van Tricht meegegeven boodschap kon hij niet overbrengen doordat de 'SD' arrestaties verricht had in de kring waarmee hij contact moest opnemen. Voor Visser 't Hooft wist Hoek meer te bereiken; met hem had Hoek overigens moeilijkheden gehad: Visser 't Hooft had gewild dat Hoek alleen contact zou opnemen met de kring van *Vrij Nederland*, maar Hoek, die de voorlichting via die kring eenzijdig vond, had dat geweigerd en Visser 't Hooft had hem toen een ruimer mandaat gegeven. Hoek trad in bezet gebied niet alleen in verbinding met van Randwijk en de zijnen (door wie hij, meende hij, tegengewerkt werd) maar ook met de groep van *Het Parool*, met Jan Schouten en met het Nationaal Comité. Hij had een microfilm met 400 opnamen bij zich, toen hij half maart '43 naar Zwitserland terugkeerde. Vlak bij de Zwitserse grens werd hij door de Duitsers gearresteerd. De microfilm wierp hij tijdens een opzettelijk daartoe geprovoceerde vechtpartij weg, maar deze werd enige tijd later door de Duitsers gevonden. Hoek zat enkele maanden in de Cellenbarakken gevangen en werd in september '43 Vught binnengevoerd.

Wij hadden van Hoeks missie eigenlijk melding moeten maken in deel 6 waarin wij de oorsprong van de Zwitserse Weg beschreven, maar zijn missie was ons toen nog onbekend. ³ *Trouw*, II, 3 (medio maart 1944), p. 6.

allen die verder van de zaak hoorden, de herinnering aan het 'bunkerdrama' bleef hangen als iets dat *typeerde* hoe het in het concentratiekamp Vught toeging. En als de Duitsers daar *vrouwen* zo behandelden¹, hoe zouden ze dan wel tegen *mannen* optreden!

Via de Zwitserse Weg kwam het nummer van *Trouw* eind juli in Londen aan; Hocks artikel werd toen in het Londense weekblad *Vrij Nederland* integraal weergegeven. Tot de Engelse pers drong het gebeuren pas door, toen Engelse correspondenten eind oktober, na de bevrijding van Vught, hadden kunnen spreken met personen uit de omgeving die ook van de executies in augustus gewaagden. Het concentratiekamp Vught was, aldus toen de veelgelezen *Daily Mirror*, 'essentially a place of death' geweest: drieduizend personen zouden er zijn doodgeschoten en wat het 'bunkerdrama' betrof, haalde het blad er 'the Black Hole of Calcutta' bij. Daar waren in 1756 honderdzes-en-veertig Europeanen een nacht lang opgesloten geweest in een cel, hetgeen honderddrie-en-twintig had doen bezwijken. Doch de *Daily Mirror* wist uit het 'bunkerdrama', dat tien mensenlevens geverg'd had, toch nog een druppeltje propaganda te persen: 'The Indians gave each prisoner about two square feet of space. The Huns thought that one and a quarter square feet was enough.'²

Terugblik

Het is, menen wij, uit dit hoofdstuk vooral duidelijk geworden dat de vier concentratiekampen die wij er in behandelden, wezenlijk verschild hebben van de concentratiekampen in Duitsland die wij in hoofdstuk 1 in het perspectief van de SS en in hoofdstuk 5 in dat van de gevangenen beschreven. Hoe dat verschil verklaard moet worden, is, dunkt ons, duidelijk: het is een zaak van beleid geweest en het had met de mensen die dat beleid uitvoerden, weinig te maken. Wij zien Seyss-Inquart en Rauter niet als zachtzinniger persoonlijkheden dan *Generalgouverneur* Frank en de *Höhere SS- und Polizeiführer* in het *Generalgouvernement* waarin de vernietigingskampen Belzec,

¹ Mussert schreef in '45 in de gevangenis dat hij, toen hij van het 'bunkerdrama' vernomen had, Seyss-Inquart zou hebben meegedeeld, 'dat *hiermede* alles ophield'; Rauter zou Mussert toen gezegd hebben, dat Grünewald gefusilleerd zou worden. (Mussert: 'De NSB in oorlogstijd' (1945), p. 44-45 (Strafdossier Mussert, map J)).

² *Daily Mirror*, 28 okt. 1944.

Sobibor en Treblinka en het vernietigings- en concentratiekamp Majdanek lagen, – niet als zachtzinniger dan de *Höhere SS- und Polizeiführer* in de *Wehrkreis*-Breslau in wiens gezagsgebied zich het vernietigings- en concentratiekamp Auschwitz-Birkenau bevond. De kern van de zaak was dat Seyss-Inquart en Rauter het Nederlandse volk moesten trachten te winnen voor de ‘Germaanse’ samenwerking; zulks vergde dat zij, vergeleken met een man als Frank, met matiging moesten optreden; zij dienden, zo enigszins mogelijk, alles te vermijden wat de anti-Duitse stemming in Nederland zou versterken. Dat was Hitlers opdracht – het was ook geheel conform de inzichten van Himmler. De *Reichsführer-SS* die, zoals wij in de aanvang van dit deel vermeldde, samen met de *Höhere SS- und Polizeiführer* en de *Gauleiter* van *Oberschlesien* medio juli '42 met eigen ogen gezien had hoe in Auschwitz-Birkenau vierhonderdnegen-en-veertig uit bezet Nederland afkomstige Joodse mannen, vrouwen en kinderen vergast werden, was dezelfde man die ten aanzien van het in datzelfde Nederland gelegen concentratiekamp Vught begin februari '44 de instructie gaf dat niemand er ook maar geslagen mocht worden. Inderdaad, ‘Vught’, aldus de derde *Lagerkommandant*, Hüttig, ‘was geen concentratiekamp in de gewone zin van het woord.’

Wat een ‘concentratiekamp in de gewone zin van het woord’ was, wist Hüttig die in '41-'42 duizenden gevangenen bij de opbouw van Natzweiler had zien sterven, heel wel. Zijn voorganger Grünwald wist het uit Sachsenhausen, diens voorganger Chmielewski uit Mauthausen. Berg, *Lagerkommandant* van Schoorl en *Schutzhaftlagerführer I* van Amersfoort, wist het: hij zei, met een welhaast klassiek te noemen *understatement*, tegen de vrouwelijke gevangenen uit Schoorl die naar Ravensbrück op transport gingen, dat het daar ‘niet zo prettig was als hier’. Haubrock, een in dit opzicht willekeurige *Sachbearbeiter* van de ‘SD’, wist het: hij zei, zoals wij in hoofdstuk 4 vermeldde, tegen mr. E. E. Menten die gevaar liep naar Natzweiler gezonden te worden: ‘Dat houdt u niet op uw leeftijd.’ Hoe het in Mauthausen toeging, wisten Seyss-Inquart, zijn vier *Generalkommissare*, de vertegenwoordiger van het *Auswärtige Amt* (Bene), de *Befehlshaber der Ordnungspolizei*, *Wehrmachtsbefehlshaber* Christiansen, het hoofd van de *Rüstungsinspektion Niederlande* en alle topfunctionarissen van de ‘SD’ in ons land: zij hadden kunnen zien dat althans volgens de ‘*Meldungen aus den Niederlanden*’, die zij wekelijks ontvingen, van de vele honderden Nederlandse Joden die in de loop van '41 Mauthausen waren binnengevoerd, aan het einde van dat jaar nog maar acht in leven waren. Dat men voorts aan de top van het *Reichskommissariat* en in de hogere regionen van het ‘SD’-apparaat, speciaal op de sector van *IV B 4*, wist dat de Joden in het oosten uitgeroeid werden, hebben wij in ons vorige deel aangetoond.

Zo is dus de matiging die *naar verhouding* in de concentratiekampen in Nederland betracht is (zie Tabel VIII op pag. 695), opzet geweest. Seyss-Inquart en Rauter waren zich bewust hoe ver zij konden gaan ten aanzien van het algemene karakter van die kampen. Persoonlijke belangstelling voor die kampen heeft de *Reichskommissar* overigens niet getoond: hij is er nimmer verschenen; hetzelfde geldt voor de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*, Wimmer. Rauter en Harster hebben de kampen wél bezocht: Rauter is tweemaal in Amersfoort geweest en drie- of viermaal in Vught (eenmaal samen met Himmler) en Harster heeft omstreeks eind november '41 een inspectiebezoek aan Amersfoort gebracht, speciaal, zo beweerde hij, om te zien hoe het er met de Russische krijgsgevangenen voorstond. 'Ongeveer twee maanden na hun aankomst, . . . in de tijd dat ik', aldus Harster, 'deze inspectie hield, was reeds een groot aantal van hen gestorven en gezien het feit dat de overigen bijvoorbeeld kalk en teer aten, heeft de mening post gevat, dat zij een geheime ziekte hadden.'¹ Wij tekenen hierbij aan dat eind november '41 nog geen enkele Russische krijgsgevangene gestorven was. Pas later zijn de eersten bezweken, door de honger – een vorm van liquidatie die niet minder moedwillig is geweest dan de massale executies waartoe het begin april '42 kwam. Allen die bij dit gebeuren betrokken zijn geweest, zijn in hun rol gebleven – de enige die uit zijn rol viel, was Harsters naaste medewerker Deppner, de *Schreibtschmörder*, die in dit geval zich van zijn bureau losmakend, een van de vier feitelijke moordenaars is geweest, en blijkbaar ook heeft willen zijn.

★

Wanneer een overheid de gelegenheid biedt tot crimineel optreden, ontbreekt het nimmer aan personen die het bedrijven van criminele daden als de gewoonste zaak van de wereld gaan beschouwen. Dat geldt ook voor Nederlanders. Ommen had een Nederlandse *Lagerführer* en louter Nederlandse bewakers. In Amersfoort en Vught zijn de Nederlandse gevangenen bewaakt door het *SS-Wachbataillon*, waarvan de manschappen nagenoeg allen Nederlandse vrijwilligers waren. In Amersfoort en Vught bestond ook de kamp-SS gedeeltelijk uit Nederlanders, in Vught waren de *SS-Aufseherinnen* voor bijna een derde Nederlandse vrouwen en meisjes. Dat voorts in

¹ Boom-Amsterdam: p.v. W. Harster (24 okt. 1947), p. 1-2 (Doc I-639, a-12).

Tabel VIII: Aantallen ingeschreven en omgekomen gevangenen in zeven concentratiekampen in Duitsland en de vier in Nederland

	Ingeschreven	Omgekomen	
Stutthof, Auschwitz, Mauthausen, Neuengamme, Sachsenhausen, Dachau, Buchenwald ¹	1 522 000	657 000 of 698 000	43 % of 46 %
Schoorl	1 900		0 %
Amersfoort, aug. 1941– maart 1943	8 500 ²	142 ³	1,7 %
Amersfoort, mei 1943– april 1945	26 500	ca. 100	0,4 %
Ommen	4 500 (?) ⁴	39 ⁵	0,9 %
Vught (zonder <i>Judendurchgangslager</i>)	15 600	285	1,8 %

¹ Cijfers ontleend aan Tabel VI op pag. 117. ² De cijfers voor Amersfoort, Ommen en Vught in deze kolom sluiten dubbelstellingen in en mogen dus niet opgeteld worden. ³ De 100 Russen niet meegeteld; de geliquideerde Russische krijgsgevangenen zijn ook in de cijfers voor de zeven kampen in Duitsland niet meegeteld. ⁴ De ca. 3 800 'Ommen-gangers' onder de studenten (mei '43) niet meegeteld. ⁵ De ca. 300 omgekomenen in de Heerte- en Siegburg-groepen niet meegeteld.

Ommen, Amersfoort en Vught sommige Nederlandse gevangenen, die een zekere mate van gezag over de Nederlandse medegevangenen uitoefenden, een sombere bladzij aan de geschiedenis van die kampen toegevoegd hebben, is uit onze beschrijving gebleken.

Gebleken is ook dat de Joodse gevangenen in de vier kampen die wij behandelden, onderworpen zijn geweest aan extra-mishandelingen waarin, met name in Amersfoort, Ommen en Vught, een primitief sadisme uitgeleefd werd.

Over de reacties van het Nederlandse volk op het bestaan *van*, en over die van de gevangenen op het bestaan *in* de kampen willen wij nog iets schrijven.

Allereerst merken wij op dat ook hier, zoals wij al vaker constateerden, het historische perspectief wezenlijk van het belevingsperspectief verschilt, en dit al daarom omdat de vergelijking die *achteraf* met de concentratiekampen in Duitsland gemaakt kan worden, in de jaren '40-'45 niet mogelijk was.

CONCENTRATIEKAMPEN IN NEDERLAND

Wat dan de reacties van het Nederlandse volk betreft: de meeste mensen hebben tijdens de bezetting maar een heel vage voorstelling gehad van wat in Schoorl, Amersfoort, Ommen en Vught gebeurde. Zeker, er zijn uit die kampen vele duizenden gevangenen vrijgelaten en wij nemen aan dat de meesten hunner zich niet gchouden hebben aan de hun bij hun ontslag opgelegde verplichting, volstrekt te zwijgen over wat zij ondergaan en gezien hadden, maar dat betekent nog niet dat mededelingen over de kamp-toestanden regelmatig tot brede kringen doordrongen. Veler kennis bleef beperkt tot het weten dat er concentratiekampen waren. Overigens was alleen al die term verbonden met het begrip 'wreedheid', en van het smachten naar de bevrijding (een permanent smachten dat wij juist omdat het permanent was, niet voortdurend in ons werk kunnen signaleren) is de hartgrondige wens om aan die concentratiekampen een einde te maken, een wezenlijke component geweest. Daarenboven zijn sommigen, zoals ook uit *dit* hoofdstuk bleek, in staat geweest de gevangenen hulp te bieden, vooral de gevangenen in Vught. Men zou kunnen zeggen dat het Nederlandse milieu langs tal van kruip- en sluiptwegen het concentratiekamp Vught binnengedrongen is – het heeft dan ook speciaal voor de gevangenen in Vught een immens verschil gemaakt dat zij in een concentratiekamp op Nederlandse, niet op Duitse bodem opgesloten waren. De achtergronden van de geboden hulp, speciaal in de vorm van de voedselpakketten, zullen wij in het laatste hoofdstuk van dit deel behandelen.

Wat de reacties van de gevangenen aangaat: het zou, dunkt ons, onjuist zijn het zo voor te stellen alsof, gegeven de zoveel grotere verschrikkingen die zich in de concentratiekampen in Duitsland voorgedaan hebben, het bestaan van de gevangenen in de kampen in Nederland, met uitzondering wellicht van Schoorl, niet óók een verschrikking geweest is. Niemand mag er licht over denken wat het betekende, maandenlang in Amersfoort, Ommen of Vught opgesloten te zijn, onderworpen aan een ruw en hard regime, overgeleverd aan de willekeur van bewakers ('we ramme alleenig', zoals een bewaker van Ommen zei) en soms ook van medegevangenen. Voor de meeste opgesloten was dat de eerste confrontatie met bruto fysiek geweld, met een dagelijks dwangstelsel, met onrecht in zijn meest directe vorm – een confrontatie ook met hun eigen volstreekte machteloosheid.

Er zijn onmiddellijk na de oorlog enkele publikaties geweest van herinneringen van gevangenen uit Vught (sobere geschriften, geenszins overdreven), in welker titel het begrip 'de hel' voorkomt.¹ Zo hebben de gevangenen het

¹ A. Santegoeds: *De hel op de Vughtse heide*, F. M. Gescher: *Het helse einde van Vught*

TERUGBLIK

gevoeld: het bestaan in Vught (en voor het bestaan in Amersfoort en Ommen gold hetzelfde) was hun een hel. Maar ook de hel kent gradaties. Toen in mei '42 ca. honderdvijftig Nederlandse politieke gevangenen uit Buchenwald naar Gross-Rosen getransporteerd waren, was er, zoals wij in ons vorige hoofdstuk citeerden, na een week 'niemand die niet op blote knieën de 400 kilometer terug naar de hel van Buchenwald' (weer 'de hel'!) 'zou willen kruipen.' Is het anders gevoeld door de gevangenen uit Ommen die naar Heerte en door de gevangenen uit Amersfoort die naar concentratiekampen als Natzweiler en Neuengamme overgebracht werden, speciaal ook door de bijna drieduizendvijfhonderd gevangenen uit Vught die in september '44, toen de 'derde fase' zich al ging aftekenen, in Ravensbrück en Sachsenhausen belandden? Er zijn er onder hen geweest die *toen* Vught als een soort sanatorium gingen zien.

Alles is relatief en er is geen grens aan wat mensen elkaar kunnen aandoen; wat de in dit deel te beschrijven verschrikkingen betreft, kunnen wij slechts opmerken dat wij (en onze lezers) het zwaarste nog voor de boeg hebben: 'de laatste trede', zoals wij het in de aanhef van dit boek formuleerden, 'van de gang in de diepte die de feiten ons hebben opgelegd.'

Gedeporteerde Joden

Het deporteren van Joden is in ons land begonnen eind februari '41 en heeft voortgeduurd tot september '44: eind februari '41 zijn bijna vierhonderd Joden, die nagenoeg allen gearresteerd waren bij de razzia's welke op 22 en 23 februari in de Amsterdamse Jodenhoek plaatsgevonden hadden, uit het concentratiekamp Schoorl naar Buchenwald getransporteerd, en in de eerste helft van september '44 zijn uit het *Judendurchgangslager* Westerbork nog deportatietreinen vertrokken naar drie kampen: Auschwitz, Bergen-Belsen en Theresienstadt.

Laat ons eerst het deportatieproces als geheel weergeven, zulks vooral aan de hand van de onderzoekingen van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis.¹

De Amsterdamse razzia-slachtoffers zijn, voorzover zij niet in Buchenwald bezwaken waren, in Mauthausen terechtgekomen en naar datzelfde kamp zijn in '41 nog meer razzia-slachtoffers gevoerd: ca. driehonderd uit Amsterdam in juni en ca. tweehonderd uit het oosten des lands in september en oktober. Ook uit het concentratiekamp Amersfoort zijn, vermoedelijk van eind '41 af, Joden naar Mauthausen gevoerd, in totaal ca. achthonderdvijftig. Deze transporten uit Amersfoort hebben plaatsgevonden tot eind november '42 (nadien werden de Joden die in Amersfoort terechtwamen, via Westerbork naar Auschwitz of Sobibor gedeporteerd). Hoe nagenoeg al die Joden in Mauthausen afgemaakt zijn, beschreven wij in hoofdstuk 5 – wij komen er in dit hoofdstuk niet op terug. Er zijn evenwel in de periode '40-'42 ook nog Joden uit ons land naar andere concentratiekampen in Duitsland gevoerd: o.m. vijf-en-twintig vrouwen en meisjes naar Ravensbrück (de z.g. *Rassen-schande*-gevallen waarvan de mannen via Amersfoort in Mauthausen beland-

¹ Van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis zijn van 1947 af de volgende studies verschenen: *Auschwitz, dl. I: Het dodenboek van Auschwitz* (1947); *Auschwitz, dl. II: De deportatietransporten van 15 juli 1942 t.e.m. 24 augustus 1942* (1948); *Auschwitz, dl. III: De deportatietransporten in de z.g. Kosel-periode (28 augustus t.e.m. 12 december 1942)* (1952); *Auschwitz, dl. IV: De deportatietransporten in 1943* (1953); *Auschwitz, dl. V: De deportatietransporten in 1944* (1953); *Auschwitz, dl. VI: De afvoertransporten uit Auschwitz en omgeving naar het noorden en het westen, en de grote evacuatie-transporten* (1952); *Sobibor* (1947).

den) en een aantal mannen, wellicht enkele tientallen, naar Buchenwald, Dachau en Neuengamme. Voorzover zij nog in leven waren, zijn al deze Joden, naar vage schatting ca. honderd¹ (onder hen ook enkelen uit Mauthausen), in de herfst van '42 naar Auschwitz getransporteerd. Himmler had toen namelijk bepaald dat de Joden uit alle concentratiekampen naar Auschwitz en Majdanek overgebracht moesten worden. De uit Nederland afkomstigen zijn, voorzover bekend, louter in Auschwitz terechtgekomen. Het aantal overlevenden is niet bekend.

Nog twee andere groepen Joden uit Nederland waarvan wij de omvang niet precies weten, zijn in Auschwitz beland: Joden die in gevangnissen of tuchthuizen in Duitsland zaten en krachtens de regelingen die *Reichsjustiz-*

¹ Toen wij in deel 6 (hoofdstuk 4, aan het slot van de paragraaf 'Hulp aan Joden') een schatting maakten van het aantal Joodse onderduikers (omstreeks vijf-entwintigduizend), hebben wij in onze becijfering een gegeven opgenomen dat wij ontleenden aan een brief die Zöpf, chef van het *Referat IV B 4* in Den Haag, op 27 april '43 gestuurd heeft aan Eichmanns bureau in Berlijn. Daarin vermeldt Zöpf dat tot die datum, '*Ziffern abgerundet*', vierduizend Joden uit Nederland naar '*reichsdeutsche Konzentrationslager*' overgebracht en acht-en-vijftigduizend '*in 60 Sonderzügen zum Arbeitseinsatz nach dem Osten*' getransporteerd waren. Inderdaad hadden t.e.m. 20 april '43 zestig deportatietransporten uit Nederland plaatsgevonden en daarmee waren, om precies te zijn, acht-en-vijftigduizendacht-en-twintig personen gedeporteerd. Zijn er nu inderdaad *daarboven* vierduizend Joden naar '*reichsdeutsche Konzentrationslager*' overgebracht?

In tegenstelling tot wat wij aannamen toen wij deel 6 schreven, is ons antwoord nu: neen. Wat Zöpf geschreven heeft, kan, mede in het licht van onze gegevens over het concentratiekamp Amersfoort, niet juist zijn.

Zöpf is, zo veronderstellen wij thans, tot het cijfer vierduizend gekomen door bij elkaar te tellen: de slachtoffers van de razzia's uit '41 in Amsterdam: zeshonderd-negentig, en in het oosten des lands: ca. tweehonderd, de rechtstreeks uit Amersfoort naar Mauthausen gedeporteerden: ca. achthonderdvijftig, ca. driehonderdtwintig gevangenen uit Amersfoort die op 16 juli '42 als deel van het tweede deportatietransport (het gold als een apart transport) naar Auschwitz gezonden werden (die mannen zijn niet in Westerbork geweest) en, uit Westerbork, bijna negentienhonderdvijftig z.g. strafgevallen die met prioriteit en bij wijze van 'straf' naar Auschwitz gezonden werden dat immers óók een van de '*reichsdeutsche Konzentrationslager*' was. Men komt, deze vaststaande groepen optellend, tot een totaal van vierduizendtien.

Onze conclusie is dat in Zöpf's overzicht een dubbel telling voorkomt: hij heeft de negentienhonderdvijftig strafgevallen (wier aantallen hem door de *Lagerkommandant* van Westerbork steeds apart opgegeven werden) meegeteld zowel in de vierduizend die naar '*reichsdeutsche Konzentrationslager*' als in de acht-en-vijftigduizend die '*zum Arbeitseinsatz nach dem Osten*' verdwenen waren. Hier vloeit uit voort dat wij eigenlijk onze schatting van het aantal Joodse onderduikers met tweeduizend zouden moeten verhogen. Er steken evenwel in die schatting zoveel onzekere elementen dat wij het maar bij de ca. vijf-entwintigduizend onderduikers laten.

GEDEPORTEERDE JODEN

minister Thierack in september '42 en april '43 met Himmler getroffen had, naar Auschwitz (of Majdanek) overgebracht moesten worden (misschien waren ook dit er uit ons land omstreeks honderd)¹, en Joden die in bezet België en bezet Frankrijk gegrepen waren: bij *razzia's*, als vluchtelingen die naar Zwitserland of Spanje onderweg waren, als deelnemers aan het illegale werk of als personen die wegens overtreding van voor Joden geldende bepalingen gearresteerd waren. In België en Frankrijk werden de meesten van die om welke reden ook gepakte Joden in de tegenhangers van Westerbork geconcentreerd: in België was dat een oude militaire kazerne in Mechelen, in Frankrijk de kazerne van de *Gendarmerie Nationale* te Drancy bij Parijs. Er hebben zich dus in de transporten die van juli '42 af Mechelen en Drancy met bestemming Auschwitz en Sobibor verlieten, Joden uit Nederland bevonden: bij elkaar wellicht omstreeks tweeduizend.² Het aantal overlevenden is niet bekend.

Wij hebben tot dusver over naar verhouding kleine groepen geschreven: vanuit de meeste Joden zijn uit ons land gedeporteerd via Westerbork. De eerste deportatietrein heeft Westerbork³ verlaten op 15 juli '42 en er hebben met inbegrip van dat eerste transport, om te beginnen, met grote regelmaat tot 23 februari '43 51 transporten naar Auschwitz plaatsgevonden. Die regelmaat werd alleen in de periode van 12 december '42 tot 11 januari '43 onderbroken doordat de *Deutsche Reichsbahn* toen alle treinen nodig had voor het vervoer van Duitse militairen die met Kerstverlof naar de *Heimat* gingen. Afgezien van die periode van ruim vier weken vertrokken er uit Westerbork dus gemiddeld bijna twee deportatietreinen per week. Naast deze transporten uit Westerbork is er, op 22 januari '43, het aparte transport

¹ Seyss-Inquart is Himmler en Thierack nog voor geweest: hij gaf in juni '42 als richtlijn aan dat Joden die door een Duitse rechtbank tot een gevangenisstraf van drie maanden of langer veroordeeld waren, onmiddellijk aan de 'SD' overgedragen moesten worden, '*zur Einleitung sicherheitspolizeilicher Massnahmen*' (*Bericht an den Herrn Reichskommissar über die Behandlung der Judenfrage im Bereich des General-kommissars für Verwaltung und Justiz*', 25 juni 1942, p. 4 (VuJ, HA Justiz, 3 h)). Die '*Massnahmen*' hielden in dat de betrokkenen als 'strafgevallen' naar Westerbork gezonden en vandaar met prioriteit naar het oosten gedeporteerd werden. ² Er zijn uit België ca. zes-en-twintigduizend Joden gedeporteerd; onder hen hebben zich een kleine duizend Joden bevonden die uit Nederland afkomstig waren. De cijfers voor Frankrijk zijn minder volledig doordat van ca. dertigduizend van de ruim zeventigduizend gedeporteerde Joden niet bekend is, welke nationaliteit zij hadden. Onder diegenen van wie de nationaliteit wel bekend is, bevonden zich bijna zeshonderd uit Nederland afkomstige Joden en het lijkt verantwoord, het cijfer 600 tot 1000 te verhogen. ³ Eigenlijk: Hooghalen.

OVERZICHT DER DEPORTATIES

geweest, hoofdzakelijk van Joodse krankzinnigen, uit Apeldoorn – ook toen was Auschwitz de bestemming. In totaal zijn van midden juli '42 tot eind februari '43 met 52 transporten bijna zes-en-veertigduizendvijfhonderd Joden uit ons land naar Auschwitz op transport gegaan. Zij zijn niet allen in Auschwitz aangekomen. Men heeft namelijk in de periode 28 augustus t.e.m. 8 december '42 18 van de 28 deportatietreinen uit Westerbork laten stoppen in Kosel (zie kaart VII op pag. 792), ca. 80 km. voor Auschwitz (hetzelfde is in die tijd met deportatietreinen uit Mechelen en Drancy geschied) en daar heeft men de jongens en mannen tussen ca. vijftien en ca. vijftig jaar gedwongen uit te stappen; zij zijn in eerste instantie in werkkampen in de buurt van Kosel terechtgekomen die pas anderhalf jaar later, op 1 april '44, *Aussenkommandos* werden van Auschwitz (t.w. van Auschwitz III: Monowitz) of van Gross-Rosen. Men dient de ca. drieduizendvijfhonderdveertig jongens en mannen die in Kosel moesten uitstappen, dus als een aparte groep te zien: de 'Kosel-groep' – wij zullen de lotgevallen van die groep ook apart beschrijven, waarbij wij nu reeds opmerken dat ook daaruit velen gestorven zijn in wat wij in hoofdstuk 1 de 'derde fase' genoemd hebben (de fase van de evacuatie-transporten, de evacuatie-marsen en de epidemieën): in de laatste oorlogsmaanden dus. Volgens de onderzoeken van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis zijn honderdeen-entachtig leden van de Kosel-groep in leven gebleven.¹

Van midden juli '42 tot eind februari '43 zijn in Auschwitz bijna drie-en-veertigduizend gedeporteerden uit Nederland aangekomen; er waren in '45 vijf-en-tachtig overlevenden.

Na begin maart '43 werd niet Auschwitz het bestemmingsoord van de regelmatige transporten uit Westerbork, maar het *Vernichtungslager* Sobibor (zie kaart II op pag. 57). Gemmeke, de *Lagerkommandant* van Westerbork, heeft na de oorlog verondersteld dat die wijziging zou hebben plaatsgevonden omdat toen in Auschwitz vlektyphus heerste ('en wanneer Auschwitz weer klaar was, zouden de mensen weer daarheen gaan'²) – inderdaad, er heeft in Auschwitz-Birkenau van februari tot april '43 een vlektyphus-

¹ Wanneer wij hier en elders in dit hoofdstuk spreken van 'overlevenden', bedoelen wij diegenen die in '45 en volgende jaren aan het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis bekend waren als 'teruggekeerden'. Dat begrip sloot diegenen in die zich, voorzover aan het Rode Kruis bekend, na de oorlog in andere landen dan Nederland gevestigd hadden, maar het is denkbaar dat er overlevenden geweest zijn omtrent wie het Rode Kruis in '45 en volgende jaren geen inlichtingen ontving; hun aantal moet dan zeer gering zijn geweest. ² Boom, subcommissie Drente: p.v. inz. A. K. Gemmeke (4 juni 1948), p. 39 (Doc I-520, a-1). Verder aan te halen als: Verhoren inz. Gemmeke.

GEDEPORTEERDE JODEN

epidemie geheerst, maar deze en de beide andere vlektyphus-epidemieën die er gewoed hebben, hebben geen enkel effect gehad op de frequentie van de deportatietreinen die er uit tal van landen aankwamen. Er moet dus een andere reden zijn geweest voor de aangegeven wijziging. Men moet, dunkt ons, die reden niet zoeken binnen het ressort van de *Deutsche Reichsbahn* (Sobibor lag anderhalve dag reizen verder dan Auschwitz) maar binnen dat van het organisatorische centrum van de *Endlösung*: Eichmanns *Referat IV B 4*, dat er bij uitstek op bedacht was, de gaskamer-capaciteit die in zes kampen ter beschikking stond (Chelmno, Belzec, Sobibor, Treblinka, Majdanek en Auschwitz-Birkenau) zo efficiënt mogelijk te gebruiken. Hoe dat zij, van begin maart tot eind juli '43 zijn uit Westerbork 19 treinen naar Sobibor vertrokken (één trein per week) met in totaal ruim vier-en-dertig-duizenddriehonderd gedeporteerden. Er waren negentien overlevenden.

Van augustus '43 tot september '44 was Auschwitz weer de bestemming van de deportatietreinen uit Nederland: 14 uit Westerbork, 2 uit Vught. Wat de Westerbork-transporten betreft: van 24 augustus t.e.m. 21 september '43 vertrok één trein per week, in oktober en november vertrok er één per maand en de deportaties stonden stil van 16 november '43 tot 25 januari '44 omdat toen in het kamp kinderverlamming heerste en in verband met de Kerstverlof-transporten. Op 25 januari, 8 februari, 3 en 23 maart en 5 april vertrokken weer deportatietreinen, maar nadien vonden nog maar twee transporten plaats: op 19 mei en op 3 september. In totaal zijn van 24 augustus '43 t.e.m. 3 september '44 ruim twaalfduizend personen uit Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd, onder wie zich op 19 mei '44 tweehonderdvijf-en-veertig Zigeuners bevonden. Er waren onder de Zigeuners ca. vijf-en-vijftig overlevenden, onder de Joden vijfhonderdacht-en-tachtig. De twee transporten uit Vught vonden plaats op 15 november '43 en 3 juni '44; er waren uit het eerste transport, dat elfhonderdvijftig personen telde, acht-en-dertig overlevenden, uit het tweede, het 'Philips-transport', gelijk reeds in ons vorige hoofdstuk vermeld, honderdzestig overlevenden op bijna vijfhonderd gedeporteerden.

Uit Westerbork, Apeldoorn en Vught tezamen zijn dus ruim vier-en-negentigduizendvierhonderd Joden naar Kosel, Auschwitz en Sobibor gedeporteerd¹ en van hen hebben duizendeen-en-zeventig (ruim elf op de

¹ Er hebben zich onder hen enkele niet-Joden bevonden. Wij weten dat zich begin augustus '42 uit Meppel Willem Kel, een niet-Joodse jongeman, bij zijn Joodse verloofde in Westerbork voegde om samen met haar gedeporteerd te worden (beiden zijn omgekomen) – er kunnen zich nog enkele gevallen van dien aard voorgedaan hebben; ook enkele niet-Joden die in of bij Westerbork op het bieden van clandestiene hulp aan Joden betrappt zijn, zijn bij wijze van straf wel in een depor-

duizend) de oorlog overleefd; trekt men de Kosel-groep en het 'Philips-transport' af, die beide buiten het 'normale' beeld vallen, dan zijn er op bijna negentigduizendvierhonderd gedeporteerden zevenhonderddertig overlevenden: acht op de duizend.

Nu hebben wij tot dusver alleen geschreven over de deportaties naar Mauthausen, Kosel, Auschwitz en Sobibor, maar wij mogen Theresienstadt en Bergen-Belsen niet vergeten. Bij de functie van beide kampen stonden wij reeds stil in deel 6 (hoofdstuk 4, in de paragrafen 'Candidaten voor emigratie' en 'Bestemd voor Theresienstadt') – wij komen er later in dit hoofdstuk op terug.

Naar het *Altersghetto* Theresienstadt zijn in april '43 uit Amsterdam bijna driehonderd Duitse Joden gedeporteerd (hoofdzakelijk hoog gedecoreerden en zwaargewonden uit de eerste wereldoorlog, samen met hun gezinnen, behoudens de kinderen die vijftien jaar of ouder waren) en daarop zijn, maar nu uit Westerbork, nog zes transporten gevolgd: één in september '43 (dat eerst in Bergen-Belsen belandde – vandaar zijn de meesten in januari '44 naar Theresienstadt overgebracht) en vijf in '44, het laatste op 4 september. Daarenboven zijn in november '44 nog acht-en-veertig uit ons land afkomstige Joodse weeskinderen met drie begeleiders uit Bergen-Belsen naar Theresienstadt getransporteerd. In totaal zijn direct of via Bergen-Belsen uit ons land bijna vierduizendnegenhonderd Joden Theresienstadt binnengevoerd.

Waarom zijn niet ook zij onmiddellijk naar Auschwitz of Sobibor gedeporteerd?

Een antwoord op die vraag geeft, bij wijze van voorbeeld, de bewaardgebleven groepsindeling van het Theresienstadt-transport van 18 januari '44 dat achthonderdzeventig personen telde. Daartoe behoorden, blijkens die indeling (een stuk van *IV B 4*–Den Haag), dertien Duitse ex-militairen uit de eerste wereldoorlog met hun gezinsleden (honderdachtien personen), '*Juden mit Verdiensten um das Reich nebst ihren Angehörigen*' (drie-en-vijftig personen), '*Geltungsjuden*' (half-Joden die wegens hun huwelijk of lidmaatschap van een Joodse kerkelijke gemeente als *Volljuden* golden), '*Angehörige von Juden die in deutscher Kriegsgefangenschaft sind, Juden deren Angehörige ins neutrale Ausland*

tatierein gestopt. Zo zouden op 29 mei '43 in de z.g. strafbarak van Westerbork drie niet-Joden opgesloten zijn, 'voorzien', aldus Ph. Mechanicus in zijn dagboek, 'van Jodenster en s(traf)-band. Een hunner kwam zijn Joodse vrouw een pakje brengen en is met twee zijner vrienden in het kamp doorgedrongen. Zij gaan als Joden-vrienden op transport naar het oosten. Pikant detail: een hunner is een NSB'er; hij had zijn speldje op.' (Ph. Mechanicus: *In dépot. Dagboek uit Westerbork* (1964), p. 18). Is het verhaal juist, dan is het natuurlijk heel wel mogelijk dat de man met het NSB-speldje dat speldje louter ter misleiding opgedaan had.

GEDEPORTEERDE JODEN

gewandert sind, Mischehenpartner usw.' (zeventig personen), *'Jüdische Elternteile aus nicht mehr bestehenden Mischehen mit halbarischen Kindern'* (vijf-en-veertig personen), *'Kinder deren Eltern sich in Theresienstadt befinden'* (acht-en-vijftig personen) – en dan komen tenslotte twee groepen welke omschrijving bijzondere aandacht verdient: *'Eltern von Personen die sich um die Entjudung der Niederlande und das Lager Westerbork verdient gemacht haben'* (honderdeen-en-veertig personen) en *'Juden die sich um den Aufbau und den Lagerbetrieb von Westerbork verdient gemacht haben, nebst ihren Angehörigen'* (driehonderdvijf-entachtig personen); bij die laatste twee groepen staat nog aangetekend dat het transport geschiedde krachtens de *'mündliche Zusage von SS-Obersturmbannführer Eichmann anlässlich seiner Anwesenheit in Den Haag'*¹ – Eichmann was daar in november '43 geweest. Wij constateren dat Eichmann persoonlijk de bevordering van de *'Entjudung der Niederlande'* 'beloond' heeft met deportatie naar Theresienstadt – een 'gunst' die, menen wij, door hem als tijdelijk bedoeld was.

Behalve andere leden van de bovengenoemde groepen zijn met de overige transporten naar Theresienstadt ook o.m. afgevoerd *'Personen'* (niet dus hun ouders) *'die sich um die Entjudung der Niederlande und das Lager Westerbork verdient gemacht haben'* (onder wie prof. Cohen, die diegenen die op zijn persoonlijke lijst stonden, mocht meenemen), ca. driehonderd Portugese Joden², ruim vierhonderd Protestantse Joden, en een groot deel van de ca. zeshonderd zestig Joden die tot eind september '43 in twee gebouwen in Barneveld geïnterneerd geweest en toen naar Westerbork overgebracht waren. De leden van die 'Barneveld-groep' dankten hun bevoorrechte positie aan het feit van hun inschrijving op de door de secretarissen-generaal Frederiks en van Dam bij de bezetter ingediende lijsten.

Het is met de meeste naar Theresienstadt gedeporteerde Joden slecht afgelopen: er zijn daar, kennelijk op uitdrukkelijke wens van Seyss-Inquart (die zijnerzijds toezeggingen gedaan had aan de protestantse kerkgenootschappen en aan de secretarissen-generaal Frederiks en van Dam) twee groepen blijvend beschermd: de protestantse groep en de Barneveld-groep³

¹ Brief, 24 jan. 1944, van IV B 4–Den Haag aan de *Kommandantur des Lagers Theresienstadt* (HSSuPF, 182 d). ² Dit was de groep waaromtrent Zöpf en Herbert Aust, de vertegenwoordiger van het *SS-Rasse- und Siedlungshauptamt* in Rauters staf, op 20 februari '44 bij een inspectie in Westerbork geconstateerd hadden dat zij, aldus Aust, uit *'rassisches Untermenschentum'* bestond. ³ In juni '44 hadden Frederiks en van Dam vernomen dat Rauter van plan was, de Barneveld-groep naar Theresienstadt over te brengen. Beiden protesteerden daartegen (er was hun in '42 de toezegging gedaan dat de groep in Nederland zou blijven) en Frederiks drong er in zijn brief van 17 juni '44 bovendien op aan dat aan de Barneveld-groep, die toen in Westerbork opgesloten zat, nog drie Joden toegevoegd zouden worden. Rauter

(beide behoudens de Duitse emigranten onder hen, tezamen ongeveer honderd personen). Uit alle andere groepen zijn evenwel, voorzover zij niet (als prof. Cohen) in Theresienstadt een nieuwe bescherming hadden kunnen vinden, velen naar Auschwitz gedeporteerd: voorzover bekend, ca. drieduizendtien personen; dezen zijn nagenoeg allen omgekomen – er zijn driehonderddrie-en-twintig overlevenden. Wat de overige naar Theresienstadt gedeporteerden betreft: er zijn (naar schatting) tweehonderddertig in het *Altersghetto* overleden, ruim vierhonderddertig mochten tot hun stomme verbazing begin februari '45 plaatsnemen in een trein die hen naar Zwitserland bracht (de achtergrond van dit transport zullen wij in deel 10 weergeven) en twaalfhonderdtwee-en-twintig zijn in Theresienstadt bevrijd.

Nu Bergen-Belsen.

Dit kamp was een *Austausch-Lager*: detentie-oord van Joden die uitgewisseld konden worden tegen Duitse staatsburgers die in den vreemde woonden of daar geïnterneerd waren. Daarenboven achtte het *Auswärtige Amt* het van belang om in Bergen-Belsen Joden te concentreren die men als burgers van overzeese staten niet naar die staten terug kon zenden maar ook niet naar de vernietigingskampen kon sturen, of die belangrijke relaties in den vreemde hadden waarvan Duitsland te eniger tijd zou kunnen profiteren. Alle verwickelingen die zich daarbij voorgedaan hebben, zullen wij hier niet weergeven¹ – van belang is hoofdzakelijk dat uit ons land in Bergen-Belsen

antwoorde Frederiks op 20 juni dat hij, als Frederiks en van Dam met de overbrenging naar Theresienstadt accoord waren gegaan, gepoogd zou hebben van Himmler gedaan te krijgen, '*dass er die Zustimmung gibt, dass die Juden in Theresienstadt bleiben.*' Rauter (die dus wist dat men uit Theresienstadt verder oostwaarts gedeporteerd kon worden) gaf daarmee te verstaan dat hij zich, gegeven het protest van de twee Nederlandse secretarissen-generaal, geen moeite bij Himmler zou geven – in werkelijkheid is, zo concluderen wij uit de feiten, wel degelijk op zijn of op Seyss-Inquarts, of op hun beider initiatief aan de *Lagerkommandant* van Theresienstadt bericht dat de leden van de protestantse en van de Barneveld-groep in Theresienstadt dienden te blijven; of daarbij óók bericht is dat men met de Duitse Joden die zich onder beide groepen bevonden, geen consideratie behoefde te betrachten, weten wij niet.

Wat de drie Joden betreft die Frederiks aan zijn lijst wilde toevoegen: die toevoeging kwam, aldus Rauter, na Frederiks' protest '*jetzt naturgemäss nicht mehr in Frage.*' (Brief, 20 juni 1944, van Rauter aan Frederiks, weergegeven in Th. Delleman: *Opdat wij niet vergeten*, p. 643-44).

¹ Wij herinneren er aan dat, zoals wij al in deel 7 vermeldden, in oktober '43 ca. honderdvijftig Hongaarse, Roemeense en Turkse Joden uit Westerbork naar Buchenwald (de mannen) resp. Ravensbrück (de vrouwen en jonge kinderen) gedeporteerd zijn; het aantal overlevenden uit deze groepen is niet bekend.

vijf groepen Joden belandden: honderd tot tweehonderd houders van paspoorten (sommige echt, de meeste vals) van Ecuador, Honduras, Paraguay en San Salvador; ca. twaalfhonderd Joden voor wie tegen inlevering per persoon van f 20 000 tot f 30 000 aan diamant, juwelen of goud het z.g. 120 000-stempel gekocht was; ca. achthonderd Joden die op grond van hun dubbele nationaliteit (Nederlands *en* Engels) voor vertrek naar Engeland in aanmerking kwamen¹; bijna vierhonderdvijftig Joden die in aanmerking kwamen voor een uitwisselingsaccorder met de Engelse mandaatsregering in Palestina; ca. driehonderdvijftig Joden (gezinsleden inbegrepen) die, zo werd gehoopt, in Bergen-Belsen een diamantslijperij zouden kunnen oprichten (onder hen Cohens medevoorzitter van de Joodse Raad, A. Asscher) – en er zijn nog andere, kleinere groepen geweest. In totaal zijn met acht transporten tussen 11 januari en 13 september '44 uit Westerbork ca. drieduizendzevenhonderdvijftig Joden naar Bergen-Belsen gedeporteerd.²

Van de bijna vierhonderdvijftig uit Nederland afkomstige houders van visa voor Palestina of van *Palestina-certificates* (bewijzen dat men voor de verlening van een visum geregistreerd stond) werden eind juni '44 ruim tweehonderdwtintig in de gelegenheid gesteld, per trein naar Istanboel en vandaar per schip naar Haifa te reizen, en voorts werden in de laatste oorlogswinter de Joden met dubbele nationaliteit naar het interneringskamp Liebenau overgebracht. Dat waren twee 'goede' transporten uit Bergen-Belsen, maar er waren ook 'slechte': in september '44 werden ca. honderdtien uit Nederland afkomstige Joden naar Auschwitz gevoerd (onder hen bevond zich de journalist *Mechanicus* wiens dagboek wij in de paragraaf over Westerbork veelvuldig zullen citeren) – deze groep is, na anderhalve dag wachten in een van de *Krematoria* van Birkenau, in het *Krematorium II* doodgeschoten. Voorts zijn begin december alle leden van de *Diamantgruppe* (behalve de leden van twee families: die van Asscher en van een andere voor-

¹ In deel 7 vermeldde wij dat begin '43 ca. tachtig Joden die burgers waren van de Verenigde Staten, of van Engeland en de *Dominions*, of van de Sowjet-Unie, of van een aantal Latijns-Amerikaanse staten die met Duitsland in oorlog waren, uit ons land naar interneringskampen in Vittel en Tittmoning hadden kunnen vertrekken.

² De uit Nederland naar Bergen-Belsen overgebrachte groepen komen niet geheel overeen met de vier categorieën die opgesomd zijn in de '*Richtlinien zur technischen Durchführung der Verlegung von Juden in das Aufenthaltslager Bergen-Belsen*' d.d. 31 augustus 1943, welke door het *Reichssicherheitshauptamt* o.m. aan Harster in Den Haag toegezonden zijn (exemplaar in *HSSuPF*, 193 a). Die vier waren:

1. '*Juden, die verwandtschaftliche oder sonstige Beziehungen zu einflussreichen Personen im feindlichen Ausland haben*';

2. '*Juden, die unter Zugrundelegung eines günstigen Schlüssels*' (voor Duitsland

DEPORTATIES NAAR BERGEN-BELSEN

aanstaande diamantair, A. Soep) op transport gesteld: honderdvijf-en-zeventig mannen naar Sachsenhausen (er zijn vier of vijf overlevenden), honderdvijf-en-zestig vrouwen en kinderen naar een gevangenenkamp in Beendorf bij Maagdenburg (aantal overlevenden niet bekend). Tenslotte hebben de epidemieën in Bergen-Belsen en de evacuatietransporten uit het kamp ook onder de uit Nederland afkomstige Joden talrijke slachtoffers geveegd. Van de ca. drieduizendzevenhonderdvijftig naar Bergen-Belsen gedeporteerden zijn naar schatting tweeduizendvijftig in leven gebleven.

★

In Tabel IX (zie pag. 708) vatten wij met betrekking tot alle in het voorafgaande weergegeven transporten of groepen transporten de precieze cijfers van de gedeporteerden en van de overlevenden onder hen (voorzover bekend) samen.

Wij maken bij deze tabel de volgende opmerkingen.

In totaal zijn ca. honderdzevenduizend Joden gedeporteerd. De aantallen overlevenden uit de groepen 2, 3 en 11 zijn niet bekend, maar dit kunnen slechts zeer weinigen geweest zijn. Het aantal overlevenden uit groep 4 schatten wij op ca. 100. De overlevingskans is het geringst geweest voor de groepen 6 en 7: van de in de periode juli '42 – februari '43 in Auschwitz aangekomen gedeporteerden zijn twee op de duizend in leven gebleven en van de in de periode maart – juli '43 naar Sobibor gedeporteerden nog minder dan dat: zes op de tienduizend.

★

Wij hebben in het voorafgaande tal van groepen genoemd welke lotgevallen wij nu, afgezien van de periode die pas in deel 10 aan de orde komt, te beschrijven hebben. In welke volgorde?

gunstig) *'für einen Austausch gegen im feindlichen Ausland internierte oder gefangene Reichsangehörigen in Frage kommen'*;

3. *'Juden, die als Geiseln und als politische oder wirtschaftliche Druckmittel brauchbar sein könnten'*;

4. *'Jüdische Spitzenfunktionäre'*.

Zoals reeds bleek, zijn uit ons land de *'Jüdische Spitzenfunktionäre'* in beginsel niet naar Bergen-Belsen getransporteerd maar naar Theresienstadt.

GEDEPORTEERDE JODEN

Tabel IX: Aantallen gedeporteerde Joden en aantallen overlevenden

	Gedeporteerden	Overlevenden
1. Uit Nederland naar Mauthausen (1941 en 1942)	ca. 1 750	1
2. Uit Nederland naar andere concentratiekampen in Duitsland (1940-1942)	ca. 100 (?)	?
3. Uit gevangenis in Duitsland naar conc. kampen in Duitsland (1940-1942)	ca. 100 (?)	?
4. Uit België en Frankrijk naar Auschwitz (1942-1944)	ca. 2 000 (?)	ca. 100 (?)
5. Uit Westerbork naar Kosel (28 aug. - 8 dec. 1942)	ca. 3 450	181
6. Uit Westerbork en Apeldoorn naar Auschwitz (15 juli 1942-23 febr. 1943)	42 945	85 ¹
7. Uit Westerbork naar Sobibor (maart-juli 1943)	34 313	19 ²
8. Uit Westerbork naar Auschwitz (24 aug. 1943-3 sept. 1944)	11 985	588 ³
9. Uit Vught naar Auschwitz (15 nov. 1943, 3 juni 1944)	1 646	198 ⁴
10. Uit Amsterdam en Westerbork naar Theresienstadt (1943-1944)	4 894	ca. 1 980
11. Uit Westerbork naar Buchenwald en Ravensbrück (okt. 1943)	150	?
12. Uit Westerbork naar Bergen-Belsen (1944)	3 751	ca. 2 050
Totaal	ca. 107 000	ruim 5 200

¹ 76 mannen, 9 vrouwen. ² 3 mannen, 16 vrouwen. ³ 278 mannen, 310 vrouwen. ⁴ 72 mannen, 126 vrouwen.

Wij willen aansluiten bij de oorden waarin die groepen vóór en onmiddellijk na hun deportatie terechtwamen; dat waren drie oorden in Nederland: het kamp Barneveld¹ en de twee *Judendurchgangslager* Westerbork en Vught en vijf buiten Nederland: Kosel, Auschwitz, Sobibor, Theresienstadt en Bergen-Belsen. Wat de Nederlandse oorden betreft, willen wij beginnen met het kleine kamp Barneveld en vervolgens het *Judendurchgangslager* Vught vóór Westerbork beschrijven omdat Westerbork de passende aansluiting geeft op de deportaties. Wat de oorden buiten Nederland aangaat, beschrijven wij eerst de twee kampen waarin kleine groepen terechtwamen: Theresienstadt en Bergen-Belsen, en dan de twee waarin de grote groepen werden binnengevoerd: Auschwitz (met daarvóór de Kosel-groep) en Sobibor. Ons relaas zal aldus steeds dieper afdalen in een wereld van onvoorstelbare demonie.

Barneveld

Over 'Barneveld', t.w. over het verblijf aldaar van Joden in het kasteel 'De Schaffelaar' alsmede in het vroegere werkverschaffingskamp 'De Biezen', willen wij kort zijn: er hebben slechts enkele honderden Joden vertoeft, niemand langer dan een maand of negen, sommigen maar een maand of twee, drie. Grotendeels waren dit maatschappelijk of cultureel min of meer vooraanstaande Joden, met hun gezinsleden. Het kamp stond onder leiding van een Nederlandse commandant, een oud-officier, die zes 'controleurs' (die tegelijk als bewakers fungeerden) tot zijn beschikking had. Die staf werd niet betaald door Binnenlandse Zaken maar uit het kampfonds dat gevormd was doordat de Joden die zich van eind december '42 af naar Barneveld begeven hadden, bij binnenkomst al het geld hadden moeten inleveren dat zij bij zich hadden. Begin mei '43, toen de Barneveld-groep in totaal bijna vijfhonderdveertig leden telde, was f 58 000 ingeleverd; dat geld was toen bijna op (het was gebruikt om er ook de overige onkosten van het kamp mee te dekken en om de Joden een maandelijks zakgeld te geven dat van vijf tot tien gulden opliep) – de nodige bedragen (wij weten niet

¹ Aan de beschrijving van het kamp te Ellecom dat van begin september tot eind november '42 bestaan heeft en waar drie Joden overleden zijn, hebben wij niets toe te voegen. Wij namen die beschrijving op in deel 6, hoofdstuk 4, aan het begin van de paragraaf 'De Joodse werkkampen leeggehaald'. Ook op de toestanden in die werkkampen komen wij niet terug.

hoe groot zij waren) zijn toen geput uit de geroofde Joodse vermogens waarover Lippmann-Rosenthal (Sarphatistraat) de beschikking had.

Joden die zich naar Barneveld begaven, mochten hun gehele inboedel meenemen. In 'De Schaffelaar' en 'De Biezen' waren dus voldoende meubels aanwezig (de rest was in de Eierhal opgeslagen) en ieder die in die kampen opgenomen was, had ook tal van welgevulde koffers bij zich. Men leed in Barneveld geen materieel gebrek en hoefde er niet hard te werken (er bestonden slechts corveeploegen) – men was er wel matig of slecht behuisd (de meesten sliepen op overvolle slaapzalen), men was er overdag nooit alleen en men was er zijn vrijheid kwijt. 'Er heerste', aldus mr. P. J. Idenburg, de afgetreden secretaris van het college van curatoren van de Leidse Universiteit die in de eerste maanden van '43 tweemaal Barneveld kon bezoeken,

'een nerveuze stemming. Men trachtte tevergeefs zich een waardige houding te verschaffen. Slechts weinigen vonden de geestkracht zich boven de omstandigheden te verheffen. Velen liepen voortdurend in de vertrekken dooreen en spraken over gewone dingen van de dag, terwijl men toch telkens de dreiging, die ieder hunner op de achtergrond gevoelde, bespeurde; prof. Meijers vormde op dat alles een uitzondering. Aan een hoek van de tafel zat hij rustig te werken aan zijn wetenschappelijke arbeid. Hij zei mij, dat hij het de beste wijze vond om zijn zorgen te verdrijven.¹

Idenburg kwam speciaal Meijers opzoeken en het beeld dat hij vastgelegd heeft, dunkt ons wat ongenueanceerd. Er zijn naast Meijers ook anderen geweest die zich in de maanden die zij in Barneveld doorbrachten, in redelijke mate hebben kunnen concentreren. Er zijn veel lezingen gehouden en recitals gegeven, er is veel energie gestoken in het onderwijs aan de kinderen – dit alles op een grondslag aan welks bestendigheid bij tijd en wijle door welhaast een ieder getwijfeld werd. Intussen was die twijfel niet zo sterk dat men er toe kwam, contacten te leggen waardoor men zou kunnen onderduiken. Stellig, het bestaan in Barneveld was onzeker, maar (zo dacht men blijkbaar) was het onderduikersbestaan dat niet óók, of zelfs in versterkte mate? Men bleef in Barneveld en dat doende werd men een gemakkelijke prooi voor de bezetter.

Binnen het *Reichskommissariat* was begin '43 al komen vast te staan dat de Barneveld-groep te gelegener tijd naar Westerbork overgebracht zou worden.

¹ P. J. Idenburg: 'Aantekeningen betr. het Leids universitair verzet' (z.j.), p. 57 (Doc I-798 A, a-5).

Langzaam draaiden de Duitsers de schroef aan. De bewegingsvrijheid van de geïnterneerden, die zich eerst nog wel eens naar het dorp Barneveld hadden mogen begeven, werd geleidelijk ingeperkt, eind juni werd aan niet-Joden (behalve aan de partners van geïnterneerde gemengd-gehuwden) verboden, het kamp te bezoeken en op 29 september '43, de dag waarop de slachtoffers van de laatste grote razzia uit Amsterdam weggevoerd werden, kwam het einde: de *Ordnungspolizei* rukte 'De Schaffelaar' en 'De Biezen' binnen en ondanks de protesten van de commandant, van de burgemeester en van secretaris-generaal Frederiks werd de Barneveld-groep naar Westerbork overgebracht; van de ca. zeshonderdachtig leden ontsnapten er toen twee-en-twintig.

Allen hadden hun meubilair en hun koffers in Barneveld moeten achterlaten. Het meubilair verdween naar Duitsland, uit de koffers werd, niet slechts door de Duitsers maar ook door honderd twintig leden van de Westerborkse Ordedienst, die in Barneveld moesten opruimen, alles gestolen wat van enige waarde was: kleding, schoenen, levensmiddelen, enz. Dat bleek de Barnevelders toen hun in Westerbork na een week de koffers weer uitgereikt werden. Zij waren toen in het *Judendurchgangslager* in een speciale barak ondergebracht welke, aldus Mechanicus, 'een vuile beestenstal om van te kotsen' was. Dáár zaten zij, de geprivilegieerden, 'met één slag tot dezelfde paupers verlaagd als het *profanum vulgus*, dat geen bijzondere verdiensten kon doen gelden en rechtstreeks uit zijn huizen was gesleurd en in de modder gestoten.'¹

'Van meer dan een kant heet het', schrijft Presser, 'dat de kamp-commandant hen onaangenaam bejegende'² – dat zal wel waar zijn, maar die Duitser deed dat niet als enige: velen in Westerbork waren tevoren al intens jaloers geweest op de bevoorrechte groep en aangezien deze nog steeds hopen mocht, niet uit Nederland gedeporteerd te worden, werd zij, ook toen zij zich in Westerbork bevond, fel benijd; 'men stond', aldus een van de Barnevelders, 'bevooroordeeld tegenover al wat zij deden en nalieten, men trachtte hen . . . achter te stellen, zoals bij het eten uitdelen, het repareren van schoenen en kleren, maar anderzijds wilden velen bij hen in de gunst komen, want je kon nooit weten of zij niet later toch eens meer macht in het kamp zouden krijgen.'³

¹ Ph. Mechanicus: *In dépôt*, p. 175. ² J. Presser: *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom* (1965), dl. I, p. 446. ³ D. Dresden: *De beul regeert* (1946), p. 207.

GEDEPORTEERDE JODEN

Bevoorrecht zijn zij gebleven, de Barnevelders (behalve de Duitsers onder hen): geen hunner is naar Auschwitz gedeporteerd. Zo bleef de groep het lot bespaard dat het veruit grootste deel trof van het '*profanum vulgus*' hetwelk de twee *Judendurchgangslager* Westerbork en Vught passeerde.

'*Judendurchgangslager*' Vught

Het *Judendurchgangslager* Vught (afgekort: het *JDL* Vught) is, zoals uit ons vorige hoofdstuk bleek, een onderdeel geweest van het gelijknamige concentratiekamp en wij hebben, toen wij dat kamp beschreven, van het *Judendurchgangslager* al het een en ander meegeedeeld. Ronden wij dat beeld nu af, dan merken wij allereerst op dat de oprichting van het *Judendurchgangslager* een van de vele door de bezetter toegepaste middelen geweest is om bij een deel van de Joden valse hoop te wekken dat *zij*, in tegenstelling tot anderen, niet gedeporteerd zouden worden – een van de middelen dus ook om de verdeeldheid in Joodse kring aan te wakkeren. Wat die valse hoop betreft: de voorzitters van de Joodse Raad, Cohen en Asscher, deelden op 1 maart '43 na een gesprek met Lages en andere Duitsers aan de leidende functionarissen van de Joodse Raad mee: 'De bedoeling van de Duitse autoriteiten is nu duidelijk: er zullen drie ghetto's komen: één te Vught, één te Westerbork en tenslotte één te Auschwitz.'¹ 'Vught stond voorop', schreven wij, toen wij deze passage in deel 6 aanhaalden. Geen wonder! Vier dagen eerder, op 25 februari, was in de vergadering van de Joodse Raad uitdrukking gegeven aan de verwachting dat het Joodse kamp te Vught (dat het als doorgangskamp bedoeld was, werd niet beseft) 'misschien tot vijftigduizend uit te breiden (zou) zijn'² – vijftigduizend bewoners.

Er zijn nooit meer dan ca. negenduizend Joden tegelijk in het *JDL* Vught geweest. Dit aantal werd begin mei '43 bereikt. Men was van midden januari af het *JDL* (die aanduiding willen wij in deze paragraaf aanhouden³) gaan vullen met *Rüstungsjuden*: Joden die met hun gezinsleden *gesperrt* geweest waren, d.w.z. voorlopig van deportatie gevrijwaard, op grond van hun werk aan Duitse orders. In april '43 kwamen daar ca. vierduizend Joden 'uit de pro-

¹ JR-CC: Notulen, 1 maart 1943, p. 1. ² JR: Notulen, 25 febr. 1943, p. 1.

³ Het *Judendurchgangslager* Westerbork kunnen wij in ons werk zonder bezwaar als 'Westerbork' weergeven, maar als wij het *Judendurchgangslager* Vught zouden weergeven met 'Vught', zou verwarring met het concentratiekamp Vught kunnen ontstaan.

OPRICHTING VAN HET 'JDL' VUGHT

vincie' bij en in de maanden mei tot september '43 werden nog eens ca. drieduizenddrichonderd Joden het *JDL* binnengevoerd – van die laatsten weten wij niet, uit welke plaatsen of delen des lands zij afkomstig waren. Nagenoeg van meet af aan was het *JDL* evenwel niet alleen een oord waar Joden *binnenkwamen* maar ook een waaruit zij *weggevoerd* werden: eind januari '43 al meer dan vierhonderd naar Westerbork, eind februari bijna tweehonderd, ook al naar Westerbork, en dan vonden er, na nieuwe transporten in maart en april, van mei tot september vele kleine en enkele grote transporten naar Westerbork plaats die tezamen tienduizendvijfhonderd Joden telden. Er waren per 1 oktober '43 nog maar ca. achttienhonderd Joden in het *JDL* aanwezig. Tot die achttienhonderd behoorden de *Diamantgruppe* (Joden van wie sommige Duitsers wensten dat zij in het *JDL* een diamantslijperij zouden bemannen: met hun gezinsleden ca. tweehonderd personen) en de in het Philips-*Kommando* opgenomen groep die omstreeks die tijd, gezinsleden inbegrepen, ca. vierhonderd personen telde. Dat waren de enige twee groepen die in het *JDL* mochten blijven toen op 15 november '43 een groot transport van elfhonderdvijftig Joden rechtstreeks naar Auschwitz vertrok. De *Diamantgruppe* is later naar Westerbork overgebracht – de ietwat uitgebreide Philips-groep bleef over; haar deportatie naar Auschwitz (3 juni '44) heeft het einde van het *JDL* betekend.

★

Wat de Duitse kampeiding betreft: de Joden in het *JDL* hadden met dezelfde *SS*'ers (en *SS-Aufseherinnen*) te maken als de andere gevangenen in Vught. Er was die *SS*'ers voorgeschreven dat zij in het gehele kamp met matiging moesten optreden en dat heeft zijn invloed gehad op de situatie in het *JDL*; omgekeerd kan de matiging in de niet-Joodse delen van het kamp bevorderd zijn door het feit dat ook in dat *JDL* met matiging moest worden opgetreden; toen het gevormd werd, was in Westerbork al gebleken dat het deportatieproces vlotter verliep naarmate de bezetter mishandelingen achterwege liet. Inderdaad kwamen mishandelingen in het *JDL* maar zelden voor – een van de *SS*-onderofficieren, een *Scharführer*, wordt in herinneringen zelfs beschreven als een 'keurige, correcte baas, die werkelijk respect voor de Joden had': deze man keurde goed dat in het *JDL* Joods Pasen gevierd werd en bleef bij die hele viering aanwezig, waarbij het verhaal van de uittocht uit Egypte gedeelte na gedeelte voor hem vertaald moest worden.¹ Wij

¹ *Vught, poort van de hel! Oorlogsherinneringen van 'n Jood* (1945), p. 48, 50.

hebben geen behoefte, verdere gegevens over die SS'ers te vermelden: de persoonlijke opvattingen en de houding van elk hunner waren slechts van uiterst ondergeschikte betekenis; tezamen maakten zij deel uit van een grote organisatie tot het deporteren van Joden welke met opmerkelijke vlotheid opereerde.

Door die SS'ers nu was de interne leiding van het *JDL* (*Lagerältesten*, *Blockältesten*, enz.) aan Joden opgedragen. De positie van *Lagerältester I* was daarbij aan een Duitse Jood toevertrouwd (wellicht omdat dat de Duits sprekende SS goed gelegen kwam): Richard Süsskind, een oud-zakenman op textielgebied; onder hem fungeerde een tweede Duitse Jood, de jurist dr. Arthur Lehmann, als *Leiter der inneren Verwaltung und Lagerschreiber I*. Süsskind werd (wij weten niet als gevolg van welke gebeurtenissen) eind oktober '43 ten val gebracht. 'De almachtige', noteerde David Koker,

'die een privé-privaat had . . . die uitdrukkelijk rookte, als het anderen verboden was . . . , die hier *überhaupt* in een soort *Urvater*-positie leefde (hij beschermde het kamp, maar het kamp was hem ook dienstbaar, hij kon van alle JR¹ zendingen zijn deel nemen, omdat eigenlijk alles van hem was), hij sjouwt op het ogenblik stenen.'²

Dr. Lehmann werd Süsskinds opvolger.

De functie van Süsskind en Lehmann verschildte in zoverre van die van de Joodse kampleiding van Westerbork dat door hen niet, zoals in Westerbork geschiedde, bepaald werd, wie naar het oosten gedeporteerd zouden worden: in het *JDL* deelde de SS mee welke groepen moesten verdwijnen. Er was dan ook in het *JDL* minder animositeit tegen Süsskind en vooral minder tegen de bij uitstek menselijk optredende Lehmann dan in Westerbork tegen de aldaar fungerende kampleiding. Maar Süsskind en Lehmann bezaten belangrijke privileges en waren Duitsers wier 'militaire manieren' (Koker zag ze als 'noodzakelijk'³) van de aanvang af bij veel Nederlandse Joden aanstoot wekten. Toen een in het *JDL* opgesloten gemengd-gehuwde Jood in juli '43 ontslagen werd op grond van zijn toezegging dat hij zich in Amsterdam zou laten steriliseren, werd hem voor zijn vertrek door, zo schreef hij, 'tientallen Joden . . . verzocht, onmiddellijk na de wapenstilstand contact te zoeken met de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie, teneinde aan te dringen op een verblijfsverbod voor Duitse Joden in Nederland.'⁴

¹ Joodse Raad. ² D. Koker: *Dagboek geschreven in Vught*, p. 187 (1 nov. 1943).

³ A.v., p. 47 (23 febr. 1943). ⁴ *Vught, poort van de hel*, p. 76.

Wat de onder de *Lagerältesten* werkzame *Blockältesten* in het *JDL* betreft, willen wij ons beperken tot de vermelding dat één hunner, Ben Brill, een bekend bokser, geweigerd heeft, een bevel om gevangenen op de 'Duitse' wijze af te ranselen op te volgen (Brill werd deswege niet gestraft) en dat de laatst overgebleven groep in het *JDL*, de Philips-groep, bepaald te lijden heeft gehad onder hun *Blockälteste* die, aldus een niet-Joodse gevangene, 'op de appèlplaats enige malen een paar Joden zo ranselde dat ze kropen van angst en pijn'¹ – deze *Blockälteste*, een Pool, was een van de tachtig *Kapo's* waarmee Vught begonnen was.

★

Precies als in het kamp als geheel waren de levensomstandigheden in het *JDL* in de eerste maanden het ongunstigst. Er werd honger geleden totdat de Joodse Raad na enige tijd verlof kreeg, voor voedselzendingen te zorgen. Er was geen medische verzorging en hiervan werden vele tientallen zuigelingen en kleuters het slachtoffer (er hebben zich in totaal in het *JDL* bijna honderd sterfgevallen voorgedaan) – die zuigelingen en kleuters lagen tot wanhoop van de ouders weg te kwijnen in een barak waar de ene besmettelijke ziekte na de andere uitbrak. De toestand werd daar pas iets beter, toen de Amsterdamse kinderarts dr. S. van Creveld er op voorspraak van de Joodse Raad van begin mei tot begin juni een tiental bezoeken aan kon brengen. Er werd toen ook een aparte barak voor lijdende aan besmettelijke ziekten ingericht; kinderen en volwassenen lagen daar overigens 'kriskras dooreen; schurftlijders naast patiënten met andere afschuwelijke eczemen. Myriaden vliegen gingen van bed tot bed, kussenslopen en lakens verkeerden in een onbeschrijfelijk vuile staat . . . Het verplegend personeel bestond uit jongelui met niet meer dan een eerste-hulp-diploma, er was zegge en schrijve één gediplomeerd ziekenverpleger.'²

Het wekte natuurlijk grote verontwaardiging bij de Joden in het *JDL*, dat door de willekeur van de *SS* zoveel zieken, ja doodzieken, nauwelijks medische verzorging kregen terwijl de Joodse ziekenhuizen in Amsterdam nog

¹ P. Galis: *Hel van Brabant*, p. 33. ² *Vught, poort van de hel*, p. 61.

functioneerden. Maar dat was niet het enige. Het gezinsverband was, wat de behuizing betrof, in het *JDL* verbroken: er waren aparte barakken voor de mannen (mèt de jongens van dertien jaar en ouder), voor de vrouwen (mèt de meisjes van dertien en ouder, de zuigelingen en de kleuters) en voor de kinderen tussen de vier en de dertien, en tussen die verschillende soorten barakken was nauwelijks contact mogelijk: de mannen konden hun vrouwen niet eens zien. Wèl hoorden zij medio april tot hun diepe ergernis dat bij de ontluising van de vrouwen en meisjes (het gehele *JDL* werd toen ontluisd en alle bewoners hadden zich naakt voor de kappers en kapsters moeten opstellen) talrijke *SS*'ers belust hadden staan toekijken. Gewerkt werd, schijnt het, de eerste maanden uitsluitend door een deel van de vrouwen en meisjes (ze moesten de oude uniformen van de uit Amersfoort overgebrachte gevangenen verstellen) – de mannen en jongens liepen maar wat rond, deden 's morgens gymnastiek en 's middags vonden voetbalwedstrijden plaats tussen Joodse elftallen waarbij alle andere mannelijke Joden als toeschouwers aanwezig moesten zijn.

De situatie veranderde ongeveer van april af. Vele honderden mannelijke Joden werden toen naar *Aussenkommandos* van Vught gezonden (in mei alleen al vijfhonderd naar het *Aussenkommando*-Moerdijk) en bovendien werden Joden in het kamp in bedrijven tewerkgesteld die óf, als het Philips- en het *Luftwaffe-Kommando*, een 'gemengd' karakter droegen óf louter Joodse werkkrachten kenden: enkele duizenden in een confectie-, ca. achthonderd in een bont-atelier, nog anderen (onbekend is, hoevelen) in een lomponsor-teerderij. Er arriveerden ook 'molens' voor een diamantslijperij, maar die werden niet in bedrijf gesteld. Tegen de arbeid in de *Aussenkommandos* werd door velen opgezien (de mannen waren er, voorzover gehuwd, volledig van hun gezin gescheiden, de ontberingen waren er groter, er werd meer geranseld en het werk op vliegvelden en aan versterkingen gold als riskant) – tegen de arbeid in Vught waren geen bezwaren (behoudens dan dat men 'voor de Moffen moest werken'), integendeel: nagenoeg een ieder hoopte dat die arbeid een effectieve bescherming zou bieden tegen deportatie.

Niets daarvan.

Nadat, gelijk eerder vermeld, in januari en februari '43 al ruim zeshonderd Joden uit het *JDL* naar Westerbork gezonden waren, gingen er in maart minstens driehonderdveertig naar dat kamp op transport en in april minstens zestig (de beschikbare gegevens zijn niet volledig). Van mei tot september kwam het tot transporten waardoor in totaal, gelijk eveneens al eerder vermeld, ca. tienduizendvijfhonderd Joden naar Westerbork afgevoerd werden. De eerste twee van die transporten (8 en 9 mei) bestonden uit ouden van dagen en gezinnen met meer dan drie kinderen: tezamen meer dan

TRANSPORTEN UIT VUGHT

tweeduizend personen. 's Middags treden ze aan', aldus Kokers beschrijving,

'oude mensen, gesteund tussen jonge . . . , gebogen onder bagage allen, op rug en schouders, maar ook dekens in hun armen, alsof ze van de ene barak naar de andere gingen en niet naar Polen. Ouders met hun kinderen rondom, en zorgvol om hun kinderen en hun bagage, die toch ook voor de kinderen is . . . Zij zeggen niets, niet omdat zij energie moeten opbrengen, maar omdat ze de mond niet meer kunnen openen. De ouders zijn de kinderen tot vloek geweest. Ze hebben de kinderen meegesleept. En nu worden de kinderen de ouders tot vloek: ze slepen ze mee naar Polen. En dit alles is van zo een ellende, dat niets meer te zeggen is.'¹

Maar vier weken later, nadat (nog in mei) opnieuw duizend personen naar Westerbork verdwenen waren, was de ellende nog groter.

Op zaterdagochtend 5 juni werden Süsskind en Lehmann er van in kennis gesteld dat alle kinderen tot ca. zestien jaar, ook de zieken, ook de doodzicken, het kamp zouden moeten verlaten, en wel nagenoeg onmiddellijk: op zondag 6 juni de zuigelingen en kleuters die door hun moeders vergezeld moesten worden, op maandag 7 juni de kinderen van vier tot ca. zestien, en met hen mocht òf de vader òf de moeder meegaan, *beide* ouders alleen dan wanneer zij in het kamp geen werk hadden. Dat laatste kwam slechts in een beperkt aantal gevallen voor en dit betekende dat in de regel òf de man zijn vrouw en kinderen òf de vrouw haar man en kinderen alléén moest laten vertrekken. Erger nog: met de mannen die kinderen beneden de ca. zestien jaar hadden en die zich in de *Aussenkommandos* bevonden, was geen enkel overleg mogelijk, van hen kon men niet eens afscheid nemen. Ja, Süsskind en Lehmann maakten in een mededeling aan alle Joden in het *JDL*² op gezag van de SS wel bekend, 'dat de goede hoop bestaat, dat de kinderen hier in het land ondergebracht zullen worden en de ouders kunnen dan, indien zij dit wensen, nog terugkeren', maar wie geloofde dat? Door de *Lagerälteste* en zijn naaste medewerker werd in diezelfde mededeling acht dagen rouw afgekondigd – dat gaf aan hoe *zij* de transporten van zondag en maandag beschouwden: 'Polen' was de bestemming van de ruim drieduizend personen (grotendeels kinderen) die het kamp moesten verlaten.

Op zaterdagavond riepen Süsskind en Lehmann de barakleiders bijeen. Hun vertelden zij wat er te geschieden stond, zij kregen elk een exemplaar van de mededeling mee. In de barak waar Koker haar te horen kreeg, kon

¹ D. Koker: *Dagboek geschreven in Vught*, p. 113-14 (13 mei 1943). ² Tekst: a.v., p. 128.

de barakleider af en toe niet verder van het huilen, 'de mensen', schreef Koker, 'reageerden er op met een gebrul zoals ik niet licht weer zal horen'¹ – het was of hun het hart uit het lijf gereten werd. Zondagochtend verdrongen honderden zich op de *Schreibstube*: 'schreeuwen, dreigen, huilen, alles om maar weg te komen'², d.w.z. dat mannen en vrouwen die volgens de afgekondigde regels moesten achterblijven, hemel en aarde bewogen om toch in de twee transporten te worden ingedeeld. Vergeefs.

Er was aan Süsskind en Lehmann gezegd dat als *zij* niet voor een ordelijk vertrek konden zorgen, de SS'ers zelf de zaak zouden regelen. Dat leidde er toe dat in het *JDL* haastig een speciale Ordedienst (OD) gevormd werd, bestaande uit vijftig mannen die geen kinderen hadden; zij kregen rode armbanden om – 'bloedbanden' zei men en men sprak ook van de 'Bloed-OD'. Ieder was er van overtuigd dat het (in 'Polen') 'mis zou gaan', aldus een gevangene,

'en de mensen hebben toch gevochten, vreselijk, om mee te komen. Dit is niet laf, alleen een andere vorm van heldenmoed, en een betere, dan van een soldaat die vijfhonderd vijanden doodschiet. Bij Joden is het gezin juist zo belangrijk, zodat zij getracht hebben, ook onder de ergste omstandigheden samen te blijven'³

– vergeefs bij de transporten van 6 en 7 juni.

Toen de Joodse mannen in de *Aussenkommandos*, voorzover zij gezinnen met jonge kinderen hadden, een of twee dagen later hoorden dat hun vrouwen en kinderen naar 'Polen' doorgezonden waren, 'ontstond er', aldus een lid van het *Aussenkommando*-Moerdijk, Arthur Pop, 'een ontzettend tumult: dáár lag er een te huilen, dáár een te schreeuwen – het was ontzettend; dit was een van de ergste dagen van mijn gevangenschap'⁴ – een gevangenschap welke Pop nog uit de verschrikking van Birkenau naar de verschrikking van een van de zwaarste *Aussenkommandos* van het Auschwitz-complex gebracht heeft: de steenkolenmijn van Jawischowitz. En toch: die dag waarop in het *Aussenkommando*-Moerdijk het onheilsbericht binnenkwam, was 'een van de ergste dagen' geweest.

Met ontzetting hadden ook de andere gevangenen in Vught gehoord wat ten aanzien van het *Judendurchgangslager* bepaald was. Ze zagen op zondag 6 juni de grote stoet voorbijtrekken: 'moeders met zuigelingen op

¹ A.v. ² A.v., p. 129. ³ I. de Leeuw: 'Verslag' (16 jan. 1951), p. 42 (GC). ⁴ 'Verslag van mededelingen van A. Pop' (7 nov. 1947), p. 2 (a.v.).

de armen', schreef een politieke gevangene, mr. J. H. van Wijk,

'soms gewikkeld in dekens, soms nauwelijks in iets gewikkeld, soms hangend in manden; dreinende kleuters, luchtig huppelende kleuters . . ., hollende OD'ers, hollende verpleegsters, alles haastig, gejaagd, opgejaagd . . . Deze situatie kan niemand verwerken, zelfs de ruwste door jarenlange mishandeling versteende *Kapo's* kunnen het niet aan: '*Wir sind wieder weich geworden, das ist herzlos; was werden unsere Frauen und Kinder ertragen müssen, wenn dies alles bekannt wird.*' En dat leidt er toe dat het gehele kamp probeert, zich duidelijk wenst, te désolidariseren met de organisatoren van dit bedrijf en allerlei levensmiddelen gaan door en over het draad naar de ongelukkige deportanten.¹

Zij waren de laatsten niet.

Op de transporten van 6 en 7 juni volgde al op 11 juni een nieuw transport naar Westerbork: gehuwde vrouwen, al of niet met hun oudere dochters, ca. vijfhonderd allen bijeen. Het transport werd in drie uren samengesteld. Gelegenheid om afscheid te nemen werd niet gegeven. 'Vaders' (met oudere kinderen) 'zien nu', aldus Santegoeds, 'hun vrouwen, en sommigen hun vrouwen en grote dochters en hun moeder vertrekken, en blijven alleen.'²

Medio juli werd aan alle Joden die nog in het *JDL* opgesloten zaten (enkele duizenden, maar wij weten niet precies, hoeveelen het er waren), gelast hun kleding in te leveren³: zij kregen zebra-kleding uitgereikt, zij kregen ook kampnummers. Maar uit het feit dat zij nu de status van 'echte' concentratiekamp-gevangenen gekregen hadden, vloeiden nog andere consequenties voort; al hun eigendommen werden hun (op 10, twee dekens en één handdoek per persoon na) afgenomen: geld, horloges, ringen, dasspelden, portefeuilles, sigaren- en sigarettenkokers, enz. Op één punt bleef er verschil bestaan met de gevangenen in het *Schutzhaftlager*: de mannelijke Joden werden niet kaalgeschoren. Dat verzuim werd in oktober door de nieuwe *Lagerkommandant*, Grünewald, hersteld.

Gaven de maatregelen die het uiterlijk verschil tussen de Joden en de *Schutzhaftlinge* in Vught ophieven, de resterende Joden het gevoel dat zij minder bevreesd behoefden te zijn om gedeporteerd te worden? Wellicht. Maar dat optimisme was, als steeds, ongerechtvaardigd. In september en oktober kwam het tot nieuwe transporten en met uitzondering van de

¹ J. H. van Wijk, aangehaald in a.v., p. 130-31. ² A. Santegoeds: *De hel op de Vughtse heide*, p. 100. ³ De jassen en mantels had men al eerder moeten inleveren.

GEDEPORTEERDE JODEN

Diamantgruppe en de Philips-groep werden op 15 november '43 alle Joden die zich toen nog in het *JDL* bevonden, op transport gesteld: elfhonderdvijftig, ongeveer de helft mannen en de helft vrouwen en kinderen.¹ Hun kampkleding mochten zij niet meenemen, de mannen kregen, Santegoeds zag het, 'een hemd en onderbroek van de hoop die als onherstelbaar is weggegooid', en een versleten en gekrompen 'boevenpak' – klompen moesten zij kiezen uit voorraden die 'totaal mismaakt' waren. Dat moesten ook de vrouwen doen; zij kregen hetzelfde waardeloze ondergoed, voorts een zebra-jurk, 'geen kousen'. Verder mochten zij niets meenemen: geen haarkammen, geen corsetten. In groepen van vijftig werden mannen en vrouwen in vrachtauto's naar het station Vught gereden waar een goederentrein van de Franse spoorwegen gereedstond – eerst de mannen. Met hen gingen enkele *Schutzhäftlinge* mee om bij het inladen te helpen. 'Als alle mannen ingeladen zijn, zien we', aldus Santegoeds, 'de eerste vrachtwagens met vrouwen en meisjes de losplaats oprijden. Hun loshangende haren fladderden in de wind. Allen schreien.'²

Tot diegenen die op die 15de november gedeporteerd werden, behoorde ook de afgezette *Lagerälteste* Süsskind. Aan het station schreef hij Koker een kort briefje dat kennelijk door een *Schutzhäftling* meegenomen is: '60 Leute in einem Wagon. Alles sieht sehr trostlos aus. Sei froh, dass du nicht dabei bist.'³

Bijna zes maanden later, op 3 juni '44, was ook Koker 'dabei': de gehele Philips-groep verliet als laatste het *JDL*. 'Bij het vertrek . . . naar Duitsland waren', aldus een getuige, 'zowel de vrouwen als de kinderen gekleed in . . . zomerjaponnen met korte mouwen, waaronder totaal geen andere kleding. En dat terwijl het in die maand zó ontzettend koud was. Men heeft de stakkers laten staan van 's avonds 8 uur tot de volgende morgen 5 uur op de appèlplaats' (de temperatuur was die nacht ca. acht graden) 'om ze daarna in vee wagons te vervoeren, waarin ze eveneens moesten staan.'⁴ Die wagons vertrokken overigens pas 's avonds laat.

★

Er zijn in het *JDL* maar zeer weinigen geweest die enig denkbeeld hadden

¹ Bij de transporten van 6 en 7 juni '43 was een klein aantal kinderen in het kamp achtergebleven. ² A. Santegoeds: *De hel op de Vughtse heide*, p. 125-27. ³ D. Koker: *Dagboek geschreven in Vught*, p. 198. ⁴ P. Galis: *Hel van Brabant*, p. 33-34.

ANGST VOOR 'POLEN'

van wat hun in 'Polen' boven het hoofd hing. Koker behoorde tot die kleine groep, maar ook hij had zich aanvankelijk aan illusies vastgeklampt, steeds toch met een grote angst voor 'Polen' op de achtergrond. 'Wat al eerder begonnen is', schreef hij in april '43, 'laat mij niet meer los, zo hevig is het geworden: angst voor Polen, angst voor de dood. Tenslotte spreekt men' (de SS)

'de laatste maand niet van *Auffanglager*, maar van *Durchgangslager*. Wij hebben daar wel allemaal verklaringen voor en die zouden zeer geruststellend zijn, wanneer we ze geloofden, maar we geloven ze alleen niet. En zo spreken we er aldoor weer met elkaar over en zo schrik ik elke keer opnieuw als ik bij de appels dat woord *Durchgangslager* hoor. De mensen overigens zijn vast overtuigd er hoe en waar dan ook het leven van af te brengen. Terwijl het geen dolle optimisten zijn. Ik laat me door hen troosten. Ik ben in angstmomenten een erbarmelijk kind. Als ik schrijf aan of brieven ontvang van de vrienden, denk ik soms, het is alles voor niets. Want contact nu heeft alleen zin als het oude directe contact in de toekomst weer kan worden opgevat. En kan dat? Soms denk ik: zeker. Soms: misschien niet.'¹

Ruim zes maanden later, begin november, schreef Koker weer over 'Polen', t.w. over 'Auschwitz, waarheen de industries' (de in het *JDL* gevestigde bedrijven) 'als geheel zouden gaan.' Een *Verwalter* van een van die bedrijven had van Auschwitz verteld, in gelijke geest als een kamp-SS'er 'in het begin' (in de eerste maanden van '43) gedaan had: 'verhalen . . . die min of meer zonnig aandoen. Joodse kampeiding. Veel landbouw, het kamp is voor een goed deel *self-supporting*. Kunstrubberfabriek' (de fabriek van de *IG Farben* in Monowitz). 'Het laat zich daar, als je 't mij vraagt, wel leven.'² Maar eind november, kort dus na het vertrek van het grote transport van de 15de, kreeg Kokers vertrouwen een zware schok: een kampgenoot las hem een gedeelte uit een 'uit Polen' ontvangen brief voor en daarin stond dat de verloofde van die kampgenoot en haar ouders 'wonen bij Mowes!' (Hebreeuws voor de dood).

'Ik lees het over en over. Zelden zag ik zo iets duidelijk geschreven staan en bleek ik het vergeten te zijn als ik het gelezen had. Onze optimistische berichten over Polen zijn niet onjuist. Ze zijn alleen maar onvolledig geweest. Een (waarschijnlijk relatief kleine) groep werkt en heeft het redelijk. En de rest: *erledigt*. De wereld is veranderd.'³

¹ D. Koker: *Dagboek geschreven in Vught*, p. 101 (17 april 1943). ² A.v., p. 187-88 (1 nov. 1943). ³ A.v., p. 201 (27 nov. 1943).

Hoe dan ‘de rest’ (de meerderheid) ‘erledigt’ was, wist Koker niet – hij schreef er althans niet over.

De kennis omtrent de gaskamers in Auschwitz die bij de uit Auschwitz naar Vught overgeplaatste *Kapo*'s en, via hen, bij enkele Nederlandse gevangenen bestond, is tot een enkeling in het *JDL* doorgedrongen, bijvoorbeeld tot de arts I. van der Hal; deze heeft er in Westerbork, waarheen hij in maart '44 overgebracht werd, met enkele collega's over gesproken. Wellicht heeft hij ook in het *JDL* zijn kennis niet volledig voor zich gehouden, maar het is de vraag of iemand er geloof aan heeft gehecht. Een van de Nederlandse *SS-Aufseherinnen* kwam, vermoedelijk in september, toen op een middag een transport naar Westerbork zou vertrekken, een barak binnen waar vrouwelijke Joodse gevangenen werkten, ‘en zei’, aldus in '47 een van die gevangenen,

‘dat ze een paar van ons die hun mond konden houden, wilde spreken. Wij spraken af achter barak 9 te zullen komen. Tussen de middag gingen we daarheen. Ze zei: ‘Luisteren jullie, in Auschwitz is een crematorium. Probeer daar niet heen te komen, daar worden jullie allemaal verbrand. Wees liever lief tegen de commandant of een *SS*'er. Je kunt beter een Duitser lief aankijken dan daarheen te gaan.’ Onder elkaar vertelden we het verder. Het ging het hele *Lager* door, de een zei het tegen de ander. Wij dachten dat ze ons bang wilden maken en geloofden het niet.’¹

Precies als in Westerbork namen de Joden in het *JDL* aan, dat men in ‘Polen’ hard zou moeten werken en weinig te eten zou krijgen, dat ouden van dagen en zieken het er erg zwaar zouden hebben, maar dat men, mede doordat de gezinnen bij elkaar zouden blijven, elkaar zou kunnen helpen en zodoende een kans had om de verschrikkingen van de deportatie te doorstaan. Verschrikkingen, dat toch wel. De angst om naar ‘Polen’ gezonden te worden, was groot en die angst is een bepalend element geweest in het gehele bestaan in het *JDL*.

Er werd, na de eerste maanden, gewerkt door ieder die werken kon; er werd onderwijs gegeven, met veel toewijding; er kwamen een bibliotheek en een kamplekest, er trad soms een kamp-cabaret op (*SS*'ers kwamen graag luisteren) – het nam alles de angst voor de deportatie niet weg en het vormde maar een zwak tegenwicht tegen de misère waarin men zich bevond. De gezinnen waren losgemaakt van hun achtergrond, gescheiden, uiteenge-

¹ ‘Verslag van mededelingen van R. Corper-Blik’ (24 april 1947), p. 7 (GC).

slagen. Ouden van dagen liepen verdoofd en passief rond (zij waren, schreef Koker in april '43, 'door alles wat er gebeurt te verbijsterd om er menselijk op te reageren'¹), kinderen gedroegen zich verschillend: velen verwilderden, anderen trokken zich geheel in zichzelf terug – er was een tijd dat men de kleuters onder toezicht in een aparte barak samengebracht had, 'sommige kinderen', aldus een toezichthouder, 'zaten daar rechtop in hun bed te huilen, onophoudelijk, zonder tot bedaren te brengen, zich dood- en doodongelukkig voelend dat zij van vader en moeder afgesneden waren.'²

En waren, in wezen, niet ook de volwassenen 'dood- en doodongelukkig'? En op wie anders konden zij hun besef, in een miserabel bestaan terechtgekomen te zijn, en vooral hun angst, afreageren dan op hun mede-opgesloten en in het *JDL*? 'Ruzies', aldus de in juli '43 ontslagen gemengd-gehuwde,

'vaak ontaardend in formele veldslagen, braken om de kleinste kleinigheden uit; ik zag eens een vrijwel algemene 'knokpartij' in onze barak met als inzet een broodplankje ter waarde van hoogstens een dubbeltje! En hoe veelvuldiger en onmenselijker de transporten naar Polen plaats grepen, hoe sterker ieders zenuwen gespannen waren, zodat men zich op het laatst in een gekkenhuis waande, waarin men elkaar om de kleinste kleinigheid te lijf ging.'³

Waarom trachtte men zich vast te houden? In de eerste plaats aan de hoop dat de oorlog miraculeus vlug zou eindigen (ook door het *JDL* vloog het ene optimistische gerucht na het andere) – daarnaast was het contact met de buitenwereld velen tot grote steun: de brieven, de met zoveel zorg en liefde samengestelde pakketten die men van niet-Joodse vrienden ontving. De *Brief- und Paketsperren* die van tijd tot tijd door de SS afgekondigd werden, wekten telkens weer angst en radeloosheid: 'angst voor honger, maar radeloosheid' (en zij vrat dieper) 'om het verdwenen contact'⁴, schreef David Koker.

Hij, de een-en-twintigjarige, begaafde, vooral ook gevoelsbegaafde, student is het geweest die in zijn dagboek het zuiverst uitdrukking gegeven heeft aan wat men de sfeer van het kamp zou kunnen noemen –

14 februari (hij is er dan twee dagen, overgebracht uit Amsterdam):

'Wij leven hier in een ijle sfeer. IJl door het vele en zinloze gepraat (dat zieke

¹ D. Koker: *Dagboek geschreven in Vught*, p. 99 (17 april 1943). ² M. Hakkert: 'Verslag' (14 dec. 1950), p. 1 (GC). ³ *Vught, poort van de hel*, p. 40. ⁴ D. Koker: *Dagboek geschreven in Vught*, p. 158 (23 aug. 1943).

GEDEPORTEERDE JODEN

gevoel dat je hebt wanneer je veel praten hoort om je heen). Maar ijl bovenal vanwege alle zinloze speculaties op de toekomst. Bij alles wat de mensen hier doen, zeggen ze: thuis doe ik dit, thuis doe ik dat. Iemand doet een das om: thuis heb ik vier-en-twintig dassen, minstens.¹

15 februari:

'Leeg, leeg de dagen. Gevulde tijd is reeds een ondenkbaarheid geworden. Geen enkel vast punt in de dag. Want ook de dingen die in het andere leven als vaste punten golden, zijn hier vliedend. Het eten duurt lang, de ene tafel moet nog hebben als de andere al klaar is. Bovendien: men eet de hele dag door als men wat heeft. De enige vaste punten misschien: de appels. Maar daarbij is men zo passief dat het geen eigenlijke betekenis heeft.'²

21 februari:

'Er is hier niets om de tijd te meten. Mijn hoofd is ingekapseld in pijn. De dagen zijn leeg en vol. Ongedifferentieerd: vol. Vergruisd in lawaai, in je eigen spreken, in heen en weer lopen. Het duurt uren lang en het is niet geweest.'³

28 april:

'Onbegrijpelijk hoe vlug en hoe langzaam zo een dag gaat. Men kan de tijd aan niets meten. Daarom is alles van een afmattende leegheid.'⁴

23 mei:

'De geheugenloosheid is een algemene trek hier. Er zijn mensen die zich plotseling de namen van met wie ze dagelijks omgaan niet herinneren. Iedereen klaagt geen gezichten te kunnen herinneren. Ik kan het ook absoluut niet . . . Die geheugenloosheid hoort ook alweer tot de verdooving van dit leven. Het denken gaat aldoor in dezelfde kring. Onze ontvankelijkheid ligt open en verschraalt en verhardt aan de oppervlakte. En ons denken, en ons hele innerlijk leven wordt door niets meer gedreven.'⁵

3 juni:

'De onmacht tot beleving – van herinneringen zowel als van actuele omstandigheden – is iets waarover door de meest verschillende mensen op de meest verschillende wijze geklaagd wordt . . . De mensen verglazen hier als het ware. Zij behouden alles wat ze vroeger hadden, maar als het ware in een museum.'⁶

¹ A.v., p. 27. ² A.v., p. 31. ³ A.v., p. 44. ⁴ A.v., p. 106–07. ⁵ A.v., p. 121.

⁶ A.v., p. 126.

De observaties, de zelf-observaties ook, zijn even scherp als de formuleringen veelal subliem. De geciteerde passages (men treft er elementen in aan waarop wij reeds in de hoofdstukken 4 en 5 wezen) zijn overigens niet alleen voor het *Judendurchgangslager* Vught tekenend geweest: zij hadden in Westerbork geschreven kunnen zijn.

Westerbork

Het kamp te Westerbork dat in oktober '39, in de neutraliteitsperiode dus, in gebruik was genomen, was gedurende de bezetting in de eerste twee jaar louter een verblijfskamp voor Duits-Joodse vluchtelingen, het 'Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork'. Het ressorteerde aanvankelijk onder Binnenlandse Zaken maar werd in juli '40 onder Justitie geplaatst. Er verbleven in '41 ca. elfhonderd vluchtelingen, onder hen honderd katholieke en ruim honderd protestantse Joden alsmede enkele tientallen 'weeskinderen', d.w.z. kinderen wier ouders nog in Duitsland waren. Die elfhonderd vluchtelingen waren gehuisvest in ruim 200 nieuwe woningen welke in langgerekte groepen aan elkaar gebouwd waren; elke woning had twee of drie kleine kamers, een keukentje en een wc. Het kamp was niet met prikkeldraad omgeven. Er was ook geen bewaking. De Nederlandse overheid was er vertegenwoordigd in de persoon van een 'commandant': de reserve-kapitein van het Nederlandse leger, J. Schol. Deze oefende een zekere mate van toezicht uit en moest bijvoorbeeld verlof geven wanneer een bewoner het kamp wilde verlaten. Schol trad bij dat alles menselijk op. Van speciale, tegen Westerbork gerichte maatregelen van de bezetter merkte men niets. Slechts heel af en toe kwam een Duitse autoriteit in het kamp een kijkje nemen, zo in augustus '41 de *Referent für soziale Fragen* van Seyss-Inquarts *Beaufragter* in Assen - nu, deze had heel wat aanmerkingen! '*Ich habe den Eindruck*', rapporteerde hij,

*'dass die Juden hier viel zu human behandelt werden und dass sich die Juden durch das Verhalten des Lagerkommandanten sehr wohl fühlen . . . Nötig wäre hier vor allen anderen Dingen, dass ein anderer Lagerkommandant eingesetzt werden müsste.'*¹

Alleen maar een andere commandant? Aan de top van het *Reichskommissariat* vond men nog veel méér noodzakelijk.

¹ Rapport, 16 aug. 1941, van de *Referent für soziale Fragen* aan de *Beaufragte des Reichskommissars* in Assen (VuJ, HA Inneres, 125 a).

Aan het einde van de zomer van '41 was komen vast te staan dat in de loop van '42 begonnen zou worden met de *Entjudung* van heel Nederland: ca. honderdveertigduizend *Volljuden* moesten, transport na transport, naar het oosten gedeporteerd worden. Dat vergde een *Durchgangslager*. Maar waarom zou men een nieuw kamp bouwen als Westerbork er al was? Wel te verstaan, Westerbork was te klein maar wat er was, leek een bruikbare kern te bieden voor een *Durchgangslager*; dat dat kamp dan ver van het grote Joodse centrum Amsterdam zou komen te liggen, leek alleen maar een voordeel – zo ook, dat het al bewoond was. Wij achten het namelijk waarschijnlijk (bewijzen zijn er niet voor, maar het lag in de lijn van het Duitse beleid) dat de bezetter al in een vroeg stadium vertrouwde dat hij een aantal Duitse Joden die in Westerbork verbleven, in ruil voor bepaalde privileges (uitstel van deportatie bijvoorbeeld), bereid zou vinden, een groot deel van het werk te doen dat een in vol bedrijf zijnd *Durchgangslager* met zich zou brengen.

In de laatste maanden van '41 werd binnen het ressort van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, Harster (hij zou in ons land de direct verantwoordelijke zijn voor het vlotte verloop van de deportaties), afgesproken dat Westerbork belangrijk uitgebreid zou worden; zo werd begin december op verzoek van Harster door de *Rüstungs-Inspektion Niederlande* en de *Zentralauftragsstelle* bepaald dat in het eerste kwartaal van '42 250 ton en in het tweede ca. 180 ton ijzer en staal 'zu Lasten des holl. Versorgungs-Kontingentes' (niet dus ten laste van de contingenten voor Duitse opdrachten – dat was een beslissing van Seyss-Inquart geweest) ter beschikking gesteld zouden worden om er 'für Emigrantenlager Westerbork' '19 000 Bettstellen' mee te vervaardigen.¹ Begin '42 kregen voorts het Delftse aannemersbedrijf G.B. van Hoek (de lezer kwam dit bedrijf al tegen in de paragraaf over het concentratiekamp Amersfoort) en de Ede'se aannemersfirma van de gebroeders Modderkolk opdracht, voor Westerbork 24 grote houten barakken te vervaardigen, en wij nemen aan dat andere Nederlandse firma's korte tijd later tal van opdrachten kregen op installatiegebied. De vervaardiging van de barakken geschiedde in de werkplaatsen van de genoemde aannemersbedrijven, ver van Westerbork dus – de barakken zouden, als zij klaar waren, in Westerbork alleen maar gemonteerd behoeven te worden. De kosten van de uitbreiding van Westerbork, en trouwens ook van de exploitatie, werden door de bezetter geput uit de inbeslaggenomen Joodse vermogens: in '42 en '43 samen (gegevens over '44 en '45 ontbreken) ruim f 10 mln.

¹ *Aktennotiz*, 11 dec. 1941, van de *Rüstungs-Inspektion Niederlande* en de *Zentralauftragsstelle* (GC, C (64) 013).

Toen tussen eind maart en begin mei '42 (op 3 mei werd de Jodenster ingevoerd) de Joden een reeks plaatsen in Noord-Holland en voorts heel Zeeland en Delfzijl moesten verlaten, werd een aantal hunner, vermoedelijk hoofdzakelijk Duitse Joden en alle Joden uit Delfzijl, naar Westerbork overgebracht. Daar kwamen eind mei nog groepen andere Duitse Joden binnen alsmede Joden van Tsjechische, Slowaakse, Poolse en Roemeense nationaliteit. De kampbevolking steeg tot vijftienhonderd personen; met veel moeite werden zij allen in de ruim tweehonderd woningen (beter: wouinkjes) ondergebracht.

Op 1 juli (de bezetter wist dat ca. twee weken later de eerste deportatietreinen zouden vertrekken) trad een belangrijke wijziging in: de supervisie van het departement van justitie werd beëindigd, het kamp werd onder de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* geplaatst en deze zond een van zijn topfunctionarissen: Deppner, chef van de afdeling *Gegnerbekämpfung* in zijn staf, naar Westerbork om als *Kommandant* te fungeren van wat nu het *Judendurchgangslager* Westerbork zou zijn; 'commandant' Schol bleef wel ter plaatse maar hij mocht zich, binnen Deppners richtlijnen, slechts met de interne kampaangelegenheden bezig houden.¹ Wij nemen aan dat onmiddellijk met het monteren van de nieuwe barakken begonnen werd en dat die arbeid voortgezet werd nadat Rauter op 4 juli ter inspectie verschenen was. Het kamp werd nu ook met een ca. 2 meter hoge prikkeldraadversperring omgeven, er werden zeven wachttorens gebouwd en er verscheen de 2de compagnie van het *SS-Wachbataillon* om voor de 'buiten-bewaking' zorg te dragen – binnen het kamp moest, zo nodig, de orde gehandhaafd worden door Nederlandse marechaussees. Zo werd alles in gereedheid gebracht om de eerste transporten Joden uit Amsterdam te ontvangen. En door te zenden.

★

Twee maanden lang, tot 1 september '42 namelijk, is Deppner *Lagerkommandant* van Westerbork gebleven; hij is toen opgevolgd door *SS-Obersturmführer* Josef Hugo Dischner, die in oktober '39 wegens zijn nerveuze aanleg

¹ Dat Schol veel invloed gehad heeft op wat na 1 juli '42 in Westerbork geschiedde, betwijfelen wij. Hij gaf zich herhaaldelijk, meestal vergeefs, moeite, bepaalde Joden of groepen Joden (bijvoorbeeld diegenen die in militaire dienst geweest waren) van deportatie te vrijwaren. Op aandrang van *Lagerkommandant* Gemmecker werd hij in januari '43 verwijderd; hij werd door het departement van justitie ontslagen.

GEDEPORTEERDE JODEN

uit de *SS-Verfügungstruppen* ontslagen was en van '40 af administratieve functies vervuld had in het *Generalgouvernement*, eerst in Warschau, vervolgens in Lemberg (het kan wel niet anders of deze heeft weet gehad van de uitroeiing der Joden), maar Dischner die zich als een bruto en alcoholist ontpopte, links en rechts om zich heen sloeg en daardoor een onrust wekte welke Seyss-Inquart, Rauter en Harster juist wilden voorkomen, werd na zes weken afgezet en naar Lemberg teruggezonden (9 oktober), en nadat toen eerst nog een derde figuur drie dagen als waarnemer opgetreden was, deed op 12 oktober de man zijn intrede die tot het einde toe *Lagerkommandant* van Westerbork zou blijven: Gemmeker – over hem straks meer.

Voor wij verder gaan, willen wij er nu eerst op wijzen dat het feit dat Deppner de eerste *Lagerkommandant* van Westerbork geworden was, onderstreept hoezeer die functie op dat moment door Seyss-Inquart, Rauter en Harster gezien werd als een van kardinale betekenis. Eind juni '42 hield de bezetter rekening met de mogelijkheid dat het in de zomer tot een grote Geallieerde landing op de Nederlandse kust zou komen (men denke aan de overplaatsing van de *Deutsche Untersuchungs- und Strafgefängnis* en van de *Kriegswehrmachtgefängnis* uit Scheveningen naar Utrecht). De bestrijding van de illegale groepen was dus van vitaal belang; ook was het *Englandspiel* in volle gang – en nu werd de man die de direct verantwoordelijke was voor de bestrijding der illegaliteit en die met het *Englandspiel* veel te maken had, als *Lagerkommandant* in het verre Westerbork ingezet! Kennelijk achtten Seyss-Inquart, Rauter en Harster het essentieel dat de zaken daar geregeld werden op een wijze die een vlot verloop van de *Entjudung* zou waarborgen en van de bezetter zo weinig mogelijk energie zou vergen. Hinderlijk was alleen dat Westerbork geen treinverbinding had – het dichtstbijzijnde station, Hooghalen, lag op vijf km afstand. Die afstand viel evenwel te voet af te leggen. Trouwens, op 15 juli '42 (de dag waarop de eerste deportatietrein Hooghalen verliet) ontving de Dienst van Weg en Werken van de Nederlandse Spoorwegen opdracht van de bezetter om van Hooghalen uit zo spoedig mogelijk een enkelvoudige spoorwegaftakking aan te leggen tot midden in het kamp Westerbork; die aftakking was op 2 november gereed.

★

Wij weten van het begin van de periode waarin Deppner *Lagerkommandant* van Westerbork was, maar weinig af. Helaas! Juist die allereerste tijd is namelijk ons inziens van grote betekenis geweest. Er kwam in vast te staan dat de registratie van de te deporteren Joden in het kamp zou plaatsvinden,

‘LAGERKOMMANDANT’ DEPPNER

dat daar een louter uit Joden bestaande staf zou worden gevormd om, onder supervisie van de *Lagerkommandant*, het kamp een ordelijk karakter te geven, wellicht óók al dat, als er méér Joden in het kamp waren dan er plaats was in de deportatietreinen, die staf, binnen het door de *Lagerkommandant* genoemde aantal, zou bepalen welke Joden zouden moeten vertrekken (en dus ook: welke zouden mogen blijven). De beloning welke die staf zou ontvangen, lag voor de hand: uitstel van deportatie. Deppner beseftte dat die staf een chef moest krijgen die niet alleen een goed organisator was maar ook met de nodige *Rücksichtslosigkeit* zou kunnen optreden. Zulk een man was beschikbaar: een negen-en-dertigjarige Duitse Jood, Kurt Schlesinger, die in januari '39 met zijn vrouw legaal naar Nederland was geëmigreerd, in februari '40 met haar in Westerbork was geplaatst en daar in februari '42 door Schol was aangesteld als *Oberdienstleiter*.

‘In juni '42’, zo verklaarde Schlesinger na de oorlog, ‘kwam de *Sturmabführer* Deppner. Hij was van plan, een SS-kamp uit Westerbork te maken; alleen omdat wij zelf een z.g. *Personalstab* konden oprichten, nam hij hiermee genoegen.’¹ Heeft Deppner inderdaad in eerste instantie gezegd dat de SS de zaken in Westerbork volledig zou gaan regelen? Het is mogelijk: mannen als hij wisten welke dreigementen effect hadden. Wij willen dan ook wel aannemen dat Schlesinger en zijn medewerkers hun taak ter hand namen in het vertrouwen dat zij aldus de te deporteren Joden, zolang dezen in Westerbork vertoefden, leed zouden besparen; wij houden het zelfs voor mogelijk dat hun aanvankelijk niet scherp voor ogen stond dat en hoe zij voor hun taak beloond zouden worden, maar wat die taak inhield en wat er het effect van was, moet hun van de 15de juli af duidelijk zijn geweest: hulp verlenend bij de deportatie van andere Joden bleven zij zelf in Westerbork, sterker nog: zij bleven er *doordat* zij die hulp verleenden.

★

Op 13 juli werden alle gemengd-gehuwde echtparen uit Westerbork ontslagen. Deppner had instructie, er zorg voor te dragen dat met het eerste transport tweeduizend Joden uit Nederland in Auschwitz zouden aankomen: één trein zou op 15 juli, een tweede op 16 juli Hooghalen verlaten en die twee treinen zouden ergens in Duitsland samengevoegd worden. Hij wist

¹ ‘Verslag van mededelingen van K. Schlesinger’ (28 febr. 1946), p. 1 (GC).

dat in Amsterdam tweemaal veertienhonderd Joden opgeroepen waren, zich op de avond van de 14de, resp. de 15de juli aan het Centraal Station aan te melden voor vertrek naar Westerbork. Dat was Deppner niet genoeg; hij besloot, het de Joden die in Westerbork woonden, duidelijk te maken dat ook zij heel wel gedeporteerd konden worden: op de 14de liet hij ruim honderd hunner meedelen dat zij met de eerste deportatietrein mee moesten gaan (het kan wel niet anders of Schlesinger en enkele van zijn staffeden moeten bij die eerste selectie betrokken zijn geweest); dat zou een 'overschot' aan Amsterdammers geven van ruim negenhonderd in plaats van achthonderd, maar dat achtte Deppner geenszins bezwaarlijk. Amsterdam leverde evenwel geen overschot: laat op de avond van de 14de vernam Deppner dat zich aan het Centraal Station slechts negenhonderdtwee-en-zestig Joden aangemeld hadden. Onmiddellijk greep hij in: omstreeks middernacht bepaalde hij dat de 'weeskinderen' van Westerbork met het eerste transport mee moesten. Grote opwinding ontstond, Schols echtgenote smeekte Deppner de kinderen te ontzien; volgens haar antwoordde hij: '*In Auschwitz gibt es bessere Waisenhäuser als hier*'.¹ Dat Deppner van 'Auschwitz' gesproken heeft, betwijfelen wij – in elk geval was hij onverbiddeijk: de weeskinderen moesten op transport (hun jeugdige leraar Salo Carlebach sloot zich, hoewel hij vrijgesteld was, bij hen aan), en in de vroege ochtend van 15 juli togen ca. honderdvijftig kampbewoners naar Hooghalen. Zij kwamen de eerste groep uit Amsterdam tegen die op weg was naar Westerbork om daar geregistreerd te worden. Zo kwamen uiteindelijk ruim elfhonderd personen in Hooghalen in de eerste deportatietrein terecht, een trein van de *Deutsche Reichsbahn* die uit goederenwagons bestond – voor de tweede trein waren dus negenhonderd personen voldoende. Maar Amsterdam leverde in de vroege ochtend van de 16de juli nog geen zeshonderd opgeroepen af (meer dan achthonderd hadden zich niet aan het Centraal Station aangemeld). De ruim driehonderd ontbrekenden waren spoedig gevonden: in het concentratiekamp Amersfoort bevonden zich ca. driehonderdtwintig Joden. Zij werden die 16de juli haastig in een trein van de Nederlandse Spoorwegen gestopt, naar Hooghalen gereden, daar op het perron door Schlesingers staf geregistreerd, overgeladen in de gereedstaande Duitse trein – en de twee treinen, in Duitsland aaneengekoppeld, leverden in de nacht van 17 op 18 juli tweeduizendertig personen in Auschwitz af.

★

¹ J. Presser: *Ondergang*, dl. II, p. 377.

In totaal zijn tot de 12de oktober '42 waarop Gemmeker in Westerbork zijn intrede deed, uit het kamp met 24 treinen bijna drie-en-twintigduizend-zevenhonderd Joden gedeporteerd: per week bijna tweeduizend. Zij kwamen uit alle delen des lands. Aannemelijk lijkt ons dat veruit de meesten, alvorens doorgezonden te worden, slechts korte tijd in Westerbork verbleven. Wij nemen voorts aan dat het in het kamp in die periode ongeregeld toeging: elke organisatie heeft tijd nodig om zich in te werken. Bovendien bleek al spoedig (vooral van eind augustus af, toen het systeem van de oproepingen was komen te vervallen en avond na avond in de steden speciale ophaalploegen de ronde gingen doen om Joden naar centrale verzamelplaatsen over te brengen als de Hollandse Schouwburg in Amsterdam) dat er Joden Westerbork binnengevoerd werden die men volgens de geldende regels voorlopig niet mocht deporteren: gemengd-gehuwden, protestantse Joden¹, Joden die bijvoorbeeld de Engelse of Amerikaanse nationaliteit bezaten, Joden die bij de Duitser Calmeyer een aanvraag ingediend hadden om niet langer als Jood te gelden, enz. Al die Joden drongen in Westerbork op een nader onderzoek aan – daar kwam het soms wèl, soms niet toe.

Er werd van de aanvang af in Westerbork veel gedaan om diegenen die naar 'het oosten' op transport gingen, materieel zoveel mogelijk te helpen: een inzameling werd gehouden om levensmiddelen en kleding mee te geven aan de eerste transporten; ook geld werd bijeengebracht dat in Assen met veel moeite tegen *Reichsmarken* werd ingewisseld. Maar er was veel méér nodig, en de ruim dertienhonderd *alte Kampinsassen* die nog in Westerbork over waren, konden daar niet voor zorgen – wèl de Joodse Raad in Amsterdam. Met de bureaus van die Joodse Raad kwam dus een intensief contact tot stand, speciaal met de afdeling 'Hulp aan vertrekkenden'. De organisatie werkte vlot: elke week moesten er volgens de aanwijzingen, eerst van Deppner, vervolgens van Dischner, ca. tweeduizend Joden vertrekken – elke week vertròkken er ca. tweeduizend. Dat betekende dat zich tweemaal per week een lange stoet van Westerbork naar Hooghalen begaf om daar in de

¹ Op 2 augustus waren in het gehele land tweehonderdvijf-en-veertig katholieke Joden opgehaald en naar het concentratiekamp Amersfoort overgebracht – wraak van de bezetter op het Episcopaat dat een week tevoren in de katholieke kerken voorlezing had laten doen van het telegram waarmee tien Nederlandse kerkgenootschappen op 11 juli tegen de Jodendeportaties geprotesteerd hadden; dat telegram was in de hervormde kerken niet, in de overige protestantse kerken wèl voorgelezen, maar dit leidde niet tot strafmaatregelen tegen protestantse Joden. Van de katholieke Joden werden in augustus twee-en-negentig uit Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd.

GEDEPORTEERDE JODEN

goederenwagens van een Duitse trein ingeladen te worden. Goederenwagens! Prof. Cohen, die ze bij een bezoek aan Westerbork en Hooghalen zag, protesteerde bij Deppner ('een man', aldus Cohen, 'die door ieder in het kamp steeds geprezen werd'¹) – de bezetter kwam hem tegemoet: na enige tijd werden het personenrijtuigen. Voor het tweede transport naar Sobibor, dat van 10 maart '43, werden overigens weer goederenwagens gebruikt en de personenrijtuigen kwamen niet terug.

Of zich bij de transporten in juli, augustus en september '42 veel onrust voorgedaan heeft, weten wij niet (de lezer gelieve bij dit gehele hoofdstuk te bedenken dat veruit de meeste getuigen van de gebeurtenissen die wij beschrijven, geliquideerd of anderszins omgekomen zijn), behoudens dan dat het bij het transport van 21 augustus tot een incident kwam: in Westerbork poogde een van de ruim duizend Joden die klaarstonden om naar Hooghalen te lopen, iets uit zijn koffer te halen voor zijn kind (de bagage werd apart op wagens naar Hooghalen vervoerd); een SS'er schopte de man weg. Een tweede Jood vloog de SS'er aan. Fischer van *IV B 4*-Den Haag die bij dit transport aanwezig was, zei volgens een getuige: '*Was passiert da? Das macht ein Stinkjude. Fertigmachen!*' – de tweede Jood werd prompt door de SS'er doodgeschoten.² Voorts weten wij dat het 15de transport (vijfhonderd zestig Joden) dat tien dagen later, op 31 augustus (Koninginnedag), vertrok, op het station van Hooghalen het Wilhelmus aanhief.

In september werd het roerig. Dat was aan Dischner te wijten. Bij elk transport waggelde hij dronken rond en sloeg hij er op los, hetgeen uiteraard bij de te deporteren personen bange voorgevoelens wekte voor wat hun in 'Polen' te wachten stond, 'dikwijls werd er verschrikkelijk gehuild', aldus een lid van de *Fliegende Kolonne*: de groep die uit het kamp telkens naar Hooghalen liep om de vertrekkenden behulpzaam te zijn. Behulpzaam toonden zich overigens uit die groep niet allen. Er waren, aldus dit lid, 'bij ons commando ook mensen die zich heel slecht gedroegen. Zij zeiden in Hooghalen: 'Stap maar vast in, dan breng ik de bagage wel na.' Maar ze wachtten dan net zo lang tot de trein wegreed'³ – en pikten de bagage in.

Begin oktober liep de zaak Dischner, maar ook Schlesinger en zijn staf, uit de hand. Als gevolg van het feit dat op vrijdag 2 oktober alle Joden uit de werkkampen en in de daaropvolgende nacht in het gehele land nagenoeg al

¹ Proc.-fiscaal Amsterdam, rijksrecherche: p.v. D. Cohen (1 dec. 1947), p. 28 (Doc II-366 A, a-1). ² PRA-Den Haag: p.v. inz. F. Fischer (14 mei 1948), p. 4 (getuige J. Boas) (Doc I-479, a-1). ³ 'Verslag van mededelingen van J. Opdenberg', p. 2 (GC).

hun gezinsleden opgehaald waren, werden op zaterdag 3 oktober aan de ca. tweeduizend Joden die zich in Westerbork bevonden, meer dan twaalfduizend toegevoegd. Er was geen eten genoeg, er waren niet genoeg slaappleaatsen. Voor de barakken waarin tezamen in die tijd vermoedelijk slechts ca. 5 000 ledikanten aanwezig waren (de 19 000, waartoe eind '41 besloten was, zijn er nooit aanwezig geweest), kwam het tot grote opstoppingen. ‘Daar komt reeds’, aldus in zijn herinneringen de Amsterdamse kleermaker Coen Rood,

‘de marechaussee die . . . dienst doet als politie en sommeert ons naar binnen te gaan. Wanneer dit niet gaat, haalt hij de gummistok te voorschijn en begint daar onze ruggen mee te bewerken. Dit helpt, want nu zijn ook wij hardhandiger op gaan treden en boksen ons naar binnen. Er zijn in deze barak minstens vierduizend man samengedreven, die door de marechaussee en de OD steeds heen en weer worden gejaagd, waarom, ja dat weet niemand.’¹

De meesten van die ruim twaalfduizend nieuwelingen waren per trein in Hooghalen aangekomen – de weg vandaar naar Westerbork lag bezaaid met koffers en bundels die men niet langer had kunnen dragen. Veel werd gestolen, ook in het kamp. ‘Wij beleven hier’, noteerde het al geciteerde lid van de *Fliegende Kolonne* in zijn dagboek, ‘de grootste desorganisatie die maar mogelijk is . . . De mensen voelen zich volstrekt hulpeloos en verlaten . . . En wij staan er bij en willen helpen. Je kunt net zo goed proberen, de Zuiderzee met een zeepdoosje leeg te scheppen.’²

Op maandag 5 oktober werden ca. zeventienhonderd Joden, die persoon voor persoon op de gebruikelijke wijze geregistreerd waren, door de marechaussee naar de in Hooghalen gereedstaande deportatietrein gedreven, de 23ste al. De trein was langer dan gewoonlijk (de *Deutsche Reichsbahn* was er kennelijk van verwittigd dat grote transporten uit Westerbork op komst waren) – er konden, werd in Hooghalen gemeend, tweeduizend mensen in gepropt worden. Dischner werd er van in kennis gesteld. Die ochtend waren in Westerbork ca. driehonderd vrouwen en kinderen uit Amsterdam aangekomen die daar pas in de loop van zaterdag uit hun woningen gehaald waren, sommigen zo haastig dat ze nog op pantoffels liepen en een zomerjurk aan hadden, allen in de hoop dat zij in Westerbork althans met hun uit de werkkampen opgehaalde man of vader herenigd zouden worden. Niets daarvan.

¹ C. Rood: ‘Herinneringen’, p. 7. ² Aangehaald in J. Presser: *Ondergang*, dl. II, p. 299–300.

GEDEPORTEERDE JODEN

Dischner gaf bevel, de driehonderd snel te registreren, en toen dat geschied was, kwam zijn tweede bevel: het kamp uit! Toen nu bleek dat men naar Hooghalen moest teruglopen, werd er gegild en werd ook verzet geboden: enkele vrouwen snelden weer naar het kamp. Dischner sloeg met een rijzweep op de overblijvende menigte in en ook enkele marechaussees gingen trappen en duwen. Zo werd de stoet van jammerende, wanhopige vrouwen en huilende kinderen naar de trein gedreven. Dichtbij het station werkte een aantal Joden uit Westerbork aan een wegverbetering, onder hen ook enkele Amsterdammers die op vrijdag uit de werkkampen Westerbork binnengevoerd waren; sommigen hunner zagen daar plotseling hun vrouwen en kinderen weggevoerd worden. Zij doorbraken de afzetting, ze wilden mee – het kan Dischner slechts aangenaam zijn geweest. Zo vol werden tenslotte de wagons dat een deel van de bagage door de *Fliegende Kolonne* uit de trein gegooid werd. ‘Na het vertrek’, aldus de *FK*-man in zijn dagboek,

‘was de gehele weg waarlangs de trein gestaan had, bezaaid met koffers, rugzakken, kinderwagens en andere voorwerpen. Wij waren blij (het is gemeen dit te zeggen, maar ik ben van plan om alles precies op te tekenen) toen de trein eindelijk weg was, want dat was teveel zelfs voor onze stalen zenuwen. Een gewoon transport raakt ons nauwelijks meer, dit was echter iets veel ergers.’¹

Dischners dagen waren geteld. De man had nog steeds niet begrepen dat methoden die bij de Duitse bezetter in het *Generalgouvernement* schering en inslag waren, in Nederland ontactisch geacht werden. Hij verdween, en op 12 oktober '42 nam, gelijk reeds vermeld, Gemmeker, beter: *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker, de teugels van Westerbork in handen – hij zou tonen dat hij bij uitstek de capaciteiten had om Schlesinger en zijn staf te mennen op een wijze die precies bij het beleid van het *Reichskommissariat* paste.

★

Gemmeker was in 1907 in Düsseldorf geboren. Twintig jaar oud, had hij zich voor de politie aangemeld. In '35 had hij een administratieve functie gekregen bij de *Gestapo* – hij was toen nog niet eens lid van de *NSDAP* of van de

¹ A.v., p. 301.

SS, maar hij gold kennelijk als betrouwbaar. In augustus '40 kreeg hij een functie in Den Haag: *Personalreferent* bij de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, en een kleine twee jaar later, in juni '42, werd hij, gelijk reeds in hoofdstuk 3 aangestipt, *Kommandant* van het gijzelaarskamp 'Beekvliet' in Gestel. Hoe een der gijzelaars, de journalist R. Peereboom, hem zag, vermeldden wij ook al: 'een slaaf, een benauwd handlangertje: hij kan niet eens keffen en *schmauzen*.' Was Gemmeker in 'Beekvliet' inderdaad 'benauwd' voor de gijzelaars geweest? In Westerbork behoefde hij dat niet te zijn voor de Joden, en dat hij zelden kefferig optrad (hij kòn het wel!), bood voor de bezetter alleen maar voordelen. Esther Hillesum, dochter van de Joodse rector van het Hilversums gymnasium (wij komen op haar twee treffende 'brieven' uit Westerbork nog terug), ontging het overigens niet dat Gemmeker zich martialer voordeed dan hij was: 'hij heeft iets in zijn type', schreef zij, 'dat het midden houdt tussen een verzorgde kappersbediende en de stamgast van een artiestenkroeg. Maar de verbetering en de *geforceerde*' (wij cursiveren) 'stramheid overwegen.'¹

Gemmeker stelde er een eer in, het *Durchgangslager* Westerbork perfect, d.w.z. zonder wrijving, zonder incidenten, geruisloos als het ware, te doen functioneren. Hij was er de keurige, ietwat artistiek *angehauchte* SS-officier die zonder stemverheffing, maar daardoor des te beslist, aan Schlesinger zijn orders gaf. Schlesingers persoonlijkheid was veel krachtiger dan de zijne, maar Schlesinger was een Jood, en in de omstandigheden van Westerbork een slaaf – *SS-Obersturmführer* Gemmeker was de *Lagerkommandant* en in diezelfde omstandigheden de absolute heerser. Zo deed hij zich ook voor: pratend met deze en gene onder Schlesingers *Dienstleiter*, even op het perron in Westerbork (na begin november dus), terwijl zijn hond om hem heen dartelde, een kijkje nemend bij het zoveelste transport, rustig beslissingen treffend over de allerlaatste twijfelgevallen die hem daar voorgelegd werden, dan weer, als de trein vertrokken was, terugkerend naar de *Kommandantur* waar koffie en cognac op hem stonden te wachten – ach, hij had een leven als een vorst. Met zijn secretaresse en geliefde, Elisabeth Helena Hassel (Gemmeker was in die tijd bezig van zijn tweede echtgenote te scheiden), bewoonde hij een riante nieuwe villa vlak bij de ingang van het kamp (in drie andere villa's woonden de paar SS'ers die zijn staf vormden), hij had Joods dienstpersoneel, hij genoot van alles wat het kamp hem te bieden had, tot eersterangs cabaret-uitvoeringen toe, hij had een rustig en afwisselend

¹ E. Hillesum: *Twee brieven uit Westerbork* (1962), p. 70 (illegale uitgave, p. 37).

bestaan en hij hoefde zich met het kamp zelf nauwelijks bezig te houden: dat wist hij bij Schlesinger en zijn *Dienstleiter* in capabele en vooral gewillige handen. Slechts zelden greep hij persoonlijk in en gelastte hij dat een bepaalde Jood of Jodin die zich brutaal had uitgelaten of van wie hem een overtreding gerapporteerd was, onmiddellijk op de lijst voor het volgende transport geplaatst moest worden waarvan hij de samenstelling verder graag aan Schlesinger en zijn staf overliet – nòg zeldzamer waren de gelegenheden waarbij hij, menend niet met voldoende eerbied behandeld te zijn, zijn rijzweep gebruikte. Want hij eiste absolute gehoorzaamheid, en gehoorzaam werd hij. De macht van de bezetter stond achter hem.

Heeft Gemmeker geweten wat het lot van de onder zijn directe supervisie gedeporteerde Joden was? Heeft hij geweten dat er in Auschwitz en Sobibor gaskamers waren? Hij heeft het ontkend (daarbij zelfs beweerend dat hij nooit van Sobibor gehoord had) en noch de Nederlandse, noch de Duitse justitie heeft het tegendeel kunnen bewijzen. Maar is het wel aannemelijk dat nooit iets tot hem doorgedrongen is van wat menig lid van de *Begleitmannschaften* der *Ordnungspolizei* die 65 treintransporten in Auschwitz aan de SS overdroegen, ter plaatse moet hebben opgepikt: dat de Joden er vergast en dat hun lijken er verbrand werden (men kon het *ruiken*)? Is het wel plausibel dat Gemmeker bijna vijf maanden lang 19 treintransporten met meer dan vier-en-dertigduizend Joden naar Sobibor heeft laten vertrekken, zonder ooit te informeren wat de bestemming van al die treinen was? Wij menen van niet. Het is een beginsel van de rechtspraak dat de rechter slechts een veroordeling mag uitspreken wanneer zijn overtuiging naar strikte bewijsregels is gevormd, zodat twijfel steeds in het voordeel van de beklagde uitgelegd wordt – wij menen als historicus iets meer vrijheid te hebben en leggen hier dan ook als onze overtuiging vast (wij komen nog op dit punt terug) dat Gemmeker wel degelijk geweten heeft wat de *Endlösung* inhield. Maar zou hij minder schuldig zijn als hij het *niet* zou hebben geweten? Ons inziens slechts in beperkte mate: hij die keer op keer zag hoe ouden van dagen die diep in de tachtig of zelfs in de negentig waren, kreupelen, mismaakten en blinden moeizaam de wagons van de deportatietrein bestegen, hij die er verlamden, doodzieke kinderen en doodzieke volwassenen op brancards in naar binnen zag dragen – hij moet op zijn minst beseft hebben dat al die mensen, althans duizenden hunner, hun ondergang tegemoet gingen. Hij heeft, voorzover bekend, aan zijn superieuren nimmer kritische vragen gesteld, hij heeft niet geprotesteerd, hij is voor geen enkele groep Joden ooit opgekomen – hij heeft zijn werk simpelweg voortgezet.

Zo ingenomen was hij in '43 met wat in Westerbork onder zijn leiding gepresteerd was, dat hij door Joodse cineasten een film van het gehele kamp,

aankomst- en deportatie-transporten inclusief, liet vervaardigen. Hij verwierf in '44 het *Kriegsverdienstkreuz mit Schwertern*; die onderscheiding is hem, naar Nazi-maatstaven, terecht verleend: want onder de bescherming eerst van een compagnie van het *SS-Wachbataillon* en van de Nederlandse marechaussee, van eind '42 af louter van die marechaussee, en van midden '44 af van een compagnie van het Politiebataljon Amsterdam, heeft Gemmeker, samen met niet veel meer dan een handvol andere *SS*'ers, leiding gegeven aan een deportatie-machinerie waarin Schlesinger, zijn *Dienstleiter* en een groot aantal lager geplaatste Joodse helpers vitale assistentie verleenden bij het selecteren en ordelijk op transport stellen van meer dan honderdduizend andere Joden.

★

Westerbork verschilde in zoverre van het *Judendurchgangslager* Vught, van het kamp Vught en van de overige Duitse concentratiekampen dat de gevangenen (want gevangenen waren zij) de 'kamp-*SS*'ers', als wij die term hier mogen herhalen, maar zelden te zien kregen. In herinneringen van oud-gevangenen komt men herhaaldelijk Gemmeker (en *Frau* Hassel) tegen, maar zelden een andere *SS*'er. Die waren er wél: leden van Gemmekers kleine staf (wij weten niet eens, hoeveel leden die staf telde), maar zij vertoonden zich blijkbaar maar weinig in het kamp, vermoedelijk met uitzondering van de man die Gemmeker krachtens zijn functie vergezelde: zijn adjudant. Er waren, ook na het aan kapitein Schol verleende ontslag, nog wel enkele niet-Joodse Nederlanders in het kamp werkzaam: afgezien van de 'foute' roofploeg van Lippmann-Rosenthal (Sarphatistraat) en enkele distributie-ambtenaren (daarover straks meer), een hoofd van de landbouw, een chef-boekhouder, een chef-kok, een magazijnchef, enkele typistes en telefonistes en, later, leiders van diverse werkplaatsen, maar nagenoeg al het organisatorische werk werd door de Joodse staf van het kamp verricht.

Bewaakt werd het kamp aanvankelijk door militairen van het *SS-Wachbataillon*. Zij bleven ca. een half jaar ter plaatse, in die tijd geassisteerd door een afdeling van de marechaussee. Die marechaussees waren voornamelijk uit Friesland, Groningen en Drente afkomstig; zij werden telkens voor twee maanden in Westerbork gedetacheerd (ze waren dan, evenals trouwens de compagnie van het *SS-Wachbataillon*, ondergebracht in een voormalig werkverschaffingskamp dat een kwartier lopen van Westerbork lag) – wij zien dat rouleringssysteem als een aanwijzing dat de bezetter vreesde dat die marechaussees, bleven zij langer ter plaatse, relaties met de kampbevol-

king van Westerbork zouden aanknopen die onwenselijk geacht werden. Het zegt intussen veel dat de militairen van het *SS-Wachbataillon* na ca. een half jaar teruggetrokken werden en dat marechaussees hun taak overnamen: nadien waren dus ook de wachttorens om het kamp door marechaussees bemand. Onder hen bevonden zich 'fouten' en dienstkloppers, maar 'het grootste gedeelte', zo noteerde de journalist Philip Mechanicus begin juni '43, was 'goedgezind en mild'¹; eind juni schreef hij over 'marechaussees die er bars en streng uitzien, maar zachtmoedig zijn in hun optreden, blijk geven van deernis met de gevangen Joden, van afkeer van de speciale functie, die hun door een dwingende macht is opgelegd.'² Het feit dat het detachement marechaussee per 1 juni '44 vervangen werd door een compagnie van liet hoofdzakelijk uit 'Schalkhaarders' bestaande Politiebataljon Amsterdam, dient men ons inziens als een aanwijzing te zien dat de bezetter op dat moment in de Schalkhaarders meer vertrouwen had dan in de marechaussees. Inderdaad, verscheidene marechaussees hadden toen Joden hulp verleend bij het ontvluchten.

Er zijn in totaal tweehonderdtien Joden uit Westerbork gevlucht: honderddrie-en-vijftig in de periode juli '42-september '43, zeven-en-vijftig nadien. Daarmee bedoelen wij dan Joden die het kamp binnengevoerd waren om gedeporteerd te worden. Er waren anderen die, bijvoorbeeld in opdracht van de Joodse Raad, in het kamp werkzaam waren en dan van tijd tot tijd naar hun woonplaats konden terugkeren: zij konden, als zij dat wensten, wegblijven en dat deden verscheidene (hoevelen, weten wij niet). Dat wegblijven of anderszins het kamp verlaten was voor dergelijke 'functionarissen' niet zo moeilijk: zij bezaten nog hun geld en hun distributiebescheiden, maar aan allen die ter deportatie Westerbork waren binnengevoerd, werden het geld en de distributiebescheiden onmiddellijk ontnomen. Vlucht was dus nauwelijks mogelijk als men geen adres had of spoedig een adres vertrouwde te vinden, waar men hulp zou ontvangen. Dat veruit de meeste volwassenen niet tot een vluchtpoging besloten, is begrijpelijk: zij waren getrouwd, zij hadden kinderen bij zich. Geen enkele vluchtpoging is dan ook, voorzover ons bekend, ooit door een gezin ondernomen – wie dat wèl deden, waren in de regel jonge mensen of oudere alleenstaanden.

Los van de problemen die de vlucht op zichzelf al met zich bracht, was er daarbij het probleem van de represailles.

Op 11 februari '43 (er waren toen van midden juli '42 af in totaal acht-en-zestig Joden gevlucht, van wie elf op de 8ste februari) bepaalde Gemmecker

¹ Ph. Mechanicus: *In dépôt*, p. 33. ² A.v., p. 50.

bij zijn *Lagerbefehl* Nr. 5 dat, als een vlucht gelukte, tien bewoners van de barak waarin de vluchteling gehuisvest was geweest, op 'straftransport' gesteld zouden worden. Dat betekende dat die tien dan onmiddellijk opgesloten zouden worden in een van de z.g. strafbarakken (barakken waarin ook de gepakte onderduikers terechtwamen) en dat zij met het eerstvolgend deportatie-transport naar het oosten zouden verdwijnen, zulks met de aanduiding (zij stonden dan op een aparte lijst die met de complete naamlijst van het transport meeging) dat zij 'strafgevallenen' waren; algemeen werd aangenomen dat die strafgevallenen na aankomst in 'Polen' harder behandeld zouden worden.

Gemmeker beweerde na de oorlog dat hij niet meer dan één keer de bedoelde represaille zou hebben gelast. Dat was ver bezijden de waarheid. Wel gingen lang niet na elke geslaagde ontvluchting tien personen (of een veelvoud van tien) op straftransport, maar van tijd tot tijd werd het dreigement wel degelijk uitgevoerd (het zou anders ook al zijn kracht verloren hebben), zo eind maart '43 toen een eerste groep Joodse *Schutzhäftlinge* uit Vught Westerbork binnengevoerd was, vervuild, uitgehongerd, onder de luizen en velen overdekt met wonden welke door hondenbeten veroorzaakt waren. Die *Schutzhäftlinge* werden in een aparte barak ondergebracht en daar zo goed mogelijk verzorgd. Velen hunner waren ziek, hetgeen in Westerbork betekende dat men niet op transport ging. In de nacht voor er weer een deportatietrein zou vertrekken, ontvluchtten twee *Schutzhäftlinge* uit de betrokken barak. Woedend stormde Gemmeker naar binnen. 'Ik heb', aldus de barakleider, 'met eigen ogen gezien dat hij persoonlijk enige ziek in de barak liggende mensen uit de bedden sleurde en aanwees voor transport. Door andere SS-personeel' (leden van Gemmekers staf) 'en Ordedienst-mensen' (Joden dus) 'zijn de ongelukkigen' (twintig in totaal) 'zo in hun pyama naar de trein . . . gebracht.'¹ Bij één gelegenheid, 24 augustus '43, liet Gemmeker na een notabene mislukte vluchtpoging van slechts één jongeman zelfs vijftig Joden als 'strafgevallenen' vertrekken.

Men kan zich indenken dat het represaille-dreigement er veel Joden van weerhouden heeft te vluchten. Het gewetensprobleem was niet gering. Begin juni '43 liep een Joodse jongeman uit Leiden, mr. R. A. Levisson, er in Westerbork, schreef hij later, 'zeker een dag' mee rond – hij kwam er niet uit en legde het probleem aan een oom voor, 'een wijs en intens gelovig man'; deze zag kennelijk de toekomst welke de gedeporteerden in 'Polen' wachtte, somber in. 'Hij antwoordde direct met een zin uit *Prediker*: 'Beter

¹ Boom, subcomm. Drente: p.v. inz. A. K. Gemmeker, p. 137 (getuige M. K. Löwenberg).

GEDEPORTEERDE JODEN

is een levende hond dan een dode leeuw.¹ Begin januari '44 kwam Levisson als Engelandvaarder in Londen aan.

Slechts van weinig ontvluchtelingen kennen wij bijzonderheden. Uit die bijzonderheden blijkt dat sommigen in een donkere nacht zich onder het prikkeldraad doorgroeven, anderen zich verstopten wanneer zij buiten het kamp bijvoorbeeld op het land moesten werken – daarbij werden zij door marechaussees bewaakt, maar er was begin februari '43 onder die marechaussees één (een opperwachtmeester die de bij de ingang van het kamp geplaatste politiepost bemande) die zich als een felle antisemiet voordeed maar, als hij de groep tellen moest welke voor werk het kamp verliet, telkens een cijfer riep en opschreef dat twee of drie te laag was, zodat hij twee of drie Joden de gelegenheid gaf te vluchten zonder dat zulks bij terugkomst van de groep in het kamp onmiddellijk ontdekt zou worden. Soms kwamen Joden het kamp uit door zich te verbergen in vrachtauto's die goederen waren komen afleveren; de Joodse acteur Rob de Vries, lid van de illegale groep 'Fiat Libertas', wist eens de machinist van een trein die Westerbork moest binnerrijden, over te halen dicht bij het kamp zijn plaats af te staan – op diezelfde locomotief smokkelde de Vries zijn vriendin het kamp uit. Een aantal andere Joden kwam het kamp uit doordat zij in een lorrie of in een jutezak, z.g. als lijk, naar het buiten het prikkeldraad gelegen kleine crematorium gebracht werden – daar werden zij dan opgevangen door iemand die een vals persoonsbewijs en geld bij zich had (die ontvluchtelingen waren voorbereid door G. van Reemst-de Vries die, gepakt wegens illegaal werk, eind '42 als 'strafgeval' Westerbork binnengevoerd was en in de zomer van '43 zelf het kamp wist te verlaten). In de periode herfst '43–maart '44 slaagde voorts de groep Westerbeek (de groep die talrijke z.g. Palestina-pioniers naar Spanje wist over te brengen) er in, enkele tientallen Joden uit Westerbork te bevrijden, hoofdzakelijk doordat de groep hun nagemaakte papieren in handen speelde waardoor zij buiten het kamp kwamen; daar werden zij dan door personen die extra fietsen bij zich hadden, opgewacht en onmiddellijk naar onderduikadressen gebracht.

Twee of drie keer hebben illegale groepen plannen beraamd voor de ontvluchting van grote groepen Joden tegelijk – al die plannen zijn door verschillende oorzaken niet tot uitvoering gekomen. Het is bij tweehonderdtien ontvluchtelingen gebleven. Op meer dan honderdduizend gedeporteerden vormen zij slechts een zeer bescheiden percentage: minieme haperingen van een gestadig doorwerkende deportatie-machinerie.

¹ R. A. Levisson: 'Verslag' (z.j.), p. 7 (Doc II-217, a-19).

DE 'STAMMLISTE'

★

'*Power corrupts, absolute power corrupts absolutely*', aldus de Engelse staatsman Lord Acton. De Joodse kampstaf van Westerbork was in zijn relatie met Gemmeker en de overige SS'ers van alle macht verstoken, maar ten opzichte van die Joden die het kamp binnengevoerd waren en zich niet op bepaalde uitsluitingsgronden konden beroepen (Joden dus die, zoals dat heette, '*transportfrei*' waren: vrij voor transport), was zijn macht totaal: zich houdend aan het door Gemmeker genoemde cijfer bepaalde die staf wie wel, wie niet met het eerstvolgend transport mee zouden gaan. Over de 'speciale groepen' (in het algemeen de groepen van welke wij in de aanhef van dit hoofdstuk vermeldden dat zij naar Theresienstadt of Bergen-Belsen gedeporteerd werden) had de Joodse kampstaf geen zeggenschap: wat met de leden van die groepen geschiedde, was zaak van *IV B 4*-Den Haag. Deze instantie had ook goedgevonden dat in Westerbork een *Stammliste* opgesteld werd met daarop de namen van allen die aan het kamp intern leiding gaven of er andere belangrijke werkzaamheden verrichtten; in de regel betekende zulks dat de naaste familierelaties van de betrokkenen (echtgenoten, kinderen, ouders) óók op de *Stammliste* geplaatst mochten worden. In '42 en '43 was het de bedoeling van de bezetter, die hele *Stamm-Mannschaft* na gedane arbeid naar Theresienstadt te deporteren, maar toen in september '44 de laatste deportatietreinen naar Auschwitz, Theresienstadt en Bergen-Belsen vertrokken waren, werd aanvaard dat diegenen die zich toen nog in Westerbork bevonden (ca. zeshonderd personen, onder wie een deel van hen wier namen oorspronkelijk op de *Stammliste* voorkwamen), in Westerbork bleven; zij zijn daar samen met ruim driehonderd na september '44 gegrepen en Westerbork binnengevoerde Joden in april '45 bevrijd.¹

Uit deze situatie vloede voort dat wie op de *Stammliste* geplaatst was, met hand en tand die plaats verdedigde; dat tallozen hemel en aarde bewogen om óók op de *Stammliste* geplaatst te worden, d.w.z. een functie in het kamp te krijgen, al was het maar als lid van de *Fliegende Kolonne* of van de Ordedienst (de 'kamppolitie'); dat anderen hun uiterste best deden om, toen eenmaal van de lente van '43 af bepaalde 'bedrijven' in Westerbork opgericht werden, als werkracht te worden aangenomen²; en dat bij elk transport diegenen

¹ Op die bevrijdingsdag (12 april '45) waren in Westerbork negenhonderdachttien Joden aanwezig. ² De volgende bedrijven zijn ons uit Westerbork bekend: een lompen-sorteerderij, een naai-atelier, een atelier voor het vervaardigen van 'nieuwe' schoenen (uit oude die gesloopt werden), een bedrijf voor het sorteren van erwten

die vreesden er voor aangewezen te worden, zo enigszins mogelijk contact zochten met de Joodse machthebbers die de samenstelling van het transport bepaalden. Deze situatie en de allesbeheersende angst om naar 'Polen' gezonden te worden, leidden onvermijdelijk tot corruptie. In de visie van elke *Transportfreie* waren Schlesinger en zijn *Dienstleiter* meesters zo al niet over leven en dood dan toch over blijven en gedeporteerd worden. Zijn er Joodse functionarissen geweest die zich hebben laten omkopen met geld, met juwelen, met beloften dat men hun later hoge beloningen zou uitbetalen? Het is mogelijk, zelfs waarschijnlijk, maar bewijzen ontbreken. Het aannemen van wat men 'kleine geschenken' zou kunnen noemen (dingen die van thuis meeegenomen waren: een fles cognac, een flesje parfum, 'echte' koffie, 'echte' thee, delicatessen), kwam, schijnt het, vaak voor, en niet zeldzaam waren ook de gevallen waarin vrouwen en meisjes bereid waren, met een van de *Dienstleiter* of successievelijk met verscheidenen (dezen hadden allen een van de tweehonderd woninkjes tot hun beschikking) de nacht door te brengen of zich met hen af te zonderen, tegen de gebruikelijke 'betaling': minstens vrijstelling van transport gedurende enige tijd, zo mogelijk plaatsing op de *Stannliste* of handhaving daarop – dat was dan een bescherming die zich ook tot de allernaaste relaties van de betrokken vrouw of het betrokken meisje uitstrekte. Van één *Dienstleiter* is bekend dat hij vrouwen en meisjes die hem aantrekkelijk leken, trachtte te dwingen tot sexueel contact waarbij hij vrijstelling van transport beloofde.

Aanvankelijk had de Joodse Raad een eigen vertegenwoordiging in Westerbork, en het sprak vanzelf dat Cohen en Asscher en hun Amsterdamse apparaat via die vertegenwoordiging zoveel mogelijk invloed in Westerbork trachtten te verkrijgen, ja de topfiguren van de Joodse Raad achtten het

en bonen, een atelier voor het bewerken van afval (er werden o.m. batterijen gesloopt) en een metaalsloperij (daar werden, precies als in het concentratiekamp Vught, Geallieerde of onherstelbaar beschadigde Duitse vliegtuigen gesloopt). Westerbork had voorts een vrij groot *Kommando* dat overdag buiten het kamp werkzaam was op land- en tuinbouwgronden (32 ha) waarop een deel van het voedsel geteeld werd dat het kamp nodig had. De rijksbureaus van handel en nijverheid die met de werkzaamheden van de bovengenoemde bedrijven te maken hadden (bijvoorbeeld doordat zij vergunningen moesten afgeven om voorraden afvalstoffen naar het kamp te dirigeren), hebben zich over het algemeen ingespannen om zoveel mogelijk hulp te bieden: ieder die er van wist, hoopte dat diegenen die in de bedrijven werkten, niet gedeporteerd zouden worden. In de regel is in die bedrijven overigens zeer langzaam gewerkt. Pogingen om in Westerbork een diamantbedrijf te vestigen (ze waren in Vught mislukt), zijn niet van de grond gekomen.

eigenlijk absurd dat, waar hún de leiding over de in Nederland wonende Joden toevertrouwd was, zij niet óók hun gezag konden uitoefenen in die kleine Joodse enclave Westerbork. Daar kwam nog iets bij. In de leiding van Westerbork domineerden *Duitse* Joden – waarom niet Nederlandse? Gemmeker evenwel die over Schlesinger en zijn *Dienstleiter* alleszins tevreden was, had geen enkele behoefte aan inmenging van ‘Amsterdam’; begin ’43 werd de vertegenwoordiging van de Joodse Raad opgeheven (er bleven wèl enkele functionarissen werkzaam die er oorspronkelijk door de Joodse Raad gedetacheerd waren) en nadien werden alle kwesties die contact met ‘Amsterdam’ vergden, behandeld door vier Duitse Joden die tezamen de ‘Contact-Commissie’ vormden (in het kamp sprak men spoedig, en veelzeggend, van de ‘Cognac-Commissie’).

Belangrijker dan deze commissie waren Schlesinger en de *Dienstleiter* – eigenlijk zouden wij moeten zeggen: Schlesinger en de overige *Dienstleiter*. Schlesinger was namelijk, al was hij aanvankelijk niet hun superieur, van meet af aan *Dienstleiter* van het veruit belangrijkste z.g. *Dienstbereich*: de administratie waar de transportlijsten samengesteld werden. Pas in augustus ’43 mocht hij zich de titel ‘*Erster Dienstleiter*’ aanmeten; in feite had hij die functie van juli ’42 af bekleed. Hij was de baas. In juli ’43 beschreef Mechanicus (die toen al bijna acht maanden in Westerbork verbleef) hem als een ‘zwaargebouwde, vierkante kerel, kogelronde kop met smal toelopend, kaal voorhoofd, sensueel gezicht, rode lippen, fosforiserende ogen. Dictatortype: hij heft de arm driftig gestrekt recht vooruit als groet.’¹

Merkwaardig (en tekenend!) is het, dat Gemmekers *Lagerkommandantur* en alle *Dienstbereiche* op papier één geheel vormden: de *Lagerkommandantur* was *Dienstbereich I* en daarbij sloten de overige *Dienstbereiche* aan: *II* de administratie (met de *Antragstelle*: het bureau dat bijvoorbeeld naging of men bij een van de voor Theresienstadt of Bergen-Belsen bestemde groepen ingedeeld kon worden of ten onrechte het kamp binnengevoerd was – dat leidde dan tot verzoekschriften aan Gemmeker); *III* de Ordedienst en de *Fliegende Kolonne*; *IV* de medische dienst; *V* de binnendienst (o.m. verdeling van binnenkomenden over de barakken); *VI* de buitendienst (boerderij, tuinderij); *VII* de bouwtechnische dienst; *VIII* de reparatiebedrijven; *IX* de keuken; *X* de sociale dienst (hulp aan vertrekkenden); *XI* de ‘vrouwendienst’ (vorming van de keuken-*Kommandos* en dergelijke) en *XII* de ‘industriële’ bedrijven.

Presser heeft in deel II van *Ondergang* (in het gedeelte over Westerbork in

¹ Ph. Mechanicus: *In dépôt*, p. 78.

GEDEPORTEERDE JODEN

hoofdstuk 7, paragraaf 'Organisatie') een nogal uitgebreide beschrijving van deze *Dienstbereiche* gegeven waarnaar wij verwijzen; op verschillende van hun werkzaamheden komen wij nog terug – hier willen wij ons tot de opmerking beperken dat de Joodse kampeiding er kennelijk naar gestreefd heeft, zoveel mogelijk Joden een functie (of functie-tje) te verschaffen (Gemmecker had er geen bezwaar tegen); overigens willen wij slechts het volgende vermelden.

De taken van Ordedienst en *Fliegende Kolonne* bleken hier en daar al uit het voorafgaande; wij voegen toe dat de in groene overalls geklede Ordedienst (de *Fliegende Kolonne* had bruine aan) o.m. de strafbarakken bewaakte en er bij elk transport op toezag dat niemand ontsnapte. Die OD begon klein: een man of twintig in juli '42, maar in april '43 waren het er meer dan honderdtachtig (de *Fliegende Kolonne* telde gemiddeld een man of honderd). *Dienstleiter* van III was een oud-officier uit het Oostenrijkse leger, Arthur Pisk – het vermogen tot keffen en *schnauzen* dat dan wellicht bij Gemmecker maar zwak aanwezig was, was bij Pisk rijk ontwikkeld: ook hij was een kleine dictator in zijn optreden. Hij wist precies wie hij in zijn twee korpsen moest opnemen van welke de Ordedienst een taak had die hardheid vergde. 'Een gedeelte van de OD'ers', aldus weer Mechanicus,

'Duitsers en Nederlanders, is getrokken uit de heffe der Joden, ruwe, grove kerels, zonder beschaving, zonder gevoel, zonder mededogen; die slechts leven voor de sigaret en het gemakkelijke avontuurtje met vrouwelijke soortgenoten. Zij dragen, evenals de *Grüne Polizei*, groene uniformen en hoge kaplaarzen. Zij vinden voor hun botte manieren een voorbeeld in die van hun Duitse collega's, die kwistig met de vuist en snel en hard met de kaplaars zijn. De Joden in het kamp duiden hen aan met: de Joodse SS. Zij zijn gehaat als de pest, men zou menigeen hunner levend kunnen villen, als men zou durven.'¹

Dr. F. Spanier, *Dienstleiter IV* (medische dienst), kwam evenals Gemmecker uit Düsseldorf, 'Zij waren', aldus de arts E. A. Cohen die, totdat hij naar Auschwitz gedeporteerd werd, onder Spanier gewerkt heeft,

'goede bekenden en Spaniers macht was absoluut. Als hij een handtekening zette dat iemand niet *transportfähig* was, ging deze persoon beslist niet weg², maar omgekeerd was dit ook het geval, had hij het ook in zijn macht mensen weg

¹ A.v., p. 22. ² Daar waren uitzonderingen op: men denke aan de zieken onder de *Schutzhäftlinge* uit Vught. Wij zullen nog van meer uitzonderingen melding maken.

te werken. . . Ik weet niet of hij het vroeger goed heeft gehad, maar hier droeg hij de mooiste kleren, kreeg het beste eten en had vrouwen te kust en te keur. Hij was een goed arts . . . Heel veel mensen zullen goed en heel velen zullen kwaad van hem vertellen. Hij is een mens die zijn vriendinnen heeft beschermd en gediplomeerde krachten op transport heeft gesteld. Hij kon verschrikkelijk hardvochtig zijn en heel weck.’¹

Schlesinger, Pisk, Spanier – drie *Dienstleiter* (de drie belangrijkste), drie ‘Duitse’ Joden (Pisk kwam uit Oostenrijk) en er waren er onder de *Dienstleiter* meer. Wel te verstaan: er waren onder hen en de overige hogere functionarissen van Westerbork ook Nederlandse Joden, ‘niets beter’, aldus dr. J. Melkman, ‘dan hun Duitse collega’s, noch bij het samenstellen van de transporten, noch in de soms verkwistende en stuitende leefwijze’,² maar dat nam niet weg dat de meeste machtsposities in handen van Duitse Joden waren en dat het wel voorkwam dat wie zich negatief over hen uitliet, prompt zijn bescherming (en die van zijn gezin) verloor en op transport gesteld werd.³ ‘De Duitse Joden’, schreef Mechanicus,

‘spelen hier de baas, precies zoals de Duitse Ariërs gewend zijn de baas te spelen daar waar zij komen. Zij menen dat zij daar recht op hebben. Velen stellen hun Nederlandse rasgenoten de vraag: wat hebt *gij* u eigenlijk van *ons* aangetrokken . . . toen wij hier door het lot werden neergesmaakt . . . ? Zij richten tot hen het verwijt: *gij zijt tekortgeschoten in uw mensenplicht.*’⁴

Daaraan valt nog wel iets toe te voegen, nl. dat de Nederlandse Joden die van de Joodse Raad deel uitmaakten, de numeriek geenszins onbelangrijke Duits-Joodse groep (bijna een tiende van alle bedreigde *Volljuden*) geen enkele stem in de Raad gegeven hadden; dat de Raad, toen hij eind februari ’42 van de bezetter vernomen had dat deze voornemens was, alle Joden van

¹ ‘Verslag van mededelingen van E. A. Cohen’, II, p. 7. ² J. Melkman in *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 21 mei 1965, p. 5. ³ E. A. Cohen ‘woonde’ met zijn vrouw en zoontje samen met een Duits-Joodse arts in het voorkamertje van een van de woninkjes in Westerbork. Die Duits-Joodse arts was een hinderlijk punctuele man. ‘Jij bent een typisch Duitse Jood’, zei Cohens vrouw hem eens. ‘Alles moet bij jou geregeld zijn, want anders ben je in paniek.’ De uitlating werd aan Spanier overgebracht die meende dat Cohens vrouw ‘de Duitse Joden beledigd’ had; ‘vanaf dit moment’, zei Spanier tegen Cohen, ‘is mijn bescherming voor jou afgelopen.’ (E. A. Cohen: *De afgrond*, p. 44-45).

Het gezin Cohen werd kort nadien, op 14 september ’43, naar Auschwitz gedeporteerd waar Cohens vrouw en zoontje onmiddellijk vergast werden.

⁴ Ph. Mechanicus: *In dépôt*, p. 25.

niet-Nederlandse nationaliteit 'naar Westerbork te vervoeren' (en dus te deporteren),¹ daaromtrent geen enkel bericht gegeven had aan wie dan ook van de betrokkenen, en dat hij er zich bij had neergelegd dat in de eerste transporten uit Amsterdam vooral Duitse Joden, onder hen veel jongeren, opgenomen waren. Hoe dat zij, de animositeit in Westerbork tegen de Duitse Joden was groot: ze commandeerden teveel. 'Het euvel', aldus Mechanicus,

'schuilt in hoofdzaak bij het ondergeschikte personeel, bij barakkenleiders, portiers, keukenbazen, bedrijfsleiders – mannen van wie de meesten voor het eerst in hun leven iets te zeggen hebben gekregen, deel nemen aan de macht en daarvan een apert misbruik maken.'²

Was het alleen een kwestie van wijze van optreden? Zeker niet: wie in Westerbork was, constateerde dat er naar verhouding veel meer Duitse dan Nederlandse Joden aanwezig waren, begin augustus '43 (kort voor het einde van de periode van *frequente* deportaties) ca. zesduizend Nederlandse en ca. vierduizend Duitse Joden.³ Het was evident dat die Duitse Joden in de eerste plaats zichzelf en de hunnen beschermd hadden. Geen lid en geen functionaris van de Joodse Raad mocht hun dat overigens verwijten: zij hadden hetzelfde gedaan.

Alwie in Westerbork een functie had, was niet alleen in feite ver verheven boven het te deporteren 'plebs', maar *voelde* het veelal ook zo en gedroeg zich dus dienovereenkomstig: gewende aan zijn taak, stompte af (men denke aan wat een lid van de *Fliegende Kolonne* schreef: 'Een gewoon transport raakt ons nauwelijks meer'), werd een gevoelloze machine die louter voortgedreven werd door de drang tot zelfbehoud. Dezulken, aldus een jonge Haagse Jood, I. Spetter (voor wie een korte periode van werkzaamheid in het kamp voldoende was om tot het besluit te komen naar Zwitserland te vluchten⁴),

'stapten als pedante potentaten door het ontzaglijke leed met hoge glimmende

¹ JR: Notulen, 25 febr. 1942, p. 1. ² Ph. Mechanicus: *In dépôt*, p. 29. ³ A.v., p. 121. ⁴ Spetter is samen met zijn vrouw en mijn tweelingbroer en schoonzusje in maart '43 door de Zwitserse grensautoriteiten, als zovelen, niet toegelaten. Deze vier jonge mensen bevonden zich enige tijd later in een groep die via een van de *escape-lines* uit Brussel naar Spanje trok. Er was in de groep een verraadster. De gehele groep werd aan de voet van de Pyreneeën gearresteerd. Alle Joden in de

'KAMP-ARISTOCRATIE'

rijlaarzen, weggedoken in elegante regenjassen . . . Zij maanden de mensen tot rust en spoed aan bij het vertrek, zij voelden zich ingeschakeld bij 'de macht'. Deze groep had het zich in het kamp gemoedelijk gemaakt, er waren hoekjes in de barakken van de damesfunctionarissen die meer op een boudoir leken. Er werden grammofoonplaten gedraaid, het rook er naar parfum, er waren romantische kaarslantaarntjes, terwijl op vijftien meter afstand hun broeders en zusters wachtten op deportatie naar Auschwitz in overvolle zalen, slapend op rugzakken.¹

Een van de leden van die geprivilegieerde Joodse groep, van die 'kamp-aristocratie', voegde begin juli '43 een man die om uitstel van deportatie vroeg, toe: '*Was wollen Sie, Sie sind reines Transportmaterial*', een tweede man die op de transportlijst stond maar aan een maagkwaal leed, kreeg van een andere geprivilegieerde te horen: 'Des te beter voor je, des te eerder ben je dood.'² 'Wij waren ook wel Joden', vertelde na de oorlog E. A. Cohen die meer dan negen maanden lang tot die bevoorrechte groep behoord had, 'maar toch eigenlijk een beetje *Ober-Joden*.' Kwam een transport binnen, dan maakten die '*Ober-Joden*' zich klaar om het te ontvangen: ze kleedden zich netjes aan, rookten sigaretten, 'er werd', aldus Cohen,

'gefirt, er werden afspraakjes gemaakt, de nieuwtjes werden verteld. Wij hadden toch allemaal een stempel! Er kon ons toch niets gebeuren! . . . Als Schlesinger binnenkwam, stond je te buigen; er heerste een Duitse sfeer: het hakkenklappen en *schmeicheln*. Je deed er aan mee en je noemde het 'soepelheid'. Je was verschrikkelijk soepel om te proberen je leven te redden'³ –

daar draaide het gehele bestaan in Westerbork om, en om niets anders. Doodsangst domineerde het kamp en bepaalde de gedragingen van velen.

★

Binnen het prikkeldraad mat Westerbork ongeveer vijfhonderd bij vijf-

groep werden naar Auschwitz gezonden, waar Spetters vrouw en mijn schoonzusje spoedig bezweken in de misère van het *Frauenlager*. Van de vier was Spetter de enige die de bevrijding haalde.

¹ I. Spetter: '*Buna*' (1945), p. 5 (GC). ² Ph. Mechanicus: *In dé pôt*, p. 78. ³ 'Verslag van mededelingen E. A. Cohen', II, p. 17-18.

GEDEPORTEERDE JODEN

honderd meter. Het kamp lag midden in een in die tijd verlaten en eenzame streek. Er stond vaak wind die zand opwoei – oogontstekingen kwamen er veelvuldig voor. In de zomer had men er grote last van vliegen. In '43 waren er in doorsnee een tienduizend mensen samengepropt. Over het algemeen stond de voeding (het drinkwater was er slecht) op een voor die tijd redelijk peil: de Nederlandse instanties van de voedselvoorziening droegen zorg voor ruime toewijzingen. Bovendien kon men er pakketten laten komen – die kwamen er van particulieren in groten getale, althans voor diegenen die niet onmiddellijk of spoedig doorgezonden werden. 'Beschermde groepen' ontvingen extra steun, de protestantse Joden (wier positie in het kamp niet gemakkelijk was) bijvoorbeeld van de hervormde kerk die daartoe samenwerkte met mej. van Tongerens 'Groep 2000'. Deze groep zond intussen ook veel pakketten aan anderen; mevrouw Wijsmuller-Meyer uit Amsterdam (meer over haar in hoofdstuk 9) verzette hier veel arbeid voor – ze vergat de Zigeuners niet.

Het kamp bezat, in vier grote barakken, een ziekenhuis met meer dan 1 700 bedden. Dat ziekenhuis had een personeel van meer dan duizend krachten (allen voorlopig *gesperrt!*), onder wie zich uiteindelijk honderdtwintig artsen bevonden. Er was een goedgevulde cantine, er was een nog beter gevuld 'Lager Warenhuis', waar men inkopen kon doen met het kampgeld dat men bij de inlevering van het courante geld gekregen had. Hoogst onvoldoende was alleen de behuizing. Ze was dat al voor de paar honderd bevoorrechten die de woninkjes deelden (alleen de *Dienstleiter* hadden elk een geheel woninkje tot hun beschikking: in de omstandigheden van Westerbork paleizen van de hoogste adel) – ze was dat in nog veel sterker mate voor de duizenden die in de grote barakken huisden.

Die barakken waren in tweeën gedeeld: de ene helft voor mannen, de andere voor vrouwen. Tot 's avonds half tien mocht men vrij 'oversteken', nadien niet meer. In elke barakhelft stonden complexen van twaalf ledikanten: tweemaal twee op de vloer en dan drie boven elkaar. Eetruimten waren er niet, evenmin kasten. 'Alles hing aan de muren, stond op de balken, bengelde aan lijnen, was opgestapeld op de bedden', aldus G. van Tijn-Cohn, hoofd van de afdeling 'Hulp aan vertrekkenden' van de Joodse Raad. 'Koken was verboden maar werd toch algemeen gedaan, en wel op kleine draagbare stellen. Koken op de twee grote wandkachels die in de winter brandden, was wél toegestaan; daar werd dan ook steeds om gevochten.'¹

¹ G. van Tijn-Cohn: 'Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Nederland van 10 mei 1940 tot juni 1944' (herfst 1944), p. 71 (Doc I-1720 B, a-1).

‘DE GEHELE TOESTAND WAS ONDRAGELIJK’

Elke barakhelft had voorts een ruimte waar men zich kon wassen en een wc, soms twee of drie, maar steeds te weinig, gegeven de volte: ‘Om zes uur ’s morgens stond er al reeds een lange queue op hun beurt te wachten; de stank en de gehele toestand was dan natuurlijk al ondragelijk.’¹

Dat bleef die toestand de gehele dag door.

Maar erger was nog dat men geen plekje had om zich terug te trekken, dat er geen rust was, geen stilte, dat velen dag in, dag uit doelloos rondliepen.

Die ene donderdag 5 augustus ’43 die *Mechanicus* in bijzonderheden beschreven heeft,² begint ’s morgens om 6 uur met ‘gedrang en geduw’ om de wc’s en om de waskranen. Nergens kan hij iets neerleggen, ‘bij gebrek aan ruimte’ moet hij zich aankleden op de bedden bij een ‘onophoudelijk *va-et-vient* in de gangen tussen de bedden van de bewoners, van hun vrouwen die in de andere vleugel der barak huizen. Om 8 uur: geschreeuwd bevel: iedereen uit de barak! schoonmaak!’ Twee uur ‘doelloos gelummel’ volgen. Om 10 uur gaat de barak weer open. De schoonmaak ten spijt is ‘alles wat men aanraakt smoezelig, vies, vet: de tafels, de banken, de bedden . . . Een kluitje mensen komt aan tafel zitten: veel en luid gekwek, stevig heen-en-weer geschud van de gammele tafel: schrijven onmogelijk. Waar moet ik me opsluiten, waar vind ik *privacy*? Zo gaat het de hele dag door. Naar buiten: wandeling’ – maar ‘iedereen kent na een zekere tijd iedereen in het kamp. Om de tien passen een vriend: ‘Hebt u nieuws? Hoe lang denkt u dat de oorlog nog dúúrt?’ Tegen de een: is morgen afgelopen. Tegen de ander: nog een jaar, minstens . . . De meesten denken, dat er niets anders is om over te praten, dan de oorlog.’ 12 uur, warm eten halen –

‘Afwas, met koud water. Potjes, pannetjes, mes, vork, lepel, alles blijft fettig. Middagdutje. Dacht u maar . . . Rechts en links gekwek, van een vrouw die nog naraast over een ruzietje van gisteren of een nieuw ruzietje begint, van twee zogenaamd zieken, die van bed tot bed een gespek liggen te schreeuwen, van een jongeman en zijn verloofde, die boven op bed is geklauterd en liggen te giechelen, van een groepje mensen die politiseren, of kaartspelen en temperamentvol nakaarten. Of iemand is ergens bezig met het inslaan van spijkers. Of iets anders dat lawaai maakt. Het lawaai is permanent’ –

permanent tot des avonds half twaalf, dag na dag. En permanent was dus de

¹ A.v. ² Ph. *Mechanicus*: In *dépôt*, p. 110, en *Dagboekfragmenten 1940-1945*, p. 330-32.

geïrriteerdheid – even permanent als de angst om op transport gesteld te worden.

Wat wist men van ‘Polen’? Niets concreets. De arts van der Hal die in Vught gehoord had dat er in Auschwitz gaskamers waren, vertelde dat na zijn aankomst in Westerbork (maart ’44) aan enkele collega’s (die hem niet geloofden), maar wist zich na de oorlog niet eens te herinneren dat hij het hun verteld had. Soms vond de schoonmaakploeg in de trein die uit Auschwitz of Sobibor terugkwam, briefjes waarop, aldus E. A. Cohen¹, stond: ‘We gaan hier uitstappen, we zien kampen, en we zien mensen in streepjespakken.’² Bij de keukenbarak hingen in oktober ’42, aldus Coen Rood, ‘brieven, zogenaamd ontvangen uit Auschwitz en Birkenau, waarin staat dat het daar goed is, mits je behoorlijk werkt, en dat de behandeling en voeding er ook behoorlijk is. Maar toch gelooft niemand iets van die brieven.’³ Vage berichten deden de ronde dat men behalve naar Auschwitz ook naar een ander oord gedeporteerd kon worden: ‘Zorbubo’⁴ – in ’43 werd zelfs opdracht gegeven, brieven in het Duits te schrijven die voor de naar ‘het oosten’ gedeporteerde families bestemd waren. Leefden ze dan nog? Hoe ging het eigenlijk na de deportatie toe? Hoe zou het in ‘Polen’ zijn? Dat men van ’40 af vervolgd was, geïsoleerd binnen Nederland, beroofd van wat men had bezeten, uit de eigen woning gesleurd, overgebracht naar een kampement op de Drentse hei, daar in een barak geperst met wildvreemden – dat alles werd terecht door de meesten die Westerbork binnengevoerd waren, als bewijs gezien dat de Duitser, de Nazi, de vijand, voor de Joden slechts kwaads in de zin had. Men kon zich wel moed inspreken, voornemen zich in ‘Polen’, vooral ter wille van de kinderen, tot het uiterste in te spannen, voornemen, zoals sommige jeugdige Zionisten deden, daar iets van Joodse opbouw te realiseren, maar al dat denken verhinderde niet dat in diepere lagen van het bewustzijn een besef aanwezig was van onmetelijk onheil dat na de deportatie kon dreigen. Hoe anders te verklaren dat men zo desperaat worstelde om in Westerbork te mogen blijven en dat elke pauze die zich bij

¹ E. A. Cohen: *De afgrond*, p. 58. ² Wij betwijfelen of de woorden ‘we zien kampen’ ooit in die briefjes voorkwamen: in Sobibor kon men bij aankomst het kamp niet zien maar alleen een bord dat de naam van het kamp vermeldde, in Auschwitz stapte men tot april-mei ’44 op een perron uit van waaraf men noch Auschwitz I noch Auschwitz II kon zien. Wel waren in Auschwitz gevangenen (‘mensen in streepjespakken’) op het perron aanwezig: dezen waren in Sobibor in blauwe overalls gekleed. ³ C. Rood: ‘Herinneringen’, p. 24. ⁴ S. van den Bergh: *Deportaties. Westerbork, Theresienstadt, Auschwitz, Gleiwitz* (1945), p. 18.

de deportatie-transporten voordeed, geïnterpreteerd werd als aankondiging dat die transporten definitief gestaakt waren?

Wij ontkennen niet dat sommigen, velen misschien, in Westerbork op allerlei terreinen een arbeid verricht hebben die zij, zolang zij er mee bezig waren, als zinvol hebben beschouwd: bij het sociale en medische werk, bij het onderwijs, op godsdienstig en nog op zo menig ander gebied – en toch: al die arbeid was omgeven door dreiging en angst. Angst sprak uit de mate waarin men zich vastklampte aan die arbeid, ja aan alles dat geëigend was, de angst te verdringen: de frequente sexuele verhoudingen, de sportbeoefening (Gemmecker had haar gepermitteerd), de uitvoeringen van het kampkoor en het kampballet (Gemmecker kwam graag luisteren en kijken), de even 'geslaagde' als macabere voorstellingen van het kamp-cabaret (Gemmecker woonde alle premières bij) – ja, toen blijkens de zorgvuldig bijgehouden statistieken de veertigduizendste Jood uit Westerbork gedeporteerd was (dat moet geweest zijn: eind januari '43), werd in de van een eersterangs-lichtinstallatie voorziene toneel- en concertbarak op het toneel dat opgetrokken was uit houten planken welke men uit de synagoge te Assen gebroken had, een speciale revue-voorstelling gegeven. Gemmecker had er gasten voor laten overkomen uit Den Haag, Joden hadden de barak versierd, Joodse artisten traden op, veertig knappe Jodinnetjes, zonder Jodenster, bedienden de *Lagerkommandant* en zijn gezelschap en achter de eerste rijen vulden Joden de ruimte – allen, allen slechts met één hoop: langer, zo mogelijk tot de bevrijding, in Westerbork te mogen blijven.

★

Westerborks enige functie en *raison d'être* was, Joden te deporteren. Het was een *Durchgangslager*, een deportatie-machinerie. Hoe zat die machinerie precies in elkaar? Hoe heeft zij gewerkt?

Zoals al uit het voorafgaande bleek, werden Joden die Westerbork binnengevoerd werden, tot begin november '42 naar het station Hooghalen gebracht – vandaar moesten zij te voet (voor zieken en gebrekkigen waren wagens beschikbaar) naar het kamp gaan; na begin november '42 reden de treinen tot midden in het kamp. Die 'aanvoertreinen' werden, schijnt het, aanvankelijk bewaakt door manschappen van de *Ordnungspolizei*, later door Nederlandse politie-agenten en marechaussees; heel af en toe wisten jongeren uit zulk een aanvoer-trein te springen, soms ontsnapten zij, soms werden zij doodgeschoten.

GEDEPORTEERDE JODEN

De registratie van een binnengekomen transport vond plaats in de toneel- en concertbarak. Eerst werden daar de personalia van de betrokkenen opgenomen en zij kregen dan in de regel ook meteen te horen, in welke barak zij ondergebracht waren. Vervolgens moesten zij bij enkele ambtenaren van het Centraal Distributiekantoor hun distributiebescheiden afgeven – *niet* hun persoonsbewijs: dat mochten zij behouden.¹ Daarna passeerden de nieuw-binnengevoerden enkele tafels waar door functionarissen van de *Antragstelle* nagegaan werd of zich onder hen Joden bevonden die op omstandigheden konden wijzen waaruit zou voortvloeien dat zij niet *transport-frei* waren; al die gegevens werden genoteerd. En tenslotte kwam de 'controle' door enkele medewerkers van de roofofbank Lippmann-Rosenthal (Sarphatistraat): men moest al zijn courant geld binnen het toegestane maximum (geen Joods gezin mocht meer dan f 250 in bezit hebben) inwisselen tegen kampgeld – de rest werd in beslag genomen, samen met eventuele waardevoorwerpen die men nog bij zich had; de fouillering was even grondig als vernederend: overal werd gezocht, vaak tot in de anus toe.

De aanvoer-treinen kwamen menigmaal pas in de avond aan en de registratie en de daarop aansluitende werkzaamheden begonnen dan terwijl het buiten al donker was. 'Het kwam vaak voor', aldus S. van den Bergh, die van juli '42 tot februari '44 als functionaris van de Joodse Raad in het kamp werkzaam was,

'dat de requisieten van de revue nog op het toneel stonden, als de eerste verbaasde, vaak van angst en moeheid verwrongen gezichten vanuit het donker plotseling aan de helle verlichting van de zaal moesten wennen . . . Eerst keken (de mensen) in de felle lichten en dan naar de lange tafels met tikkende typewriters en registrerend personeel. Daarachter, in de verte bij het toneel, stond meestal Gemmeker in volle glorie . . . Meestal droeg hij een gloednieuwe chroomleren regenjas . . . De *Erste Dienstleiter* Kurt Schlesinger stond (ook al) in een dure chroomleren jas, wijdbeens en even onberoerd als Gemmeker, op enkele passen afstand van deze en maande op barse, vaak ruwe toon het doortrekkend publiek aan, zich te haasten. Iedere stagnatie wekte zijn wilde woede. Gemmeker bleef slechts staan en keek toe . . . Nooit heb ik zoveel tranen zien vergieten, nooit zoveel wanhopige gezichten gezien.'²

¹ Er zijn in Westerbork bovendien aparte identiteitsbewijzen, ('kampkaarten'), uitgereikt; de pb's waren dus strikt genomen overbodig. Wij nemen aan dat het een weloverwogen beslissing van de bezetter geweest is, de binnengevoerde Joden niet hun pb te ontnemen: dat versterkte de illusie dat men in 'Polen' in leven zou blijven. ² S. van den Bergh: *Deportaties*, p. 14-16. Wij hebben de volgorde van enkele zinnen veranderd.

De belangrijkste constatering die bij binnenkomst gemaakt werd, was of men *transportfrei* was: in dat geval liep men kans, al in het eerstvolgend transport opgenomen te worden. Intussen behoefde wie bij binnenkomst als *transportfrei* aangemerkt was (dat betekende dat zijn persoonskaart in de kartotheek van Westerbork in de meestal grote groep '*transportfrei*' terechtkwam), niet *transportfrei* te blijven, en omgekeerd: wie door de *Antragstelle* beschouwd was als bonafide 'uitzonderingsgeval', kon, ook als dat inzicht van de *Antragstelle* door de *Lagerkommandantur* aanvaard was (hetzij op grond van algemene regels, hetzij na overleg met *IV B 4*-Den Haag), heel wel weer in de groep der *Transportfreien* geduwd worden.

Wat het eerste betreft: menig gezinshoofd dat wist dat hij en de zijnen *transportfrei* waren, klampte links en rechts relaties aan en deed zijn uiterste best om een baantje in het kamp te verwerven. Het kon ook zijn dat een lid van zijn gezin ziek werd; wie in de ziekenbarakken lag, mocht in beginsel niet gedeporteerd worden – een zieke vader of moeder of een ziek kind betekende dan dat het gehele gezin voorlopig *gesperrt* was.

Wat het tweede aangaat: er waren onder de *Gesperrten* hele groepen wier bescherming bepaald was door het feit dat hun namen op bepaalde lijsten genoteerd stonden, maar die lijsten konden, zoals dat heette, plotseling '*platzen*' ('springen'), hetgeen betekende dat de betrokkenen vrij waren voor transport naar Auschwitz of Sobibor. Dat '*platzen*' was meestal gevolg van een door *IV B 4*-Den Haag genomen beleidsbeslissing en zulk een beslissing betekende telkens opnieuw dat vele honderden Joden die zich soms al maandenlang in Westerbork bevonden, er van de ene dag op de andere, zo voelden zij het, in de afgrond stortten.

Of weer een transport vertrekken moest, waarheen, en met hoeveel Joden, waren punten waarmee de Joodse kampleiding niets te maken had: dat was een zaak van *IV B 4*, d.w.z. van *IV B 4*-Berlijn en *IV B 4*-Den Haag, waarbij alle belangrijke beslissingen door *IV B 4*-Berlijn (Eichmann en zijn staf) genomen werden: alleen daar kon men de totale transportbewegingen die in het kader van de *Endlösung* wenselijk waren, overzien, en nagaan in hoeverre zij enerzijds in overeenstemming gebracht konden worden met de capaciteit van de diverse gaskamers, anderzijds met de capaciteit van de *Deutsche Reichsbahn* om op de trajecten naar de diverse vernietigings- en concentratiekampen de nodige treinen ter beschikking te stellen.¹

¹ Zoals de Nederlandse Spoorwegen betaald werden (uit de geconfisceerde Joodse vermogens) voor het vervoer van Joden naar Westerbork, zo ontving de *Deutsche Reichsbahn* betaling voor hun vervoer naar Auschwitz, enz. De Amerikaanse hoogleraar R. Hilberg, auteur van het grote werk *The Destruction of the European Jews*

GEDEPORTEERDE JODEN

De gang van zaken was nu als volgt: *IV B 4*-Berlijn lichtte *IV B 4*-Den Haag (Zöpf en zijn staf) in, hoeveel Joden uit Westerbork naar Auschwitz c.q. Sobibor (voor de drie transporten uit Apeldoorn en Vught en voor de transporten naar Theresienstadt en Bergen-Belsen gold *mutatis mutandis* hetzelfde) op bepaalde data of in een bepaalde periode vervoerd dienden te worden. Daarmee werd, schijnt het, een minimum aangegeven dat *IV B 4*-Den Haag onder alle omstandigheden moest trachten te bereiken. Uit Nederland, Frankrijk en België samen moesten bijvoorbeeld van midden juli '42 af elke dag duizend Joden naar Auschwitz getransporteerd worden. De in Duitsland samengevoegde eerste twee transporten uit Westerbork (15 en 16 juli) telden, gelijk reeds vermeld, samen tweeduizendertig Joden; bij het derde transport (21 juli) bracht men het tot negenhonderdeen-entertig, bij het vierde (24 juli) tot precies duizend, bij het vijfde (27 juli) tot duizendtien, bij het zesde (31 juli) tot duizendzeven, bij het zevende (3 augustus) tot duizenddertien, bij het achtste (7 augustus) tot negenhonderd-zeven-en-tachtig – nadien gingen in augustus de aantallen dalen, maar dat kan gevolg zijn geweest van het door ons in deel 6 gesignaleerde feit dat van de Joden die in de periode midden juli-eind augustus '42 opgeroepen werden, zich ter deportatie aan de stations van de Nederlandse Spoorwegen of de bureaus van de 'SD' aan te melden, landelijk ongeveer de helft weigerde zulks te doen. Hoe dat zij, het is wat de eerste acht transporten betreft, opmerkelijk dat maar één transport precies duizend Joden telde en dat de grens van duizend bij vijf transporten overschreden werd.

Een 'normale' transport-opdracht van *IV B 4*-Den Haag aan Gemmeker (een opdracht die per telex gegeven werd: Gemmekers *Kommandantur* had een telexverbinding met Den Haag) hield in, dat op een bepaalde datum een bepaald aantal Joden (stel: duizend) gedeporteerd moest worden.¹ In de regel werden in die telexberichten dan ook beslissingen kenbaar gemaakt ten aanzien van Joden die (als gevolg van directe interventie door derden bij *IV B 4*-Den Haag of krachtens de beslissingen die *IV B 4*-Den Haag op hun via de *Antragstelle* ingediend verzoekschrift genomen had) voorlopig *niet* gedeporteerd mochten worden, en werd aangegeven, welke zich in Westerbork bevindende Joden persé bij het eerstvolgend transport moesten worden

(1961), deelde ons in april '77 in Jeruzalem mee, dat de *Deutsche Reichsbahn* per gedeporteerde Jood het halve passagierstarief in rekening mocht brengen; mede daarom werden, aldus Hilberg, de transportlijsten zo zorgvuldig opgesteld: de *Deutsche Reichsbahn* moest het precieze aantal passagiers kennen. Die aantallen werden aangetekend op een z.g. *Wehrmacht-Frachtbrief*.

¹ Gemmeker heeft soms rechtstreeks contact opgenomen met de *Deutsche Reichsbahn*.

ingedeeld – dat laatste geschiedde in individuele gevallen, bijvoorbeeld van Joodse illegale werkers die gearresteerd en in de strafbarak van Westerbork opgesloten waren. Stel nu dat zich tien illegale werkers onder die duizend te deporteren Joden bevonden, dan moest Gemmeker negenhonderd-negentig andere Joden op de transportlijst laten plaatsen. *Transportfrei* waren in beginsel steeds allen die zich in de Westerborkse strafbarak bevonden; gedeeltelijk waren dat gegrepen Joodse onderduikers.¹ De negenhonderd-negentig kon Gemmeker evenwel nooit uit de strafbarak putten: er was aanvulling nodig uit de overige *Transportfreien*. Wie dat dan zouden zijn, werd pas enkele uren voor het transport definitief beslist (bepaalde men eerder welke personen op transport moesten, dan zou dat slechts onrust veroorzaken) – die beslissing was het welke Gemmeker aan Schlesinger en de overige *Dienstleiter* overliet. Stel dat zich in de strafbarak honderd Joden bevonden te wier behoefte door niemand geïnterveneerd werd (diegenen bij wie dat wèl het geval was, kregen voorlopig uitstel), dan moesten Schlesinger en zijn *Dienstleiter*, in overleg met de leden van de Contact-Commissie (zij wisten welke gevallen via de Joodse Raad of, nadat deze eind september '43 opgeheven was, via anderen aan Duitse instanties voorgelegd waren), bepalen, van welke achthonderd-negentig Joden de namen op de transportlijst geplaatst zouden worden. Wel te verstaan: Schlesinger en zijn *Dienstleiter* kregen in de regel bevel van Gemmeker, de persoonskaarten van méér dan achthonderd-negentig Joden uit de kaartenbakken te lichten. De ervaring had namelijk aangetoond dat vaak op het laatste of zelfs op het allerlaatste moment weer personen van de transportlijst geschrapt moesten worden (als gevolg van interventie door derden bij *IV B 4*-Den Haag of doordat de *Antragstelle* bijvoorbeeld nog juist op tijd voor een bepaald gezin het *Palestina-certificate* ontvangen had of het bewijs dat het gezinshoofd inderdaad óók de Engelse nationaliteit bezat) – Gemmeker wilde geen risico nemen: moest hij duizend Joden deporteren, dan gaf hij opdracht, de deportatie van enkele tientallen méér voor te bereiden.

Van de zijde van de Joodse kampleiding is daarbij vaak sprake geweest van

¹ Naar Auschwitz en Sobibor zijn in totaal uit Westerbork 85 deportatietreinen vertrokken en in den lande zijn volgens onze in deel 6 opgenomen schatting ca. achtduizend Joodse onderduikers gepakt. Hoeveel Joden in totaal van Westerbork uit op straftransport gesteld zijn, is niet bekend – in elk geval veruit de meesten van die onderduikers (sommigen hebben zich uit de strafbarak kunnen vrijkopen), maar daarnaast ook Joodse illegale werkers, Joden die uit diverse gevangnissen afkomstig waren, en Joden die de in Westerbork geldende regels overtreden hadden.

Overigens viel wic in '42 als strafgeval in Auschwitz arriveerde, daar buiten de selectie op het perron-van-aankomst.

GEDEPORTEERDE JODEN

een zwakke (en tot mislukken gedoemde) poging tot tegenwerking. 'Veel nachten' (nachten vóór een transport) 'heb ik', aldus S. van den Bergh, 'tot 's morgens 8 uur in de transportkartotheek gestaan . . . Meest 's morgens in de vroege om 5 of 6 uur, soms later, kwam Gemmeker persoonlijk binnenstappen om het *meestal dan nog inkomplete transport*' (wij cursiveren)

'aan te vullen tot het vereiste aantal. Met energieke, zelfbewuste stappen schreed hij door de lange gang die naar de kartotheek leidde. Het Joodse personeel drukte zich eerbiedig tegen de wanden. Zijn gevolg bestond uit een of twee *Dienstleiter* die zich heftig inspanden de tred van hun baas na te bootsen.

. . . Na een paar woorden met de toegesnelde *Dienstleiter* (van de registratie) te hebben gewisseld, begon Gemmeker persoonlijk wat kaarten uit de bakjes te nemen, achteloos met gehandschoende hand, de sigaret schuin in de mondhoek, als stond hij aan de grabbelton van een *fancy-fair*¹ -

en dan waren tenslotte de kaarten van alle te deporteren personen gelicht: duizend plus enkele tientallen.

De lijst met de personalia werd in allerijl getypt: er gingen kopieën naar de *Lagerkommandantur*, naar *IV B 4*-Den Haag, naar de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* te Amsterdam, naar de Joodse Raad (zolang deze bestond), naar de *Antragstelle* (zou er nog bericht komen inzake het *Palestina-certificate* van A en de Engelse nationaliteit van B?), en ook de *Kommandant* van de *Begleitmannschaft* moest een paar exemplaren van de deportatielijst krijgen. Intussen werden, ook al in allerijl, de op de deportatielijst voorkomende namen uitgesplitst naar de barakken waar de betrokkenen gehuisvest waren. Per barak werd een baraklijst getypt, in drievoud: één exemplaar voor de administratie, één voor de barakleider, één voor Pisk, het hoofd van de Ordedienst. Pisk kreeg dus alle baraklijsten in handen: *zijn* taak was het, uit barak na barak de mensen op te laten halen wier namen op de baraklijsten stonden.

Midden in het kamp (wij hebben het over de situatie na begin november '42) stond de deportatietrein in de regel dan al te wachten; die was de avond tevoren aangekomen.

In de grote barakken waarin de *Transportfreien* sliepen, had in de nacht na aankomst van de trein vrijwel niemand een oog dichtgedaan. Angst waarde er rond: wie zou morgenochtend moeten vertrekken, wie zou mogen blijven? Sommigen lagen of zaten te zwijgen, anderen praatten onophoudelijk, enkelen baden van tijd tot tijd. Het werd licht. De barakleider werd

¹ S. van den Bergh: *Deportaties*, p. 24.

DE DEPORTATIE-PROCEDURE

weggeroepen, hij kwam terug, de lijst in de hand. Die ging hij voorlezen, in alfabetische volgorde. 'De reactie', aldus een ooggetuige, 'was altijd dezelfde. Toevallen en huilbuien van de ene, de anderen pakten hun boeltje en volgden gedwee de bevelen op, weer anderen waagden nog een laatste keer een poging om teruggesteld te worden, maar vaak ook werd men getroffen door de trotse houding van mensen, die door hun waardigheid de jammerlijke handlangers' (de functionarissen van Westerbork) 'en de Nazi's beschaamden en hen vol verachting bejegenden.'¹

De Ordedienst droeg er zorg voor, dat uit elke barak de aangewezenen met hun bagage naar de trein gebracht werden; hij zette, terwijl de voorlopig gespaarden in de barakken moesten blijven, de wegen naar de trein af en vormde een cordon om het 'perron' heen, soms ook om elke te deporteren groep apart. Militairen van het *SS-Wachbataillon* en marechaussees (van eind '42 af alleen marechaussees) hielden de wacht; zij waren gewapend.

★

Wij hebben in de delen 6 en 7 van ons werk de feitelijke medewerking beschreven die (naast die van talrijke Nederlandse overheidsinstanties) door de Joodse Raad aan het deporteren van Joden verleend is, onder Duitse druk uiteraard; wij constateerden daarbij dat de Raad slechts bij één gelegenheid, nl. bij de crisis die zich eind mei '43 in Amsterdam voordeed (er was toen geëist dat zeventuizend houders van Joodse Raad-stempels zich ter deportatie aan het Muiderpoortstation zouden aanmelden), Joden aangewezen heeft die dienden te vertrekken. Wel had de Raad, door zich moeite te geven voor een klein deel van de Joden (het werden er zeventien-en-een-half-duizend) stempels te verwerven, het grootste deel van de overige Joden (bepaalde groepen daaruit waren door andere stempels tijdelijk beschermd) als het ware prijsgegeven, maar de Raad koesterde de overtuiging dat hij door zijnerzijds persoon voor persoon aan te wijzen wie vertrekken moesten, een grens zou overschrijden die ook in de opperste nood van de vervolging in het oog gehouden moest worden; bij de crisis in mei '43 werd dan ook bedongen dat de oproepen, zich naar het Muiderpoortstation te begeven, uitdrukkelijk namens de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* zouden uitgaan.

Voor de Joodse kampleiding van Westerbork heeft de bedoelde grens niet

¹ Aangehaald in J. Presser: *Ondergang*, dl. II, p. 376-77.

bestaan en in zoverre moet de door haar verleende feitelijke collaboratie als ernstiger beschouwd worden dan die van de Joodse Raad: zij heeft van den beginne af Joden voor vertrek geselecteerd; zij heeft hen tot volgzzaamheid aangespoord; zij heeft het hun met haar 'politie', de Ordedienst, zo moeilijk mogelijk gemaakt om zich aan de deportatie te onttrekken. Enerzijds mag daarbij erkend worden dat de positie van de *Dienstleiter* en hun medewerkers in zoverre moeilijker was dan die van de Joodse Raad dat zij achter prikkeldraad zaten, gevangenen waren – anderzijds ging hun collaboratie veelal met een corruptie gepaard waarvan de Joodse Raad *grosso modo* vrij was, en had de door hen toegepaste selectie een onheilspellend onmiddellijk gevolg: het vertrek naar onbekende oorden in 'Polen'. Wanneer wij eerder schreven dat Gemmeker kon zien hoe ouden van dagen, kreupelen, mismakten en blinden de wagons van de deportatietrein bestegen en hoe verlamden, doodzieke kinderen en doodzieke volwassenen er op brancards naar binnen gedragen werden (waarnemingen waaraan hij, schreven wij, op zijn minst de conclusie had moeten verbinden dat al die mensen, althans duizenden hunner, hun ondergang tegemoet gingen), dan voegen wij nu toe: de kampleiding van Westerbork en al haar medewerkers hebben hetzelfde waargenomen en er dezelfde slotsom uit moeten trekken.

Er heeft zich evenwel, voorzover ons bekend, in hun kring nimmer een geval van weigering voorgedaan.

★

Wij willen nu naar Etty Hillesum luisteren. Zij, de dochter van de rector van het Hilversums gymnasium (feit dat wij reeds vermeldden), had rechten gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam. Ze was met het eerste transport uit de hoofdstad vrijwillig naar Westerbork gegaan om daar, hoofdzakelijk in de ziekenbarakken, hulp te bieden. Van het kamp uit schreef ze, buiten de censuur om, twee brieven aan relaties uit de kring van het illegale blad *De Vrije Katheder*: de eerste in december '42, de tweede op dinsdag 24 augustus '43.¹ In de ochtend van die 24ste was, midden uit het kamp, de 37ste deportatietrein vertrokken (de 37ste dus sinds begin novem-

¹ Beide brieven werden door David Koning, die ze uit de kring van *De Vrije Katheder* ontvangen had, in de herfst van '43 illegaal uitgegeven in een oplage van 100 exemplaren. Ze zijn in '62 opnieuw uitgegeven door Bert Bakker (Daamen's Uitgeverij).

ber '42): duizendtweintig Joden hadden deze gevuld, onder hen verscheidene zieken. Het transport van 24 augustus '43 gold namelijk als 'straftransport' en dat betekende dat Joden uit de strafbarak die in de ziekenbarakken opgenomen waren, óók meemoesten. Etty Hillesums beschrijving van de nacht vóór het vertrek en van het vertrek zelf biedt een 'moment-opname' van unieke kracht en zuiverheid. Wij citeren:

'De middag te voren liep ik nog een keer door mijn ziekenbarak, gaande van bed tot bed. Welke bedden zouden er morgen leeg zijn? Het bekendmaken der transportlijsten gebeurt pas op het allerlaatste ogenblik, maar sommigen weten toch al van te voren of ze moeten gaan. Een jong meisje roept me. Ze zit kaarsrecht overeind in haar bed met wijd opengesperde ogen. Het is een meisje met dunne polsen en een doorschijnend smal gezichtje. Ze is gedeeltelijk verlamd, ze was juist weer begonnen opnieuw te leren lopen tussen twee verpleegsters in, voetje voor voetje. 'Heb je het gehoord, ik moet weg?' We kijken elkaar een poosje sprakeloos aan. Ze heeft helemaal geen gezichtje meer, ze heeft alleen nog maar ogen. Eindelijk zegt ze met een effen grauw stemmetje: 'En zo jammer hè? dat nu alles wat je in je leven geleerd hebt, voor niets is geweest', en 'wat is het toch moeilijk om dood te gaan, hè?' Plotseling wordt de onnatuurlijke starheid van haar gezichtje doorbroken van tranen en de kreet: 'Oh, dat ik nu uit Holland weg moet, dat is het ergste van alles', en 'oh, dat een mens, toch niet eerder heeft mogen doodgaan.'

Later, in de nacht, zie ik haar nog, voor de laatste keer.

In het washok staat een vrouwtje, een bak met druipend wasgoed op haar arm. Ze pakt me beet. Ze ziet er een beetje verwilderd uit. Ze giet een stroom van woorden over mij heen: 'dat kan toch niet, hoe kan dat nou, ik moet weg en krijg niet eens mijn wasgoed meer droog voor morgen. En mijn kind is ziek, het heeft koorts, kunt u er niet voor zorgen, dat ik niet weg hoef? En ik heb niet eens genoeg kleertjes voor het kind, ze hebben me pas de kleine slobbroek gestuurd in plaats van de grote, oh, ik word er nog gek van. En één deken mag je maar meenemen, lekker koud zullen we het dan hebben, of denk je soms van niet? Ik heb hier een neef, hij is tegelijk met mij gekomen en die hoeft niet weg, want hij heeft goede papieren. Denkt u, dat dat voor mij ook zou kunnen helpen, zegt u toch, dat ik niet weg hoef, wat denkt u, zouden ze de kinderen bij de moeder laten, ja, komt u vannacht weer terug, kunt u me dan helpen, wat denkt u, zouden die papieren van mijn neef . . .'

Wanneer ik zeg: die nacht was ik in de hel, wat druk ik daarmee nog voor jullie uit? Ik heb het één keer midden in de nacht hardop tegen mezelf gezegd, het met een zekere nuchterheid geconstateerd: 'Zo, nu ben ik dus in de hel.' Men kan niet onderscheiden, wie er wel en wie er niet weg moeten, haast iedereen is op, de zieken helpen elkaar met aankleden. Er zijn er meerderen, die geen enkel kledingstuk hebben, wier bagage is weggeraakt of nog niet aangekomen. Er lopen dames van de *Fürsorge* rond, ze delen kleren uit, of ze passen of niet, het

GEDEPORTEERDE JODEN

doet er niet toe, als je maar wat aan je lichaam hebt. Sommige oude vrouwen gaan er lachwekkend togetakeld uitzien. Er worden flesjes melk klaargemaakt om mee te geven voor de zuigelingen, wier erbarmelijk gekrijs door alle naden van de barakken heen dringt. Een jong moedertje zegt bijna verontschuldigend tegen me: 'Mijn kind huilt anders nooit, het is net of het voelt, wat er gaat gebeuren.' Ze neemt het kind, een heerlijke baby van acht maanden, uit een primitieve wieg en lacht het toe: 'Als je nu niet zoet bent, dan mag je niet met mammie mee op reis!'

. . . Ik kom langs het bed van het verlamde meisje, ze is al gedeeltelijk, met behulp van anderen, aangekleed. Ik zag nooit zulke grote ogen in zulk een klein gezichtje. 'Ik kan het niet verwerken', fluistert ze me toe. Op een paar passen afstand staat mijn kleine gebochelde Russin, ik vertelde jullie al eerder over haar.¹ Ze staat daar als ingesponnen in een web van droefheid. Het lamme meisje is een vriendin van haar. Later klaagde ze tegen me: 'Ze had niet eens een bord, ik heb haar mijn bord mee willen geven, maar ze wilde het niet hebben, ze zei: Ik ga toch in tien dagen dood en dan hebben die akelige Duitsers mijn bord maar.' Ze staat voor me, een groen zijden kimono om haar kleine, mismaakte gestalte. Ze heeft heel wijze, zuivere kinderogen. Ze kijkt me eerst lange tijd zwijgend en onderzoekend aan: 'Ik zou wel, o, ik zou zo wel in mijn tranen willen wegzwemmen.' En: 'ik heb zo'n verschrikkelijk heimwee naar mijn goede moeder.' (Deze goede moeder is enige maanden geleden hier aan de kanker gestorven, in het washok bij de wc. Daar was ze tenminste een ogenblik alleen om te kunnen sterven). Ze vraagt me met haar eigenaardig accent op de toon van een kind, dat om vergeving vraagt: 'De lieve God zal mijn twijfel toch wel kunnen begrijpen, in een wereld als deze?' Dan wendt ze zich van me af, in een bijna liefelijk gebaar van oneindige droefenis en de hele nacht door zie ik een mismaakte, groenzijde gestalte zich bewegen tussen de bedden, kleine handreikingen verrichtende voor de vertrekkenden. Zelf hoeft ze nog niet weg, tenminste dit keer nog niet . . .

Ik zit tomaten uit te persen, om sap voor de baby's mee te geven in flessen. Naast me zit een jonge vrouw, ze ziet er ondernemend, reisvaardig uit, en zeer verzorgd. Het klinkt haast als een kreet van bevrijding, wanneer ze met een wijd armgebaar uitroept: 'Ik ga de grote reis aanvaarden, misschien vind ik m'n man.' . . . Ze lacht uitdagend: 'Al vervuilen en versmeren we, wij komen er doorheen!' Ze kijkt naar de huilende baby's om ons heen: 'Ik zal goed werk doen in de trein, ik heb nog moedermelk.'

'Wat, u ook?' roep ik opeens ontzet. Tussen de omgewoelde bedden der onrustige en klagende zuigelingen komt een hoge vrouwengestalte aangezwenkt, de handen grijpen in de lucht om een houvast. Ze is gekleed in een lange, zwarte, ouderwetse japon. Ze heeft een aristocratisch voorhoofd en een spierwit, golvend,

¹ Eddy Hillesum had zich enkele keren uit Westerbork naar Amsterdam kunnen begeven; ze was steeds naar het kamp teruggekeerd.

hoog-opgemaakt kapsel. Haar man is voor enige weken hier gestorven. Ze is ver over de tachtig, maar ziet er uit, alsof ze nog geen zestig is. Ik bewonderde haar altijd om de vorstelijke wijze, waarop ze op haar armoedige brits lag. Haar antwoord komt in een schorre kreet: 'Ja, ik mocht niet bij mijn man in het graf liggen.'

'Ach, daar heb je haar ook.' Het is het pittige ghetto-vrouwje, dat altijd zo hongerig in haar bed lag, omdat ze nooit pakjes kreeg. En zeven kinderen had ze hier. Verschrikkelijk kordaat en bezig dribbelt ze rond op korte benen. 'Ja, wat denkt u wel, ik heb zeven kinderen en die moeten toch zeker een flinke moeder met zich mee hebben.' Ze propt een jute-zak vol met goed met rappe gebaren. 'Ik laat hier niks achter, mijn man is een jaar geleden doorgestuurd en mijn twee oudste jongens zijn ook al weg.' Ze straalt: 'M'n kinderen benne toch zulke schatte voor me!' Ze dribbelt, ze pakt, ze doet, ze heeft voor iedereen in het voorbijgaan een bemoedigend woord. Een klein, lelijk ghetto-vrouwje, met zwarte vettige haren, een zwaar onderlichaam en korte benen. Ze heeft een armoedige jurk aan met halve mouwen, ik denk, dat ze daarmee nog achter de wastobbe in de Jodenbreestraat gstaan heeft. Nu trekt ze in dezelfde jurk naar Polen, drie dagen reizens, met zeven kinderen. 'Ja, wat denkt u wel, ik ga met zeven kinderen en die moeten toch zeker een flinke moeder met zich mee hebben!'

Aan dat jonge vrouwje daar kan men nog zien, dat ze eens een luxe-vrouwje was en heel mooi. Ze is nog maar kort in het kamp. Ze was ondergedoken terwille van haar baby. Nu is ze hier door verraad, zoals vele ondergedokenen. Haar man is in de strafbarak. Haar aanblik is jammerlijk. Door het geblondeerde haar breekt hier en daar de oorspronkelijke zwarte kleur met groenachtige glans door. Ze heeft verschillende stellen ondergoed en kleren over elkaar aangetrokken. Men kan toch niet alles dragen, vooral niet als men ook nog een klein kindje bij zich heeft. Nu ziet ze er misvormd en ridicuul uit. Haar gezicht ziet vlekkerig. Ze kijkt iedereen met omfloerste, vragende ogen aan, als een volkomen weerloos en overgeleverd jong dier. Hoe zal deze vrouw, die nu al helemaal ontredderd is, er uitzien, als ze na drie dagen uitgeladen wordt uit de overvolle goederenwagon, waar mannen, vrouwen, kinderen, zuigelingen ingeperst worden, samen met de bagage, met als enig meubilair een ton in het midden? Men zal waarschijnlijk weer in doorgangskampen komen, van waaruit men weer verder verladen zal worden. Wij worden doodgejaagd dwars door Europa heen . . .

Ik zwerf nog wat verloren door andere barakken. Ik ga door taferelen, die voor mijn ogen opstaan in vele kleine kristalheldere details en die tegelijkertijd zijn als vervagende, eeuwenoude vizioenen. Ik zie een doodzieke oude man wegdragen, sjeimes¹ zeggende over zichzelf . . . Ik zie een vader, die voor het vertrek zijn vrouw en kind zegent en die zich laat zegenen door een oude rabbijn, met een sneeuw witte baard en een vurig profetenprofiel. Ik zie . . . ach, ik kan het immers toch niet beschrijven . . .'

¹ Het gebed voor de stervenden.

Aan het voorlezen van de baraklijst heeft Etty Hillesum geen aandacht besteed, wèl aan wat nadien geschiedde:

‘Het is langzamerhand zes uur in de ochtend geworden. De trein zal om elf uur vertrekken, men begint met het inladen van mensen en rugzakken. De wegen naar de trein zijn door mannen van de Ordedienst afgezet. Allen, die niets met het transport te maken hebben, moeten van het terrein verdwijnen en in de barakken blijven. Ik glij een barak binnen, die vlak tegenover de trein ligt. ‘Het is hier altijd een riant uitzicht op de in- en uitgaande transporten geweest’, hoor ik een cynische stem zeggen. Al vanaf gisteren deelt die trein ons kamp in twee helften: een troosteloze reeks verveloze, lege goederenwagons vooraan en achteraan een personenwagen voor het begeleidingspeloton. In sommige wagens liggen papieren matrassen op de grond, deze zijn voor de zieken. Er komt steeds meer beweging op de asfaltweg langs de trein. Mannen van de *Fliegende Kolonne*, in bruine overalls, rijden bagage aan op kruiwagens . . .

Daar zwermen plotseling vele groen-geüniformeerde kerels uit over het asfalt. Ik begrijp niet, waar ze zo plotseling vandaan komen. Ransels en geweren op de rug. Ik neem de gestalten en gezichten op, ik probeer ze onbevooroordeeld te bekijken.

Bij vorige transporten waren er dikwijls nog onbedorven, goedmoedige typen bij, met die verbaasde ogen, die een pijpje liepen te roken door het kamp en een onverstaanbaar dialect spraken en met wie men er niet tegenop zou zien de reis te aanvaarden. Dit keer slaat er een grote schrik dwars door me heen. Botte, honende koppen, die men tevergeefs afzoekt om er nog een restje van menselijkheid op te ontdekken. Aan welke fronten zijn deze lieden grootgebracht? In welke strafkampen zijn ze geoefend? Maar het is dit keer immers ook een straftransport! Enkele jonge vrouwtjes zitten al in de goederenwagen. Ze houden hun zuigelingen op schoot, hun benen bungelen naar buiten, ze willen nog zo lang mogelijk van de frisse lucht genieten. Zieken worden voorbijgedragen op brancards. Het is een straftransport. Ik moet haast lachen, de wanverhouding tussen bewakers en bewaakten is te ridicuul. M’n metgezel naast me achter het venster huivert even. Maanden geleden is hij hier uit Amersfoort in stukken en brokken binnengedragen. ‘Ja, zo zijn die kerels’, zegt hij, ‘zo zien ze er uit.’

Een paar jonge kinderen staan met hun neuzen tegen de ruiten gedrukt. Ik volg hun ernstige conversatie: ‘Waarom dragen zulke vuile, gemene kerels groen? waarom dragen ze geen zwart? Zwart is toch ook slecht?’ ‘Kijk, daar heb je een zieke!’ Een pluk grijs haar boven een doorengewoelde deken op een brancard. ‘Kijk eens, weer een zieke . . .’ En wijzende op de ‘groenen’: ‘Kijk eens, nou beginnen ze te lachen.’ ‘Kijk eens, daar is er al één dronken!’ Steeds meer mensen vullen de lege ruimtes der goederenwagons. Daar komt een eenzame, lange figuur aangewandeld over het asfalt, een actetas onder de arm, het is de chef der zogenaamde *Antragstelle*. Tot op het laatste ogenblik tracht hij mensen los te krijgen uit de handen van de commandant. De koehandel duurt voort tot aan het

vertrek van de trein. Uit de trein weet men dikwijls nog mensen te bevrijden. De man met de actetas heeft het voorhoofd van een jonge kamergeleerde en vermoede, zeer vermoede schouders. Een oud, gebogen vrouwtje, met een zwart ouderwets hoedje op grijze piekharen verspert hem de weg, ze gesticuleert en zwaait met vele papieren onder zijn neus. Hij hoort haar een poosje aan, schudt afwijzend het hoofd en wendt zich vervolgens af, de schouders nog iets dieper gebogen dan anders. Men zal dit keer niet veel mensen op het laatste nippertje uit de trein kunnen halen. De commandant is boos. Een jonge Jood heeft het gewaagd weg te lopen, een ernstige weglouppoging kan men het niet eens noemen, hij ontsnapte in een moment van verwarring uit het ziekenhuis, een luster jasje over zijn blauwe pyjama, en verborg zich op een kinderlijk-onhandige wijze in een tent, waar hij al gauw gevonden werd na een drijfjacht door heel het kamp. Maar als Jood heb je niet weg te lopen en ook niet in verwarring te geraken. Het oordeel van de commandant is onverbiddelijk. Tientallen anderen moeten als represaille onverwachts mee op transport, daaronder verschillende, die meenden hier vast voor anker te liggen. Dit systeem werkt nu eenmaal met collectieve straffen. Die vele vliegmaachines boven onze hoofden¹ zullen ook niet veel goeds bijgedragen hebben tot de stemming van de commandant, maar daarover spreekt hij zich niet zo openlijk uit.

De goederenwagens zijn nu al wel, wat je vol zou kunnen noemen. Dat dacht je maar. Allemachtig, moeten die er ook nog allemaal bij in? Er verschijnt een nieuwe grote groep mensen. De kinderen staan nog steeds met hun neuzen tegen de ruiten geplakt, ze leven alles precies mee. 'Kijk eens, daar komen alweer mensen naar buiten, ze vinden het zeker te warm in de trein.' Plotseling roept een der kinderen: 'De commandant!'

Hij verschijnt aan het begin van de asfaltweg, zoals de beroemde ster, die pas opkomt in de grote finale van een revue.

. . . Hij loopt langs de trein, in een militaire pas, een nog betrekkelijk jonge man, die een voorspoedige carrière gemaakt heeft, zo zou men het tenminste kunnen noemen. Hij is heer en meester over leven en dood van Hollandse en Duitse Joden op de Drentse hei; een jaar geleden zal hij nog niet geweten hebben, dat er zo een hei bestond. Ik trouwens ook niet. Hij stuurt vanochtend vijftig Joden meer mee op transport, omdat een jongen in een blauwe pyjama zich verstopte in een tent. Hij loopt langs de trein, zijn grijze, keurig geborstelde haren komen van achteren onder zijn platte lichtgroene pet te voorschijn. Met dat grijze haar, dat zo romantisch afsteekt tegen een nog betrekkelijk jong gezicht, dwepen vele onnozele bakvissen hier, al durven ze daar niet zo openlijk voor uit te komen. Zijn gezicht is op deze boze ochtend bijna ijzerkleurig. Het is een gezicht dat ik nog lang niet ontcijferen kan, het komt me soms voor te zijn als een smal lidteken, waarin verbeterheid, vreugdeloosheid en onoprechtheid met elkaar vergroeid zijn . . . In militaire pas loopt hij langs de goederenwagens, die

¹ Hoog overtrekkende Amerikaanse bommenwerpers.

GEDEPORTEERDE JODEN

uitpuilen van de mensen. Hij inspecteert zijn troepen: zieken, zuigelingen, jonge moeders en kaalgeschoren mannen.¹ Er worden nog enige zieken aangedragen op brancards, hij maakt een ongeduldig gebaar, het gaat niet vlug genoeg.

Achter hem loopt zijn Joodse secretaris, elegant gekleed in een beige rijbroek en een bruin sportjasje. Hij heeft het correcte, sportieve, doch nietszeggende uiterlijk van een Engelse whiskydrinker. Er komt plotseling een mooie, bruine jachthond aangesprongen, waar vandaan mag de hemel weten, de beige secretaris stoeit met hem met gracieuze gebaren, het is net een plaatje uit een Engels *society*-blad. Het groene peleton staat te *glotzen* uit botte ogen. Misschien denken ze wel – hoewel, ‘denken’ is een groot woord – dat de Joden hier er heel anders uitzien dan ze in hun opvoedkundige blaadjes worden afgebeeld. Verschillende Joodse kopstukken uit het kampeven lopen langs de trein. ‘Die maken zich ook *wichtig*’, mompelt iemand achter me. ‘Transportboulevard’ zeg ik hardop. ‘Zal men de buitenwereld ooit kunnen beschrijven, wat er zich hier allemaal heeft afgespeeld?’ vraag ik mijn metgezel. De buitenwereld denkt misschien aan ons als een grauwe, gelijkvormige massa van Joden, ze weet niets van de kloven en afgronden en de schakeringen die er zijn tussen de enkelingen en de groepen, zij zal dat misschien niet eens kunnen begrijpen. Bij de commandant heeft zich nu de *Oberdienstleiter* van het kamp gevoegd. De commandant lijkt plotseling smal en nietig. De *Oberdienstleiter* is een Duitse Jood met een machtige gestalte. Zwarte kaplaarzen, zwarte pet, zwart soldatenwambuis met gele ster. Hij heeft wrede lippen en een heersersnek . . . De lichtgroene, stramme commandant, de beige onbewogen secretaris, de zwarte geweldenaarsgestalte van de *Oberdienstleiter* paraderen langs de trein. Men maakt ruimte om hen heen, maar aller ogen gaan in hun richting.

Mijn hemel, gaan die deuren werkelijk allemaal dicht? Ja, dat gaan ze. De deuren worden gesloten over de opeengeperste, achteruitgedrongen mensenmassa’s in de goederenwagens. Door de smalle openingen aan de bovenkant ziet men hoofden en handen, die later wuiven, wanneer de trein vertrekt. De commandant rijdt nog een keer op een fiets de hele trein langs. Dan maakt hij een kort gebaar met de hand, als een vorst uit een operette en een klein ordonnansje komt aangevlogen om hem eerbiedig de fiets af te nemen. De fluit slaakt een doordringende kreet, een trein met 1 020 Joden verlaat Holland.’

Zo ging het toe bij het transport van 24 augustus ’43.

Twee weken later, op dinsdag 7 september ’43, werd ook Etty Hillesum naar Auschwitz gedeporteerd in een transport van negenhonderdzeven-entachtig Joden. Er waren acht overlevenden – zij kwam om.

★

¹ Joodse gevangenen, hetzij uit Amersfoort, hetzij uit het *Schutzhaftlager* Vught.

Wij hebben aan haar beschrijving slechts twee details toe te voegen.

Het eerste is dat veelal, aldus Mechanicus, het personeel van Lippmann-Rosenthal (Sarphatistraat) de te deporteren Joden 'op de voet' in de trein volgde; het wrong nog 'de laatste bezittingen uit hen, klein bankpapier, vulpenhouders, horloges, onder intimidatie en bedreiging.'¹

Het tweede, dat ten behoeve van de Joodse *Dienstleiter* en hun naaste medewerkers de douches na elk transport extra lang aanbleven. Douchten zij op dagen dat er geen transport plaatsvond, dan kregen ze maar een paar minuten warm water, maar na het vertrek van een deportatietrein mochten zij zich zo lang wassen als zij maar wensten. In onschuld? Wij zijn er niet zeker van dat allen het zo gevoeld hebben.

★

Na elk vertrek daalde een vreemde rust over het kamp: rust door uitputting. Een duidelijk wekelijks ritme ging zich pas aftekenen van dinsdag 2 februari '43 af. Met een enkele afwijking vertrok namelijk van die datum af tot en met 21 september '43, bijna acht maanden lang dus, de deportatietrein telkens op dinsdag. Van de woensdag af ging de spanning dan langzaam stijgen om op zondag en maandag (men wist dat in de nacht van maandag op dinsdag de deportatielijst definitief samengesteld werd) een climax te bereiken.

Slechts bij één transport willen wij nog stilstaan: dat van 8 februari '44.

Vier dagen tevoren, op 4 februari dus, had Gemmeker een telexbericht ('*dringend, sofort vorlegen*') aan Zöpf, de chef van IV B 4-Den Haag, gezonden.² Er waren, aldus Gemmeker, nog maar zesduizendvijfhonderd Joden in Westerbork (in werkelijkheid waren er blijkens de officiële kampstatistiek ruim achthonderd méér), onder wie '*etwa 900 kranke Juden*', en daarom hield hij het '*für dringend notwendig, ohne Rücksicht auf Infektions- und Fieberkrankheiten, den Abtransport der kranken Juden durchzuführen*'; men kon dan ook het aantal *Sperren*, aan het personeel in de ziekenbarakken verleend, verminderen.

'Ich schlage deshalb vor, ausser den Transportfreien alle kranken Juden, die nicht zur

¹ Ph. Mechanicus: *In dépôt*, p. 23. ² Tekst in Boom, subcomm. Assen: p.v. inz. A. K. Gemmeker, p. 41-42.

Barneveld-, Protestantengruppe und zur Stammliste gehören, nach Auschwitz auf Transport zu stellen.

Auf diese Weise würde das Krankenhaus sicherlich um 400–500 kranke Juden entlastet.

Für den Transport am Dienstag, den 8.2.1944, habe ich den Abtransport sämtlicher transportfreien Juden einschliesslich der Infektionskranken (Scharlach, Diphtherie, infektiöse Gelbsucht, Tbc) vorgesehen und eine entsprechend grössere Anzahl von Waggons angefordert. Dem Lagerarzt¹ habe ich erklärt, dass es für den Transport am Dienstag keine Transportunfähigkeit gibt, es sei denn, dass der zu transportierende kranke Jude mit Sicherheit in den nächsten 3–8 Stunden sterben würde.

Um baldige Entscheidung darf ich bitten.

Die beslissing kwam: voorstel goedgekeurd.

Wij beschouwen het weergegeven telexbericht als een sterke aanwijzing dat Gemmeker wist wat de *Endlösung* inhield. Dat het transport met de zieken Auschwitz als bestemming had, was hem blijkens zijn telexbericht bekend; bekend was hem ook dat Auschwitz een groot concentratiekamp was, waar vele honderden SS'ers dagelijks in contact kwamen met gevangenen; hij meende zelfs te weten, beweerde althans na de oorlog (wij gaven dit eerder weer), dat in Auschwitz begin '43 *Transportsperr*e was geweest in verband met epidemieën. Moet, wie dan lijdens aan roodvonk, difterie, geelzucht en tbc naar Auschwitz deportteert, er niet zeker van zijn geweest dat al die patiënten onmiddellijk, d.w.z. voordat zij ook voor de SS'ers gevaarlijke nieuwe epidemieën zouden kunnen veroorzaken, geliquideerd zouden worden? Wij beantwoorden die vraag bevestigend – een conclusie die, menen wij, niet slechts op Gemmeker betrekking heeft, maar ook op Zöpf en op allen die bij *IV B 4*-Den Haag met Gemmekers telexbericht te maken hebben gehad.

Als gevolg van Spaniers interventie lukte het Gemmeker overigens niet, vier- tot vijfhonderd zieken op transport te stellen: het werden er tweehonderdacht-en-zestig. *Mechanicus* (9 februari):

‘Het transport van de zieken van de ziekenbarakken naar de trein gisteren tart elke beschrijving. Om twee uur in de nacht zijn de verplegers reeds begonnen met het aankleden van de voor transport aangewezenen. OD'ers, die met paard en open wagen voorreden, hebben de zieken op bedden naast en op elkaar in de wagons geschoven, zoals men lijk-kisten in een lijk-wagen schuift. Terwijl natte sneeuw uit de donkere hemel droop en alles met een klam, klef wit was over-

¹ Dr. Spanier.

dekte, in het donker van een wintermorgen. Zo zijn ze ook naar de beestentrein gereden, hobbelen en hotsend, waar zij ook onder de blote hemel stonden, wachtend op hun inlading, zoals men lijken schuift in een lijkwagen. Kinderen met roodvonk en difterie zijn huilend naar de slang gedragen¹ –

‘de slang’ was de langgerekte rij goederenwagons.

Duizendvijftien Joden werden op die 8ste februari '44 naar Auschwitz gedeporteerd. Er waren dertig overlevenden.

★

Men kan, als over elk onderdeel van het gebeuren dat wij in ons werk behandelen, over Westerbork een heel boek schrijven – wij hebben ons tot de aspecten beperkt die ons wezenlijk leken en daarbij, naar wij menen: terecht (veruit de meeste Joden die het kamp binnengevoerd werden, zijn er slechts korte tijd geweest), het accent laten vallen op de deportatie-machinerie die er in werking was, op het kamp als *Durchgangslager*.

Wij gaan nu verder: wat gebeurde er *na* Westerbork?

Van elke honderd Joden die in het kamp ingeladen werden, zijn (in afgeronde cijfers) drie in Kosel uitgestapt, vier-en-vijftig in Auschwitz, vier-en-dertig in Sobibor, vijf in Theresienstadt en vier in Bergen-Belsen.

De volgorde aanhoudend die wij reeds toegelicht hebben, willen wij nu eerst beschrijven wat geschied is met diegenen die naar Theresienstadt en Bergen-Belsen vertrekken moesten.

*Theresienstadt*²

Theresienstadt, in de noordoost-hoek van Bohemen gelegen (zie kaart IV op pag. 109), had een dubbele functie: het was tegelijk *Durchgangslager* voor de meeste in het *Protektorat* Bohemen en Moravië (Slowakije was sinds maart '39 een Duitse satellietstaat) wonende Joden en een z.g. *Alttersghetto*. There-

¹ Ph. Mechanicus: *In dépôt*, p. 274. ² Wij ontleen een groot deel van onze algemene gegevens aan het werk van H. G. Adler: *Theresienstadt 1941-1945. Das Anlitz einer Zwangsgemeinschaft* (1957).

GEDEPORTEERDE JODEN

sienstadt was een kleine vestingstad (de afmetingen waren 700 bij 500 meter), in 1780 gesticht door de Habsburgse keizer Josef II en genoemd naar zijn moeder Maria Theresia. Binnen de vestingwallen en de hen omgevende gracht stonden nagenoeg uitsluitend 18de-eeuwse kazernegebouwen. In '41 lag er een Duits garnizoen en woonden er ca. drieduizend burgers.

Als *Durchgangslager* begon Theresienstadt te functioneren in januari '42: de eerste transporten Tsjechische Joden kwamen er toen aan om grotendeels doorgezonden te worden. Enkele maanden later verdween het garnizoen en werden alle oorspronkelijke bewoners geëvacueerd. In juni arriveerden er grote Jodentransporten uit Berlijn, München, Keulen en Wenen: het *Altersghetto* nam vaste vorm aan. De bedoeling van de Duitsers was namelijk, Joden die vijf-en-zestig jaar of ouder waren, of die in de eerste wereldoorlog hoge militaire onderscheidingen gekregen hadden, of die zich in andere opzichten voor Duitsland verdienstelijk hadden gemaakt (allen met hun echtgenoten en eventuele jonge kinderen) niet onmiddellijk naar de vernietigingskampen te sturen, maar in een *Altersghetto* op te nemen: Theresienstadt. Dat had evidente voordelen: de Joden zouden onderling strijd gaan voeren om naar Theresienstadt, niet naar het onbekende oosten, gedeporteerd te worden, men kon de leidingen van wat wij nu maar 'de Joodse Raden' zullen noemen een beloning in het vooruitzicht stellen (vertrek naar Theresienstadt), men kon bij voorkomende gelegenheid het *Altersghetto* aan buitenstaanders tonen, en men mocht voor het overige vertrouwen dat de bejaarden in Theresienstadt spoedig te gronde zouden gaan. Dat, zoals wij in deel 6 reeds vermeldde, Zöpf in oktober '42 in een notitie welke hij na een met Eichmann gevoerd telefoongesprek schreef, Theresienstadt als een 'Propagandalager' aanduidde,¹ geeft precies aan, hoe het kamp door de organisatoren van de *Endlösung* gezien werd.

Aan de Joden uit Duitsland die in '42 in Theresienstadt aankwamen, was door de *Gestapo* gezegd dat zij een onbezorgde oude dag tegemoet gingen in een soort *Kurort*; allen hadden daartoe hun eigendommen moeten overdragen en er waren er onder hen die een half miljoen *Rm* betaald hadden teneinde tot hun overlijden in Theresienstadt verpleegd te worden. Bedrog! Zij kwamen in stinkende en vochtige kazematten terecht of, in de kazernegebouwen, in benauwde hokjes ('kamertjes') die zij met velen moesten delen, of op stoffige zolders, zij kregen er bitter weinig te eten en zij stierven bij honderden, duizenden. In '42 waren er op elke duizend 'inwoners' bijna tweehonderd zieken, in '43 en '44 bijna tweehonderdveertig. Van de hon-

¹ Notitie, 5 okt. 1942, van W. Zöpf (*HSSuPF*, 184 a).

derdeen-en-veertigduizend Joden die in totaal uit het *Protektorat, Grossdeutschland*, Nederland en Denemarken naar Theresienstadt zijn gestuurd, zijn ter plaatse drie-en-dertigduizend (23%) gestorven; zeven-en-tachtigduizend (62%) zijn naar andere oorden gedeporteerd, van oktober '43 af nagenoeg steeds naar Auschwitz.

In '42 waren de omstandigheden in Theresienstadt het slechtst: alleen al in september stierven er bijna vierduizend mensen – eind van die maand was het stadje (van afmetingen niet veel groter dan Westerbork) met meer dan drie-en-vijftigduizend Joden volgepropt. In de loop van '43 (in april arriveerde het eerste transport uit Nederland) werden de toestanden, uiteraard steeds op een basis van onmenselijkheid, een tikje 'normaler', mede omdat er gewerkt moest worden, maar dat betekende louter dat er naar verhouding minder mensen stierven. De strijd om het bestaan bleef er verwoed en de tegenstellingen waren er even scherp als in de 'gewone' concentratiekampen.

Er hokten in die tijd in Theresienstadt een veertigduizend Joden, van wie ruim de helft productief werkzaam moest zijn en tegen de drieduizend de een of andere functie uitoefenden. Voldoende eten was er alleen voor ca. vijfduizend arbeiders in de belangrijkste bedrijven, voorts, uiteraard, voor ieder die iets met de voorbereiding of de verdeling van het schaarse voedsel te maken had, en tenslotte voor de 'aristocratie' van Joodse gezagsdragers die een uit Joden bestaande *Ältestenrat* aan de top hadden, alsmede voor (uiteindelijk) een tweehonderd andere officiële 'prominenten'. Elk lid van de *Ältestenrat* bewoonde voorts met zijn gezin een eigen kamer; hij werd niet naar elders gedeporteerd en had dertig personen op een eigen lijst mogen plaatsen die gelijke bescherming zouden genieten als hijzelf – hetzelfde privilege was in bezet Nederland aan Cohen en Asscher, de twee voorzitters van de Joodse Raad, verleend. Door de aanwezigheid van die 'aristocratie' vormde zich in Theresienstadt, aldus Adler (die er van februari '42 tot oktober '44 'gewoon' heeft¹), *'eine Art von Hofstaat . . . Man scheute sich nicht, Feste und Tanzabende in den Herrschaftszimmern oder hergerichteten Kanzleien zu veranstalten. Sogar Maskenbälle gab es, und einer zumindest wurde am Vorabend vor der Abfahrt eines Transportes abgehalten.'*²

Bij dat laatste tekenen wij aan dat, in tegenstelling tot de leiding van de Joodse Raad in Nederland en de Joodse kampleidingen van Westerbork en Vught, enkele leden van de *Ältestenrat* van Theresienstadt van februari '43 af

¹ Hij werd toen naar Auschwitz gedeporteerd, d.w.z. kort voor het einde der vergassing. ² H. G. Adler: *Theresienstadt 1941-1945*, p. 251.

op zijn minst driemaal nogal gedetailleerde berichten ontvangen hebben over de gaskamers in de vernietigingskampen – één bericht was van een Tsjechische Jood afkomstig die uit Theresienstadt naar Birkenau (Auschwitz II) gedeporteerd was, daaruit was ontvlucht en zich enkele malen door Tsjechische gendarmes (de buitenbewaking van Theresienstadt was aan de Tsjechische gendarmerie toevertrouwd) het ghetto had laten binnensmokkelen teneinde de *Lagerälteste* te waarschuwen. Dat alles speelde zich overigens mijlenver boven de hoofden van de tienduizenden af die, tot een schijnbestaan veroordeeld, temidden van een ondragelijke volte en in een peilloze misère (die twee factoren versterkten elkaar) in leven trachtten te blijven, desperaat hopen dat niet ook zij, als zovelen, na selectie door de *Ältestenrat* verder oostwaarts gedeporteerd zouden worden.

★

Uit ons land zijn bijna vijfduizend Joden naar Theresienstadt gezonden – de eersten die gingen (het transport uit april '43) hadden in Amsterdam van Aus der Fünten, de dagelijkse leider van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*, te horen gekregen dat zij zich geen zorgen behoeften te maken: ze zouden in Theresienstadt vrij zijn, de SS zou voor voldoende voedsel zorgen, er was zelfs een bioscoop. 'Die Damen', had Aus der Fünten gezegd, 'sollen gutes Schuhwerk mitnehmen, weil man Ausflüge machen kann.'¹

Wij nemen aan dat dat eerste uit Nederland afkomstige transport (een kleine driehonderd personen) zich in het *Altersghetto*, voorzover er integratie mogelijk was, ook heeft kunnen integreren; het transport bestond immers uit Duitse Joden die in Theresienstadt aan andere Duitse Joden toegevoegd werden. Met de latere transporten (die uit '44) lag het anders: toen voegden zich (men denke aan wat wij dienaangaande in de aanhef van dit hoofdstuk schreven) grote groepen Nederlanders bij een ghetto-bevolking die nagenoeg uitsluitend uit Duitsers en Tsjechen bestond; die Nederlanders waren 'vreemdelingen': in normale omstandigheden al zelden welkom, in abnormale nog minder. Daar kwam nog iets bij. Ten behoeve van het eerste grote transport dat in januari '44 rechtstreeks uit Westerbork aankwam, moest een kazerne, die door ca. vierduizend Tsjechische vrouwen bewoond werd, in grote haast ontruimd worden – die vrouwen kregen een nòg poverder

¹ E. Dormitzer, aangehaald in a.v., p. 726.

behuizing dan zij al hadden. Dit gebeuren gaf de Nederlanders de naam, 'bevorzugt' te zijn¹; het maakte hen bij velen onpopulair. 'Deze kloof', aldus S. van den Bergh (hij maakte deel uit van het transport dat in juli '44 uit Westerbork naar Theresienstadt ging), 'is nooit meer geheel overbrugd en bij de uitgaande transporten naar Polen . . . heeft ons dat veel kwaad gedaan.'² Toen namelijk in opdracht van de *Ältestenrat* (die op zijn beurt bevelen van de *Lagerkommandant* kreeg) van eind september '44 af vele duizenden voor vertrek naar Auschwitz geselecteerd moesten worden (in een maand daalde de ghettobevolking van dertigduizend tot elfduizend), werden onder hen naar verhouding veel Nederlanders opgenomen; met uitzondering van de groep Barnevelders en de protestantse groep (beide groepen waren pas in september '44 Theresienstadt binnengevoerd), golden namelijk alle Nederlanders als *transportfrei* en in totaal werden, gelijk in de aanhef van dit hoofdstuk vermeld, van de bijna vijfduizend uit ons land naar Theresienstadt gedeporteerden ruim drieduizend naar Auschwitz doorgezonden.³ Dat de ghettobevolking in een maand tijd tot bijna een derde teruggebracht was, wekte uiteraard bij de weinigen die blijven mochten, bange voorvoelens dat het Derde Rijk hen in zijn ondergang zou meeslepen. Zij voelden zich machteloos – dat wáren zij ook.

Adler is over de houding van de Nederlanders in Theresienstadt niet erg te spreken: 'In ihrem Arbeitswillen', zo schrijft hij, 'liessen sie viel zu wiinschen iibrig . . . Alles, auch die für das Lager nötige Arbeit, galt als bloss lächerlich und wurde sabotiert . . . Wohltätig vom Durchschnitt stach eine hochkultivierte Minderheit ab' (Adler zal wel in hoofdzaak op de Barneveld-groep gedoeld hebben), 'darunter manche, die zu den vorzüglichsten Menschen in Theresienstadt gehörten.'⁴

Inderdaad, het blijkt ook uit andere gegevens: de Nederlanders zijn in het *Altersghetto* opgevallen door een opmerkelijke mate van passief verzet tegen alles wat hun niet zinde. Werkelijke invloed kregen zij er pas in de laatste oorlogswinter (de deportaties naar Auschwitz waren toen gestaakt); prof. Meijers werd toen in de *Ältestenrat* opgenomen.

Het was van de herfst van '42 af toegestaan, pakketten naar Theresienstadt te zenden. De Denen (enkele honderden Deense Joden waren eind '43 het ghetto binnengevoerd) waren de enigen die in dat opzicht ruim voorzien werden: voor hen zorgden het Deense en het Zweedse Rode Kruis. Voorts

¹ A.v., p. 165. ² S. van den Bergh: *Deportaties*, p. 37. ³ Er waren onder hen ook enkele Joodse NSB'ers die in ons land aanvankelijk in Doetinchem geïnterneerd waren geweest; van die Joodse NSB'ers is minstens één in Auschwitz door andere Nederlandse Joden doodgeslagen. ⁴ H. G. Adler: *Theresienstadt 1941-1945*, p. 305-06.

GEDEPORTEERDE JODEN

kregen de Tsjechen nogal veelvuldig pakketten toegezonden en dan volgden aldus Adler, *'in weitem Abstand Österreicher und Reichsdeutsche, während die Holländer sehr wenig erhielten.'*¹ Inderdaad liet uit ons land het Rode Kruis niets van zich horen; het was alleen de Groep-2000 die pakketten naar Theresienstadt zond (werk van mevrouw Wijsmuller-Meyer), maar die verzending kwam in september '44 als gevolg van de Spoorwegstaking tot stilstand. Nadien kwamen in de eerste maanden van '45 alleen van de Stockholmse vertegenwoordiger van de Londense Repatriëringsdienst nog enige pakketten voor Nederlanders binnen: druppels op een gloeiende plaat. Van het Nederlandse Rode Kruis te Londen (*The London Committee of the Netherlands Red Cross Society*) werd niets ontvangen. Het gevolg van dit alles was dat de 'aristocratie' van pakketten-ontvangers geen Nederlanders onder haar leden telde. Die 'aristocratie' was, dat spreekt vanzelf, bijzonder bevoorrecht; enkele malen trachtte de *Ältestenrat* dan ook te bereiken dat diegenen die regelmatig pakketten ontvingen, van een deel van hun rantsoenen afstand zouden doen, maar die pogingen mislukten, hoofdzakelijk doordat de pakketten-ontvangers de middelen bezaten om functionarissen van het ghettobestuur om te kopen. *'Nur wenige der mit Paketen reichlich Versorgten waren sich'*, schrijft Adler, *'ihrer sozialen Pflichten bewusst. Kein Wunder, dass sich Neid und Hass regten. In den Zimmern und auf den Gängen wurden leckere Mahle genossen, und daneben wühlten verhutzelte Greise im Abfall.'*²

★

Twee gebeurtenissen die zich in '44 in Theresienstadt afgespeeld hebben, dienen wij nog kort te beschrijven: het bezoek van een delegatie van het Internationale Rode Kruis en de vervaardiging van een documentaire film van het *Älterghetto*.

In de lente van '44 kon het Internationale Rode Kruis (op het beleid van deze organisatie gaan wij in hoofdstuk 9 dieper in) verlof krijgen van de Duitsers, een inspectiebezoek aan Theresienstadt te brengen. Het vond plaats op verzoek van het Deense Rode Kruis; de delegatie die tot Theresienstadt toegelaten werd, bestond uit twee Denen (hoofdambtenaren van de departementen van buitenlandse en van binnenlandse zaken) en een Zwitser (een

¹ A.v., p. 367. ² A.v.

functionaris van het Internationale Rode Kruis). In de weken voor zij in Theresienstadt verschenen (het bezoek vond plaats op 23 juni), werden alle straten van het ghetto schoongemaakt, er werd een parkje met banken en rozenstruiken aangelegd, er verrees een houten muziekpaviljoen en er kwamen een speelplaats voor kinderen, een crèche en een 'Gemeinschaftshaus'. Op tal van plaatsen in het stadje werden voorts wegwijzers opgericht die van bloembakken en houtsnijwerk voorzien waren. De *Lagerkommandant* had tevoren bepaald, welke 'woningen' hij aan de delegatie zou tonen: die werden keurig ingericht – wat de overige 'woningen' betrof, beperkte hij zich er toe, te gelasten dat de onderste verdiepingen er in de straten die de delegatie zou passeren, aan de buitenkant keurig moesten uitzien: nette gordijnen, hier en daar bloemen in de vensters. Daags voor de 23ste juni werden in die straten de trottoirs met groene zeep gewassen. Wat de ghettobevolking tijdens het bezoek van de delegatie doen moest, was toen al zorgvuldig gerepeteerd: er zou een concert gegeven worden en er zouden een toneelvoorstelling en een sportmanifestatie plaatsvinden. Op de 23ste juni had de ghettopolitie overigens instructie, ghettobewoners die er ziek of vervallen uitzagen, met geweld van de straten te verwijderen. In de dagen vóór de 23ste verscheen tenslotte de *Lagerälteste* in elke kazerne om er mee te delen dat niemand verlof had, op eigen initiatief ook maar een woord met de delegatie te wisselen, elke overtreding van dat verbod zou tot zware straffen voor het gehele ghetto leiden – naast de *Lagerälteste* stond dreigend de SS-officier die *Lagerkommandant* was.

Het bezoek van de delegatie verliep geheel volgens de plannen van deze regisseur. Slechts één Jood, de *Lagerälteste*, mocht de twee Denen en de Zwitser vergezellen; de *Lagerkommandant* had hem daags tevoren, ietwat onvoorzichtig, een blauw oog geslagen, maar hij had een jacquet aan en een auto tot zijn beschikking – en hij kon geen woord met de delegatie wisselen zonder dat er een SS'er bij stond. Enkele Deense Joden beperkten zich tot de bedeesde mededeling dat de toestanden het laatste halve jaar verbeterd waren. De delegatie constateerde dat de ghettobevolking onder een zekere 'psychische druk' stond (dat vermeldde zij ook in haar rapport), maar zij werd overigens volledig misleid.

Een veel grondiger misleiding van de buitenwereld was het doel van de documentaire film (ze is, in tegenstelling tot de in opdracht van Gemmecker vervaardigde Westerbork-film, verloren gegaan) die kort na het bezoek van de delegatie van het Internationale Rode Kruis in voorbereiding werd genomen – geen wonder ook: de 'coulissen' die voor dat bezoek opgetrokken waren, konden voor de film ('*Hitler schenkt den Juden eine Stadt*') gebruikt worden. Het draaiboek werd samengesteld door een Praagse architect, door

de Berlijnse regisseur Kurt Gerron en door de Nederlandse tekenaar Jo Spier; Gerron en Spier waren uit Westerbork naar Theresienstadt overgebracht. De opnamen (ze werden gemaakt door een Tsjechische filmmaatschappij) vonden plaats van midden augustus tot begin september '44: opnamen van opgewekt dagelijks leven, van toegewijd werken in de bedrijven en op het land (de Tsjechische gendarmes moesten zich bij dat laatste achter bomen en struiken verbergen), van een vrolijk zwemfestijn, van een uitgelaten bal, enzovoort. Na afloop van de opnamen kregen allen die er zich voor hadden ingespannen, geschenken van de SS – enkele weken later werden zij, met uitzondering van Spier, naar Auschwitz gedeporteerd. 'Propagandalager' – hoe juist was de term die Zöpf gebezigd had!

*Bergen-Belsen*¹

Is Bergen-Belsen óók een 'propagandakamp' geweest? Dat niet. Het kamp dat op de Lüneburger heide lag (men zou kunnen zeggen: tussen Hamburg en Hannover – zie kaart III op pag. 79) werd door de Duitsers voor Joden ingericht omdat zij dat als in hun belang zagen: zij wilden er Joden laten verblijven (officieel heette het kamp een 'Aufenthaltslager', een 'verblijfskamp') die tegen Duitsers in den vreemde uitgewisseld konden worden, of die in neutrale dan wel Geallieerde staten belangrijke relaties hadden waarvan Duitsland te gelegener tijd hoopte te profiteren. In zoverre had Bergen-Belsen een serieuze opzet – volmaakte onverschilligheid aan Duitse kant heeft er evenwel toe geleid dat die opzet in een ellendige toestand ontaardde en dat het in de laatste maanden van de oorlog ook in Bergen-Belsen tot een massaal sterven kwam. In het bestaan van een 'normaal' kamp was namelijk wél het *Auswärtige Amt* geïnteresseerd, maar Bergen-Belsen ressorteerde als alle 'officiële' concentratiekampen onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* – het kon dat SS-departement geen zier schelen of de Joden in Bergen-Belsen verkommerden of stierven, en de belangstelling van het *Auswärtige Amt* was niet zo levendig dat het ook maar poogde, nauwlettend te volgen wat in Bergen-Belsen geschiedde.

Er was in Bergen-Belsen in '35 een barakkenkamp voor arbeiders gebouwd die op enkele kilometers afstand een groot oefenterrein voor de *Wehrmacht* moesten aanleggen en er een groot aantal kazernes en andere

¹ Wij ontlene de meeste van onze algemene gegevens aan de studie van E. Kolb: *Bergen-Belsen. Geschichte des 'Aufenthaltslager' 1942-1945* (1962).

gebouwen moesten optrekken. Dat barakkenkamp was in '40 gebruikt voor het onderbrengen van Belgische en Franse krijgsgevangenen. In '41 werd het met Russische krijgsgevangenen gevuld; zij stierven nagenoeg allen in de winter van '41 op '42 als gevolg van een vlektyphus-epidemie. Er was toen bij het krijgsgevangenenkamp een ziekenkamp ingericht – dat ziekenkamp bleef in de jaren '43 en '44 voor krijgsgevangenen van allerlei nationaliteiten in gebruik; het was de rest van het oorspronkelijke krijgsgevangenenkamp dat door de *Chef des Kriegsgefangenenwesens* aan het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* afgestaan werd, en naar die rest (vervuilde en verwaarloosde barakken zonder riolering en met maar enkele kransen) werden eind april '43 tweehonderdvijftig gevangenen uit Buchenwald overgebracht teneinde er een dragelijk verblijfskamp (wij zullen het krachtens zijn functie als 'Austauschlager', 'uitwisselingskamp', aanduiden) van te maken. Dat mislukte ten eenmale (er waren geen materialen), maar zulks verhinderde het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* niet om begin juli mee te delen dat het *Austauschlager* voor tienduizend Joden gereed was.

Kort tevoren waren naar Bergen-Belsen ruim tweeduizend Poolse Joden overgebracht die (echte of nagemaakte) passen van Paraguay en Honduras dan wel *certificates* voor Palestina bezaten¹ – de meeste bezitters van de Latijns-Amerikaanse passen werden, nadat het *Auswärtige Amt* geconstateerd had dat hun papieren vals waren, in september '43 naar Auschwitz overgebracht en van de resterende zevenhonderd Poolse Joden volgden er nog eens driehonderdvijftig naar datzelfde kamp, teneinde in Bergen-Belsen ruimte te maken voor het eerste transport uit Westerbork. De ca. driehonderdvijftig Polen die in Bergen-Belsen bleven, hoofdzakelijk houders van *certificates*, werden in een kampgedeelte ondergebracht dat het 'Sonderlager' heette. In een tweede kampgedeelte, het 'Griechenlager', kwamen in '43 ca. vierhonderdvijftig Griekse Joden terecht: bijna driehonderdzeventig uit Saloniki, de overigen uit Athene en andere Griekse steden. Tot die Griekse Joden behoorden de leden van diverse 'Joodse Raden', maar de groep uit Saloniki bestond hoofdzakelijk uit Joden wier voorvaderen uit Spanje gekomen waren, die de eeuwen door een aan het Spaans verwante taal gesproken hadden en in de jaren twintig de Spaanse nationaliteit hadden verworven. Deze z.g. Spagnoliën hadden zich sinds begin '42 moeite gegeven, tot Spanje

¹ Enkele honderden andere Poolse Joden die Amerikaanse passen bezaten, waren in de maanden voordien naar de *Internierungslager* Vittel en Tittmoning getransporteerd en uit Vittel zijn er zestig toegevoegd aan de groep van tweehonderdtweentwintig Joden uit Nederland die, gelijk eerder in dit hoofdstuk vermeld, eind juni '44 uit Bergen-Belsen naar Palestina mochten vertrekken.

toegelaten te worden – het werd februari '44 voor zij daarin slaagden: toen werden zij uit Bergen-Belsen naar Spanje overgebracht.

In het 'algemene' deel van Bergen-Belsen, het z.g. *Sternlager*, kwamen uiteindelijk behalve ca. drieduizendzevenhonderdvijftig Nederlandse (en Duitse) Joden uit Westerbork ook terecht: ruim tweehonderd Joden uit Libye en Tunesië (zij zijn weggevoerd en spoorloos verdwenen) en twee groepen die in Bergen-Belsen bleven: ca. tweehonderd Joodse vrouwen uit Frankrijk (echtgenoten van Franse niet-Joodse krijgsgevangenen) en enkele honderden Joden uit Joegoslavië en Albanië. Eind juli '44 bevonden zich in het *Sternlager* in totaal ca. vierduizend Joden, van wie toen ca. drieduizend-tweehonderdvijftig uit Westerbork afkomstig waren.¹

Naast het *Sonderlager*, het *Griechenlager* en het *Sternlager* kende het Bergen-Belsen-complex nog drie andere kampen: het '*Neutralenlager*', het '*Ungarnlager*' en het '*Häftlingslager*'. In het *Neutralenlager* werden ca. tweehonderd Joden opgesloten die de Spaanse, Portugese of Argentijnse nationaliteit bezaten, en in het *Ungarnlager* kwamen in juli '44 een kleine zeventienhonderd Hongaarse Joden terecht; zij konden in december '44 naar Zwitserland vertrekken (wij komen er in deel 10 op terug), maar werden toen door andere Hongaarse Joden vervangen. Het *Häftlingslager* had niets met de Jodenvervolgving te maken: het was een tentenkamp waarheen eerst uit diverse kampen concentratiekamp-gevangenen overgebracht werden om, evenals de tweehonderdvijftig eersten uit Buchenwald, het Bergen-Belsen-complex op te bouwen en waarin nadien zieken uit diverse concentratiekampen en hun *Aussenkommandos* opgenomen werden. Niet dat zij er medische verzorging kregen! Maar men was hen dan in de oorspronkelijke kampen kwijt. Uit de onderaardse tunnels van het kamp *Dora* in de Harz kwamen in maart '44 de eerste duizend zieke gevangenen dat *Häftlingslager* binnen (er waren zeven-en-vijftig overlevenden), begin januari '45 waren er in totaal ('gezonden' en zieken bijeengeteld) ruim achttienhonderd concentratiekamp-gevangenen (onder wie zestien Nederlanders) opgesloten – in februari, maart en april werden het er veel meer.

Het *Sternlager* en het *Neutralenlager* in Bergen-Belsen vormden het eigenlijke *Austauschlager*. En het *Sonderlager* dan? Daarin zaten toch Poolse Joden die houders waren van geldige *Palestina-certificaten*! Inderdaad, maar die Poolse Joden, die hoofdzakelijk uit Warschau afkomstig waren, wisten dat het overgrote deel van de Poolse Joden in gaskamers uitgeroeid was: daarom

¹ Eind juni hadden ruim tweehonderd uit Westerbork afkomstige Joden naar Palestina kunnen vertrekken en na eind juli arriveerden er uit Westerbork nog bijna driehonderd met het laatste transport (13 september '44).

waren zij in een apart, streng geïsoleerd kampgedeelte opgesloten en daarom bevond zich onder de houders van *certificates* die eind juni '44 naar Haifa afreisden, geen enkele Poolse Jood.¹ Het *Auswärtige Amt* dat die reis voorbereid had, wist heel wel, welke personen men zonder al te veel risico te lopen naar het Geallieerde buitenland kon laten vertrekken en welke men, al hadden zij ook de beste papieren ter wereld, moest vasthouden.

Van de vijf Joodse kampgedeelten die Bergen-Belsen gekend heeft (het *Sonderlager*, het *Griechenlager*, het *Sternlager*, het *Neutralenlager* en het *Ungarnlager*), waren de levensomstandigheden in het *Griechenlager*, het *Neutralenlager* en het *Ungarnlager* minder ongunstig dan in de twee resterende; in het *Griechen-* en *Neutralenlager* omdat voorzien werd dat deze Joden binnen afzienbare tijd naar neutrale landen zouden mogen vertrekken, en in het *Ungarnlager* omdat, toen daar in juli '44 de kleine zeventienhonderd Hongaarse Joden binnengevoerd werden, al met Joodse en Amerikaanse instanties in Zwitserland onderhandeld werd over hun vrijlating. In deze drie kampgedeelten vonden geen appels plaats en behoefde niet gewerkt te worden, in de twee andere wèl, maar van die twee is er maar één waarmee wij ons thans moeten bezighouden: het *Sternlager* waarin de uit Westerbork afkomstigen opgesloten werden.

Biedt het voorafgaande met al die verschillende kampgedeelten en al die verschillende groepen Joden een wat verwarrend beeld? Wij kunnen het niet helpen. Bergen-Belsen is nu eenmaal het complex geweest waarin, terwijl in het kader van de *Endlösung* miljoenen Joden naar de gaskamers gezonden werden, enkele duizenden, uit een half dozijn landen van Europa afkomstig, bijeengebracht en onder de dagelijkse supervisie van SS'ers geplaatst waren, in afwachting van het moment waarop zij nog de belangen van het *Auswärtige Amt* en die van Duitsland in het algemeen konden dienen.

★

'Bergen-Belsen was', aldus mr. Abel J. Herzberg die op 11 januari '44 uit Westerbork het *Sternlager* binnengevoerd werd,

'een platgebrand stuk grond, ver van de weg, met een aantal in rechte rijen opge-

¹ De *Vernichtungslager* waar de Joden uit de Poolse ghetto's vergast werden, lagen betrekkelijk dicht bij die ghetto's en na enige tijd siepelden er dan ook berichten door wat in die *Vernichtungslager* gebeurde. Het was de in de ghetto's geïsoleerde Joden onmogelijk, die berichten door te geven aan Joden in andere delen van bezet Europa.

trokken, grauw-groene barakken. Sommige waren van steen en hadden in haar goede dagen dienst gedaan als paardenstallen, andere waren van hout. De meeste waren verzwakt, bouwvallig, slecht afgedekt en tochtig. Verschillende daken waren zó slecht, dat de regen naar binnen kletterde, zodat de bovenbedden onbruikbaar waren en de vloer bedekt was door plassen water.

De grond in het kamp was dor, in de winter modder of ijs, in de zomer zand en stof en kiezel. Er wentelde geen worm doorheen, er fladderde geen vlinder, er vloog geen libel. Geen mus kwam er een zaadje zoeken, geen vogel viel het in, ergens neer te strijken op een paal of een plank en er 'piep' te zeggen, 'goemorgen'. Alleen buiten het prikkeldraad, achter een andere rij prikkeldraad, werd wat boerenkool verbouwd of groente voor de SS.¹

Het *Sternlager* dat zich op dat troosteloos stuk Lüneburger heide bevond, leek in zoverre op Westerbork en op het *Judendurchgangslager* Vught in zijn eerste periode, dat de Joden hun kleding, hun dekens en enige bagage mochten behouden, dat zij niet kaalgeschoren werden en dat de gezinnen bij elkaar bleven. Wel te verstaan: de mannen en de vrouwen (die laatsten met de jonge kinderen bij zich) waren in aparte barakken ondergebracht² – zij konden elkaar in het begin van de avond een uur ontmoeten: om kwart voor acht moest elk naar zijn eigen barak terug.

In elke barak (afmetingen: 40 bij 8½ meter) waren aanvankelijk honderdvijftig personen ondergebracht, van juli '44 af werden het er ca. driehonderd. Er was een woongedeelte en een slaapgedeelte; in het slaapgedeelte stonden de bedden twee boven elkaar. In elke barak was voorts maar één wc – vijf barakken samen hadden één *Waschraum*. Aanvankelijk was het kamp, aldus Herzberg, 'kraakhelder'³ en men had het er, zij het met veel narigheid, kunnen uithouden als er een dragelijk regime had geheerst, als men niet buitensporig lang had moeten werken en als men voldoende te eten had gekregen.

Wat het regime betreft: er was de SS'ers voorgeschreven dat zij *deze* Joden die in beginsel voorbestemd waren, Duitsland te verlaten, niet mochten mishandelen, laat staan doden – gevallen van ernstige mishandeling zijn schaars geweest en er is in Bergen-Belsen slechts één Jood neergeschoten, bij vergissing. Maar de SS'ers die in de regel uit de kampstaven van andere

¹ A. J. Herzberg: *Amor fati. Zeven opstellen over Bergen-Belsen* (1946), p. 45. Wij hebben de tweede alinea in de verleden tijd gesteld. ² In de loop van '44 kwamen er ook twee aparte barakken voor ouden van dagen: de boven vijf-en-zestigjarigen.

³ A. J. Herzberg in *O en V*, dl. III, p. 228.

concentratiekampen afkomstig waren, konden zich niet losmaken van wat zij daar als normaal waren gaan zien, en als er dan in Bergen-Belsen niet naar hartelust geranseld mocht worden, dan behoeftte dat het chicaneren niet in de weg te staan. ‘De appels’ (bij het ochtendappèl moesten ook alle zieken verschijnen) ‘waren’, aldus Herzberg, ‘een zich steeds herhalende kwelling met hun getreiter en gesar om iedere kleinigheid’ (er zijn appels geweest die negen, zelfs twaalf uur duurden). ‘Om de haverklap regende het straffen. Dan werd van deze, dan van gene, dan van bepaalde groepen en *Blocks*, dan van sommige *Arbeitskommandos*, en dan weer van het gehele kamp het brood, de boter, de jam of de kaas òf het hele eten ingehouden, één, twee en zelfs drie dagen achtereen.’¹ Veelvuldig gebeurde het voorts dat de *Lagerführer* van het *Sternlager* tientallen, soms zelfs enkele honderden mensen gedurende de gehele middagpauze of ’s avonds na het werk ‘*am Zaun*’ (aan het prikkeldraad) liet staan, in weer en wind – en zonder eten.

Dat eten was schaars. Precieze gegevens over de rantsoenen hebben wij niet (ook Kolb heeft ze niet kunnen verzamelen), maar uit alle beschrijvingen van het *Sternlager* blijkt dat er spoedig honger geleden werd (anders dan in Westerbork verdween dan ook de sexualiteit). Slechts heel af en toe arriveerde voor deze of gene een pakket uit Nederland, steeds door particuliere relaties afgezonden.² Hoe kon men de rantsoenen aanvullen? De beste bron daarvoor werd gevormd door het *Griechenlager*: de Griekse Joden voorzover zij tot de ‘Joodse Raden’ behoord hadden, hadden namelijk al hun bezittingen kunnen meenemen, tot kachels en ledikanten toe, maar ook zó grote hoeveelheden gedroogd en ingeblikt voedsel dat zij in Bergen-Belsen van hun rantsoenen veel overhielden; zij waren bereid te ruilen. Renata Laqueur kon blijkens haar dagboek in april ’44 voor een jurk twee porties brood krijgen (‘of hij van de ‘Bonneterie’ is of van C & A zien de koopsters, de Griekse ‘rijke’ dames, meestal niet’) – haar leren jas was toen door ‘een expert in ruilen’ ‘getaxeerd op 20 cm brood.’³ Door de honger werd onderling veel gestolen, ook al voordat begin ’45 de allerzwaarste periode in Bergen-Belsen aanbrak.

¹ A.v., p. 229. ² Van het Rode Kruis werd niets ontvangen en van de Londense regering en haar instanties merkte men pas iets in de eerste maanden van ’45: toen kwam een zending pakketten binnen van de Stockholmse vertegenwoordiger van de Nederlandse Repatriëringdienst. Post uit Nederland kwam tot september ’44 (Spoorwegstaking!) af en toe in Bergen-Belsen aan, post die men naar Nederland zond, werd daar nimmer ontvangen – kennelijk is die post door de kamp-SS’ers eenvoudig vernietigd. ³ Renata Laqueur: *Dagboek uit Bergen-Belsen, maart 1944–april 1945* (1965), p. 39.

GEDEPORTEERDE JODEN

Wat het werken aangaat: alle mannen tussen de vijftien en de vijf-en-zestig en alle vrouwen tussen de vijftien en de vijf-en-vijftig moesten tot *Arbeitskommandos* toetreden. Een deel van die *Kommandos* diende er toe, het kamp in stand te houden (wie in het keuken-*Kommando* opgenomen werd, had geluk: men kreeg er meer voedsel en de *SS-Scharführer*, die er de leiding had, stak gunstig bij zijn collega's af door zijn menselijkheid), maar de meeste gevangenen kwamen in kampbedrijven terecht, zoals zij ook in Westerbork bestonden.¹ Zo werkten in het *Sternlager* ca. zeshonderd mannen en vrouwen 'in de schoenen', zoals dat heette. In de vroegere paardenstal waar het schoenen-*Kommando* ondergebracht was, 'hing', aldus weer Renata Laqueur,

'een benauwde lucht en het stof woei in gore wolken op, boven de tafels waar de vrouwen, gebogen op de ongemakkelijke harde krukjes, de schoenen uit elkaar tornden. Onze taak: veertig paar oude schoenen per dag naadje voor naadje uit elkaar peuteren en de stukken leer in daarvoor bestemde oude *Wehrmacht*-helmen, die op de tafel stonden, deponeren . . . Wij zorgden dat ieder stukje 'goed' leer een stuk afvalleer werd, door het bijvoorbeeld ongemerkt in kleine onbruikbare stukjes te snijden. Textiel, een veel te mooie naam voor de vieze versleten stukjes schoenvoering, werd door ons gebruikt als nodig artikel op de latrine.'

Zwaar was het werk niet, 'maar ruim elf uur zitten op een houten wankel krukje, hongerig en koud, gebogen over de stoffige, smerige schoenen, is heel lang.'²

¹ De bedoeling was, in Bergen-Belsen ook een diamantslijperij te vestigen, maar deze kwam niet van de grond. De 'diamantgroep' uit Westerbork werd in mei '44 naar het *Sternlager* overgebracht. De mannen uit de groep mochten er niet werken: ze mochten niet het risico lopen, hun handen te beschadigen. De twee diamantairs die in Bergen-Belsen de slijperij moesten organiseren: A. Asscher en A. Soep, arriveerden pas met het laatste transport uit Westerbork, 13 september '44. Er waren toen naar Bergen-Belsen ook enkele 'molens' getransporteerd (ze kwamen uit het *Judendurchgangslager* Vught), maar er was geen ruwe diamant die men kon slijpen. Eerder gaven wij al weer dat de mannelijke leden van de 'diamant-groep' in december '44 naar Sachsenhausen getransporteerd werden en de vrouwen naar een gevangenenkamp bij Maagdenburg (in Beendorf). Nagenoeg alle mannen zijn uit Sachsenhausen naar Bergen-Belsen geëvacueerd en daar in het *Häftlingslager* gestorven; hun vrouwen hadden in verschillende bedrijven moeten werken en van hen zijn sommigen in leven gebleven. A. Asscher en A. Soep waren in december '44 met hun gezinnen in Bergen-Belsen gebleven, niet in het *Sternlager*, maar in het *Neutralenlager*. ² Renata Laqueur: *Dagboek uit Bergen-Belsen*, p. 37.

‘STERNLAGER’

Ruim elf uur! Men werd in het *Sternlager* namelijk om kwart voor vijf gewekt, moest dan na het ochtendappèl van zes uur, voorzover men binnen de genoemde leeftijdsgrenzen viel, eerst van half zeven tot half twaalf werken en vervolgens wederom van half één tot half zeven. Was dan het avondappèl gehouden, waar men voor de zoveelste maal geteld was (‘het klopt nooit, je wordt stapelgek van het getel’¹), dan kwam, schreef Renata Laqueur,

‘het uurtje, waarin je even tracht ‘mens’ te zijn en je te herinneren dat niet alles op de wereld bestaat uit trappen, schelden, bevelen en vloeken. Dat is het uur, waarin je tracht niet aan de kwellende honger te denken en waarin je vast overtuigd bent dat alles goed komt en er een spoedig einde aan de oorlog komt’² –

ja maar die oorlog duurde lang, eindeloos lang, en men wist er zo weinig van af! Dat de Geallieerden op 6 juni ’44 in West-Europa geland waren, was in het *Sternlager* pas twee dagen later bekend, en dat nog alleen maar volgens geruchten die, wat de landingsplaatsen betrof, onjuist waren: in Calais, Duinkerken en Ostende.

Evenals in de twee *Judendurchgangslager* in Nederland en in Theresienstadt was er in het *Sternlager* een Joodse kamphiërarchie: een *Lagerältester*, een *Ältestenrat*, *Blockältesten* en, bij de *Arbeitskommandos*, *Kapo’s*. Dat de *Kapo’s* in het bij Bergen-Belsen behorende *Häftlingslager* er op los ranselden, konden de Joden in het *Sternlager* zien, maar, noteerde Abel Herzberg eind augustus ’44 in zijn dagboek,

‘bij ons . . . is door Joodse *Kapo’s* . . . nooit geslagen . . . Bij ons hebben zij zich tot het alleruiterste beperkt en innerlijk nooit de partij der Duitsers gekozen. Ze moesten van tijd tot tijd wel optreden, maar dit heeft nimmer de vormen van verraad aangenomen. Tegenover de Duitser bestond er een algehele en absolute solidariteit. Nooit (tenzij dit in het belang van allen volstrekt onvermijdelijk was) is er rapport gemaakt. En ternauwernood zijn er gevallen voorgekomen, waarin een *Kapo* of een ander zich ten koste van een medegevangene een wit voetje trachtte te maken bij de SS. Achteraf lijkt dat vanzelfsprekend. Toen, onder de druk van het regime, getuigde het van zedelijke moed.’³

Tot het in acht nemen van bepaalde normen droeg bij, dat namens alle

¹ A.v., p. 50. ² A.v., p. 36. ³ A. J. Herzberg: *Tweestromenland. Dagboek uit Bergen-Belsen* (1950), p. 57–58.

GEDEPORTEERDE JODEN

gevangenen in het *Sternlager* ook op de Joodse gezagsdragers een zekere mate van controle uitgeoefend werd: het *Sternlager* is het enige ons uit de tweede wereldoorlog bekende kamp geweest waarin een 'vaste' gevangenen-recht-bank bestond waarbij men bij misdragingen door Joodse mede-gevangenen een klacht kon indienen; van dat college was Herzberg een van de leden.

Zo was, althans tot begin '45, de algemene situatie in het *Sternlager* in wezenlijke opzichten aanzienlijk beter dan in de 'officiële' concentratie-kampen. En toch! 'Dor, dor, dor is het leven hier', noteerde Herzberg medio september,

'het is of de levens-elixer verdroogd is en alleen de honger is overgebleven . . . Geen liefde is hier, geen eros . . . Er zijn geen verhoudingen en wat er is, bepaalt zich tot oppervlakkige bewondering. De kinderen begrijpen niet meer, dat mannen en vrouwen anders dan afzonderlijk in barakken slapen. Zij hebben de slaapkamer van hun ouders vergeten. Zij weten ternauwernood nog wat een huis is . . . En toch: de man en de vrouw sluiten zich hechter aaneen, ze leggen het hoofd op elkanders schouder, uit een huiveringwekkende angst voor de eenzaamheid.

'Oh, laat me niet alleen', schijnen ze te bedoelen' –

en dan volgt een passage, hier en daar haast woordelijk gelijk aan wat David Koker in *Vught* schreef:

'Spookachtig is het leven geworden. Het vuur brandt, maar het is koud. En het licht werpt geen schaduw. Het is alsof we van glas zijn, even doorzichtig, even broos. De liefde heeft ons verlaten.'¹

★

Er waren in het *Sternlager*, gelijk eerder vermeld, bijna vierhonderdvijftig uit Westerbork afkomstige Joden opgesloten die in het bezit waren van hetzij visa voor Palestina, hetzij bewijzen (*certificates*) dat zij door de Engelse mandaatsregering voor de verlening van een visum genoteerd waren. In totaal zaten er in de lente van '44 in Bergen-Belsen ca. dertienhonderd personen die de mandaatsregering tot Palestina wilde toelaten, maar de Duitsers wilden niet al die personen laten gaan: om te beginnen de Poolse

¹ A.v., p. 124-25.

Joden niet, maar ook de mannen niet die van een leeftijd waren waarop men hen nog voor de militaire dienst kon oproepen.

In eerste instantie kregen eind april '44 tweehonderdtwee-en-zeventig personen, hoofdzakelijk vrouwen en kinderen, te horen dat zij naar Palestina zouden mogen vertrekken; zij werden toen in een aparte barak naast het *Sternlager* ondergebracht, onder hen mr. Herzberg en zijn vrouw (hun kinderen waren in Nederland ondergedoken). 'Zes weken' (het waren er in werkelijkheid vijf) 'hebben we', aldus Herzberg, 'daar gezeten, dag na dag uitzien naar de verlossing . . . We behoefden er niet te werken. De SS kwam eenmaal per dag appèl afnemen. Na 5 minuten was ze weer weg. Geen gescheld, geen geschreeuw.'¹ Eind mei werden om onbekende redenen vijftig personen van de uitwisselingslijst geschrapt, hoofdzakelijk bekende Zionisten onder wie de Herzbergs. Een week later, 1 juni, werden de resterende tweehonderdtwee-en-twintig met hun bagage naar het dichtstbijzijnde station (Celle) overgebracht, maar binnen een paar uur waren ze weer in Bergen-Belsen terug waar zij nu notabene weer in het *Sternlager* opgesloten en onmiddellijk weer aan het werk gezet werden. Maar op 29 juni was het zo ver: een trein stond klaar en hij bracht hen (èn zestig Joden uit Vittel) via Wenen naar Istanboel waar een schip voor Haifa gereed lag. Op 10 juli zetten zij daar voet aan land.

Van diegenen die wij in de verschillende delen van ons werk genoemd hebben, behoorden tot dit transport Gertrud van Tijn-Cohn die sinds '33 een van de naaste medewerkers van prof. Cohen was geweest, en de socialistische theoreticus S. de Wolff. Het transport uit Bergen-Belsen bestond uit honderdtien Nederlandse en honderdéén Duitse Joden alsmede uit elf Joden die op dat moment een Latijns-Amerikaanse nationaliteit bezaten: vijf van Paraguay, vier van Honduras, twee van Ecuador. Er waren zes-en-zeventig mannelijke en honderdzes-en-veertig vrouwelijke personen, onder hen zeven-en-dertig kinderen beneden de achttien; vier-en-zestig mannen en vrouwen waren zestig jaar of ouder.

Herzberg in zijn dagaantekeningen:

'Een groep Joden gaat naar Palestina, die voor het grootste deel niets met Palestina te maken heeft, noch er iets mee te maken wil hebben. Ze gebruiken de uitwisseling om uit de ellende te komen. Als ze uit de ellende zijn, zullen ze weer op de Zionisten gaan schelden, voorzover ze het niet nu al doen. En onder

¹ A.v., p. 26.

GEDEPORTEERDE JODEN

hen die gaan, zijn de meesten volstrekt onbruikbaar.¹ Oud, ziek, gebrekkig. Een troep halve lijken wordt uigewisseld.²

Een verbitterde passage, geheel begrijpelijk. Het had voor Herzberg en ook voor allen die òf niet op de uitwisselingslijst geplaatst òf daar wel op geplaatst maar er van geschrapt waren, een haast niet te aanvaarden teleurstelling betekend, in het *Sternlager* te moeten blijven: in de honger en de misère en (dát vooral) in de macht van de vijand. Zij konden toen nog niet eens voorzien dat zij in de allerlaatste fase van de oorlog in een noodsituatie zouden belanden, niet wezenlijk verschillend van die waarin zich toen de overlevenden bevonden van de tienduizenden die uit Westerbork en Vught naar 'Polen' op transport waren gesteld.

Trein naar 'Polen'

Er zijn uit ons land 68 treinen naar Auschwitz vertrokken (65 uit Westerbork, 1 uit Apeldoorn, 2 uit Vught) en 19 naar Sobibor. Behalve in de periode van september of oktober '42 tot begin maart '43 waren dat steeds treinen die uit gesloten (d.w.z.: niet-open) goederenwagons bestonden – in de bedoelde periode waren zij uit personenrijtuigen samengesteld die aparte coupé's hadden. Goederenwagons boden voor de leden van de *Ordnungspolizei* die de *Begleitmannschaft* vormden, een groot voordeel: zij hadden geen coupé's met raampjes waaruit men kon ontsnappen (de deuren van die coupé's waren steeds op slot) en men kon die wagons op een simpele wijze afgrenzelen zodat ze van binnen uit niet geopend konden worden. De reis in de personenrijtuigen was natuurlijk minder oncomfortabel dan in de goederenwagons: men kon op de banken zitten – in de goederenwagons moest men dat op de vloer doen. In totaal zijn van de ruim vier-en-negentigduizend Joden die uit ons land naar Auschwitz en Sobibor op transport gesteld werden, tussen de ca. vijf-en-twintig- en de ca. twee-en-dertigduizend in personenrijtuigen vervoerd³: meer dan twee op de drie, wellicht zelfs bijna drie op de vier gedeporteerden hebben dus de reis in goederenwagons gemaakt – wij zullen straks vooral over die goederenwagons schrijven, maar

¹ Nl. voor het Zionistische opbouwwerk in Palestina. ² A.v., p. 27. ³ Ca. vijf-en-twintigduizend als de personenrijtuigen begin oktober '42 ingevoerd zijn, ca. twee-en-dertigduizend als dat al begin september geschied is.

niet dan na eerst opgemerkt te hebben dat het alle gedeporteerden een raadsel was, waarom de spoorlijn Hooghalen-Nieuweschans (later: Westerbork-Nieuweschans) nooit door de Geallieerde luchtmacht gebombardeerd werd en waarom geen enkele illegale groep ooit sabotage pleegde aan de talrijke kleine spoorbruggen die op Nederlands grondgebied in het traject lagen (wij komen hierop in hoofdstuk 9 terug). Wèl stonden op dat traject vooral in het eerste halfjaar van de deportaties menigmaal veel mensen (Joden die nog niet 'opgehaald' waren, en niet-Joden) bij de spoorwegovergangen te wuiven – een gebaar dat de gedeporteerden steeds diep ontroerde. Uit de personenrijtuigen konden zij het steeds allen zien, in de goederenwagons kon het slechts waargenomen worden door diegenen die voor de luchtopeningen stonden. Menigmaal werden dan ook afscheidsbriefjes uit de trein geworpen en deze hebben vaak hun bestemming bereikt.

De treinreis naar Auschwitz nam tussen de 36 en 44 uur in beslag – de treinen uit Nederland kwamen er veelal tussen middernacht en vier uur 's morgens aan, in het pikdonker dus (behalve in de zomer). De reis naar Sobibor, via Lublin (zie kaart II op pag. 57), was ca. 36 uur langer: men zat dan drie volle etmalen in de goederenwagons. Het kwam echter wel voor dat ook de reis naar Auschwitz zoveel tijd in beslag nam.

De *Begleitmannschaft* van de *Ordnungspolizei*, die steeds in een personenrijtuig meereed, bestond meestal uit een man of vijftien onder leiding van een officier. Zij waren er, zo was in Westerbork meegedeeld, verantwoordelijk voor dat alle gedeporteerden te bestemder plaatse afgeleverd werden; dat was pure intimidatie: noch bij de aankomst in Auschwitz, noch bij die in Sobibor zijn de gedeporteerden ooit geteld. Sporadisch kwamen ontvluchtingen voor; er zijn ons twee gevallen bekend uit de periode waarin de trein met personenrijtuigen reed, en twee uit de latere periode (die laatste twee deden zich in Saksen voor toen daar het Vught-transport van 15 november '43 passeerde) – er zullen er wel méér geweest zijn, maar toch maar tot een hoogst beperkt aantal, ook omdat veelal nog in Westerbork Joodse z.g. *Wagonleiter* benoemd waren die van Gemmecker te horen hadden gekregen dat zij zouden worden doodgeschoten als iemand uit hun wagon ontsnapte – een dreigement dat de *Wagonleiter* uiteraard aan hun medepassagiers kenbaar maakten.

Bij vertrek kreeg men in Westerbork levensmiddelen en water mee; er was in de goederenwagons een tonnetje waarin men zijn behoeften kon doen. In de periode waarin de trein uit personenrijtuigen bestond, werden, schijnt het, alle levensmiddelen voor de gedeporteerden aan de *Begleitmannschaft* meegegeven (die zag men dan soms op stations in Duitsland aan Duitsers brood uitdelen), later werden de levensmiddelen in Westerbork over alle

GEDEPORTEERDE JODEN

wagons verdeeld. Vermoedelijk zullen wel velen, vooral wanneer de reis enkele dagen duurde, dorst geleden hebben. Ook koude? In de winter wèl, al had men dekens bij zich. Het regime dat tijdens de transporten werd toegepast, werd, als men op de schaarse bewaardgebleven beschrijvingen afgaat, steeds scherper. 'De treinreis', aldus een beschrijving van het derde transport naar Auschwitz waarbij zich veel jongeren bevonden (21 juli '42), was, aldus een der gedeporteerden,

'gezellig; we hebben haast allemaal gezongen en we waren optimistisch. Er waren wel enkele kinderen bij en wat die zouden moeten doen, begrepen we niet erg. We reisden in vee wagons waarvan de deuren openstonden, zodat we met onze benen er buiten konden zitten, en bij elk station, waar de trein stopte, mochten we water gaan drinken. Veertig man zaten in iedere wagon, dus dat ging wel.'¹

Met het openstaan van die deuren was het, vermoeden wij, spoedig afgelopen en er zijn nadien transporten geweest waarbij de gedeporteerden niet eenmaal de gelegenheid kregen de wagons te verlaten om water te drinken. Werd dat dan van tijd tot tijd rondgebracht? Wij weten het niet. Een nadere beschrijving bezitten wij alleen van het z.g. Philips-transport uit het *Juden-durchgangslager* Vught. 'Uit Vught zijn we', aldus een van de gedeporteerde jonge vrouwen, Sara Goslinski,

's avonds 3 juni 1944 vertrokken.² Dit ging zeer kalm onder militaire en SS-bewaking. We werden met vijf-en-vijftig personen in een vee wagon gestopt waarin stro lag. De deuren werden gegrendeld. Iedereen kon ongeveer liggen of zitten. We wisten toen nog niet hoe opvouwbaar een mens is en hadden het dus vrij ongemakkelijk. We reisden vier dagen en vier nachten³ en waren erg gedeprimeerd toen we merkten, dat we niet naar Westerbork gingen. De mannen gingen ook mee en zaten in aparte wagons. We kregen éénmaal per dag een stuk kuch met bloedworst en na veel geschreeuw zo nu en dan een emmer drinkwater, wat ons de laatste dagen in de toilettemmer werd gebracht. De meesten hadden zo'n dorst dat ze het toch dronken. De laatste dag hadden we geen eten. We verlangden toen we aankwamen alleen nog maar naar water en een bed; gelukkig wisten we toen nog niet, dat deze zeer menselijke en bescheiden wensen niet verhoord zouden worden. 's Avonds om 11 uur kwamen we in Auschwitz aan. We hadden geen bagage, daar we in een hemd, broek en jurk uit Vught vertrokken. We konden dus zonder meer uitgeladen worden. Tegenover onze

¹ 'Verslag van mededelingen van S. Boeken' (1 sept 1947), p. 1 (GC). ² Er staat in de tekst 2 juni, maar dat moet 3 juni zijn. ³ In werkelijkheid drie dagen en drie nachten: het transport is op 6 juni '44 in Auschwitz aangekomen.

TRANSPORT NAAR 'POLEN'

trein stond een heel lange trein met oude Hongaren en kinderen. We moesten na aankomst nog een uur in de trein blijven zitten. Toen we er uit mochten lag het perron vol bagage, kleren, levensmiddelen, enz. De mensen waren weg.¹

Vooraf in '43 en '44 werden menigmaal de gedeporteerden onderweg gedwongen, eigendommen aan de leden van de *Begleitmannschaft* af te geven. 'Eerst waren ze', aldus een gedeporteerde van het transport van 27 juni '44,

'gekomen met de mededeling, dat er briefkaarten uit de trein waren geworpen; iedereen moest zijn vulpotlood en vulpen afgeven. Daarna bleek dat er mensen uit een wagon waren ontvluucht. Daarom moest ieder al zijn geld en sieraden afgeven. Als er niet voor een bedrag van f 10 000 bij elkaar kwam, zouden alle mannen worden doodgeschoten.'²

Zo ging het ook bij het laatste transport uit Westerbork toe (3 september '44): de trein remde plotseling – 'wij staan stil', schreef een gedeporteerde,

'de deuren worden opengesmeten, de *Grüne Polizei*³ komt schreeuwende binnen. 'Allen 'gen die Mauer!' Wie nog goud, horloges of vulpen heeft, afgeven, anders de doodstraf.' Bevend voldoen we aan dat bevel, grijnzend, met petten vol, trekken ze af.'⁴

Dit soort berovingen vond niet altijd plaats; er zijn althans enkele beschrijvingen van de reis waarin er geen melding van gemaakt wordt. Dat die berovingen de gedeporteerden een zware schok toebrachten, spreekt vanzelf: zij wekten angst voor hoe de Duitsers zich in 'Polen' zouden gedragen, en men raakte steeds eigendommen kwijt die men als onmisbaar beschouwde.

Gelijk reeds vermeld, werd de arts E. A. Cohen, wiens vrouw in Westerbork een Duitse Jood 'beledigd' had, in september '43 naar Auschwitz op transport gesteld. 'Wat ik die twee dagen gedaan heb', vertelde hij kort na de oorlog,

'weet ik niet precies meer. Ik heb geprobeerd te lezen, maar dat ging niet, en ik heb een beetje met mijn kind gespeeld. We zeiden tegen elkaar: 'Wij zullen er

¹ S. Goslinski: 'Bevindingen onzer Sobu-vrouwen' (14 mei 1945), p. 2 (GC).

² M. Stoppelman en E. van Gelder: *Tussen leven en dood in Auschwitz*, p. 7. ³ In de tekst staat: SS, maar dat is een vergissing. ⁴ R. de Winter-Levy: *Aan de gaskamer ontsnapt!* (1945), p. 11.

GEDEPORTEERDE JODEN

wel doorkomen!' . . . Mijn vrouw zei ook wel: 'Misschien zien we je ouders wel en wie weet tref je je vader daar in een of ander *Stube*-dienstje!' Je bracht de dag door met speculaties maken. Je zei elkaar dingen, die je elkaar bijna nooit zei, en je nam elkaar beloften af om toch maar vol te houden . . . Ik herinner me dat we een kleine balans opmaakten van ons leven.

. . . Velen zullen de nacht als verschrikkelijk beschrijven, omdat er bijna niet te slapen was. Ik lag op de bagage en vond dat niet zo erg.

Opmerkelijk was, hoe weinig er gegeten werd, terwijl ieder vrij veel proviand bij zich had; deze werd bijna niet gebruikt. De spanning was er te groot voor. Ook werd de stemming vrij gauw geprikkeld . . . Ieder was bang en wilde er toch niet voor uitkomen.¹

'Ieder was bang' – ja, dat gold voor veruit de meesten, en het kan wel niet anders of die angst moet het sterkst zijn geweest bij diegenen die een fysiek gebrek hadden, en bij de zieken. Wat zou de naaste toekomst brengen? Zou men Nederland ooit terugzien? Tegenover een Joodse vrouw die in februari '44 naar Auschwitz gedeporteerd werd, zat in de goederenwagon een ouderpaar met twee kleine kinderen. 'Mammie, waar gaan we nu heen?' hoorde ze een van die kinderen vragen: het oudste, dat ongeveer vier jaar was. 'Die vraag', schreef ze, 'deed mij pijn. Ik zag dat de moeder van het kind afwezig staarde en zachtjes antwoordde: 'Dat zul je wel zien, lieveling. Probeer maar wat te slapen.'²

★

Wanneer er, zo stellen wij ons voor, één factor was die veel gedeporteerden de hoop deed koesteren dat zij de beproevingen die in 'Polen' wachtten, zouden doorstaan, dan was dat wel het vertrouwen dat de gezinnen bijeen zouden blijven, zoals in Westerbork het geval was geweest, ja dat zij wellicht familieleden die eerder gedeporteerd waren, in de 'werkkampen' opnieuw zouden ontmoeten. In bezet Nederland hadden de Duitse autoriteiten enkele malen publiekelijk beloofd dat het gezinsverband bij 'de arbeidsinzet in Duitsland' gehandhaafd zou worden. Dat leek ook logisch. Men zou moeten werken, en hoe kon men van de mannen verwachten dat zij tot een normale arbeidsprestatie zouden komen, als zij niet voor hun vrouwen en kinderen konden zorgen? Het wekte dan ook in de periode van eind augustus tot

¹ 'Verslag van mededelingen van E. A. Cohen', III, p. 8–9. ² J. Hamburger-Bolle: 'Verslag' (z.d.), p. 6.

begin december '42 diepe ontsteltenis bij de ruim zestienduizend inzittenden van 18 deportatietreinen, toen zij, onverwachts in het duister tot stilstand gekomen op het station van Kosel (Opper-Silezië), te horen kregen dat alle jongens en mannen tussen de vijftien en veertig à vijftig jaar onmiddellijk moesten uitstappen, en toen bleek dat de trein zonder hen ging doorrijden. Soms was daarbij een list toegepast. Eén transport kreeg in Kosel te horen dat de trein tegen een lange helling moest oprijden en dus ontlast moest worden – vandaar dat al die jongens en mannen, met medenemen van zoveel mogelijk bagage, moesten uitstappen; zij zouden dan spoedig, werd gezegd, door een andere trein verder vervoerd worden. 'Toen we er uit waren, hoorden we', aldus een van diegenen die uitgestapt waren, 'de vrouwen gillen: 'Het is niet waar! Het is niet waar!' Er heerste een ontzettende consternatie.'¹

Vaker, schijnt het, werd geen enkele toelichting gegeven, zelfs geen valse. In de trein waarmee Coen Rood op 2 november '42 Westerbork verlaten had (een trein met personenrijtuigen dus) werden in Kosel onverwachts de coupédeuren opengerukt,

'en schreeuwt men dat alle Joden tussen 15 en 50 jaar uit moeten stappen. Wij kijken elkaar beduusd aan, daar wij niet begrijpen waarom alleen de mannen uit moeten stappen. Maar veel tijd om na te denken is er niet, want buiten wordt geschreeuwd van '*schnell, schnell*', en aan het gegil en gehuil merken wij wel dat er behoorlijk geslagen wordt. Max² en zijn vrouw kunnen elkaar niet loslaten en niemand van ons durft de veilige beschutting van de coupé te verlaten. Nu springt er een geüniformeerde kerel de coupé in en al slaande met zijn gummi-knuppel smijt hij ons op het perron. Plotseling word ik erg helder en voordat hij de kans krijgt om mij te slaan, ben ik gewapend met rugzak en plunjezak al op het perron gesprongen. Ik kom hierbij op een stuk ijzer terecht, waardoor ik kom te vallen en nauwelijks sta ik weer of er komt weer zo'n kerel op mij af. Waarheen ik ren weet ik niet, maar ik schijn aangetrokken te worden door een sterke verlichting, waar ik de anderen ook heen zie lopen. Het blijkt de verlichting te zijn van een stuk terrein, dat omgeven is door drie meter hoog prikkeldraad, waarbinnen wij ons moeten begeven. Wonder boven wonder ben ik nog niet geslagen en ook thans lukt het mij, in tegenstelling met vele anderen, ongeslagen de opening te bereiken, waarna ik onmiddellijk in het gelid word geduwd. De meeste mannen zijn volkomen de kluts kwijt. Gelukkig sta ik in het midden van de troep, terwijl degenen die aan de kanten staan, steeds worden geslagen door de bewakers, die brullend en schreeuwend er om heen lopen. Daartussen

¹ 'Verslag van mededelingen van A. Philip' (16 juni 1947), p. 1 (GC). ² Een vriend van Coen Rood.

GEDEPORTEERDE JODEN

door horen wij het kermen van de vrouwen, die dit hele vreselijke schouwspel duidelijk kunnen zien. Terwijl de laatste mannen nog uit de trein worden geslagen, trekt de trein alweer op onder het voortdurend geschreeuw van de vrouwen, die hun mannen moeten achterlaten.¹

Soms moest het uitstappen in Kosel zo snel geschieden dat zoons niet eens de mogelijkheid hadden, van hun ouders, mannen van hun vrouwen afscheid te nemen. Twee broers moesten zich onmiddellijk met hun groep

‘met vijven opstellen. Na telling bleek dat het aantal uitgestapte mannen ongeveer driehonderd bedroeg. Toen de trein goed en wel uit het gezicht verdwenen was, kregen de Moffen het in hun kop om met ons gymnastiek te doen, hetgeen uit de volgende oefening bestond. Op commando moesten we met tussenpozen van ongeveer 1 seconde steeds een hele benenbuiging maken en dan weer opstaan. Toen we dit een half uur volgehouden hadden, mochten we even uitblazen. Er waren er natuurlijk bij, hoofdzakelijk onder de ouderen, die de oefeningen niet naar wens van de Moffen uitvoerden en dezen werden op een vreselijke manier geslagen en mishandeld, door ze steeds met de kolf van het geweer te stompen. Het was een verschrikkelijk schouwspel en we kregen het erg benauwd en begonnen er aan te twijfelen, of we dit zouden kunnen volhouden en ooit weer eens van dit Moffenpak bevrijd zouden worden. De oefeningen werden weer voortgezet en we zouden beslist allemaal lam geslagen zijn, als er niet drie vrachtauto's voor ons stopten. Er werd bevel gegeven de bagage op te nemen, en in groepen van honderd man op te stellen. Degenen die geen bagage hadden, moesten een doodgeslagene voor hun rekening nemen en zo werden we op de vrachtwagens gepropt.’²

Aldus de eerste ervaringen van hen die tot ‘de Kosel-groep’ behoord hebben.

De Kosel-groep

In de herfst van 1940, toen Duitsland al een tekort had aan arbeidskrachten, was men er in Opper-Silezië toe overgegaan, werkloze mannelijke Joden, soms ook Joodse meisjes, op te roepen voor werk waarbij zij in werkkampen geconcentreerd werden. In elk van die kampen werd een *Judenältester* aangesteld die 3 *Rm* per dag ontving, de overige Joden kregen 2 *Rm*. Lagen die werkkampen dicht bij Joodse ghetto's, dan mochten de Joden de nacht ook

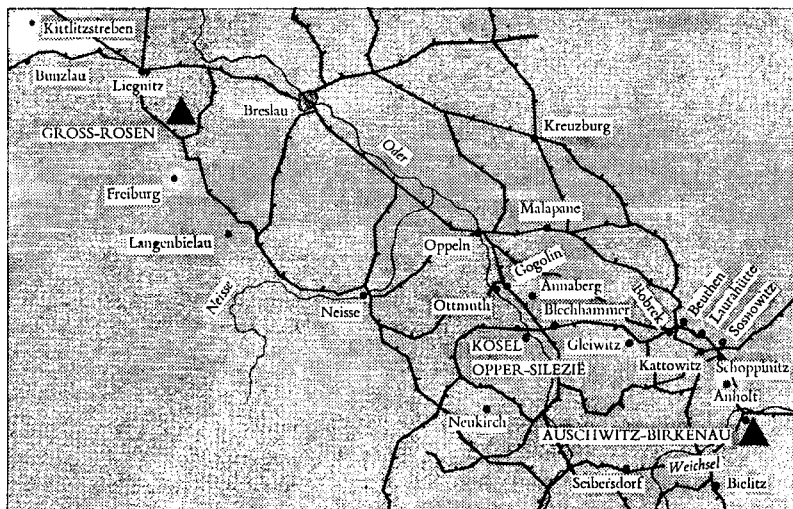
¹ C. Rood: ‘Herinneringen’, p. 42-43. ² ‘Verslag van mededelingen van R. Leefma’ (5 febr. 1947), p. 6-7 (GC).

wel thuis doorbrengen.¹ Wij hebben geen overzicht van alle plaatsen waar zich werkkampen bevonden, evenmin van alle projecten waaraan gewerkt werd, maar tot die projecten behoorden in elk geval de bouw van een grote fabriek voor synthetische benzine te Blechhammer (zie kaart VII op pag. 792) en de aanleg van nieuwe spoorlijnen en van een nieuw traject van de *Reichsautobahnen*. In de bouwsector zijn er evenwel nog tal van andere projecten geweest; ook werd er gewerkt in de metaalindustrie. Veelal werden de Joden voor al dat werk in de jaren '40 en '41 eerst grondig geschoold, hetzij als betonvlechter, hetzij als metaalbewerker. De kampen waarin zij ondergebracht waren en ook, toen de bevolking uit de ghetto's van Opper-Silezië in de gaskamers van het nabije Auschwitz-complex uitgeroeid werd, ondergebracht bleven (maar nu zonder betaling), heetten '*Zwangsarbeitslager für Juden*'. Er waren er tientallen, daaronder, schijnt het, aanvankelijk twee die als *Durchgangslager* fungeerden (centra voor de verdeling der werkkrachten): een in Sosnowitz, een in Gogolin; later kwamen er méér *Durchgangslager*. De gehele organisatie van deze *Zwangsarbeitslager* en *Durchgangslager* had met het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* en de 'officiële' concentratiekampen niets te maken: zij ressorteerde onder de *Regierungspräsident* van het district Oppeln, *SS-Brigadeführer* Albrecht Schmelt, die zich sieren mocht met de titel van '*Sonderbeauftragter des Reichsführers-SS für fremdvölkische Arbeit in Oberschlesien*' (in feite strekte zijn organisatie zich tot geheel Silezië uit), anders gezegd: Himmler had goedgekeurd dat Schmelt náást Pohl, de chef van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, een organisatie van dwangarbeiders opgebouwd had, en dat waren er niet zo weinigen: in '41 vermoedelijk meer dan vijftigduizend.

In Schmelt's *Zwangsarbeitslager* vond men geen SS'ers: geen kamp-SS'ers en geen bewakings-SS'ers. Hun plaats was er ingenomen door functionarissen en manschappen van de *Ordnungspolizei* en van de SA, ook wel door oud-militairen van de *Wehrmacht*, en, wat de organisatie van het werk op de projecten betrof, door personeel van de bedrijven of organisaties te welker behoefte gewerkt werd; soms was dat de *Organisation Todt*. In verscheidene van deze *Zwangsarbeitslager* waren, ook toen het uitroeien der Joden al begonnen was, de omstandigheden nog redelijk, soms werden zelfs de zieken in aparte kampen bijeengebracht waar zij konden herstellen. Er waren echter ook werkkampen waar veel Joden stierven of van waaruit (van begin '42 af) zieken naar de gaskamers van Auschwitz op transport gesteld werden.

¹ In '42 is bij de Joodse werkkampen in ons land hetzelfde systeem gevolgd.

GEDEPORTEERDE JODEN

VII. De kampen van de Kosel-groep

Rode lijnen: spoorwegen. Namen van steden en plaatsen waarin, voorzover bekend, gedeporteerden van de Kosel-groep terechtgekomen zijn, zijn rood gedrukt. Van de in de tekst genoemde plaatsen konden twee niet op deze kaart aangegeven worden (Riesa aan de Elbe, ten noordwesten van Dresden, en Gräditz, 60 km. ten noorden van Liegnitz) en konden wij van vier (Fürstengrube, Gross-Sarne, Niederkirch en Tränke) niet de ligging vaststellen.

Schmelt kreeg eind '41 (de precieze datum is niet bekend) opdracht, al zijn *Zwangsarbeitslager* te liquideren. Dat schijnt met vele inderdaad gebeurd te zijn want in april '42 had hij in de 40 kampen die toen nog bestonden, nog maar zeventuizend Joden bijeen. Wij nemen aan dat hij bij zijn verzet tegen de volledige opheffing van zijn organisatie gesteund werd door invloedrijke Duitse ondernemingen welke vooral de geschoolde Joodse arbeiders niet wilden missen. Hij kreeg ook steun van Speer, de *Reichsminister für Bewaffnung und Munition*: Speer wist in de zomer van '42 van Himmler gedaan te krijgen dat deze Schmelt machtigde, tienduizend aanvullende Joodse arbeidskrachten te putten uit de transporten welke van Westerbork, Mechelen en Drancy onderweg waren naar Auschwitz. Het schijnt dat Schmelt's functionarissen veel meer dan tienduizend aanvullende

‘ORGANISATION-SCHMELT’

arbeidskrachten in handen trachtten te krijgen – in elk geval wekte hun optreden grote wrevel bij het *Reichssicherheitshauptamt* dat zoveel mogelijk Joden wilde uitroeien en de overigen in Auschwitz en Majdanek (en hun *Aussenkommandos*) wenste te concentreren. Het gehele jaar '43 door vond achter de schermen een groot touwtrekken plaats met Schmelt's resterende *Zwangsarbeitslager* als inzet; het *Reichssicherheitshauptamt* won die strijd: per 1 april '44 werd de *Organisation-Schmelt* geheel opgeheven en werden die resterende kampen hetzij aan het Auschwitz-complex, hetzij aan Gross-Rosen toegevoegd.

★

Wat wij in het voorafgaande uiteenzetten¹, was eertijds aan nagenoeg allen van de ruim drieduizendvijfhonderd uit Westerbork gedeporteerden die in Kosel moesten uitstappen, onbekend. Zij merkten slechts dat zij, na al of niet in Kosel mishandeld te zijn, in een kamp belandden van waaruit zij in de regel korte tijd tewerkgesteld werden (dat was dan een *Durchgangslager*), voordat zij naar andere kampen overgebracht werden waar zij hun 'definitieve' bestemming als werkkraft kregen. Overplaatsingen kwamen evenwel frequent voor en na enige tijd belandden bijna duizend van de uit Westerbork afkomstige Joden in het kamp te Blechhammer van waaruit zij bij de bouw van de al genoemde fabriek voor synthetische benzine ingezet werden.

Het kamp te Blechhammer droeg, zou men kunnen zeggen, een 'internationaal' karakter, maar in de *Zwangsarbeitslager* waarin de leden van de Kosel-groep eerst terecht kwamen, troffen zij hoofdzakelijk Joden uit Opper-Silezië aan: *Ostjuden*, Poolse Joden.² Die Poolse Joden spraken Jiddisj, waren meestal hun leven lang straatarm geweest, hadden zich aan

¹ Hoofdzakelijk op grond van gegevens in H.G. Adler: *Der verwaltete Mensch, Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland* (1974), p. 229–30, en in het *Vorläufiges Verzeichnis der Konzentrationslager und deren Aussenkommandos*, p. XXV–VI, van de *International Tracing Service* (1969), aangevuld door gegevens uit het 'Verslag' (29 april 1948) van Paul Herz; deze, die op 28 september '42 uit Westerbork werd gedeporteerd, klom op tot de positie van *Lagerältester* in Gogolin waardoor hij, ook doordat dit een *Durchgangslager* was, veel meer inzicht kreeg in de organisatie het geheel dan de meeste overige leden van de Kosel-groep. ² In geografische zin waren het Duitse Joden geworden: Opper-Silezië was in september '39 door Duitsland geannexeerd; wij zullen desondanks de benaming 'Poolse Joden' aanhouden.

het bestaan in de *Zwangsarbeitslager* min of meer kunnen aanpassen, bezaten er bovendien alle machtsposities – en daar verschenen nu ineens enkele duizenden Joden uit Nederland, die in de regel (althans in het begin) geen woord Jiddisj spraken of verstonden, die afkomstig waren uit een maatschappij waarin zij niet als paria's behandeld waren, ja soms zelfs goede posities hadden gehad, en die grote moeite hadden, aan de moeilijkheden in de *Zwangsarbeitslager* het hoofd te bieden. 'Als de *Ostjuden* wel eens met ons spraken', aldus een lid van de Kosel-groep, 'dan zeiden ze: 'Julie hebben nooit gewerkt.' De een van ons had een fabriek bezeten, de ander een winkel en dat beviel hun niet. Ook hadden wij goede kleren bij ons, sommigen zelfs nog een kamerjas, en waren wij goed gevoed. Dat droeg er allemaal toe bij om de verhouding slecht te maken.'¹ Veel van die Poolse Joden beschouwden de Nederlandse niet of nauwelijks als Joden: daar waren die Nederlandse te geassimileerd voor. In veel kampen waren maar twee zinnnetjes Nederlands die door de Poolse Joden, niet zonder minachting, herhaald werden: 'Kan niet lopen' en 'Eten halen' – en het bleef niet bij minachting: waren Nederlandse Joden er op de objecten waar zij werkten, in geslaagd, relaties aan te knopen bijvoorbeeld met de 'normale' Duitse arbeiders die er óók werkten (die konden voor extra levensmiddelen zorgen), dan deden de Poolse Joden vaak hun best, de Nederlandse die relaties zo snel mogelijk afhandig te maken, 'ze (zaten) ons', aldus Coen Rood, 'op alle mogelijke manieren dwars.'²

De gegevens over de kampen waarin de leden van de Kosel-groep, na eerst Gogolin gepasseerd te zijn, terechtkwamen, zijn niet volledig. Er waren er minstens vier: Bobrek, Neukirch, Seibersdorf en Schoppinitz (zie kaart VII op pag. 792), van waaruit zij, toegevoegd aan de werkploegen van diverse aannemers, werk moesten verrichten ten behoeve van de *Deutsche Reichsbahn*.

Bobrek was een relatief 'goed' kamp omdat het pas eind oktober '42 opgericht werd met hoofdzakelijk uit Westerbork afkomstige Joden; daardoor bestond ook het kamp-'personeel' hoofdzakelijk uit Nederlanders. Wel werd er een jaar lang door de Duitse *Lagerführer* veel uit de rantsoenen gestolen, maar toen deze man verdwenen was, kreeg men ruim voldoende te eten; van de vier aannemersfirma's waaraan Nederlandse Joden ter beschikking gesteld waren, was, aldus een van die Joden, één 'zeer slecht' voor hen (enkele Joden bezweken tijdens het werk), één 'tamelijk goed', één 'goed',

¹ 'Verslag van mededelingen van A. Philips', p. 3. ² C. Rood: 'Herinneringen', p. 131.

één zelfs 'prima'.¹ Er werden in Bobrek regelmatig 'feestavonden' gehouden, waarbij, aldus een ander, 'zelfs gedanst werd, natuurlijk met de Joodse meisjes die in het kamp waren' (Pools-Joodse meisjes), 'we dachten bijna dat het vrede was'.²

In de drie andere kampen van waaruit voor de *Reichsbahn* gewerkt werd, waren de toestanden veel ongunstiger. In Neukirch kwamen in eerste instantie ca. honderdtwintig Joden uit Westerbork terecht, maar van hen waren na een half jaar nog maar enkelen in leven. 'Je mocht', vertelde na de oorlog een van die overlevenden, 'niet eerder op bed blijven liggen of je moest 41 graden koorts hebben. 's Morgens waren er altijd wel een twintig man die praktisch niet meer konden en degenen van hen die helemaal niet konden uitmarcheren, werden door de *Wachhabende* doodgeknuppeld. . . . Het *Luftwaffe*-personeel dat ons bewaakte, was heel slecht'.³ In Seibersdorf moest, evenals in Bobrek, een nieuw kamp gebouwd worden. 'Overdag', aldus een lid van de Kosel-groep, 'moesten wij aan de spoorbaan werken en 's avonds aan de opbouw van het kamp. Water was er haast niet. De mensen' (uit Westerbork ca. driehonderddertig) 'stierven er als ratten. . . . De bevolking van Seibersdorf was overigens heel goed voor ons. De doden werden door onze eigen jongens begraven en als we naar de begraafplaats liepen, was de hele weg bezaaid met brood en kaas'.⁴ 'De spoorbeambten', aldus een tweede, 'droegen revolvers; er waren enkele goeden onder hen, maar de meesten waren bandieten. Als de jongens niet goed genoeg naar hun zin werkten, werden ze doodgeschopt of doodgeslagen'.⁵ In Schoppinitz kwamen eind oktober '42 ca. vierhonderd uit Westerbork afkomstigen terecht; daar waren de bewakers Volksduitsers 'die niet onderdeden voor de SS. . . . Het ene *Kommando* was hier al even erg als het andere. . . . Het werk kostte dagelijks de nodige slachtoffers' – het kwam voor dat Joden die hier werkten (aan de spoorlijn Berlijn-Krakau), zich uit wanhoop voor een locomotief of een trein wierpen. 'Handschoenen hadden wij niet. . . . Er moest hier gewerkt worden, al kleefde het ijzer als het ware aan je handen van de kou'.⁶

Aan een nieuw traject van de *Autobahn* Breslau-Krakau werd gewerkt van Ottmuth, Niederkirch en Gross-Sarne uit. Van Ottmuth uit werd ook gewerkt in een schoenenfabriek waar de directeur, aldus een der gedeporteer-

¹ 'Verslag van mededelingen van H. Soep' (13 maart 1947), p. 2-3 (GC). ² P. Herz: 'Verslag', p. 29. ³ 'Verslag van mededelingen van A. Philips', p. 3-5. ⁴ 'Verslag van mededelingen van G. Aardewerk' (18 febr. 1947), p. 2 (GC). ⁵ 'Verslag van mededelingen van J. Pampel' (12 sept. 1947), p. 2 (a.v.). ⁶ 'Verslag van mededelingen van W. Polak' (21 maart 1947), p. 4-6 (a.v.).

GEDEPORTEERDE JODEN

den, 'heel goed voor ons was' – wie ziek werd, werd op kosten van de fabriek verpleegd; ook in dit kamp werden feestavonden gehouden, 'de *Kapo's* vroegen of de Hollanders ook eens iets wilden zingen, wij hebben toen 'Piet Hein' gezongen, wat ze erg mooi vonden.'¹ Niederkirch, een oud kamp van de *Hitlerjugend*, fungeerde tevens als *Durchgangslager*: hier kwamen ca. tweehonderd uit Westerbork gedeporteerden terecht, 'wij waren', aldus een hunner, 'de eerste Joden die er aankwamen. De twee commandanten waren *SA*-mannen, vreselijke honden', en aan de *Autobahn* werd 'vreselijk geslagen'. Uit dit kamp werden in september '42 ca. vijfhonderd Joden naar Laurahütte overgebracht waar zij bij de hoogovens een nieuwe fabriekshal moesten bouwen, 'er stierven in de tijd van drie weken negentig man van uitputting.'² Van Gross-Sarne uit, waar in september '42 ca. honderdvijftig Joden uit Gogolin naar toe gebracht werden (de helft uit Westerbork, de helft uit Drancy afkomstig), moest terwille van de *Autobahn* een spoorlijntje afgebroken worden; het werk was zwaar, het kamp was totaal vervuild, en de mannen mochten er geen onderkleding dragen – velen stierven er aan longontsteking. Op Grote Verzoendag (21 september) had men er overigens 's avonds een dienst mogen houden; velen 'vielen toen flauw', aldus een der uit Westerbork afkomstigen, 'en er werd erg gehuild, daar men steeds met de gedachten bij de familie en thuis was.'³

Dan was er een groep van enkele tientallen Westerborkers die in Malapane een dijk moesten opwerpen; ook hier stierven velen (de *Lagerälteste*, 'een geslepen Belgische advocaat, was', aldus een dier Westerborkers, 'een bandiet'). De overlevenden uit deze groep moesten later cementzakken dragen bij de bouw van een fabriek, 'er vielen hier weer veel gevangenen af.'⁴ Van zeventig andere Westerborkers daarentegen die bij Tränke een houtzagerij moesten opbouwen, stierven slechts drie, maar in een al bestaande houtfabriek bij Bunzlau was, zo vertelde later een der Westerborkers, 'het werk ontzettend zwaar. Er waren in het kamp onder de bewakers ook Hollandse *SS*'ers' (*Waffen-SS*-vrijwilligers die voor de militaire dienst niet langer geschikt waren) 'en van hen hadden we veel meer last dan van de Duitsers.' Dit kamp werd per 1 april '44 een *Aussenkommando* van Auschwitz – 'toen werd alles veel beter, werkelijk prima, we kregen op zondag zelfs vlees . . . De

¹ 'Verslag van medelingen van N. de Vries' (4 juli 1947), p. 3-4 (a.v.). ² 'Verslag van mededelingen van L. Waterman' (24 febr. 1947), p. 1-2 (a.v.). ³ 'Verslag van mededelingen R. Leefsma' (5 febr. 1947), p. 12 (a.v.). ⁴ 'Verslag van mededelingen van J. de Boers' (18 april 1947), p. 4 (a.v.).

wc's werden in die tijd betegeld en van trekkers voorzien. En dat in een kamp!¹

In het *Durchgangslager* Annaberg kwamen in september '42 ca. driehonderd Joden terecht (niet allen Westerborkers), die eerst naar Anhalt overgebracht werden, waar zij onder redelijke omstandigheden wegen moesten aanleggen, maar toen naar de mijnen van Fürstengrube en daar stierven in drie maanden tijd van ca. negenhonderd gevangenen ca. zeshonderd. In Gräditz, waar de nog in leven zijnde Westerborkers uit deze groep vervolgens terechtkwamen, 'was het nog erger'; van daaruit kwamen men in Langenbielau in een fabriek van de fa. Flechner te werken en dat was nu weer 'een Dorado'.² Anderen die uit Gräditz naar een fabriek van de *Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft* te Freiburg overgebracht werden, hadden het eveneens 'naar omstandigheden goed . . . We werkten met Duitsers samen en er zijn er velen onder geweest die behoorlijk waren.'³

Men ziet: de ruim drieduizendvijfhonderd leden van de Kosel-groep hebben onder heel verschillende omstandigheden moeten werken, soms in slechte, soms in goede kampen. Wij moeten intussen wel aannemen (omtrent talrijke kampen ontbreken alle gegevens) dat velen in de periode tot 1 april '44 omgekomen zijn.⁴ Met ingang van die datum werden, gelijk reeds vermeld, nagenoeg alle kleine *Zwangsarbeitslager für Juden* opgeheven – de resterende werden hetzij onder Auschwitz, hetzij onder Gross-Rosen geplaatst. Voor diegenen die gevangenen van Auschwitz werden (ze kregen een kampnummer en kampkleding en werden kaalgeschoren), betekende die overgang (dit bleek al uit het gebeurde te Bunzlau) vaak een verbetering, kennelijk omdat de SS'ers die de nieuwe kampstaven gingen vormen, de belangen van de Duitse oorlogsproductie in het oog hielden. In de kampen evenwel die onder Gross-Rosen kwamen te vallen, was het effect wisselend. Twee van die kampen zijn ons bekend: Riesa, waar de toestand merkbaar verbeterde, en Kittlitzstreben waar hij nog slechter werd dan hij al was.

Kittlitzstreben was een kamp waarin ca. tweeduizend Joden gehuisvest waren. Men werd er zwaar mishandeld en leed er bittere honger, 'alleen de

¹ 'Verslag van mededelingen van A. van Spier' (21 april 1948), p. 11 (a.v.). ² 'Verslag van mededelingen van M. Schenkan' (19 febr. 1947), p. 3 (a.v.). ³ 'Verslag van mededelingen van P. Arpels' (21 febr. 1947), p. 4 (a.v.). ⁴ Dat geldt ook voor een onbekend aantal leden van de Kosel-groep die in de herfst van '43 uit Annaberg overgebracht werden naar een van de 'zwaarste' *Aussenkommandos* van Auschwitz: Warschau. Hierop komen wij nog terug.

angst voor het sterven', aldus de beschrijving door een lid van de Koscl-groep,

'houdt de meesten nog staande. Aan vrouw, kinderen of verwanten wordt reeds lang niet meer gedacht. De enige woorden die het brein nog kan voortbrengen, zijn 'koude', 'honger' of 'God, hoe lang nog?' Denken kost ontzaglijke inspanning, spreken doen de meesten niet meer. Er is toch niemand die luistert . . . Het werk is zwaar, dagelijks brengen de kolonnen doden mee naar huis . . . Hele nachten wordt 'sport' beoefend en tientallen doden en gewonden zijn hiervan het gevolg.'¹

Tot de kampen die per 1 april '44 aan het Auschwitz-complex toegevoegd werden, behoorden een kamp in Gleiwitz en het grote kamp in Blechhammer.

In Gleiwitz kwamen in de herfst van '42 de eerste Westerborkers terecht – zij merkten er meteen al dat zij er per dag slechts '400 gram brood en koolraapstronken-soep' kregen. 'Het blijkt', schreef Coen Rood, 'dat er erg veel pessimisten onder ons zijn. Wij optimisten houden vol dat het nog hoogstens zes weken zal duren voor de oorlog ten einde is, doch de pessimisten denken het die zes weken niet meer te kunnen uithouden'² – het werden, alleen al in Gleiwitz (waar hoofdzakelijk gewerkt werd in een fabriek voor roet-producten), twee jaar. In het begin kwamen er veel sterfgevallen voor, maar begin '43 werden er oud-militairen als bewakers aangesteld en van hen namen volgens Coen Rood 'velen' 'elke dag' brood voor de gevangenen mee.³ Per 1 april '44 werden die oud-militairen door SS'ers vervangen – de gevangenen die toen nog in leven waren, hadden zich in de regel aan de omstandigheden kunnen aanpassen. In september '44 kreeg men het moeilijker: er kwam toen een sadistische SS-Scharführer als Lagerführer: 'Avond aan avond wordt er geslagen, en hard! Veertig op de aars is heel gewoon geworden na een paar weken . . . Het is duidelijk en iedereen weet het: deze man is gek.'⁴

Blechhammer had (en naar het schijnt: van een vroeg stadium af) het grootste *Zwangsarbeitslager*.⁵ Volgens de onderzoeken van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis bevonden zich hier in de lente van '44 bijna duizend Westerborkers, van wie een deel pas kort voor de 1ste

¹ H. N. Andriess: 'Herinneringen aan de jaren 1942–1945' (maart-okt. 1947), p. 62–63, 65, 87. ² C. Rood: 'Herinneringen', p. 64. ³ A.v., p. 114. ⁴ A.v., p. 199. ⁵ Wij ontleen onze algemene gegevens in hoofdzaak aan de verhandeling van F. Piper: 'Das Nebenlager 'Blechhammer'' (*Hefte von Auschwitz*, 10 ('67), p. 19–40).

april naar Blechhammer overgebracht was. Er werd hier een groot industrieel complex gebouwd dat een ultramoderne fabriek voor synthetische benzine, de *Oberschlesische Hydrierwerke*, als kern had; bij die fabriek moest evenwel o.m. ook een elektrische centrale opgetrokken worden.

Het werk in Blechhammer begon in '40; er waren toen slechts Duitse arbeiders bij ingeschakeld, maar later werden daar 'gewone' Poolse gevangenen, gevangenen uit een *Arbeitserziehungslager*, gestrafte militairen van de *Wehrmacht*, Geallieerde krijgsgevangenen en Joden aan toegevoegd (in totaal werkten tenslotte op de uitgestrekte *Baustelle* in Blechhammer meer dan veertigduizend werkkrachten). Die Joden waren in een '*Judenlager*' gehuisvest waarin zich in oktober '42 ca. achthonderd Joden bevonden, onder wie zeshonderd Westerborkers (de overigen waren Poolse Joden: ca. tweehonderd van de bijna vierhonderd met wie het *Judenlager* in april '42 begonnen was); later werden het er twaalfhonderd Westerborkers op een totaal van meer dan vierduizend Joden – Joden die toen niet alleen uit Opper-Silezië, Nederland, België en Frankrijk afkomstig waren maar ook uit tal van andere landen. Men moet die cijfers als 'moment-opnamen' zien: er zijn veel meer dan twaalfhonderd Westerborkers in Blechhammer geweest. Tot aan de overname door de SS was Blechhammer namelijk een buitengewoon 'zwaar' kamp: de Joodse gevangenen werden onbarmhartig afgebeeld en er vonden regelmatig 'selecties' plaats als gevolg waarvan grote groepen ter vergassing naar Auschwitz gezonden werden. Toen de SS het *Judenlager* Blechhammer overnam (het werd een *Aussenkommando* van Auschwitz III: Monowitz), bevonden er zich nog ca. drieduizend Joodse mannen en ca. tweehonderd Joodse vrouwen; de Westerborkers (bijna duizend op de drieduizend) vormden dus nog steeds een aanzienlijk contingent.

Het *Judenlager* Blechhammer besloeg een oppervlak van ca. 4 ha. Het was met een 4 meter hoge betonnen muur omgeven waarboven nog een elektrisch geladen draad aangebracht was. Er waren ca. 25 barakken. Alle gevangenen-functionarissen waren Joden, als *Lagerältester I* trad van meet af aan een uit een Duitse stad gedeporteerde Jood op, Karl Demerer, die zich (de getuigen zijn het er over eens) grote moeite gegeven heeft, de gevangenen zoveel mogelijk te beschermen, o.m. door de *Hauptlagerführer* (een functionaris van de *Organisation Todt*) en andere Duitsers om te kopen (later kocht hij de *SS-Lagerkommandant* om): die Duitsers kregen van hem een vaste maandelijksse toelage en bovendien van tijd tot tijd grote geschenken (hoe Demerer aan het geld voor dat alles kwam, zullen wij straks weergeven). Op het bouwterrein van de *Hydrierwerke* moesten de Joden gemiddeld tien tot twaalf uur per dag werken – met de marsen naar en van het werk en de appels waren zij dan zestien uur in touw. Het werk (dat bij sommige firma's

met veel mishandelingen gepaard ging) was zwaar: er moest veel gegraven, veel gesjouwd worden. Daarbij vielen, naar verhouding, talrijke slachtoffers onder de uit Nederland afkomstigen: 'zij dachten', aldus de *Lagerälteste II*, de Amsterdammer Jozef Niewes, 'teveel aan hun vrouwen en kinderen en daaraan gingen ze ten onder.'¹ Volgens een tweede lid van de Kosel-groep, Gabriël Zwi Lifschitz, demoraliseerden vooral de oudere Nederlanders gauw: 'Nederlanders boven de veertig jaar gingen vrij snel achteruit en de Fransen, die ongeveer hetzelfde weerstandsvermogen hadden, eveneens. Merkwaardigerwijs waren de Belgen iets sterker, zij hadden meer levenswil' (veel Belgische Joden waren van oorsprong *Ostjuden*), 'de Tsjechen gingen ook lang niet zo hard achteruit. Het enige voordeel dat de Nederlanders hadden, was dat zij goed vochtigheid verdroegen.'²

Nadelig voor veel Nederlandse Joden was dat zij niet de handigheid bezaten om mee te doen aan de zwarte handel die in het Blechhammer-complex, waar immers zoveel verschillende soorten gevangenen (óók Geallieerde krijgsgevangenen die rijkelijk pakketten ontvingen) en arbeiders naast elkaar werkten. Er was, voor wie er de flair voor had, in het *Judenlager* van alles te krijgen: 'chocolade, cacao, zelfs een enkele keer fruit, witbrood, Engelse sigaretten, Amerikaanse sigaretten, gecondenseerde melk en sardines; er was echt van alles, zelfs wodka en borrels'³; ook kippen en ganzen waren er te koop. Deze situatie deed zich evenwel pas in '44 in volle omvang voor – eerder hadden de uit Nederland afkomstige Joden het in het *Judenlager* ook daarom zwaar gehad omdat de Poolse Joden het in de ziekenbarak voor het zeggen hadden⁴ en het keuken-*Kommando* geheel uit Poolse Joden bestond die zichzelf niet vergaten en een deel van de voor de Westerborkers bestemde rantsoenen aan leden van hun eigen groep gaven. Ook in de zwarte handel bleken die Poolse Joden de handigsten. 'Er waren er', aldus een Westerborker, 'die duizenden marken in hun bezit hadden' (dat was de bron van het geld waarmee Demerer de hoogste Duitse functionarissen omkocht). 'Die aten witte kadetjes en bakten hun aardappelen. . . . Ik heb voor twee Oost-Joden de schoenen gepoetst en hun kleren schoongemaakt en daarvoor kreeg ik iedere dag een half bakje eten.'⁵

¹ 'Verslag van mededelingen van J. Niewes' (3 maart 1947), p. 4 (GC). ² 'Verslag van mededelingen van G. Z. Lifschitz' (2 april 1948), p. 5 (a.v.). ³ 'Verslag van mededelingen van P. Herz' (29 april 1948), III, p. 9-10. ⁴ 'Ik geloof', aldus een lid van de Kosel-groep, 'dat wanneer de Nederlanders daar iets te zeggen hadden gehad, ook zij hun vrienden zouden hebben voorgetrokken.' ('Verslag van mededelingen van E. Roseboom' (23 aug. 1947), p. 5 (GC)). ⁵ 'Verslag van mededelingen van B. H. Cozijn' (24 febr. 1948), p. 8 (a.v.).

Hoewel de situatie in het *Judenlager* Blechhammer begin '44 al aanzienlijk verbeterd was, vergeleken met een jaar tevoren, zette de wezenlijke verbetering toch pas in toen het kamp op 1 april '44 onder Monowitz kwam te ressorteren. Vermoedelijk had die wezenlijke verbetering te maken met het feit dat het in bedrijf houden van de *Hydrierwerke* de hoogste prioriteit had gekregen; hoe dat zij, het eten werd 'prima',¹ 'er werd', aldus twee Westerborkers, 'roomboter uitgedeeld, driemaal in de week marmelade, vleeswaren uit blik, leverpastei, alle veertien dagen melk, soms thee met suiker.'² De gevangenen kregen voorts allen eens per week schoon ondergoed en het werd officieel verboden, hen te mishandelen of als 'Juden' aan te spreken; het moest 'Häfilinge' (gevangenen) zijn. Van belang was tenslotte dat zij op de bouwplaats niet meer van nabij gecontroleerd werden (hetgeen in het verleden vaak tot ernstige mishandelingen had geleid): verscheidenen konden nu in contact komen met Duitse arbeiders die hun extra levensmiddelen bezorgden.

In één belangrijk opzicht werd, na die 1ste april '44, het bestaan voor de Joden in het kamp te Blechhammer moeilijker: de al in bedrijf genomen fabriek voor synthetische benzine werd enkele malen gebombardeerd door de Amerikaanse luchtmacht en bij zulk een bombardement werden Joden (zij waren ook hier allen kenbaar aan hun Jodenster) niet tot de schuilkelders toegelaten: zij moesten maar zien waar zij het vege lijf konden redden. Zware aanvallen vonden plaats in juli, augustus en oktober '44 en ook nog een drietal in december; bij het eerste bombardement in december vielen in het *Judenlager* enkele tientallen doden.³

Medio januari '45 werden alle gevangenen van het Blechhammer-complex westwaarts afgevoerd en daarmee begon voor de Westerborkers die nog in leven waren, een periode van nieuwe beproevingen. Hoevelen

¹ 'Verslag van mededelingen van S. Lierens' (z.d.), p. 13 (a.v.). ² 'Verslag van mededelingen van A. Salomons en I. Arbeid' (z.d.), p. 19 (a.v.). ³ Na het eerste bombardement in juli werden Joodse vrijwilligers opgeroepen om, met extra voedsel als beloning, onontplofte bommen uit te graven. Een van die vrijwilligers, de een-en-twintigjarige Rudolf Raphaelssohn (geboren in Berlijn, gedeporteerd uit Westerbork), trachtte toen een hoeveelheid dynamiet het *Judenlager* binnen te smokkelen. Het dynamiet werd, doordat de kolonne waarbij hij ingedeeld was, plotseling gevisiteerd werd, ontdekt. Raphaelssohn werd terdoodveroordeeld. Hij moest op 31 augustus in het *Judenlager* tijdens een appel opgehangen worden. De strop werd door een tweede Westerborker opzettelijk dusdanig uitgevoerd dat hij brak - de Westerborker had vertrouwd dat hij aldus Raphaelssohn het leven zou redden. Niets daarvan: er werd een tweede strop gemaakt en deze bleek sterk genoeg te

leefden nog van de Kosel-groep? Van de oorspronkelijke ruim drieduizend-vijfhonderd per 1 april '44 vermoedelijk niet veel meer dan elf- of twaalfhonderd, van wie zich toen bijna duizend in Blechhammer bevonden. Van die bijna duizend werden er, concludeerde het Rode Kruis, niet veel meer dan vier- tot vijfhonderd geëvacueerd, hetgeen dus betekent dat in de laatste negen maanden van '44 ook in Blechhammer (*zelfs* in Blechhammer) enkele honderden leden van de Kosel-groep om het leven zijn gekomen. Uiteindelijk haalden slechts honderdeen-en-tachtig leden van de gehele groep de bevrijding: honderdeen-en-tachtig van de ca. drieduizendvijfhonderdveertig, ofwel een-en-vijftig van de duizend.

Maar van de ca. twaalfduizendvijfhonderd andere inzittenden van de treinen die zij in de laatste maanden van '42 in Kosel, meestal onder getier en gransel, hadden moeten verlaten, was geen enkele in leven gebleven: op vijfhonderdvijf-en-vijftig na waren zij bij aankomst in Auschwitz vergast, en die vijfhonderdvijf-en-vijftig die in het Auschwitz-complex als gevangenen waren ingeschreven (in Auschwitz II: Birkenau), waren daar spoedig te gronde gegaan in wat wij eerder een wereld noemden van onvoorstelbare demonie.

Auschwitz

Van alle transporten uit Nederland zijn er slechts drie: de laatste drie (die van 19 mei, 3 juni en 3 september '44), midden in het immense kamp Birkenau (Auschwitz II) aangekomen; daar was toen, zoals wij al in hoofdstuk 1 vermeldden, een spoorwegafkapping gereedgekomen. Alle overige transporten kwamen tot stilstand op een apart gedeelte van het goederenstation Auschwitz dat dicht bij het personenstation van het stadje lag. Een perron dat voor het in- en uitladen van goederen gediend had, was daar met een hoge prikkeldraadversperring omgeven die op betonnen palen aangebracht was; een deel van die versperring was electrisch geladen. Aan elk van de palen was een sterke lamp bevestigd – de plaats van aankomst baadde 's avonds

zijn. Vóór zijn eerste ophanging 'hield', aldus een derde Westerborker, 'Raphaelssohn nog een toespraak, ondanks dat er gebruld werd dat hij zijn mond moest houden, en wenste ons een spoedige bevrijding en een gelukkig weerzien met onze familieleden toe. Eindelijk, na enkele uren, marcheerden we weg . . . Ons moreel had wel een flinke klap gekregen.' ('Verslag van mededelingen van M. Bremer' (z.d.), p. 12).

en 's nachts in licht; het eerste wat men er zag, waren gewapende SS'ers en gevangenen in gestreepte pakken, allen mannen. Wie meer van de omgeving tot zich liet doordringen, kon, althans van eind september '42 af (dat gold dus niet voor de inzittenden van de eerste 19 transporten die in Auschwitz aankwamen: bijna vijftienduizend gedeporteerden) op enkele kilometers afstand vlammen zien (en overdag rookwolken) en rook nu duidelijk een lucht als van verbrand vlees¹ – waarnemingen waaraan men geen enkele zinnige conclusie kon verbinden. Soms had men die vreemde lucht al eerder geroken, vanaf een kwartier voor aankomst in Auschwitz; er was dan wel gedacht dat dat kwam doordat er hoogovens of vuilverbrandings-installaties in de omgeving in werking waren of dat er (in de zomer) bosbranden woedden.

Wij nemen aan dat de meesten van de uit Nederland gedeporteerden enerzijds opgelucht waren dat zij eindelijk konden uitstappen en anderzijds van bange voorgevoelens vervuld – gevoelens die uiteraard het sterkst waren bij die transporten waaruit in Kosel de meeste mannen en jongens verdwenen waren. Veel tijd om na te denken had men overigens in Auschwitz bij het uitstappen niet, het '*schneller, schneller, los, los!*' was niet van de lucht.

Aanvankelijk, d.w.z. in de zomer en herfst van '42, ging het bij die aankomst op het goederenstation ruw toe: de leiding was er in handen van 'gewone' SS-officieren van het z.g. *Stammlager* van het Auschwitz-complex, die meenden dat extra-intimidatie nodig was; aan een pas uit Drancy aangekomen gedeporteerde, een Duitse emigrant, Heinrich Dallmann, viel een dikke SS-officier op (dat was *SS-Hauptscharführer* Schwarzhuber, de *Schutzhaftlagerführer* van Auschwitz I) 'die boven op een paard zat en ons toebulde: 'Joden, jullie zijn allemaal verloren', en toen hij de vrouwen opmerkte: 'Vannacht wil ik nog met een mooie Jodin slapen' – hij was hardstikke dronken.'² Schwarzhuber en zijn ondergeschikten waren het die in die tijd de 'selecties' uitvoerden, d.w.z. op het perron bepaalden, wie wèl, wie niet naar de gaskamers moesten worden afgevoerd – later, d.w.z. van maart-april '43 af (maar toen begon in Westerbork de tijd van de Sobibor-transporten), werden die selecties toevertrouwd aan de SS-artsen van Auschwitz en Birkenau die om de beurt bij de aankomst van de transporten dienst deden. Deze wijziging was het werk van de hoogste SS-arts van het Auschwitz-complex,

¹ De lijken van de vergaste personen werden in Birkenau aanvankelijk begraven, het verbranden van lijken in de openlucht begon op 20 september '42. ² 'Verslag van mededelingen van H. Dallmann' (z.d.), p. 3 (GC).

dr. Eduard Wirths¹, 'weil', aldus Langbein, 'die Lagerführer seiner Beobachtung nach auch Arbeitsfähige ins Gas geschickt und die Selektionen zu rigorös durchgeführt hätten.'²

Wat was de functie van de gevangenen die de gedeporteerden op het perron in Auschwitz zagen? Het waren nagenoeg allen Joden; zij behoorden tot het *Kommando* dat tot taak had, de bezittingen van de gedeporteerden te sorteren en in te pakken: het *Kanada-Kommando*, dat aanvankelijk in Auschwitz I ondergebracht was, maar in januari '43 naar Birkenau werd verplaatst, naar barakken vlak naast de grote *Krematoria*. Het deel van het *Kanada-Kommando* dat op het perron in Auschwitz aanwezig was, had als taak, de gedeporteerden tot spoed aan te manen, alle bagage die zij bij zich hadden, op wagens te laden (daarbij werd gezegd, dat elk zijn bezittingen terug zou krijgen), en behulpzaam te zijn bij het instappen in de auto's (meestal vrachtauto's, soms autobussen) waarmee diegenen die voor de onmiddellijke vergassing bestemd waren, afgevoerd zouden worden. Uiteraard was die bestemming aan alle leden van het *Kanada-Kommando* bekend. Soms gaven zij wel eens waarschuwingen door in de zin van: 'U moet niet met de auto's gaan', of (tegen jonge mensen): 'Zeg straks dat je achttien bent', soms ook zeiden ze tegen jonge moeders die een zuigeling of een kleuter droegen: 'Laat uw kind door een oudere vrouw dragen', maar verder gingen zij niet. Wie dat wèl deed (het zal zich wel eens voorgedaan hebben), werd, als het gemerkt was, terstond gearresteerd, daarna gruwelijk gemarteld en (vermoedelijk) levend verbrand³ - trouwens, verzet van de zijde der gedeporteerden zou onmiddellijk tot een slachtpartij leiden en ontsnapping was niet mogelijk. 'Es ist ein ungeschriebenes Gesetz des Lagers', aldus de Poolse gevangene Tadeusz Borowski, 'dass man Menschen, die in den Tod gehen' (een dood die ter plaatse door geen macht ter wereld meer tegengehouden kon worden), 'bis zum letzten Augenblick belügt. Das ist die einzig zulässige Form von Mitleid.'⁴ Wij tekenen hierbij slechts aan dat de Nederlanders die periodiek als leden van het *Kanada-Kommando* op het perron van aankomst dienst moesten doen, steeds hun uiterste best deden, hun plaatsen door anderen te laten innemen wanneer zij wisten dat een trein uit Nederland verwacht werd.

¹ Wirths heeft na de oorlog zelfmoord gepleegd; hetzelfde deed een jonge SS-arts, dr. Hans Delmotte, die er pas na lange aarzeling toe gebracht was, de selectie-bij-aankomst uit te voeren; zijn verzoek om naar het front overgebracht te worden, was afgewezen. ² H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 420. ³ Vast staat dat leden van het in de *Krematoria* werkzame *Sonderkommando*, als zij waarschuwingen geuit hadden, levend in een van de verbrandingsovens gestopt werden. ⁴ Aangehaald in H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 142.

AUSCHWITZ: SELECTIE BIJ AANKOMST

De selectie-bij-aankomst hield altijd in dat mannen en vrouwen gescheiden werden; vervolgens werden soms leeftijdsgrenzen bekend gemaakt en moesten kinderen en ouderen benevens alle moeders van jonge kinderen zich in één rij opstellen en de overige gedeporteerden, gescheiden naar mannen en vrouwen, in twee andere, soms moesten allen of velen de SS-officier (van maart-april '43 af dus de SS-arts) passeren die rustig naar rechts of links wees: naar de rij die, zo werd gezegd, moest lopen (in september '43 werd bij één transport gespecificeerd: 'honderd kilometer' – 'de mensen hebben gevochten om op de wagens te kunnen komen'¹) of de rij die vervoerd zou worden. Tegen verontruste mannen die meenden dat hun vrouwen en kinderen volledig gescheiden van hen ondergebracht zouden worden, werd dan wel gezegd dat zij die vrouwen en kinderen elke zondag zouden kunnen opzoeken.

Soms bepaalde het toeval, in welke rij men terecht kwam. 'Ik heb', aldus een vrouw die Westerbork eind augustus '43 verliet,

'in de trein twee dames van ca. vijf-en-dertig jaar leren kennen, vriendinnen . . . De ene had wat kou gevat en reed daarom liever. En haar vriendin is mee gaan rijden om haar gezelschap te houden. Aan de andere kant gingen ook wel vrouwen van ca. vijftig jaar lopen; dit waren meestal moeders, die samen met volwassen dochters aangekomen waren en bij dezen wilden blijven.

Ik heb later een jonge vrouw gesproken die met haar moeder en haar baby aangekomen was. Ze gaf de baby aan haar moeder in de auto om geen onnodige plaats in te nemen; zij zelf kon dan wel lopen. Men kan zich voorstellen hoe het haar later te moede is geweest.'²

'Er werd geroepen', aldus een in januari '44 gedeporteerde,

'dat mannen en vrouwen apart moesten gaan staan. De moeders met kinderen en oudere mensen werden afgescheiden. Ik had ook een babytje van een vrouw bij mij uit de wagen op mijn arm en gaf het kind aan haar terug. Zij heeft toen aan een ander meisje gevraagd of die het wilde dragen. Dit is toen meegegaan naar de gaskamer.'³

Het kwam wel voor dat de SS'ers op het perron, als de daar te verrichten werkzaamheden bijna ten einde waren, even het masker lieten vallen. De

¹ 'Verslag van mededelingen van Ph. Wegloop' (13 febr. 1947), p. 3 (GC). ² F. C. de Leeuw-Bernard: 'Verslag' (1947), p. 3 (a.v.) ³ 'Verslag van mededelingen van R. Corper-Blik' (24 april 1947), p. 9 (a.v.).

GEDEPORTEERDE JODEN

Amsterdamse psychiater E. de Wind, met het transport van 14 september '43 in Auschwitz aangekomen, zag bij het opladen van ouden van dagen in de vrachtauto's

'voor het eerst, hoe het bij de SS toeging. De mensen werden geduwd, getrapt en geslagen. Het was voor velen moeilijk, op de hoge vrachtauto's te komen. Maar de stokken der SS'ers zorgden er wel voor, dat allen hun uiterste best deden. Een oude vrouw kreeg een klap op 't hoofd, ze bloedde hevig.

Enkel en bleven achter, die konden onmogelijk op de wagens komen en wie ze bijsprong om ze te helpen, werd met een trap of een snauw weggejaagd. Toen kwam de laatste auto voorgereden en twee SS-mannen namen de ongelukkigen bij de armen en benen en smeten hen er op.¹

★

Van de 68 transporten die uit ons land in Auschwitz-Birkenau aangekomen zijn, is, op grond van de bewaardgebleven registers van het concentratiekamp-complex, nauwkeurig bekend, hoeveel gedeporteerden als gevangenen ingeschreven zijn; het heeft zin, die transporten in twee groepen in te delen: de eerste groep, 52 transporten, van 15 juli '42 t.e.m. 23 februari '43 en de tweede groep, 16 transporten, van 24 augustus '43 t.e.m. 3 september '44.

Wat die eerste groep betreft: er kwamen in Auschwitz (zie Tabel IX op pag. 708) 42 945 gedeporteerden aan; met zekerheid weten wij dat 12 001 hunner (28 %), te weten 8 029 mannen en 3 972 vrouwen, als gevangenen ingeschreven werden, anders gezegd: 30 944 gedeporteerden (72 %) zijn onmiddellijk na aankomst vergast. Van 9 van de 52 transporten, alle behorende tot de Kosel-transporten, is zelfs geen enkele gedeporteerde ingeschreven: de inzittenden van deze treinen zijn dus allen, voorzover zij in Kosel niet moesten uitstappen, onmiddellijk na aankomst vergast; noch op leeftijd, noch op geslacht werd gelet.

Nu de tweede groep: er kwamen in Auschwitz met de 16 transporten van 24 augustus '43 t.e.m. 3 september '44 13 631 gedeporteerden aan; van hen zijn 6 632 als gevangenen ingeschreven (3 837 mannen en 2 895 vrouwen), anders gezegd: 6 999 gedeporteerden (51 %) zijn onmiddellijk na aankomst vergast.

Wij willen de cijfers die de onmiddellijke slachtoffers aangeven, ietwat

¹ E. de Wind: *Eindstation Auschwitz* (1946), p. 13.

CIJFERS OVER DE SELECTIES BIJ AANKOMST

vereenvoudigen: een-en-dertigduizend onmiddellijke slachtoffers uit de eerste groep transporten, zeventuizend uit de tweede.

De zeventuizend slachtoffers uit de tweede groep zijn allen om het leven gebracht in de grote *Krematoria II, III, IV* en *V* in Birkenau, maar deze installaties zijn, zoals wij in hoofdstuk I opmerkten, pas tussen 22 maart en 25 juni '43 in gebruik genomen; dat betekent dat de een-en-dertigduizend slachtoffers uit de eerste groep vergast zijn, hetzij in het *Krematorium* van Auschwitz I (*Krematorium I*), hetzij in de twee tot complexen van gaskamers verbouwde boerenhoeven in Birkenau: *Bunker I* en *Bunker II*; in die twee *Bunker* waren geen verbrandingsovens.

★

Hoeveel gedeporteerden uit Nederland in het *Krematorium I*, hoeveel in de twee *Bunker* vergast zijn, weten wij niet – vermoedelijk maar zeer weinigen in het *Krematorium I*, aangezien de twee *Bunker* juist in bedrijf gesteld waren met het oog op de vernietiging der transporten die in het kader van de *Endlösung* in Auschwitz-Birkenau zouden aankomen. Overigens was bij alle drie de installaties de gang van zaken dezelfde; wij zullen ons bij onze beschrijving tot de *Bunker* beperken.

Bunker I en *Bunker II*, gebouwen die er als onschuldige boerenhoeven uitzagen (ze hadden een strodak), lagen op het terrein van het gigantische kamp Birkenau waarvan de opbouw in de lente van '42 begonnen was. De afstand van het goederenstation Auschwitz naar de *Bunker* was ca. vier kilometer. Bij beide *Bunker* bevonden zich enkele houten barakken. De vrachtauto's of autobussen kwamen daar voorrijden en de inzittenden moesten uitstappen. Er liepen hier, anders dan op het perron van aankomst, geen gevangenen rond, maar louter gewapende SS'ers, sommigen met woest blaffende honden aan de lijn. Er werd de gedeporteerden gezegd dat zij in de nabije ruimte (*Bunker I* of *Bunker II*) ter desinfectie onder de douche zouden gaan en dat zij zich daartoe in een van de barakken moesten uitkleden, mannen en vrouwen gescheiden. Waren beide groepen daarmee gereed, dan werd hun gelast, zich, naakt als zij waren, door de openlucht naar 'de doucheruimten' te begeven. Die ruimten waren tevoren verwarmd door middel van korven met gloeiende cokes. Er waren twee van die ruimten in *Bunker I*, tezamen plaats biedend aan ca. achthonderd, drie in *Bunker II*, tezamen plaats biedend aan ca. twaalfhonderd personen. Waren alle mensen binnen, dan werden de deuren vergrendeld. Inmiddels was een SS'er op een motorfiets met enkele bussen *Zyklon-B* komen aanrijden: kiezelgoer ('meel' uit de schalen van

GEDEPORTEERDE JODEN

kleine schaaldieren) dat doordrenkt was met vloeibaar blauwzuur. Dat is een vergif dat in gasvorm ontsnapt bij een temperatuur van ca. 18 graden (vandaar dat de gaskamers tevoren verwarmd werden) en dat tot de dood door verstikking leidt. De bussen met *Zyklon-B* werden door een SS'er die een gasmasker op had, via een opening in de zijmuur uitgeschud in de gaskamers. Enkele minuten lang waren dan buiten wilde, vertwijfelde kreten te horen en werd er hard op de deuren gebonsd – geluiden die zo krachtig waren dat men in Auschwitz I, waar de gaskamer dicht bij de barakken der gevangenen lag, tijdens het vergassingsproces ter 'overdekking' een zware dieselmotor liet lopen.

'Stervend' (wij citeren uit notities die Lejb Langfus, een lid van het *Sonderkommando* van *Bunker I en II*, in Birkenau, voor hij zelf vergast werd, in de grond heeft weten te begraven – wij geven ze in het Nederlands weer)

'Stervend vielen (wegens het grote gedrang) de enen op de anderen, tot een hoop van vijf of zes op elkaar liggende lagen ontstond die tot een meter hoog reikte. De moeders verstijfden op de grond, zittend hun kinderen omarmend, en de mannen stierven, hun vrouwen omarmend. Een deel van de mensen deed een vormloze massa ontstaan. Anderen stonden in gebogen houding; het onderste deel van het lichaam staand, het bovenste daarentegen, van hun buik naar boven, horizontaal. Een deel van de mensen was onder invloed van het gas helemaal blauw geworden, anderen zagen er volkomen normaal uit, alsof zij sliepen.'¹

Was het in de gaskamers stil geworden en kon de SS door de kijkgaten in de deuren zien dat zich, althans van de bovenop liggenden, niemand meer bewoog, dan werden de deuren, die een minuut of twintig gesloten geweest waren, geopend. Men liet het blauwzuurgas geruime tijd wegtrekken (wellicht zijn er in *Bunker I en II* ook afzuig-installaties geweest) – pas daarna werd een uit Joodse gevangenen bestaand *Sonderkommando* aan het werk gezet: sommige gevangenen sorteerden de in de barakken achtergelaten kleren en schoenen (die werden zorgvuldig op waardevoorwerpen doorzocht – alle identiteitsbewijzen die men vond, speciaal de persoonsbewijzen, werden apart verzameld en verbrand), andere gevangenen, met gasmaskers op, klauterden over de stapels lijken die bij de geopende deuren lagen, de gaskamers binnen en sleepten met riemen of haken de lijken naar buiten; die waren dan nog warm, nat van het zweet, veelal besmeurd met urine,

¹ Lejb Langfus: Notities uit Birkenau, *Hefte von Auschwitz*, 14 (1973), p. 67.

BUNKER I, BUNKER II

uitwerpselen en braaksel. Al het vrouwenhaar werd afgeknipt. Door weer andere gevangenen werd in de mondholte van elk lijk gekeken of er zich gouden of platina kronen of vullingen in bevonden; was dat het geval, dan werdende tanden of kiezen met tangen uitgebroken. Vervolgens werden, tot eind september '42, de lijken naar grote kuilen gedragen (kuilen die gegraven waren door gevangenen die niet tot het *Sonderkommando* behoorden) waar zij ingesmeten werden – na eind september '42 werden de lijken bij *Bunker I* en *II* in de openlucht verbrand op grote roosters, waarna de as, met resten van beenderen vermengd, in nabije moerassen geworpen werd.¹ Al dat werk moest door de gevangenen van het *Sonderkommando* in een razend tempo verricht worden – zij werden met stok- en zweepslagen opgejaagd, de blaffende honden sprongen om hen heen.

Er waren aparte *Sonderkommandos* werkzaam bij het *Krematorium I* en bij de twee *Bunker*; beide bestonden nagenoeg uitsluitend uit Slowaakse Joden, aan wie bij het *Krematorium I* een Poolse politieke gevangene als *Kapo*, bij de twee *Bunker* enkele Franse Joden toegevoegd waren. Het *Sonderkommando* bij de twee *Bunker* werd in december '42 in zijn geheel vergast; wat de samenstelling van het nieuwe *Sonderkommando* was, is niet bekend. Men trachtte elk *Sonderkommando* strikt geïsoleerd te houden van alle overige gevangenen (dat lukte nooit geheel), trouwens ook voor de *SS*'ers gold een zekere mate van isolement: zij mochten de kampgedeelten waarin zij werkzaam waren, slechts als een gesloten groep en onder leiding van een officier verlaten; tegenover dat nadeel stonden voordelen: de *SS*'ers kregen extra-rantsoenen sterke drank, voedsel en sigaretten. Vrijwilligers waren er in '42 meer dan genoeg.

★

Het is, moet men aannemen, tot de meesten van de een-en-dertigduizend slachtoffers uit de eerste groep transporten uit Nederland pas duidelijk doorgedrongen wat te geschieden stond, toen de deuren van de gaskamers gesloten werden en hun bleek dat zich in de ruimten waarin zij opeengeperst stonden, niet eens douches bevonden. Daarop zijn uitzonderingen geweest. De *SS*'ers hielden de mensen die bij de barakken aankwamen en zich daar uitkleedden, scherp in het oog. 'Machte sich', aldus Höss, de *Lagerkommandant*

¹ Van '43 af werden de beenderen aan een Duitse firma verkocht.

van Auschwitz, *'Unruhe bemerkbar, so wurden die Unruheverbreiter'* (mensen die beseften wat te gebeuren stond en gingen waarschuwen) *'unauffällig hinter das Haus geführt'* (d.w.z. achter *Bunker I* of *II*) *'und dort mit dem Kleinkalibergewehr getötet, das war von den Andern nicht zu vernemen . . . Ich habe auch beobachtet, dass Frauen, die ahnten oder wussten, was ihnen bevorstand'* (van dat 'weten' was sprake bij Pools-Joodse vrouwen) *'mit der Todesangst in den Augen die Kraft noch aufbrachten, mit ihren Kindern zu scherzen, ihnen gut zuzureden. Ab und zu kam es auch vor, dass Frauen'* (Pools-Joodse vrouwen, naar wij aannemen) *'während des Ausziehens plötzlich markerschütternd losschrien, sich die Haare ausrissen und sich wie wahnsinnig gebärdeten. Schnell wurden sie hinausgeführt und hinter dem Haus mit dem Kleinkalibergewehr getötet.'*¹

Sommigen waren er (enkelingen, zo nemen wij aan) die in hun opperste doodsangst maar één middel zagen dat misschien kans op redding bood: verraad waardoor zij voor de SS van waarde zouden zijn. Höss: *'Ich habe oft erlebt und auch gehört, dass Juden (besonders aus dem Westen) Anschriften von noch versteckten Rassegenossen angaben. Eine Frau rief einmal aus dem Gasraum noch eine Adresse einer Judenfamilie dem Unterführer zu. Ein Mann, seiner Kleidung und seinem Benehmen nach aus besten Verhältnissen, gab mir beim Entkleiden'* (in de barak dus) *'einen Zettel, auf dem eine Reihe Anschriften von holländischen Familien, bei denen Juden versteckt waren, verzeichnet war'*² – de man moet dat papiertje tevoren, wellicht in de trein, klaargemaakt hebben.

Het is ook wel gebeurd dat de gaskamers hetzij van *Bunker I*, hetzij van *Bunker II* (het schijnt dat telkens maar één complex gebruikt werd) niet groot genoeg waren om er allen die aangevoerd waren, in naar binnen te persen. Dan sloot men een aantal mensen 'tot de volgende dag elf uur', aldus Lejb Langfus in zijn notities, in de barakken op waarin zij zich uitkleed hadden. 's Morgens hoorden zij de vertwijfelde stemmen van de vergasten en dan drong onmiddellijk tot hen door, wat met hen te geschieden stond. Gedurende die vervloekte nacht en een halve dag lang sloegen zij alles gade en doorleefden de vreselijkste smart die op aarde bestaat. Wie zo iets niet beleefd heeft, kan er niet de geringste voorstelling van hebben.'³

Deze passage uit de notities van Langfus is de enige aanwijzing die wij hebben, hoe laat in de *Bunker I* en *II* de eerste dagelijkse vergassingen plaatsvonden: 's morgens' (dat moeten wij interpreteren als: in de vroege ochtendschemering) en 'om elf uur'. Als die aanwijzing algemene geldigheid heeft gehad, dan zou dat betekenen dat de een-en-dertigduizend slachtoffers

¹ R. Höss: *Kommandant in Auschwitz*, p. 124–25. ² A.v., p. 126. ³ Lejb Langfus: *Notities uit Birkenau. Hefte von Auschwitz*, 14, p. 68.

DE 'KREMATORIA'

uit de eerste groep transporten, die in de regel omstreeks of kort na middernacht in Auschwitz aangekomen waren, minstens enkele uren in of bij de barakken hebben moeten wachten alvorens zij bevel kregen, zich uit te kleden. Naar wat in die uren, laat staan in de laatste levensminuten, door hen heengegaan is, kan men slechts gissen. Wij merken hierbij op dat, aangezien er slechts één SS'er was die in twee, respectievelijk drie gaskamers de bussen met *Zyklon-B* moest uitstorten, de opgesloten in alle gaskamers behalve de eerste waarin zich het blauwzuurgas verbreidde, kreten moeten hebben gehoord.

★

Enkele andere aantekeningen zijn er nog waarin iets omtrent de aankomst en de reacties van uit Westerbork gedeporteerden bericht wordt; zij komen in het dagboek voor van een negen-en-vijftigjarige hoogleraar in de anatomie aan de Universiteit van Münster, Johann Paul Kremer, die van eind augustus '42 af enige tijd in Auschwitz-Birkenau als *Truppenarzt* werkzaam was en daar bij 14 selecties op het perron van aankomst en de daarbij aansluitende vergassing en aanwezig is geweest.

Op 2 september '42, na de eerste door hem bijgewoonde z.g. *Sonderaktion*, schreef hij: '*Im Vergleich hierzu erscheint mir das Dante'sche Inferno fast wie eine Komödie.*'¹

Drie dagen later, op 5 september, was hij '*Abends gegen 8 Uhr wieder bei einer Sonderaktion aus Holland*'² – toen werden vierhonderdeen-en-zestig van vijfhonderdveertien gedeporteerden vergast die in de ochtend van 4 september in Hooghalen ingestapt waren (uit dit transport hadden ca. tweehonderd mannen en jongens in Kosel de trein moeten verlaten).

Op 12 oktober was Kremer '*in der Nacht*' aanwezig '*bei einer Sonderaktion aus Holland (1 600 Personen) . . . Schauerliche Szene vor dem letzten Bunker*'; daarbij staat nog in de marge: '*(Hössler!)*'³ Het cijfer 1600 is te hoog: wat Kremer schreef, betrof het transport dat op 9 oktober Hooghalen verlaten had: zeventienhonderddrie gedeporteerden, van wie vierhonderdtwee-en-vijftig in Auschwitz als gevangenen ingeschreven en alle overigen: twaalfhonderdeen-en-vijftig, naar de '*letzte Bunker*' gebracht werden.

Dat was *Bunker II*: drie gaskamers waarin tezamen plaats was voor

¹ J. P. Kremer: *Tagebuch* (2 sept. 1942), a.v., 13 (1971), p. 41. ² A.v. (5 sept. 1942), a.v., p. 42. ³ A.v. (12 okt. 1942), p. 49.

twaaalfhonderd personen. Wat Kremer met de 'schauerliche Szene' en de notitie 'Hössler!' bedoeld had, werd in een verhoor te Krakau in juli '47 door hem aldus uitgelegd: 'Diese Aktion führte damals der SS-Offizier Hössler durch. Ich erinnere mich daran, dass er sich bemühte, die ganze Gruppe in einen einzigen Bunker' (d.w.z. in de drie gaskamers) 'zu treiben. Dies gelang ihm bis auf einen Mann, den man schon auf keine Weise in den Bunker pferchen konnte. Diesen Mann erschoss Hössler mit dem Revolver.'¹ Wij betwijfelen de juistheid van Kremers explicatie: zou het doodschieten van één man hem als een 'schauerliche Szene' getroffen hebben? Er moet zich op die 12de oktober meer afgespeeld hebben, waarbij denkbaar is dat de slachtoffers al door het feit dat zij tot in het waanzinnige samengeperst werden (daarbij werd door SS'ers vaak lukraak in de menigte geschoten), instinctief voelden wat hun te wachten stond.²

Duidelijker was Kremer in zijn notitie van 18 oktober '42: 'Bei nasskaltem Wetter heute Sonntagmorgen bei der 11. Sonderaktion (Holländer) zugegen' (de elfde die hij bijwoonde). 'Grässliche Szenen bei drei Frauen, die ums nackte Leben flehen.'³ Deze notitie betrof het transport van 16 oktober uit Hooghalen: zeventienhonderdtien gedeporteerden; vijfhonderdzeventig hadden in Kosel moeten uitstappen en van de elfhonderdveertig overigen waren slechts honderdzesentwintig vrouwen en meisjes in Auschwitz als gevangenen ingeschreven; duizendvier-en-twintig gedeporteerden waren voor onmiddellijke vergassing bestemd. 'Im Verlauf der von mir im Tagebuch am 18.10.1942 beschriebene Sonderaktion wollten', aldus Kremer in zijn verhoor te Krakau, 'drei Frauen aus Holland nicht in die Gaskammer gehen und flehten um ihr Leben. Es waren junge und gesunde Frauen, trotzdem wurden ihre Bitten nicht erhört, sondern SS-Männer, die an der Aktion teilnahmen, erschossen sie an Ort und Stelle.'⁴ Ook deze notitie wijst er op dat er gedeporteerden uit Nederland waren die, als zij bij de 'doucheruimten' aangekomen waren, beseften wat met hen zou geschieden.

★

De zeventuizend slachtoffers van de tweede groep transporten uit Nederland zijn, wij schreven het reeds, in Birkenau in de *Krematoria II, III, IV of V* vergast. Vergeleken met de drie andere installaties (*Krematorium I* en de

¹ A.v., p. 112. ² Uit twaalf transporten uit Westerbork zijn meer dan achthonderd gedeporteerden naar *Bunker I* of *Bunker II* geleid, uit drie zelfs meer dan twaaalfhonderd. ³ A.v. (18 okt. 1942), a.v., p. 50. ⁴ A.v., p. 113.

DE 'KREMATORIA'

Bunker I en II), hadden deze *Krematoria* niet alleen een veel grotere capaciteit (in de *Krematoria II en III* gaskamers die ca. dricduizend personen konden bevatten, in de *Krematoria IV en V* gaskamers voor, vermoedelijk, ca. zestienhonderd personen), maar ook was er bijzondere aandacht besteed aan het element van de misleiding; wij zien dat als een aanwijzing dat die misleiding in het *Krematorium I* en de *Bunker I en II* menigmaal niet voldoende effectief was geweest.

Het transport van het perron van aankomst in Auschwitz (gelijk gezegd, reden vermoedelijk alleen de treinen met de laatste drie transporten uit Westerbork tot midden in het kamp Birkenau) was in zoverre 'verfijnd' dat met de vrachtauto's of autobussen een auto'tje meereed waarop, ter geruststelling, een groot Rode Kruis-teken geschilderd was; in dat auto'tje bevonden zich de bussen met *Zyklon-B* die in de vroegere periode aan een motorrijder toevertrouwd waren.

In alle vier de *Krematoria* (vrij lage gebouwen, met heggen en struiken omgeven) werden de personen die er binnengevoerd werden, eerst naar de ruimte gebracht waar zij zich ontkleden moesten; zij werden daarbij begeleid door leden van het *Sonderkommando*, Joden dus, die hen geruststelden en aanmaanden, de bevelen van de *SS*'ers op te volgen. In de kraakheldere ontkledingsruimte waar, in zes of zeven talen, bordjes hingen met 'Houd u schoon', 'Vergeet uw zeep niet' erop, kreeg elk een genummerde klerenhanger; gezegd werd dat men zich het nummer goed moest inprenten, dan kreeg men 'na de douche' zijn kleren spoediger terug. Soms werden ook door een in het wit geklede gevangene die de aanduiding '*Badedirektor*' droeg, kleine handdoeken en stukjes zeep rondgedeeld, soms zei de *SS*'er die chef was van de in de *Krematoria* dienstdoende *SS*'ers, *SS-Hauptscharführer* Otto Moll, dat de 'douche' nodig was voor de desinfectie en dat men onmiddellijk nadien een kop koffie zou krijgen. Ging men dan de 'doucheruimte' binnen, dan zag men in de *Krematoria II en III* douches die in de zoldering aangebracht waren. Het was regel dat ook enkele *SS*'ers en leden van het *Sonderkommando* in die 'doucheruimte' mee naar binnengingen – zij sprongen op het laatste moment naar buiten. De zware deur werd elektrisch gesloten en het *Zyklon-B* werd door openingen in het dak uitgeschud. De 'vlokken' vielen niet op de bodem van de gaskamer, maar stapelden zich op in holle blikken 'zuilen' die vol gaten zaten waaruit het blauwzuurgas ontsnapte. Wordt de gaskamer, na mechanisch ontlucht te zijn (dat duurde ongeveer twintig minuten), geopend, dan bleek steeds dat de slachtoffers met hun laatste krachten weggevlucht waren van de plaatsen waar die blikken 'zuilen' stonden. Het *Sonderkommando* sleepte de lijken de gaskamer uit; bij de vrouwen werd het haar afgeknipt; uit de gebitten werden de

tanden en kiezen met gouden of platina vullingen of kronen uitgebroken en de lijken werden met liften naar de verdieping boven de gaskamers getransporteerd waar zij met wagentjes naar de verbrandingsovens gereden werden. De as werd niet langer in moerassen geworpen (daar zou ze later gevonden kunnen worden), maar in de rivieren de Weichsel en de Sola gestort.

Er ontbrak wel eens iets aan deze perfecte regie. Olga Lengyel, een vrouwelijke gevangene, vernam van een Franse arts, een gevangene die bij het *Sonderkommando* dienst deed (de leden van het *Kommando* mochten niet in de 'gewone' ziekenbarakken opgenomen worden), dat wel eens te weinig *Zyklon-B* gebruikt werd, zodat sommigen die uit de gaskamers gehaald werden, nog ademden; zij werden dan als 'lijken' behandeld, d.w.z. óók in de verbrandingsovens gestopt.¹ Soms viel Moll uit zijn rol en liet hij de mensen, alle misleiding ten spijt, door het *Sonderkommando* met stokslagen de gaskamers in drijven. En dan was er *SS-Scharführer* Forst. 'Deze', aldus de in '52 gevonden, in het Jiddisj geschreven notities van een onbekend lid van het *Sonderkommando*, 'stond bij veel transporten in de deur van de ontkleedruimte en betastte het geslachtsorgaan van elke jonge vrouw die hem naakt op weg naar de gaskamer passeerde. Er kwamen ook gevallen voor waarbij *SS*'ers van elke rang hun vinger in het geslachtsorgaan van jonge knappe meisjes staken.'²

★

Onder leiding van Moll waren de in de gaskamers tewerk gestelde *SS*'ers (enkele tientallen, van wie telkens drie tegelijk in een van de *Krematoria II, III, IV* en *V* dienst deden) in een *SS-Sonderkommando* samengevat. Man voor man wisten zij dat zij betrokken waren bij het vernietigen van menselijk leven op een schaal en met een snelheid als de geschiedenis zelden, zo ooit, gekend had – als zij er over nadachten, leek het hun aannemelijk dat ook zij als bezwarende getuigen door de machthebbers van het Derde Rijk afge- maakt zouden worden; in dat opzicht voelden zij hun eigen positie als niet wezenlijk verschillend van die van de leden van het *Sonderkommando* der gevangenen. Op materieel gebied ontbrak het beide *Sonderkommandos*, werkend in de nabijheid van wat men 'de schatkamers van *Kanada*' noemen mag, aan niets – de ongehoorde tegennatuurlijkheid zelve van het dagelijkse

¹ O. Lengyel: *Five chimneys*, p. 73. ² 'Handschriften von Mitgliedern des *Sonderkommandos*', *Hefte von Auschwitz, Sonderheft 1* (1972), p. 126.

'SONDERKOMMANDO'

vernietigingswerk schiep soms een vreemde, huiveringwekkende band, zulks op grondslag van de volstrekte afstomping die voor de leden van beide groepen noodzakelijk was, wilden zij niet zelfmoord plegen of op slag aan waanzin ten prooi vallen.

Wij vermeldden in hoofdstuk 5 dat begin '44 aanklachten dat Höss en andere SS'ers zich in Auschwitz-Birkenau aan verregaande corruptie schuldig gemaakt hadden, door een SS-Richter onderzocht werden. Deze, dr. Konrad Morgen, bezocht op zekere dag het wachtlokaal van het SS-Sonderkommando. 'Dort habe ich', verklaarde hij na de oorlog,

*'das erste Mal einen wirklichen Schock erlitten. Während im allgemeinen Wachstuben spartanisch einfach waren, lagen hier SS-Männer auf Couchen und dösten mit glasigen Augen vor sich hin. Statt eines Schreibtisches stand ein Hotelherd im Raum, und vier bis fünf junge Jüdinnen von orientalischer Schönheit backten Kartoffelpuffer und fütterten die SS-Männer, die sich wie Paschas bedienen liessen. Die SS-Leute und die weiblichen Häftlinge duzten einander . . . Bei der anschliessenden Spindkontrolle ergab sich, dass in einzelnen Spinden ein Vermögen an Gold, Perlen, Ringen und Devisen in sämtlichen Währungen gehortet war.'*¹

Het Sonderkommando der gevangenen in de Krematoria II t.e.m. V bestond in de zomer van '43 hoofdzakelijk uit Poolse Joden met enkele Joden uit Griekenland, Nederland² en Slowakije, bij elkaar ca. vierhonderdvijftig gevangenen. Dit Sonderkommando werd, op enkele specialisten na (als zodanig golden vooral de stokers van de verbrandingsovens), om de twee of drie maanden opgeruimd: het nieuwe Sonderkommando begon met de lijken van het vorige weg te slepen en te verbranden. Elk lid van elk Sonderkommando wist dat daden van verzet onmiddellijk met de dood gestraft werden, en dat wie het waagde, aan de te vergassen slachtoffers te zeggen wat hun te wachten stond (het is één keer gezegd tegen gedeporteerden uit Westerbork, maar wij weten niet tot welk transport zij behoorden), ten aanschouwe van al zijn kameraden levend verbrand werd. Op de vraag hoe hij in staat was zijn dagelijks werk te doen, antwoordde eens een lid van het Sonderkommando aan een Poolse gevangene (wij vertalen):

¹ Aangehaald in H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 336-37. ² De namen van die Nederlanders (die allen óók vergast zijn) zijn ons niet bekend; wij zouden ze, kenden we ze wél, niet gepubliceerd hebben: het komt er niet in het minst op aan wie precies de ongelukkigen waren die in het Sonderkommando opgenomen werden. Men kreeg daar bevel toe; wie weigerde, werd onmiddellijk gedood: ter plaatse neergeschoten, naar de gaskamer gestuurd of levend verbrand.

GEDEPORTEERDE JODEN

‘Wat had ik moeten doen? Natuurlijk had ik in de hoogspanningsdraad kunnen lopen als zoveel kameraden. Maar ik wil blijven leven! Misschien gebeurt er een wonder! Vandaag of morgen kunnen wij bevrijd worden. En dan wil ik wraak nemen . . . Als men bij ons werk niet al de eerste dag krankzinnig wordt, went men er aan . . . U gelooft dat de mensen van het *Sonderkommando* monsters zijn? Ik zeg u, ze zijn als alle anderen, alleen veel ongelukkiger.’¹

Inderdaad, zo was het. Ook door de leden van het *Sonderkommando* werd dan ook mateloos veel sterke drank gebruikt; sommigen waren, bij alle activiteit die zij ontplooiden, als versuft, anderen stelden aan elke nieuwe arts die aan hun *Kommando* toegevoegd werd, de vraag of hij hun niet aan een snelwerkend vergif kon helpen, van nòg anderen was het denken volledig op de vraag geconcentreerd hoe men in opstand kon komen en de *Krematoria* (waarom werden zij nooit door de Russen of de Geallieerden gebombardeed?) kon vernietigen. Het leek hopeloos: men had maar twee of drie maanden de tijd om zulk een desperate poging voor te bereiden; lange tijd ontbraken alle wapens en alle explosieven.

★

Van mei '44 af kwam trein na trein met Hongaarse Joden Birkenau binnen (via de spoorwegaftakking.) Gaskamers en verbrandingsovens konden het werk niet meer aan. Tienduizenden Hongaren werden achter *Bunker II*, die overigens weer in gebruik genomen was (*Bunker I* was afgebroken), met nekschoten afgemaakt en talloze lijken werden in de openlucht verbrand in gigantische vuren waarin, als geen gaskamers ter beschikking stonden, ook wel levende gedeporteerden gesmeten werden.² Ten behoeve van die vuren waren langgerekte kuilen gegraven: dertig meter lang, zes meter breed, drie meter diep. Op de bodem lagen grote boomstronken waarover vaten

¹ H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 234. ² Dit is in Birkenau meermalen geschied, bijvoorbeeld, zoals wij in deel 6 verhaalden, met de slachtoffers van het ‘Apeldoorn’-transport (22 januari '43); van de negenhonderdeen-en-twintig personen die toen in Auschwitz aankwamen, werden slechts twee-en-veertig als gevangenen ingeschreven: zestien mannen, zes-en-dertig vrouwen (het verplegend personeel van het Joodse krankzinnigengesticht dat de patiënten vergezeld had).

Levend verbrand werd in de winter van '43 of '44 voorts een deel van de vrouwen en kinderen uit een van de Poolse ghetto's. Er werd toen o.m. aan een gedepor-teerde uit Westerbork gelast, blikken benzine aan te dragen. De man weigerde.

‘SONDERKOMMANDO’

benzine uitgestort werden. Waren de vuren tot ontwikkeling gekomen, dan werden er omstreeks duizend lijken op geworpen. De kuilen waren dan tot de rand toe vol. Zij lagen dicht bij een ravijn. Naar dat ravijn was een greppel gegraven; hij diende voor het afvloeien van het gesmolten vet.

Als vernietigingskamp is Birkenau nimmer zo furieus actief geweest als in die gruwelijke zomer van '44.

In die tijd was het *Sonderkommando* der gevangenen uitgebreid; het bestond van midden mei af uit ca. vierhonderdvijftig Hongaarse Joden, ca. tweehonderd Poolse, honderdtachtig Griekse, vijf Duitse, drie Slowaakse en één Nederlandse Jood, alsmede uit vijf Poolse politieke gevangenen en negentien Russische krijgsgevangenen. Als *Kapo* trad een Duitse politieke gevangene op. Vermelding verdient dat in juli '44 door ruim vierhonderd Joden van Korfoe collectief geweigerd werd, tot het *Sonderkommando* toe te treden – zij werden onmiddellijk vergast. Over de opstand van het *Sonderkommando* die zich in oktober '44 voordeed, zullen wij, gelijk reeds eerder vermeld, in deel 10 schrijven.

★

Zijn wij met onze beschrijving van het *SS-Sonderkommando* en van het *Sonderkommando* der gevangenen afgedwaald van ons eigenlijke onderwerp: het lot van de tienduizenden die uit ons land naar Auschwitz gedeporteerd werden? Toch niet: wanneer wij ons nu tot de bijna negentienduizend gedeporteerden wenden die als gevangenen in Auschwitz-Birkenau ingeschreven werden (twaalfduizend uit de eerste groep transporten, ruim zesduizend-zeshonderd uit de tweede), dan moet bij het weergeven van hun ervaringen de dreigende dood in de gaskamer centraal staan. Al die ingeschrevenen *wisten* na enige tijd dat er gaskamers waren en sommigen hunner *wisten* bovendien dat er een *Sonderkommando* van gevangenen werkzaam was. Op de betekenis van dat weten komen wij nog terug.

Wij hebben alle overige aspecten van Auschwitz-Birkenau tot dusver

Hij werd zelf in de vlammen geworpen. In een Israëliisch blad (*Ma' ariv*, 9 november '73) is alleen zijn bijnaam aangegeven: 'Jopie-hei'. Deze was in werkelijkheid 'jippie-jee', want hij ontleende die bijnaam, aldus de in het Israëliische blad geïnterviewde oud-gevangene, 'aan het lied dat hij vanuit Nederland had meegebracht en waarvan wij alleen het refrein mee konden zingen'; dat lied was kennelijk het in die tijd bekende 'Ouwe taaic, jippie, jippie-jee'.

onvermeld gelaten, niet zonder reden: van die aspecten waren immers diegenen die, vaak in het donker, hetzij naar *Bunker I of II*, hetzij naar een van de grote *Krematoria* gevoerd werden, zich niet of nauwelijks bewust; aan de ingeschreven gevangenen drongen zij zich evenwel bij uitstek op, zulks met overweldigende, verpletterende kracht.

Auschwitz I, de oude Oostenrijks-Hongaarse kazerne die tegen de rand van het stadje Auschwitz aanlag, besloeg een oppervlak van ca. 6 ha, Auschwitz II (Birkenau) daarentegen een van 175 ha. Auschwitz I was een complex van steenrode barakken; het was met een dubbele prikkeldraadversperring (de binnenste stond onder spanning) en met talrijke wachttorens omgeven maar de barakken hadden in hun opeengedrongen-zijn nog iets menselijks, althans een herinnering aan normaler tijden. Birkenau had niets menselijks meer. Achter het langgerekte SS-gebouw met de poort in het midden (later liep daar dat ene paar rails door) strekte zich een zee van barakken uit, omgeven door een omheining (het prikkeldraad stond onder spanning) met daarvóór een ca. vijf meter brede, drie meter diepe, met smerig water gevulde gracht; om de 80 meter rees een wachttoren op. De barakken waren in aparte kampgedeelten gegroepeerd waartussen brede, ongeplaveide, nu eens modderige dan weer stoffige wegen liepen; elk kampgedeelte had een aparte prikkeldraadversperring. Het kamp lag in een vlakte die de kaalheid zelve was. De grond was er lemig, moerassig – een troesteloze kilte hing er in de atmosfeer. Wat wij 'barakken' genoemd hebben, waren trouwens eerder stallen, of zelfs dat nog niet (ze waren officieel afgekeurd voor het onderbrengen van vee): bouwsels met stenen muren en stenen binnenafscheidings, daarin een soort kooien: planken om op te slapen, drie boven elkaar – duistere hopen waren het, maar hopen die voor het begin en na het einde van de werkdag wemelden van de uitgemergelde gestalten der gevangenen. Die hadden geen seconde rust: 'Werk, appèl, controles, eten halen' (wij citeren de Winds beschrijving),

'en als je eindelijk in een bont gezelschap van acht man uit heel Europa in een kooi lag, de vergeefse strijd tegen luizen en vlooiën.

's Morgens om vier uur opstaan. Hemden uit, wassen. Een paar druppels water, geen zeep, afdrogen met je hand. Vaak kwam je helemaal niet aan de beurt bij de kraan. Misschien vind je onderweg een plas met wat regenwater.

Dan (het schemert nog) aantreden, aftellen van de *Kommandos*, en na lang, lang staan gaat het *Kommando* op weg. Aan de poort meldt de *Oberkapo*: 'Bauhof 693 man'. Angst! Als het teveel is, als 660 genoeg zijn, telt de *Obersturmführer* er 33 af, willekeurig, ze worden aan de kant gezet. Niemand die ze ooit terugziet.

Wat je wèl ziet is de vlam, de eeuwige vlam uit de schoorsteen van het *Krematorium*. Dag en nacht dat vuur. Soms is het nattig weer en de rook slaat neer over

het kamp. Dan die lucht van schroeiend vlees . . . Dat is je ontbijt, want brood heb je toch niet meer.¹

In augustus '44 (de bouw van Birkenau was toen voltooid) bevonden zich in het immense kamp ca. twintigduizend mannelijke en ca. negen-en-dertigduizend vrouwelijke gevangenen; onder de mannen (wij beperken ons tot de grote groepen) waren ca. tienduizend Joden (vijfduizend uit Polen, vijfduizend uit een dozijn andere landen), achtduizend niet-Joodse Polen en tweeduizend Russen, onder de vrouwen vijf-en-twintigduizend Jodinnen, zevenduizend Poolse, vierduizend Russische en drieduizend Duitse en Oostenrijkse vrouwen. In Auschwitz I, het *Stammlager*, bevonden zich toen ca. zestienduizend gevangenen, haast allen mannen, hoofdzakelijk Polen, Duitsers, Oostenrijkers, Russen, Joegoslaven, Tsjechen, Fransen, en Joden uit een dozijn landen. Auschwitz III (de *Aussenkommandos*) telde toen ca. dertigduizend gevangenen, hoofdzakelijk mannen, van wie ca. tienduizend bij de *Buna*-fabriek in Monowitz werkten; van de onder Auschwitz III vallende gevangenen bestond 90% uit Joden. Onder alle gevangenen in het Auschwitz-complex, in die tijd honderdvijfduizend, bevonden zich dus meer dan twee-en-zestigduizend Joden: meer dan zeven-en-dertigduizend mannen, meer dan vijf-en-twintigduizend vrouwen.

Die honderdvijfduizend gevangenen werden in de zomer van '44 bewaakt door meer dan drieduizend bewakings-SS'ers, aangevuld met eenheden van de *Wehrmacht*: één met luchtafweergeschut, een met sperballonnen. De eigenlijke kampstaven telden enkele honderden SS'ers. In Auschwitz I en II beschikten de ruim tweeduizend (tweeduizendhonderdveertig) bewakings-SS'ers, afgezien nog van hun geweren en van de op de wachttorens gemoniteerde machinegeweren, over twintig machinegeweren die op elke haard van onrust geconcentreerd konden worden. Alle SS'ers die in het kamp-complex dienst deden, hadden steeds een pistool bij zich. De SS (kamp-SS en bewakings-SS) had toen voorts 200 motorfietsen, 25 personenauto's en 35 vrachtauto's tot zijn beschikking, alsmede twee korte-golfzenders: in geval van nood konden de *Waffen-SS*-garnizoenen in het gehele district Opper-Silezië onmiddellijk gealarmeerd worden.

In Auschwitz I en II waren er dus op elke duizend gevangenen bijna dertig SS-bewakers; die bewakers waren gewapend en goed gevoed, de gevangenen, meer dan de helft vrouwen, hadden geen wapens en waren verzwakt, ja de meesten leefden voortdurend op de grens van hun krachten en met de dood ('dag en nacht dat vuur') voor ogen.

¹ E. de Wind: *Eindstation Auschwitz*, p. 113-14.

GEDEPORTEERDE JODEN

Op papier kregen de gevangenen per dag ca. 1 740 calorieën aan voedsel. Bij alle inspanningen die van hen gevergd werden (de zware arbeid, het urenlang op appèl staan), was dat al te weinig, maar er werd door de SS zoveel gestolen uit de toewijzingen van de Duitse distributiedienst, dat de gevangenen gemiddeld per dag niet meer dan 1 300 calorieën ontvingen. Negentig procent hunner leed constant honger, en ook dorst: het water dat uit de schaarse kranen kwam, smaakte niet alleen vies maar was ook gevaarlijk (de SS'ers dronken het nooit – zij kregen mineraalwater). Honger was angst: angst om te verzwakken, om 'geselecteerd' te worden, om naar de gaskamer te worden gezonden. 'Ik heb', aldus I. Spetter, 'in Monowitz mannen gezien die door de een of andere manipulatie in het bezit van zes of acht liter 'soep' waren gekomen en die achter elkaar opaten. Op een zondag dat er voor de eerste maal koffie met suiker werd uitgedeeld, kwamen bij het gedrang om een teug van dit vocht te krijgen, in ons *Block* alleen drie mensen om.'¹ Er werd onderling veel gestolen – men moest stelen, wilde men een kans hebben om in leven te blijven. 'Ein anständiger Häftling', zo merkte een SS'er eens op, 'darf nicht länger als drei Monate leben, sonst ist er ein Dieb.'² De meeste gevangenen takelden snel af, vermagerden zozeer dat het wel voorkwam dat echtgenoten die elkaar op enige afstand passeerden, elkaar niet herkenden – velen werden ziek. Van begin '43 tot de lente van '44 werd voorts het Auschwitz-complex driemaal door verwoestende vlektyphus-epidemieën geteisterd welke tienduizenden gevangenen deden bezwijken. Gemiddeld was volgens de officiële statistieken van de afdeling *Häftlingsarbeitseinsatz* in de periode 1 juni '42 tot 1 augustus '44 30% van alle gevangenen niet tot het verrichten van enige arbeid in staat; een klein deel van hen had *Schonung* (enkele dagen verlof om niet te werken), maar veruit de meesten lagen in de ziekenbarakken, wachtend op de 'natuurlijke' dood dan wel op de selectie die hen naar de gaskamers zou voeren.

Alle 'normale' tegenstellingen van het bestaan in de concentratiekampen waren hier ten top gevoerd: men ging in Auschwitz sneller aan de hongerziekte lijden en werd dus '*Muselman*' (en bleef het korter: de gaskamers waren dichtbij), de *Kapo's*, vechtend voor het behoud van hun prominente positie, waren nog onbarmhartiger dan elders, de SS'ers corrupter, de misère groter, de luxe die de bevoorrechten zich permitteerden, stuitender. '*Verhungern*', aldus Langbein,

¹ I. Spetter: '*Buna*', p. 12. ² *Zentralkommission zur Untersuchung der Naziverbrechen in Polen* (Warschau), Jan Sehn: *Konzentrationslager Oswiecim-Brzezinka* (1957), p. 70.

*'war in Auschwitz ebenso tagtäglich wie der Anblick vollgefressener Kapos... Die Aussicht, Auschwitz anders als durch den Kamin zu verlassen, musste vom Verstand verneint werden; und trotzdem war die irre Hoffnung nicht ganz zu töten: vielleicht erlaubt eine Kette von Zufällen mein Überleben... Mancher konnte in Auschwitz Champagner trinken und keiner wusste am Morgen, wie der Tag enden würde. Unmenschliche Strafen wurden verhängt wegen Bagatellen (wenn einer zum Beispiel nicht einen Respektabstand von drei Schritten vor einem schlechtgelaunten SS-Mann einhielt), aber es gab SS'er die mit Häftlingsfrauen Verhältnisse eingingen; man konnte SS-Führer bestechen und hatte sich vor guten Freunden in acht zu nehmen, denn jeder konnte zum Verräter werden, wenn er Foltern der Politischen Abteilung ausgesetzt war... Nichts war in Auschwitz unvorstellbar, kein Extrem zu krass. Alles war möglich, buchstäblich alles.'*¹

Afstomping was onvermijdelijk, noodzakelijk zelfs. En toch: onder de harde korst die het gevoelsleven tegen het verwerken van volstrekt ondragelijke impressies beschermde ('dag en nacht dat vuur'), bleef men mens, bleef men worstelen, zich inspannen om, hoe absurd dat ook scheen, in leven te te blijven. 'De zekerheid van het naderend einde deed', aldus de Wind,

*'een doffe berusting ontstaan, de stille hoop gaf echter vaak op het dringende ogenblik wanneer de gevangene onder de last van het kamp dreigde te bezwijken, een prikkel nog even vol te houden. Zo hield men in het kamp juist altijd even langer vol dan men volgens menselijke berekening vol had kunnen houden.'*²

★

Voor de uit Nederland gedeporteerden als groep is dat volhouden moeilijker geweest dan voor gevangenen uit sommige andere landen. Wij denken dan niet zozeer aan het feit dat de twaalfduizend ingeschrevenen uit de eerste groep transporten (juli '42-februari '43) in Birkenau terechtgekomen zijn in de barbaarse opbouwperiode van het kamp, en evenmin aan de omstandigheid (die overigens van veel belang was) dat uit Nederland vrijwel nooit pakketten arriveerden³, maar veeleer hieraan dat het gematigde, beschermende karakter van de Nederlandse samenleving hen die uit Nederland gede-

¹ H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 109-10. ² E. de Wind: *Confrontatie met de dood*, p. 4. ³ Joden mochten officieel geen pakketten ontvangen en er ook niet om vragen, maar aan enkelen hunner werden af en toe toch pakketten uitgereikt; die waren dan van relaties in Nederland afkomstig met wie die Joden via Duitse of Nederlandse arbeiders contact hadden kunnen opnemen.

porteed waren, minder geschikt gemaakt had dan anderen om in Auschwitz een strijd om het bestaan te voeren waarbij het leven-zelf de dagelijkse inzet vormde. Poolse vrouwen konden hun kampkleding met wat zand in hun etensbak 'wassen' – de Nederlandse waren hulpeloos als er geen stromend water was, vervuilden sneller, werden ziek, gingen te gronde; 'zij hadden', aldus een Nederlandse die in september '43 in Auschwitz aankwam, 'geen moed genoeg en gingen bij de pakken neerzitten. Zij stonden er voor bekend dat ze vies waren. Niets kon hun meer schelen, omdat ze dachten: of we er vandaag of morgen aangaan, blijft hetzelfde.'¹

Over de mannen (oordeel van dr. Fritz Steiner die het *Judendurchgangslager* Vught achter de rug had en in maart '44 uit Westerbork doorgezonden werd):

'Ze stonden slecht aangeschreven, omdat zij psychisch tegen alle ellende niet bestand waren; zij demoraliseerden en vervuilden heel gauw . . . Vooral intellectuelen konden de toestand in Birkenau niet aan; in Vught hadden al velen de moed laten zakken en dan bracht Birkenau een dusdanige reactie bij hen teweeg, dat zij niets anders meer wilden dan sterven.'²

'De Nederlanders', aldus Emile Franken, die tegelijk met Steiner Birkenau binnengevoerd werd,

'waren in de ogen der anderen sjlemielen . . . Ze pikten het altijd net verkeerd in; je kon aan hen zien dat ze nooit ellende hadden meegemaakt, ze waren niet ree genoeg om er zich doorheen te slaan. Ze werkten zich een ongeluk, maar hielden juist even op om te rusten als er een *Kapo* naderde. De Polen bijvoorbeeld deden het net omgekeerd . . . Het nadeel voor de Nederlanders was ook dat zij de taal totaal niet verstonden. Zij spraken geen Jiddisj, en Duits verstonden de meesten ook niet. Dit was een groot gebrek, want als je niet vlug genoeg reageerde, sloegen de *Kapo's* je dood.

Vaak namen ze ons in de maling met de enkele Hollandse woorden die ze kenden: 'Kapotte Füße, eh, *Holländer*, ouwe taaic, jippie, jippe-jee.' Dan lachten ze hard en riepen: 'Zwei, drei Wochen, dann bist du fertig, *Holländer!*'³

'Geen schoenen en kapotte voeten', dat was', aldus Heinrich Dallmann (de Duitse vluchteling die in de zomer van '42 *Schutzhaftlagerführer* Schwarzhuber dronken op zijn paard zag zitten), 'het enige Hollands, wat iedere Pool en iedere Fransman' (veel van die Fransen waren uit Polen geëmigreerde Joden) 'kon spreken. Dat zegt alles. Het was algemeen bekend dat de Hol-

¹ 'Verslag van mededelingen van G. Bonewit-Kaufmann' (29 jan. 1947), p. 4-5 (GC). ² F. Steiner: 'Verslag', p. 44. ³ 'Verslag van mededelingen van E. Franken', p. 17-18.

landers degenen waren die er het eerst onderdoor gingen.¹ Zelfs van de tientallen Joodse artsen die, komend uit Westerbork, Auschwitz binnengevoerd werden (ook daar waren artsen bevoorrecht), bleven slechts enkelen in leven; de meesten konden niet aanvaarden dat hun eerste taak niet was, voor de zieken te zorgen, maar zich in te spannen dat er geen stofje op de vloer lag; dat betekende dan dat zij door hun *Kapo's* weggewerkt werden – inleiding tot hun spoedige ondergang.

Er hebben, naar verhouding, in Auschwitz-Birkenau veel uit Nederland gedeporteerden zelfmoord gepleegd. Een van de gevangenen die in de mannen-afdeling van het *Quarantänelager* in Birkenau elke ochtend de lijken moest verzamelen, heeft verklaard: *'Es waren in der Regel Selbstmörder, die über Nacht in den Zaun gelaufen sind. Die Zahl war verschieden. Bei holländischen Transporten war sie sehr hoch. Ich erinnere mich, dass sie einmal auf dreissig gestiegen ist. Bei slowakischen Transporten war sie geringer, vielleicht fünf bis zehn.'*² Wij tekenen daarbij aan dat bij de transporten uit de eerste periode gemiddeld per transport ca. honderdzesig mannelijke gedeporteerden als gevangenen ingeschreven zijn; de zelfmoorden deden zich in de regel in de allereerste kamperiode voor.

★

Wat wij tot dusver 'de inschrijving' genoemd hebben, was onderdeel van het complex van handelingen die aan allen voltrokken werden (onder hen dus ca. achttienduizendvijfhonderd uit Nederland gedeporteerden), die niet al bij aankomst naar de gaskamers waren gevoerd. De strekking van die handelingen was, hen van hun individualiteit te beroven: van mensen werden zij nummers. Nummers werden de gevangenen in de andere Duitse concentratiekampen óók, maar toch niet in de mate waarin dat in Auschwitz geschiedde: dáár werden hun die nummers in de regel op de linkeronderarm, soms op de rug of de borst, getatoeëerd.³ Hetzelfde nummer was dan al op hun persoonskaart komen te staan die in de *Lager-Registratur* van het Auschwitz-complex bewaard werd. Elk geval van overlijden werd door die instantie officieel gemeld aan het *Standesamt* (de burgerlijke stand) van het

¹ 'Verslag van mededelingen van H. Dallmann', p. 14. ² Aangehaald in H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 146. ³ Meestal bleef die tatoeage achterwege bij diegenen die Duitse staatsburgers waren (aan alle Joodse emigranten uit *Gross-Deutschland* was het staatsburgerschap ontnomen) en bij politieke gevangenen uit Nederland en België.

complex; dat werd dan ingeschreven en er werd een officiële overlijdensacte gemaakt waarin meestal een fictieve doodsoorzaak aangegeven was¹ – van diegenen die na selecties in het kamp (de selecties op het perron van aankomst leidden tot geen enkele aantekening) als overledenen gemeld werden, werd een apart register bijgehouden met de aanduiding ‘Sonderbehandlung’.

Het tatoeëren was een pijnlijke operatie die soms tot ontstekingen leidde. Het vond plaats in het eerste kampgedeelte waarheen men te voet moest gaan: voor de achttienduizendvijfhonderd uit Nederland gedeporteerden waren dat bijna steeds de inschrijvingsbarakken in Birkenau²: aparte voor mannen en vrouwen. Was de trein omstreeks middernacht in Auschwitz aangekomen, dan bereikte men twee of drie uur later in een stoet die door gewapende SS'ers, sommigen met honden, omgeven was, die barakken. Men werd er als door raderen gegrepen: werd er onder het geschreeuw van *Kapo's* geregistreerd, kreeg er een nummer, werd getatoeëerd, moest alle bezittingen afgeven (wie iets trachtte achter te houden, een fotootje bijvoorbeeld, werd door de *Kapo's* afgeranseld), moest de kleren en meestal ook de schoenen uittrekken, werd kaalgeschoren, ging onder de douche, moest dan spiernaakt naar een andere barak lopen waar men kampkleding (vodden) en, als men de schoenen kwijtgeraakt was, klompen of loopplankjes kon uitzoeken, en werd dan naar buiten gejaagd om in weer en wind te wachten tot het hele transport “behandeld” was. Weer verschenen tierende en razende *Kapo's* en dwars door het kamp marcheerde men, mannen en vrouwen gescheiden, naar het *Quarantänelager*: daar waren aparte kampgedeelten voor mannen en vrouwen. De barakken, de ‘stallen’, waren er meestal overvol: waar in een barak in alle kooien tezamen misschien plaats was voor vierhonderd gevangenen, bevonden zich duizend, twaalfhonderd, vijftienhonderd. ‘De eerste nacht’, aldus een vrouw die in februari '44 Birkenau binnengevoerd werd,

‘werden we in een minimum van tijd met twaalf meisjes in een van die kooien geslagen en kropen we zo ver we konden, naar achteren. In het donker gingen we allen naast en achter elkaar op de planken zitten. We zeiden geen van allen een woord en staarden voor ons uit. De uren kropen, ieder uur leek wel een week. Rillend van kou en bevend van angst wachtten we op de nieuwe dag.’³

De meesten van diegenen die zich aldus onverhoeds in een kennelijk aller-reselijkst kamp bevonden, hadden enkele uren tevoren hun vrouw en jonge

¹ Van '43 af liet men bij Joodse gevangenen het invullen van overlijdensacten achterwege. ² De vrouwen en meisjes zijn tot midden augustus '42 naar Auschwitz I gevoerd – hierover straks meer. ³ J. Hamburger-Bolle: ‘Verslag’, p. 9.

INSCHRIJVING IN BIRKENAU

kinderen, vaak ook andere familieleden alsmede vrienden en bekenden, met vrachtauto's of autobussen zien wegvoeren van het perron van aankomst. Waar waren zij allen gebleven? Sommigen vroegen dat al in de inschrijvingsbarakken, maar daar werd zo geschreeuwd en ging alles zo haastig toe dat, zo nemen wij aan, die bezorgde vraag vaak voor het eerst pas gesteld werd in de quarantaine-barakken: aan een *Kapo* of aan een andere medegevangene of, als die er was, aan een landgenoot die eerder was aangekomen. 'Zijn door de pijp', kreeg men dan te horen. Of ook wel: '*Durch den Kamin*'. Wat betekende dat? Het werd uitgelegd: 'Ze zijn vergast'. Dat werd heel vaak niet voor waar, niet voor *mogelijk* gehouden. In de groep waarmee Franken begin maart '44 in Birkenau was ingeschreven, was hij, zo vertelde hij na de bevrijding,

'vier weken later nog steeds als enige er van overtuigd dat het *Krematorium* geen fantasie was. Ik trachtte de anderen te overtuigen: 'Mensen, als ik één persoon spreek, die zegt dat het niet waar is, dan ben ik overtuigd!' Maar zelfs die ene man was niet te vinden, natuurlijk niet. Je zag toch ook een gebouw waar de vlammen boven uitsloegen, maar de mensen maakten zichzelf wijs dat het een steenbakkerij of een zeepfabriek was; ze maakten zich allen naieve voorstellingen over wat het óók kon zijn.'¹

Er waren er die, niet na vier weken, maar na vier maanden nog naar andere explicaties zochten – er waren er ook die, nog in het *Quarantänelager*, de hun gedane mededeling en de verpletterende conclusie die zij er aan verbinden moesten ('mijn vrouw is vermoord, al mijn kinderen zijn vermoord') voor juist hielden en onmiddellijk ook aan hun eigen leven een einde maakten: zij 'liepen in de draad'.

Maar ook onder hen die zich niet bewust waren dat hun naasten waren uitgeroeid of die misschien zonder hun naasten in Auschwitz waren aangekomen, waren er verscheidenen die van de quarantainebarak uit zelfmoord pleegden. Sommigen waren er iets beter aan toe: zij die zeiden arts, tandarts of apotheker te zijn, werden meestal spoedig uit de quarantaine gehaald – hun werd dan een soort examen afgenomen door de *Lagerälteste* van de *Krankenbau* (het ziekenkamp), dr. Zenon Zenkteller (een Poolse militaire arts, politieke gevangene) en daarna werden zij in hun functie tewerkgesteld. Veruit de meesten hadden evenwel geen kans, zich aan de grauwe, vertrapte massa te ontworstelen. 'Van 's morgens vier tot 's avonds acht' (zestien uur lang dus) 'mochten wij', aldus S. van den Bergh, die eind september '44 uit Theresienstadt in het *Quarantänelager* van Birkenau terecht kwam,

¹ 'Verslag van mededelingen van E. Franken', p. 10–11.

GEDEPORTEERDE JODEN

'de barak niet betreden. Al die uren stonden wij buiten als stompzinnige koeien, met als enige uitzicht hoge hekken van electrisch geladen prikkeldraad en andere paardenstallen, waar de bewoners evenmin naar binnen mochten. Aan ons verleden of onze toekomst dachten wij niet, wij durfden en konden niet meer denken. Voortdurend waren wij blootgesteld aan regen en hagel, aan de nukken van de in aantocht zijnde Poolse winter. Dikwijls drukten wij onszelf in grote groepen tegen elkander, om geen warmte verloren te doen gaan.

's Morgens verdeelde men wat brood en akelige koffie. 's Middags waren er kleffe kapotgekookte aardappelen of waterige soep. Alles speelde zich af in de openlucht. Niemand had een eigen bord of etensbak en aangezien de voorraad, waarover de *Blockälteste* beschikte, gering was, kregen acht personen tegelijk een klieder aardappelen in een ijzeren schotel. Met hongerige ogen en vuile handen grepen acht vertwijfelde mannen in een bak, elkaar de aardappelen uit de hand grissend, vechtend om het laatste restje.¹

Men moest van het *Quarantänelager* uit ook werk verrichten, steeds binnen het kamp: zwaar werk, extra-zwaar doordat men de door de *Kapo's* in het Pools of Jiddisj gegeven bevelen nog niet begreep. Zes tot acht weken zat men in dat quarantaine-kamp opgesloten. Men leed er bittere honger, 'leefde' er opeengepropt, was er onderworpen aan de luimen van de kamp-SS'ers en *SS-Aufseherinnen*, zag er tientallen gevangenen door de *Kapo's* doodslaan, honderden ziek worden; die zieken stierven ter plaatse of moesten naar de *Krankenbau* strompelen (waar de dood hen meestal wachtte) of vielen ten offer aan de periodieke selecties – vrachtauto's kwamen voorrijden, en een paar uur later: 'door de pijp'. Westerbork en Vught had men ervaren als afschuwelijke oorden – maar *dit!* Het onvoorstelbare was werkelijkheid geworden, het vroegere leven weggefallen, omgezet in een dagelijkse, wanhopige worsteling tegen een onmiddellijk, afgrijselijk sterven – een worsteling waarbij men met het onbereikbaar verre Nederland, als men er over nadacht, alleen verbonden was doordat daar dezelfde zon scheen. Niet eens! Daar had zij mild geschenen – hier scheen zij hard, wreed, en volmaakt onverschillig voor wat zich in haar stralen aan lijden afspeelde.

Met het transport van 15 november '43 kwam Vogeline Kat uit Vught Auschwitz binnen. Zij werd met bijna zeshonderd andere vrouwen in het *Quarantänelager* van Birkenau opgesloten. 'Het gebeurde', vertelde zij enkele jaren later, 'dat er uit onze groep dertig doden op een nacht vielen. Na vier weken was nog maar ruim de helft van ons over.'²

¹ S. van den Bergh: *Deportaties*, p. 61. ² 'Verslag van mededelingen van V. Kat' (11 juni 1947), p. 9-10 (GC).

Was dit nu een algemeen beeld? Zijn de leden van andere groepen in hetzelfde tempo gestorven? Neen.

De sterftcijfers voor het *Quarantänelager* zijn bewaardgebleven voor de periode 20 september '43–1 november '44. Vermoedelijk werden in die ruim dertien maanden ca. vijftigduizend gevangenen in dat kampgedeelte opgenomen; van hen zijn ruim tweeduizendvijfhonderd aan selecties ten offer gevallen (vergast dus), negentienhonderd in het *Quarantänelager* gestorven en ca. vierduizend naar de *Krankenbau* verdwenen.¹ Als wij aannemen dat ook die laatste vierduizend zonder uitzondering gestorven zijn, dan zou van allen die in de genoemde periode van ruim dertien maanden in het *Quarantänelager* opgenomen waren, toch na die tijd nog ca. vijf-zesde in leven zijn geweest. Wij achten dat 'vijf-zesde' niet zo belangrijk omdat het cijfer vijftigduizend niet vaststaat. Ook had, wat Vogeline Kat verteld heeft, slechts op één transport betrekking en het kan zijn dat haar constatering dat in vier weken bijna de helft van haar metgezellinnen gestorven was, niet geheel juist is geweest. Toch menen wij aan deze schaarse cijfers de conclusie te mogen verbinden dat wat Heinrich Dallmann als 'algemeen bekend' aangaf, juist is geweest: 'de Hollanders waren degenen die er het eerst onderdoor gingen.'

Wie door die allereerste, allermoeilijkste tijd heen kwam, kon, tenzij hij in een bevoorrechte positie kwam te verkeren (en dan louter zolang deze duurde), vooral één angst niet van zich afzetten: de angst om aan een 'selectie' ten offer te vallen.

Er waren verschillende soorten selecties: incidentele en periodieke. Het uitvoeren van de periodieke was het werk van de SS-artsen, soms ook van lager medisch SS-personeel. Keken zij louter naar wie de zwaksten, de zieksten waren? Lang niet altijd. De centrale SS-instanties in Berlijn: het *Reichssicherheitshauptamt* en het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, werden maandelijks ingelicht, hoeveel Joodse gevangenen in het Auschwitz-complex nog in leven waren; dan kon bevel komen: het moeten er twee-, drie-, vierduizend minder worden. SS-artsen begaven zich dan naar de ziekenbarakken in het *Quarantänelager*, naar de *Krankenbau*, naar de zieken-

¹ H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 235.

barakken in de *Aussenkommandos*, bijvoorbeeld in Monowitz – elk had zijn quotum en wees zieken aan, tot de twee-, drie-, vierduizend bijeen waren; waren er niet genoeg zieken, dan werden er gezonden aan toegevoegd. Men wees steeds iets méér gevangenen aan dan het voorgeschreven aantal, want als zich onder die geselecteerde Joden gevangenen van de *Sicherheitspolizei* (*Schutzhäftlinge*) bevonden, dan werden hun nummers van de lijsten met de kampnummers der geselecteerden geschrapt, welke lijsten steeds aan de *Politische Abteilung* in Auschwitz I voorgelegd werden. Allen wier nummers men gehandhaafd had, waren gedoemd te sterven. Hoe, dat wisten zij. Zij werden steeds apart bijeengebracht en strikt geïsoleerd gehouden. Voedsel kregen zij niet meer. Het wachten was slechts op de vrachtauto's. Het duurde wel eens drie dagen voor die kwamen aanrijden.

I. Spetter, eind '43 uit Auschwitz naar Monowitz gezonden, beleefde daar in februari '44 een dag waarop hij ternauwernood aan een selectie ontsnapte – 'een vreselijke dag', schreef hij ons drie-en-dertig jaar later,

'– sneeuwstorm – mijn sokken (*Fusslappen*) gestolen, dus de hele dag met bevroren voeten, bloedend in de houten klossen – wagons afladen met stalen kabels, het vel van je vingers kleeft tegen het bevroren staal.

Op de terugtocht naar Monowitz vallen tien, twaalf mannen neer. We moeten ze meeslepen voor het appèl. Gezichten zwart bevroren, ogen wijd-open, monden wijd-open, de benen een spoor trekkend in de sneeuw.

De *Kapo* ranselt er op los – een Griekse vriend loopt bloedend door de poort, een stuk van zijn hoofd letterlijk opengeslagen, aderen staan er blauw persend uit.

Kou, zo ontzettend, mijn ogen te strak om de oogleden te sluiten; ik wankel, krijg een schop in het onderlijf van een lagere *SS*-man, een Roemeen – een krijtende pijn schiet in mijn hoofd. Ik val in de sneeuw, met een ijzeren staaf slaat hij me op het gezicht, breekt mijn neusbeen.

Voor ik het *Block* in ga, was ik mijn gezicht met sneeuw. Als iedereen binnen is, opens het bevel '*Blocksperre*'. Ik zoek de deur om te ontsnappen, ben er zeker van dat ik er deze keer niet door kom. Maar ik kan de deur niet halen, honderden verdringen zich om maar van het voorste deel van de barak weg te blijven, waar de *SS-Sanitätsgefreiter*, *Kapo* Bogen en de *Blockälteste* staan. De *Blockälteste* is Werner Marx, een Berlijnse Jood, voormalige Buchenwalder en een fatsoenlijk mens, maar wild van angst en vaak eenvoudigweg gek. Niet nu.

'*Alles ausziehen!*' Dan in looppas naar voren voor de selectie. Ik probeer zo lang mogelijk achter te blijven om iets te ontdooien en wat kleur te hebben. Lijk op mijn handen, probeer dan het bloed van mijn enkels te vegen. De *Sanitätser* is stomdronken, kan de nummers van de uitgeputten niet eens zelf opschrijven. Bogen, de hond, doet het, Marx ernaast angstig, angstig, ieder in het oog kijkend.

Mijn beurt. Ik trek me op, hoofd naar achter, probeer mijn spieren in mijn benen te strekken; probeer vlug langs te lopen zodat ze mijn nummer niet zien.

De man voor mij, een Poolse boer, helemaal kapot, moet voorover buigen. Hij heeft geen achterste meer, zijn anus puilt naar buiten tussen wat geel vel. Hij kan niet meer staan, valt met een ontzettende schreeuw neer, bonkt zijn hoofd op en neer op de grond, wordt opgeschreven. Al die tijd moet ik stil staan. Mijn beurt. Ik kijk Marx recht in de ogen, hij antwoordt met een in-droeve beweging van zijn hoofd. Ik moet ook voorover buigen. Bogen slaat me op mijn ruggegraat. Ik pers mijn lichaam zoveel mogelijk samen om maar wat spieren te tonen. Bogen begint te schrijven en dan loopt Marx op me af. 'Er tut richtigen Stubendienst', liegt-ie. Dan, om Bogen te overtuigen, neemt hij mijn achterlijf in zijn hand, drukt het omhoog, perst het vel en schreeuwt 'Verfluchter Holländer, abhauen!' Ik draaf weg, vóór Bogen mijn arm en nummer heeft kunnen grijpen. Reik onder de slaapkooi, nu is mijn 'hemd' (een cementzak) en erger, mijn Schüssel gestolen. Ik ga onder de kooi liggen, tril. Dan is het voorbij. Ze hebben er genoeg – de soep wordt uitgegeven, maar ik heb geen bord. Marx ziet me, laat me de soepketel schoonmaken. Er is wat gort op de bodem, een draadje kool, een paar vetkringen aan de wanden. Ik lik het als een begerig beest schoon, terwijl tien, vijftien man proberen de ketel van me weg te roven. De man naast me sterft die nacht. Ik neem zijn *Fusslappen* voor ze hem wegslepen, zijn hoofd telkens op en neer schokkend over het ijs, bij het lijkenhok. Ik zie een paar verdwaasden hongerig om het hok hangen. Het is donker, ontzettend koud buiten, alleen in de verte de gloed van Birkenau. Ik huil en huil en huil.¹

★

In de *Krankenbau* van Auschwitz I loerde een dubbel gevaar: de dood in de gaskamer, de dood door injecties in het hart (het 'Abspritzen'). In de periode van lente '42 tot eind '43 (toen wist dr. Wirths, de chef van de medische dienst van het Auschwitz-complex, door gevangenen bewerkt, een einde te maken aan die vorm van moord) werden er tussen de vijf-en-twintig- en dertigduizend gevangenen 'abgespritzt', nagenoeg allen Joden; of er onder hen uit Nederland gedeporteerden geweest zijn, weten wij niet, maar dat talrijken hunner, na geselecteerd te zijn, in de gaskamers van de *Krematoria* zijn gedood, is aan geen twijfel onderhevig.

Geselecteerd konden zij worden als zij met hun *Arbeitskommando* de poort van Birkenau genaderd waren (men denke aan de Winds beschrijving: 'Angst! Als het tevel is, als 660 genoeg zijn, telt de *Obersturmführer* er 33 af, willekeurig, ze worden aan de kant gezet. Niemand die ze ooit terugziet'), geselecteerd wanneer zij, als Spetter, van hun werk in een *Aussenkommando*

¹ Brief, januari 1977, van I. Spetter.

teruggekeerd waren, geselecteerd als speciaal voor dat doel een extra-appèl gehouden werd (één *SS-Aufseherin* was er berucht om dat zij dan met haar wandelstokje de mooiste Joodse meisjes aanwees), geselecteerd als zij in het *Revier* van een *Aussenkommando*, in de *Krankenbau* van Auschwitz I of in het *Quarantänelager* of de *Krankenbau* van Birkenau ziek lagen.

In die *Krankenbau* van Birkenau was een barak voor de ernstig zieken (*Block 7*) – ook daar werd de scepter gezwaaid door dr. Zenkeller, de Poolse militaire arts, een man ‘zo dik’, aldus Dallmann, ‘dat hij wel uit zijn vel kon barsten.’¹ Volgevreten had hij zich aan de rantsoenen van de Joodse zieken – hij was een felle antisemiet: leed een Jood aan dysenterie en had hij zich bevuild, dan werd hij onmiddellijk door Zenkeller voor de eerstvolgende selectie opgeschreven. ‘Buiten om *Block 7* heen was een klein hofje afgezet, zodat niemand naar binnen kon kijken. In het *Block* lagen anderhalve meter hoog de lijken’ – Dallmann had ze gezien.² Per week stierven in *Block 7* in de laatste maanden van ‘42 ca. twaalfhonderd gevangenen en werden er ca. achthonderd naar het ‘hofje’ gedragen en daar neergekwakt om op de vrachtauto’s te wachten. Soms werden ook wel allen die zich in *Block 7* bevonden (lijders aan alle mogelijke ziekten lagen er in een afschuwelijke stank kris-kras dooreen, kreunend en steunend), voor de gaskamer bestemd – soms werden er onverwachts in het gehele kamp *razzia’s* gehouden om diegenen die ‘zich gedrukt hadden’, op te sporen en te ‘keuren’ – een keuring die toevertrouwd was aan een Duitse *Kapo*, tuinman van beroep. ‘Die hele stroom *Muselmänner* stond daar’, aldus de (niet-Joodse) politieke gevangene A. F. van Velsen³,

‘in lompen gehuld, tussen de *Blocks 7* en *8* en naast *Block 8*, geheel omgeven door een cordon *SS-lui* en *Blockältesten*, en dan begon die man deze mensen te onderzoeken of zij opgenomen moesten worden. Ze moesten hun tong laten zien: hij keek in beide ogen en zei dan ‘links’ of ‘rechts’ – ‘links’ betekende dat men *Block 7* in moest’

– daar en bij het ‘hofje’ kwamen dan de vrachtauto’s voorrijden. Van Velsen :

¹ ‘Verslag van mededelingen van H. Dallmann’, p. 10. ² A.v., p. 9. ³ Van Velsen was, zoals wij in hoofdstuk 5 vermeldden, in de herfst van ‘42 wegens ‘insubordinatie’ uit Sachsenhausen naar Auschwitz gestuurd. Hij kwam vandaar eerst in Monowitz terecht, werd in januari ‘43 ziek naar Birkenau gezonden; hij herstelde er (hij mocht als politieke gevangene niet vergast worden) en werd er *Lagerältester* van het *Zigeunerlager*, later *Blockältester* in het *Quarantänelager*. Hij heeft deel uitgemaakt van de verzetsgroep die zich in Auschwitz gevormd heeft.

‘Die mensen moesten dan op de auto’s en hier waren doden, half-doden en levenden, gewilligen en onwilligen bij en dezen werden door elkaar op de auto’s gesmeten. Bovenop stonden twee Poolse Joden die de mensen er zodanig opsleurden dat er zoveel mogelijk opgingen. Om de auto’s heen stonden *Blockältesten* met grote stokken om de mensen te beletten dat ze zouden gaan zitten. Er moest geteld worden en zes of zeven man waren hier tegelijkertijd mee bezig om te zorgen dat het aantal klopte. Was dit niet het geval, dan werd de hele boel er weer afgesmeten en er weer opnieuw opgegooid om voor de tweede keer geteld te worden.’¹

Wat *Block 7* was in het *Männerlager* van Birkenau, was *Block 25* in het *Frauenlager* – wij achten een nadere beschrijving er van overbodig.²

Maar niet overbodig achten wij het, er met nadruk op te wijzen dat de geselecteerden zich in een positie bevonden die fundamenteel verschilde van de positie van hen die op het perron van aankomst aangewezen waren om naar de gaskamers gevoerd te worden: met uitzondering van de meeste Poolse Joden wisten die laatsten niet wat met hen te geschieden stond – de in Auschwitz-Birkenau en zijn *Aussenkommandos* geselecteerden wisten dat wèl, man voor man, vrouw voor vrouw. Daadwerkelijk verzet, hoe zwak ook, was hun niet mogelijk – maar ‘vaak’, aldus de Joodse arts dr. D. Moffie, die, na eind augustus ’43 Birkenau binnengevoerd te zijn, er na enige tijd arts in de *Krankenbau* werd, ‘zongen de slachtoffers bij het wegtijden het Hatikwah en Hollanders heb ik menigmaal het Wilhelmus horen zingen.’³

In de in ’52 gevonden notities van een onbekend lid van het *Sonderkommando* komt de volgende passage voor (wij vertalen):

‘Tegen het einde van het jaar 1943 gebeurde het volgende. Men bracht uit de omgeving honderdvier-en-zestig Polen, onder wie twaalf jonge vrouwen – allen leden van een geheime organisatie. Een groep *SS*-functionarissen verscheen ook.⁴ Tegelijkertijd bracht men enkele honderden Nederlandse Joden, gevangenen uit het kamp, die vergast moesten worden. Een jonge Poolse vrouw hield in de gaskamer voor alle aanwezigen die daar naakt stonden, een heel korte maar vurige toespraak waarin zij de Nazi-misdaden en de gehele onderdrukking brandmerkte en als volgt eindigde: ‘Wij zullen nu niet sterven, maar de geschiedenis van ons volk zal ons vereeuwigen, onze zielen en onze geest zullen leven en opbloeien en het Duitse volk zal voor ons bloed zo duur betalen moeten als

¹ A. F. van Velsen: ‘Verslag’ (1948), p. 18–19 (GC). ² Er werden in het *Frauenlager* tussen augustus ’43 en februari ’44 (meer cijfers zijn ons niet bekend) elke vier weken tussen vijf- en achthonderd vrouwen geselecteerd. ³ D. Moffie: ‘Concentratiekamp’ (z.j.), p. 37 (GC). ⁴ Dit zullen wel *Gestapo*-functionarissen geweest zijn.

GEDEPORTEERDE JODEN

wij ons maar kunnen voorstellen. Weg met de barbaren van Nazi-Duitsland! Leve Polen!' Toen wendde zij zich tot de Joden van het *Sonderkommando*: 'Denkt eraan dat op u de heilige plicht rust, wraak te nemen voor ons, onschuldigen! Vertelt aan onze broeders, aan ons volk, dat wij bewust en vol trots in de dood gaan.' Daarop knielden de Polen op de grond neer en spraken plechtig een gebed uit op een wijze die op allen een ontzaglijke indruk maakte, toen stonden zij op en zongen in koor het Poolse volkslied, de Joden zongen het Hatikwah . . . Toen zongen zij nog gemeenschappelijk de Internationale. Tijdens het zingen kwam de Rode Kruis-auto aangereden, het gas werd in de kamer geworpen.¹

Drie gevallen zijn bekend waarbij het in en bij de *Krematoria* tot verzet gekomen is van groepen die wisten dan wel duidelijk vermoedden wat hun lot was – niet van groepen die in het kamp geselecteerd waren (die hadden er de fysieke kracht niet voor), maar van andere: de groep Poolse Joden die uit het *Sonderlager* van Bergen-Belsen eind oktober '43 naar de gaskamers van Birkenau gevoerd werden, en twee groepen Hongaarse Joden met wie eind mei '44 hetzelfde geschiedde.

Van de Poolse Joden, zeventienhonderd in totaal, van wie reeds elfhonderd in de gaskamers stonden, gingen de resterende zeshonderd drie of vier gewapende *SS*'ers te lijf die hen in de ontkledingsruimte tot spoed kwamen aanmanen. Die *SS*'ers werden van hun pistolen beroofd (maar daar zaten maar een paar patronen in), één werd doodgestoken. Tijdens de vechtpartij viel het licht uit. De Poolse Joden konden niet buiten het terrein van het betrokken *Krematorium* komen: de poort was gesloten, het kwam er tot een wilde schietpartij met de wachtposten. *Lagerkommandant* Höss werd onmiddellijk gewaarschuwd. Hij liet de zeshonderd Joden het *Krematorium* binnendrijven, gaf opdracht, de elfhonderd die zich in de gesloten gaskamers bevonden, te vergassen – de zeshonderd die zich verzet hadden, werden man voor man doodgeschoten.

Wat de Hongaarse Joden betreft: van hen zijn eind mei '44 bij twee gelegenheden uit grote transporten die de *Krematoria* binnengevoerd waren, enkele honderden weer buiten het gebouw gekomen. Zij hebben zich in de omgeving in greppels en struiken trachten te verbergen. Allen werden met weinig moeite (zij waren onmiddellijk herkenbaar aan hun normale kleding) door *SS*-bewakers opgespoord. Ook zij werden tot de laatste man en de laatste vrouw doodgeschoten.

¹ *Hefte von Auschwitz, Sonderheft 1*, p. 124.

Toen wij eerder in onze tekst onderscheid maakten tussen de eerste groep transporten uit Nederland (juli '42–februari '43) en de tweede groep (augustus '43–september '44), was een van onze redenen daartoe dat de op het perron van aankomst geselecteerden uit de eerste groep in andere installaties vergast zijn dan die uit de tweede: in de *Bunker I* en *II* namelijk (en sommigen in het *Krematorium I* in Auschwitz I) in plaats van in de *Krematoria II* t.e.m. *V*. De tweede reden waarom het ons wenselijk leek, de transporten in twee groepen te scheiden, is deze dat diegenen die uit de eerste groep als gevangenen ingeschreven werden, voorzover zij in Birkenau bleven (sommigen werden naar de *Aussenkommandos* van het Auschwitz-complex gezonden die wij straks zullen behandelen), het nòg zwaarder hebben gehad dan de ingeschrevenen uit de tweede groep. Uit de eerste groep resulteerden, gelijk reeds vermeld, twaalfduizend ingeschrevenen, uit de tweede zesduizendzeshonderd. Uiteindelijk waren er uit de eerste groep vijf-en-tachtig overlevenden (zeven op elke duizend), uit de tweede vijfhonderdacht-en-tachtig (negentig op elke duizend). Spreken wij hier van 'uiteindelijk overlevenden', dan bedoelen wij dat er, uit beide groepen, méér overlevenden waren toen het gehele Auschwitz-complex in januari '45 geëvacueerd werd: velen (men denke aan de cijfers voor de Kosel-groep: zes- of zevenhonderd geëvacueerden, honderdeen-en-tachtig uiteindelijk overlevenden) zijn omgekomen tijdens en na hun evacuatie.

Natuurlijk hebben de ingeschrevenen uit de eerste groep het al in zoverre nòg zwaarder gehad dan die uit de tweede dat zij, voorzover zij in Birkenau en de *Aussenkommandos* van het Auschwitz-complex in leven gebleven waren, er in doorsnee bijna anderhalf jaar langer de verschrikkingen van hadden moeten doorstaan. Die verschrikkingen waren evenwel voor de meeste ingeschrevenen uit de eerste groep nòg groter dan die voor de ingeschrevenen uit de tweede omdat de leden van de eerste groep Birkenau binnengevoerd werden in de periode waarin het immense kamp nog in een vroeg stadium van opbouw was. Wij herinneren aan de cijfers die wij in hoofdstuk 1 vermeldden: in de drie maanden juli, augustus en september '42 tezamen (maanden waarin bijna achtduizendzevenhonderd uit Westerbork gedeporteerd werden in Auschwitz ingeschreven werden: bijna vijfduizendzevenhonderd mannen en bijna drieduizend vrouwen) stierf in het Auschwitz-complex 60% van alle gevangenen; in januari '43 stierf er 19%, in februari meer dan 25% (dat was mede gevolg van de eerste vlektyphus-epidemie), en pas van maart '43 af gingen de cijfers dalen tot in oktober het laagste percentage

GEDEPORTEERDE JODEN

bereikt werd: 2,3. Anders gezegd: gedurende de gehele periode waarin de twaalfduizend gedeporteerden uit de eerste groep transporten ingeschreven werden, waren de Auschwitz-kampen, Birkenau in de eerste plaats, bij uitstek kampen des doods.

Wij herinneren er mede aan dat van de dertienduizend Russische krijgsgevangenen die van maart '42 af de opbouw van Birkenau ter hand moesten nemen, slechts tweehonderd in leven zijn gebleven. Nauwkeurige cijfers zijn voorts bekend over het sterven van de Joden die van 15 april t.e.m. 17 juli '42 uit 15 transporten in het Auschwitz-complex ingeschreven werden (die cijfers sluiten dus de ingeschrevenen van het eerste Westerbork-transport in: twaalfhonderdeen-en-vijftig mannen, driehonderd vrouwen). Van hen allen stierf in de eerste vier weken bijna 26%, in de tweede vier weken ruim 39%, in de derde vier bijna 23%, anders gezegd: gemiddeld was na twaalf weken nog maar 12% in leven.¹ Het staat daarbij ons inziens vast, zulks in het licht van wat wij eerder over de extra-moeilijke positie van de uit Nederland gedeporteerden uiteengezet hebben, dat dezen nóg sneller gestorven zijn dan het gemiddelde en dat er bij hen na twaalf weken minder dan 12% overlevenden waren. Het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis heeft kort na de oorlog van een aantal uit Nederland gedeporteerden in de documentatie van Auschwitz kunnen nagaan, hoe lang zij, na ingeschreven te zijn, in leven bleven² – die documentatie was toen nog onvoldoende voorberekt: er was maar één transport, dat van 31 juli '42 (achthonderdzeven ingeschrevenen: vierhonderdnegentig mannen, driehonderdzeventien vrouwen), waarvan het Informatiebureau toen een redelijk aantal ingeschrevenen kon natrekken: ca. vijfhonderd. Van hen waren eind oktober, drie maanden later dus, nog vijf in leven (1%), eind november geen een meer.

De opbouw van Birkenau werd in die tijd in een moordend tempo voortgezet waarbij het er niet in het minst op aankwam, hoe lang de werkkrachten in leven bleven: op het station Auschwitz arriveerden dagelijks nieuwe. De *Kapo's* van de mannenafdeling van het *Quarantänelager* en van het *Männerlager*, goedgevoerde Duitse misdadigers ('groenen') met onder hen een aantal Poolse Joden (de 'hardsten' uit de 12% die in leven gebleven was), hadden opdracht, dagelijks een willekeurig aantal Joden tijdens het werk dood te knuppelen of anderszins af te maken; soms namen SS'ers die taak ter hand. In die hel kwamen de Westerborkers terecht, diegenen onder de ca. achtduizend mannen en jongens die niet naar *Aussenkommandos* gestuurd werden:

¹ Cijfers in H. Langbein: *Menschen in Auschwitz* p. 76-77. ² Cijfers in de publicatie van het Informatiebureau: *Auschwitz*, dl. II (1948).

ten diepste ontsteld, volmaakt gedesorienteerd, zelfs psychisch desinterrenerend; de meesten verstonden de bevelen niet – voor de Duitse *Grünen* onder de *Kapo's* waren zij vertegenwoordigers van 'das steinreiche Holland', voor de Poolse Joden geen Joden maar eigenlijk 'goyiem' (niet-Joden), voor de *SS's* 'Juden'. Niemand had ook maar een spoor van consideratie met hen. De *Lagerälteste* van het *Männerlager* (een 'groene') stelde er prijs op, persoonlijk allen die niet meer werken konden, met zijn zware knuppel de schedel in te slaan, 'bei mir gibt es nur Arbeitende oder Tote', placht hij te zeggen.¹

Benjamin Cohen kwam, zes-en-twintig jaar oud, in juli '42 in Birkenau terecht waar hij zes weken werken moest in de *Kommandos* die de grond egaliseerden waarop een groot deel van de barakken moest worden opgetrokken. 'De hele tijd', zo vertelde hij enkele jaren na de oorlog,

'hoorde je gillen: 'Bewegung, Bewegung, arbeiten!' Wij werkten 's morgens van zeven tot twaalf, en van twaalf tot één was er dan zogenaamd etenstijd. In die tijd werden de tonnen met voedsel door Russen en Polen naar de verschillende *Kommandos* gedragen en die zorgden er wel voor dat ze niet teveel voor de Joden overlieten. Er was ook veel te weinig etensgerei, we hadden namelijk maar 23 of 24 smerige pannetjes, waar ca. duizend mensen uit moesten eten. Lepels waren er helemaal niet.

De Fransen die wij op de *Kommandos* ontmoetten, voedden zich met een groot soort kikkers; ze haalden de huid er af, de ingewanden er uit en lieten ze dan in de zon op een steen liggen. Dat was hun bijvoeding. Ze zeiden tegen ons dat het heel lekker was, maar ik vond het iets griczeligs. Sommige Hollanders aten het wel, maar het grootste gedeelte niet.

... Bij de barakkenbouw werkten ook wel burgerarbeiders, die zich heel netjes gedroegen. Sommigen van hen gaven nog wel eens een sigaret of wat brood aan ons . . . Overigens was Birkenau een hel. Ik heb daar in die eerste zes weken meer beleefd dan in andere kampen in een jaar. Wij hoorden zelf dat, als de *Kommandos* uitrukten, er bij de poort gezegd werd: 'Vanavond zestig doden mee terugbrengen, anders morgen zeventig.' Ze hadden mensen genoeg. Het eerste transport bouwde de ruimte voor een volgend op. Ik heb misschien in die zes weken dat ik daar geweest ben, twee of drie keer rustig kunnen slapen. Het leven was er niet uit te houden, je was dood- en doodvermoeid.

Van de mensen die in de *Kommandos* werkten, zijn er maar weinig overgebleven, ook al door gebrek aan ervaring, want de nieuw-aangekomenen werden overal geplunderd . . . Hadden de mensen geen goede voetbedekkingen, dan ontstonden er weer voetwonden en daardoor grote abcessen. Ik had het kunstje gauw door, ik had motorlarzen en dacht: 'Zolang er maar goede zolen onder zitten, interesseren ze mij verder niet', en ik heb toen met een mes de

¹ H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 175.

GEDEPORTEERDE JODEN

bovenkant zo verfromfaaid dat ze waardeloos leken . . . Anderen die hun schoenen intact lieten, waren ze gauw kwijt. Dat kon hun dood betekenen want er lagen dikwijls roestige spijkers op de grond.

. . . Er was geen drinkwater in het kamp en we hadden steeds een vreselijke dorst. Speciaal de *Durchfall* bracht koorts en dorst met zich mee en de mensen dronken dan gewoon modder en stierven natuurlijk korte tijd hierna aan allerlei ziekten.

. . . Bij die barakkenbouw waren verschillende *Kapo's* die beroepsmoordenaars waren en die, zoals *wij*'s morgens ons brood aten, eerst twintig mensen vermoord moesten hebben, daar zij anders geen goede dag hadden . . . Je leven betekende niets in het kamp, je was alleen maar een nummer. Je had niets en je was niets. Je liep met de dood hand in hand.¹

'De *Blockältesten*', aldus Samson Boeken, als twee-en-twintigjarige in augustus '42 Birkenau binnengevoerd,

'waren bijna allemaal moordenaars en de *Stubediensten* gedroegen zich niet veel beter. Als een *Stubedienst* voor tien porties brood wodka kon kopen, sloeg hij rustig tien gevangenen dood om op die manier aan drank te komen . . . *Wij* hadden het getroffen, want onze *Blockälteste* was de beste van het hele *Lager*. Hij was een Pool die militair vlieger was geweest.'²

'Als *wij*', aldus Emmanuel Halverstadt, als acht-en-dertigjarige in oktober '42 Birkenau binnengevoerd,

'met tachtig man weggingen naar het werk, dan kwamen we met vijf-en-vijftig man terug. De rest was onder het werk doodgeknuppeld. Een keer werden wij vastgehouden aan de poort, en toen werd er geteld: 55. Dat was 5 teveel en toen werden er meteen vijf neergeknuppeld.'³

★

Toen de eerste Westerbork-transporten in Auschwitz aankwamen, was er in Birkenau nog geen *Frauenlager*: dat werd pas op 16 augustus '42 geopend.

¹ 'Verslag van mededelingen van B. Cohen' (z.d.), p. 11-19. (GC). ² 'Verslag van mededelingen van S. Boeken', p. 5-6. ³ 'Verslag van mededelingen van E. Halverstadt', p. 4.

'FRAUENLAGER'

Er waren toen uit die transporten van 17 juli af meer dan een-en-twintighonderd vrouwen en meisjes als gevangenen ingeschreven: ze waren in het *Frauenlager* van Auschwitz I ondergebracht. Ze leden er honger, werkten van vroeg tot laat, moesten dagelijks uren op appèl staan en werden geterroriseerd door hun *Kapo's*: 'zwarten', hoofdzakelijk prostituées uit de Duitse steden. '*Am meisten gehasst und gequält waren, scheinbar auf höherem Befehl, die Holländerinnen. So hörte ich*', aldus Jenny Spritzer, een Nederlands-Joodse vrouw die op weg naar Zwitserland in Frankrijk gearresteerd werd en in Auschwitz, waarheen zij in de zomer van '42 gedeporteerd werd, kon opklimmen tot de positie van *Schreiberin* bij de *Politische Abteilung*, '*solche oft jammern: 'Ik kan niet lopen!' Und ach, sie gaben es auch am schnellsten auf. Beinahe alle Selbstmorde wurden durch Holländerinnen verübt.*'¹

Wij weten niet hoevelen van de ruim een-en-twintighonderd uit Westerbork gedeporteerden nog in leven waren, toen op 16 augustus het gehele *Frauenlager* van Auschwitz I naar Birkenau verplaatst werd: vijftienduizend vrouwen en meisjes die in de paar gereedgekomen 'stallen' geperst werden. Ze moesten in hetzelfde razende tempo werken als de mannen. Er was in het hele *Frauenlager* maar één pomp, maar haar kwalijk water was voor de keuken bestemd. Voorts was er een waterput, maar daar dreven lijken in (het water werd tòch gedronken). Geen vrouw kon zich wassen, tenzij met regenwater of (in de winter) sneeuw. Als skeletten liepen ze rond, kaalhoofdig, bloedbesmeurd, sommigen naakt, velen op blote voeten. Ze hadden nieuwe *Kapo's* gekregen: de Duitse prostituées waren afgedankt en vervangen door Joodse meisjes en vrouwen uit Slowakije. In de tweede helft van april '42 had men namelijk een kleine drieduizend Slowaakse Joden naar Auschwitz getransporteerd, hoofdzakelijk meisjes en vrouwen, en die waren in Birkenau aan het werk gezet om de eerste 'stallen' voor het *Frauenlager* te bouwen. Na drie-en-een-halve maand waren uitsluitend nog de honderdtwee-en-tachtig 'hardsten' (ruim 6 %) in leven—uit hún rijen waren de 'allerhardsten' als *Kapo's* aangewezen: ongelukkigen tussen de zestien en de twintig jaar, die nagenoeg al hun vriendinnen hadden zien sterven of afmaken, welker zuigelingen en kleuters door SS'ers met het hoofd te pletter waren geslagen. Alle neiging tot mededogen was in hen gedoofd, ze gedroegen zich in hun angst '*deutscher als die Deutschen.*'²

¹ Jenny Spritzer: *Ich war Nr. 10 291. Tatsachenbericht einer Schreiberin der Politischen Abteilung aus dem Konzentrationslager Auschwitz* (1946), p. 25. ² Lucie Begor, aangehaald in H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 200.

Hoe de ingeschreven vrouwen en meisjes uit de eerste groep transporten uit Nederland (de overlevenden onder de ruim een-en-twintighonderd die eerst in Auschwitz I opgesloten waren, en bijna negentienhonderd anderen die van het station Auschwitz rechtstreeks naar Birkenau moesten lopen) in het *Frauenlager* Birkenau geleden hebben, deden wij reeds uitkomen toen wij een beeld gaven van hun ontvangst in de inschrijvings- en quarantaine-barakken. Van de ca. achtduizend in de periode juli '42-februari '43 in Auschwitz-Birkenau ingeschreven, uit Nederland gedeporteerde mannen en jongens, waren in '45 nog zes-en-zeventig in leven, maar van de ca. vierduizend vrouwen en meisjes slechts negen – wij beschikken inzake hun ervaringen slechts over één gegeven en één relaas.

Ons relaas is het volgende.

Eerder vermeldden wij dat in het *Quarantänelager* van Birkenau in de ruim dertien maanden van 20 september '43 tot 1 november '44 op een totaal van vermoedelijk vijftigduizend gevangenen ruim tweeduizendvijfhonderd geselecteerd werden om naar de *Krematoria* gevoerd te worden. Maar alleen al in de eerste drie dagen van oktober '42 werden in het *Frauenlager* van Birkenau, waar vermoedelijk in die tijd nog steeds vijftienduizend vrouwen en meisjes opgesloten waren, bijna zesduizend vrouwen en meisjes geselecteerd; in drie dagen tijd werden er dus van elke vijf gevangenen twee weggehaald om (en zij *wisten* wat met hen te gebeuren stond) vergast te worden.

Ons relaas ontlenen wij aan Jenny Spritzers herinneringen.

Er zaten in de herfst van '42 in het *Frauenlager* ook Duitse niet-Joodse gevangenen opgesloten, *Schutzhäftlinge*, en kennelijk waren er af en toe moeilijkheden tussen de Nederlandse gedeporteerden en die Duitse vrouwen. 'Eines Abends', aldus Jenny Spritzer, 'hörte ich die deutschen Arierinnen laut und heftig diskutieren. Eine Holländerin hatte es gewagt, zurückzuschlagen.' De Duitse gevangenen beklaagden zich bij de kamp-SS. De bestraffing (want 'Duitslands eer was aangetast') liet niet op zich wachten. Jenny Spritzer:

'Es war angeordnet, dass jede Nacht vierzig Holländerinnen Strafappell stehen müssten, und zwar am Graben vor dem Tor und dem elektrischen Draht. Eine deutsche Aufseherin musste sie beaufsichtigen. Bei der geringsten Bewegung durfte der Posten schießen.

Man hatte beinahe ausschliesslich Frauen zwischen fünfunddreissig und fünfundvierzig Jahren zu dieser Straftortur genommen. Einige der Armen hatten bald versucht, am Draht ihrem Leben ein Ende zu machen. Da der Draht aber nicht so geladen war, dass er sie mit einem Schlage tötete, fielen sie schwer betäubt in den gelben Schlamm. Einige starben gleich, während andere zu sich kamen und wieder aus dem Graben klettern wollten. Dann gab die Aufseherin ihnen immer einen Fusstritt und sie rollten wieder in den Schlamm, manche unbeweglich schwimmend mit offenen Augen und andere wieder,

‘FRAUENLAGER’

die auf einmal wieder leben wollten und bettelten: ‘Fräulein, lassen Sie mich doch bitte hinauf, ich will noch so gerne leben.’¹

Hoeveel doden deze strafmaatregel gevegd heeft, weten wij niet.

★

Ook na februari '43 (er kwamen toen zes maanden lang geen transporten uit Nederland in Auschwitz aan) is het *Frauenlager* van Birkenau een van de slechtste kampgedeelten gebleven. In de herfst van '43 (van 25 augustus af begonnen de transporten uit Nederland weer binnen te komen) waren in het *Frauenlager* ca. twee-en-dertigduizend vrouwen en meisjes opgenomen, van wie ca. zevenduizend zo ziek waren dat zij niet konden werken. Van oktober '43 t.e.m. februari '44 stierven er, aldus dr. Ella Lingens-Reiner, een Oostenrijkse socialiste die wegens hulp aan Joden gearresteerd was en in februari '43 arts werd in het *Revier* van het *Frauenlager* in Birkenau, gemiddeld per dag tussen de honderd en honderdvijftig vrouwen en meisjes, velen aan vlektyphus – in totaal stierven in die vijf maanden dus wellicht een achttienduizend gevangenen. Daar stond tegenover dat voortdurend nieuwe gevangenen binnengevoerd werden. Uit de tweede groep transporten uit Nederland (vertrekdata van 24 augustus '43 tot 3 september '44) werden bijna negen-en-twintighonderd vrouwen en meisjes in het Auschwitz-complex ingeschreven. Van hen kwamen ca. tweehonderdvijftig in Auschwitz I in het *Experimentenblock* terecht, waarover straks meer, en ca. driehonderdvijftig vrouwen en meisjes van het Philips-transport uit Vught (3 juni '44) werden, gelijk in hoofdstuk 6 vermeld, naar een fabriek van Telefunken gezonden. Wij nemen aan dat van de resterende bijna drie-en-twintighonderd vrouwen en meisjes de meesten in eerste instantie in het *Frauenlager* van Birkenau opgesloten zijn. Sommigen (wij weten niet, hoevelen) werden daar weer uit gehaald en naar een nieuw *Frauenlager* in Auschwitz I gebracht, van waaruit zij of tewerkgesteld werden in de bij Auschwitz gelegen granatenfabriek van de *Auto-Union*, of in allerlei *Kommandos* ten behoeve van de SS, of in een groot *Kommando* dat allerlei naaiwerk te verrichten kreeg. Dat nieuwe *Frauenlager* in Auschwitz I (officieel heette het ‘*Frauenkonzentrationslager Auschwitz I*’) was ‘beter’ dan het Birkenause

¹ Jenny Spritzer: *Ich war* Nr. 10 291, p. 35–36.

GEDEPORTEERDE JODEN

Frauenlager. Daar was aan de 'behuizing' niets veranderd, er was iets meer maar nog steeds te weinig water, de gevangenen leden nog steeds bittere honger (op de groepen na die in 'goede' *Kommandos* terechtgekomen waren) en wij nemen dan ook aan dat van de genoemde bijna drie-en-twintighonderd vrouwen en meisjes velen omgekomen zijn; hoevelen, weten wij niet. Er waren uiteindelijk, de Philips-groep en de groep uit het *Experimentenblock* niet meegeteld, tweehonderdtwee overlevenden, maar van de een-en-twintighonderd die te gronde gingen, is een deel, misschien wel een groot deel, tijdens en na de evacuatie van het Auschwitz-complex bezweken. Er zijn in de laatste maanden van '44 trouwens ook veel vrouwen en meisjes naar Ravensbrück en Bergen-Belsen gezonden.

Van de mannen en jongens die uit de tweede groep transporten als gevangenen in Auschwitz ingeschreven werden (totaal: ruim acht-en-dertighonderd) zijn velen naar *Aussenkommandos* van Auschwitz gezonden, twaalfhonderd alleen al naar een buitengewoon 'zwaar' *Aussenkommando* in het verwoeste ghetto van Warschau, vele anderen naar de *Buna*-fabriek in Monowitz of de steenkolenmijnen van Jawischowitz. Diegenen die in Birkenau bleven, hadden het er, tenzij zij in 'goede' *Kommandos* terechtkwamen, zwaar – minder zwaar evenwel dan de ingeschrevenen uit de periode juli '42–februari '43. Dat nam niet weg dat ook zij, opgesloten in een ongehoord zwaarbewaakt kamp, op de rand van de dood leefden. Onder de ruim acht-en-dertighonderd ingeschreven mannen en jongens uit de tweede groep transporten waren er uiteindelijk tweehonderdacht-en-zeventig overlevenden, waaruit (ervan uitgaande dat bij hen de verhoudingen gelegen hebben als bij de Kosel-groep) zou *kunnen* voortvloeien dat van die ruim acht-en-dertighonderd ca. veertienhonderd geëvacueerd en dus ruim vier-en-twintighonderd in Auschwitz-Birkenau en de *Aussenkommandos* bezweken zijn.

★

Met het transport uit Westerbork van 19 mei '44 werden, in het kader van de algemene actie van het Derde Rijk tegen wat zijn machthebbers '*das Zigeunerunwesen*' noemden, uit ons land tweehonderdvijf-en-veertig Zigeuners naar Auschwitz gedeporteerd: acht-en-negentig volwassenen en honderdzeven-en-veertig kinderen. Aan hun kampnummers kregen zij bij de registratie een Z toegevoegd; die letter werd mee-getatoeëerd.

De eerste Zigeuners waren toen al meer dan een jaar tevoren in Birkenau

'ZIGEUNERLAGER'

opgesloten: eind februari '43. In hun gevallen had men de gezinnen bijengelaten – het *Zigeunerlager* werd, zoals dat heette, een '*Familienlager*'. Zeven maanden later, in september '43, was in Birkenau nog zulk een *Familienlager* ingericht: voor ca. vierduizend Tsjechische Joden, van wie, schijnt het, de mannen, of althans velen hunner, in de eerste wereldoorlog tijdens hun dienst in het Oostenrijks-Hongaarse leger onderscheiden waren; vandaar dat zij in Birkenau hun echtgenoten en kinderen, zelfs hun ouders, bij zich mochten houden. Al die mensen behielden hun eigen kleding, werden niet kaalgeschoren, behoeften niet te werken, mochten zelfs corresponderen. Natuurlijk, ze huisden in smerige barakken en kregen niet meer dan het gewone kamp-eten (dus te weinig), maar absurd was het wèl dat deze kleine groep gespaard bleef in een periode waarin transport na transport in Auschwitz aankwam om, na op het perron geselecteerd te zijn, 'door de pijp' te verdwijnen. De vierduizend Tsjechische Joden zagen dag in, dag uit, de rook uit de vijf schoorstenen der *Krematoria* komen – iedere ervaren *Konzentrationsär* wist: dat loopt mis. Dat deed het ook. Op 7 maart '44, de Tsjechische Nationale Herdenkingsdag, werden alle vierduizend bijeengedreven, afgevoerd, vergast. Een poging tot verzet was in bloed gesmoord, op weg naar de *Krematoria* hadden velen Tsjechische nationale liederen gezongen.

Het was een kwaad voorteken voor het *Zigeunerlager*.

Daar was de toestand aanvankelijk even 'gunstig' als in het Tsjechische kamp, maar van begin '44 af werd de schroef aangedraaid: de Zigeuners werden, al bleven mannen, vrouwen en kinderen voorshands bijeen, geleidelijk steeds meer als 'gewone' gevangenen behandeld – ze moesten werken, ze leden honger, ze werden ziek, vooral de kinderen, ja het gehele *Zigeunerlager* ontwikkelde zich binnen enkele weken tot een van de miserabelste kampgedeelten van Birkenau. In totaal werden ca. twee-en-twintigduizend Zigeuners het *Zigeunerlager* binnengevoerd. Van hen stierven er, hoofdzakelijk in de eerste zeven maanden van '44, ca. zestienduizend, onder wie nagenoeg alle zuigelingen en de meeste kinderen. Van die ca. zestienduizend waren alleen de tweelingen vergast – vergast, nadat zij eerst object geweest waren van de experimenten van dr. Mengele, welke wij in hoofdstuk 1 beschreven. Eind juli '44 waren nog ca. zesduizend Zigeuners in leven; diegenen hunner die geacht werden nog te kunnen werken, werden op 1 augustus op transport gesteld naar andere kampen in Duitsland – alle overigen werden in de nacht van 2 op 3 augustus bijeengedreven, afgevoerd, vergast. Tevoren had SS-*Sturmabführer* dr. Wirths de gevangenen-medicijnen die onder Mengele werkzaam waren, een verklaring laten ondertekenen waarin stond dat in het *Zigeunerlager* vlektyphus en andere besmettelijke ziekten heersten, die zich over heel Birkenau dreigden uit te breiden.

GEDEPORTEERDE JODEN

Van de tweehonderdvijf-en-veertig uit Westerbork gedeporteerde Zigeuners bleven uiteindelijk vijf-en-vijftig in leven. Tot de omgekomenen behoorden alle kinderen: honderdzeven-en-veertig.

★

De liquidatie, eerst van het Tsjechische *Familienlager* en vijf maanden later van het *Zigeunerlager* (katastrofale ingrepen die, zo veronderstellen wij, op last van het *Reichssicherheitshauptamt* plaatsvonden), raakte aan alle gevangenen in Birkenau bekend en bevestigde de vermoedens van velen dat de machthebbers van het Derde Rijk uiteindelijk ook hen van kant zouden laten maken. Ook onderstreepte die liquidatie dat niemand in het kamp zijn leven ook maar een dag zeker was. Dat besef verzachtte de tegenstellingen niet maar scherpte ze juist aan. Hoe drukte Langbein het ook weer uit? 'Verhungern', schreef hij, 'war ebenso tagtäglich wie der Anblick vollgefressener Kapos . . . Mancher konnte in Auschwitz Champagner trinken und keiner wusste am Morgen wie der Tag enden würde.'

Met dat 'Champagner trinken' komen wij tot het *Kanada-Kommando* dat naast het *Sonderkommando* het enige was dat in onmiddellijke aanraking kwam met de Joden die, voorzover zij niet in '41-'42 in Oostelijk Polen en in de bezette delen van de Sowjet-Unie door de *Einsatzgruppen* en in Joegoslavië (onder Duitse supervisie) door inheemse fascistten geliquideerd waren, uit nagenoeg alle bezette landen van Europa naar Auschwitz-Birkenau gevoerd werden: Duitse en Oostenrijkse Joden, Nederlandse, Belgische, Luxemburgse, Franse, Italiaanse, Griekse, Roemeense, Hongaarse, Slowaakse, Tsjechische, Poolse.¹ Wat te hunnen aanzien de taak was van het *Sonderkommando* beschreven wij reeds en van het *Kanada-Kommando* hebben wij al weergegeven dat een deel ervan steeds op het perron van aankomst aanwezig was, o.m. om de bagage bijeen te garen die de gedeporteerden bij zich hadden. Die bagage moest dan afgevoerd worden naar de barakken waar zij gesorteerd en verpakt werd, en in diezelfde barakken moest, gelijk even-

¹ In deze opsomming ontbreken de Deense en de Bulgaarse Joden. De Deense werden, voorzover zij niet in de herfst van '43 geholpen waren naar het nabije Zweden te vluchten, naar Theresienstadt gedeporteerd en uit Bulgarije zijn alleen die Joden gedeporteerd die in de door Bulgarije bezette delen van Griekenland en Joegoslavië woonden; zij werden als Griekse dan wel Joegoslavische Joden beschouwd. Alle overige Joden werden door de Bulgaarse regering beschermd.

eens reeds verhaald, alles terechtkomen wat in de *Krematoria* nog van waarde geacht werd voor de Duitse oorlogvoering: de kleding der vergasten, het schoeisel, het haar van de vrouwen – wij voegen nu toe: de prothesen der invaliden, het speelgoed der kinderen. De gouden en platina kronen en vullingen uit de gebitten der vergasten waren niet voor de sorteer- en verpakingsbarakken bestemd: zij werden door aan het *Sonderkommando* toegevoegde specialisten losgemaakt en omgesmolten en moesten in baren toegezonden worden aan de *Deutsche Reichsbank*.

De sorteer- en verpakingsbarakken ('*Kanada*') waren aanvankelijk een deel van Auschwitz I, maar in januari '43 werden zij naar een kampgedeelte van Birkenau verplaatst, hetwelk (dat sprak vanzelf) tegen de grote *Krematoria* aan lag.

In het voorafgaande formuleerden wij de opdrachten die aan het *Kanada-Kommando* gegeven waren of die in hetzelfde vlak lagen, maar hoe was de werkelijkheid? De werkelijkheid was dat er op elk niveau gestolen werd. Men denke aan het onderzoek van *SS-Richter* dr. Morgen. Hij had daartoe, zoals wij in hoofdstuk 5 verhaalden, opdracht gekregen omdat in de herfst van '43 ontdekt was dat een *SS*'er, werkzaam in de *Krankenbau* van Birkenau, zijn vrouw over de post een pak toegezonden had met drie klompen omgesmolten goud er in, afkomstig van naar schatting ca. honderdduizend lijken. Dit geval stond allerminst op zichzelf. De *SS*'ers van het *SS-Sonderkommando* bezaten in hun kastjes, constateerde de *SS-Richter*, veelal '*ein Vermögen an Gold, Perlen, Ringen und Devisen in sämtlichen Währungen*' en hij zou bij de *SS*'ers van het *Kanada-Kommando* precies dezelfde constatering hebben kunnen doen. Trouwens, ook de gevangenen van het *Kanada-Kommando* wisten, hoe scherp zij ook gecontroleerd werden, veel achter te houden en de *SS*'ers lieten het *Sonderkommando*, althans wat eten en drinken betrof, in hun rijkdom delen. Zolang de binnengebrachte goederen niet geregistreerd waren, was stelen niet moeilijk – moeilijk was, datgene wat men niet ter plaatse gebruiken of consumeren kon, het kampgedeelte waarin het *Kanada-Kommando* werkzaam was (het *Effektenlager*), uit te smokkelen; vaak vergde zulks dat men de *SS*'ers die met de scherpe controle aan de uitgang belast waren, omkocht. Dat gebeurde ook op het perron van aankomst: bij tijd en wijle golden daar regelrechte overeenkomsten tussen de *SS*'ers die er de wacht hielden en de gevangenen: als die gevangenen aan de *SS*'ers het goud en de juwelen afgaven die zij in de bagage konden vinden, dan mochten zij zelf van de levensmiddelen meenemen wat zij wilden.

Waren de Joden uit alle landen die wij noemden, dan niet al totaal uitgeplunderd als zij in Auschwitz (later: in Birkenau) uit de trein stapten? Wellicht wél de Duitse en Oostenrijkse Joden, maar wat de Nederlandse

betreft, betoogden wij in deel 7 (hoofdstuk 3, in de paragraaf 'Vermogensliquidatie') dat ongeveer de helft de verplichting om waardevoorwerpen bij Lippmann-Rosenthal (Sarphatistraat) in te leveren, niet was nagekomen. In de Diaspora hadden Joden geleerd dat in tijden van nood hun behoud kon afhangen van het bezit van kostbaarheden: diamanten, sieraden, bankbiljetten van een goede valuta – dat was allemaal gemakkelijk te verbergen. Het werd in de *Krematoria* of in 'Kanada' gevonden: bij Nederlandse Joden (bij sommigen, de meesten waren arm geweest) en meer nog misschien bij de Belgische en Franse (onder wie zich veel uit Polen geëmigreerde Joden bevonden), bij de Italiaanse en de Griekse en bij de Joden uit Roemenië, Hongarije, Tsjecho-Slowakije, en Polen.

Maar niet alleen kostbaarheden van allerlei aard hadden die Joden bij zich, doch ook spijs en drank, vaak (als in Westerbork) met veel zorg uitgedeeld – en daar kwamen dan de extra-artikelen bij die, alweer: niet allen, maar toch wel verscheidenen, naar 'Polen' meenamen om aan de eerste beproevingen het hoofd te bieden: uit ons land misschien een kaasje, of een half pond boter, of een ontbijtkoek, of een pond echte koffie, of een kistje sigaren; gedepor-teerde artsen namen in de regel medicijnen mee, soms ook eenvoudige instrumenten.

Het kwam allemaal in *Kanada* terecht.

Aanvankelijk, d.w.z. in de lente van '42, werd het werk in de barakken waar de goederen gesorteerd en verpakt werden (dat geschiedde toen nog in Auschwitz I), door Poolse arbeiders verricht, maar dezen bleken zoveel mee naar huis te smokkelen, dat besloten werd, hen door gevangenen te vervangen; daarvoor werden hoofdzakelijk Nederlandse, Belgische en Franse Joden uitgekozen. Het *Kommando* werd belangrijk uitgebreid toen het naar het *Effektenlager* in Birkenau verplaatst werd: het schijnt dat het toen uiteindelijk wel ca. drieduizend gevangenen omvatte, mannen en vrouwen. Een deel van de mannelijke gevangenen was steeds op het perron van aankomst, de *Rampe*, aanwezig, waarbij, gelijk reeds opgemerkt, de Nederlanders steeds trachtten, zich door anderen te laten vervangen wanneer zij vermoedden dat weer een transport uit Westerbork zou aankomen. Meestal ging het op het perron van aankomst rustig toe – niet evenwel, wanneer transporten van Poolse Joden arriveerden. Wetend wat hun te geschieden stond, trachtten die vaak weg te vluchten; dan werd er door de SS geschoten, tot allen, voorzover zij nog leefden, zich in de rij hadden opgesteld. 'Ik heb', aldus Samson Boeken, 'een transport meegemaakt' (van Poolse Joden)

'waarvan de mensen, toen ze de vlammen van de *Krematoria* zagen, hun gebedenboeken te voorschijn haalden en hun laatste gebeden hebben gezegd. Ze begrepen

'KANADA-KOMMANDO'

waar ze heengingen. De *Hauptsturmführer* kwam op hen af en brulde: 'Ihr Dreck-säcke, Sie denken, dass Sie zu Hause sind?! Wir sind hier die Herren!'¹

Soms kwamen er ook treinen van goederenwagons aan met Joden uit Poolse ghetto's die men in die wagons een of twee weken volkomen onverzorgd had gelaten; vooral in de winter was dan de voornaamste taak van het *Kanada-Kommando*, op het perron van aankomst lijken uit te laden. 'Op een nacht', aldus een van de Nederlandse leden van het *Kommando*, 'kwamen er transporten binnen en moest de hele *Kanada-ploeg*' (d.w.z. alle mannen)

'naar de *Rampe*. Er waren transporten binnengekomen uit een paar ghetto's. Het waren transporten van 50 à 60 wagons. Zeventig procent was dood. Wij moesten ze uitladen. De bedoeling was dat wij voordat het dag werd, de transporten verwerkt zouden hebben. Twaalf à vijftien vrachtauto's reden op en neer om de lijken te vervoeren naar de *Krematoria*. Die lijken lagen drie meter hoog over een lengte van 200 à 300 meter. Moll, de chef van de *Krematoria*, was er bij met een *Oberscharführer* met wie hij gezworen vrienden was. Ze liepen rond met geweren en schoten ieder die nog leefde, dood. Een klein Pools meisje leefde nog. Ze zat bovenop de lijken. Ze moest zich omdraaien en kreeg een nekschot. Je kon je niet veel meer van dit alles aantrekken, anders zou je gek geworden zijn. Wij verdierlijkten gewoon. Met één hand ruimden wij de lijken op, met de andere hand zochten we in de zakken of er nog iets eetbaars in zat. Eens is een jongen waanzinnig geworden. Dit kwam, gezien het grote aantal, toch niet veel voor.'²

Dat de Nederlandse leden van het *Kanada-Kommando* van het perron van aankomst wegbleven, als ze vermoedden dat er weer een trein uit Westerbork zou aankomen, geschiedde natuurlijk vooral omdat zij vreesden, er familieleden of bekenden te zullen zien. Vaak evenwel drong tòch tot hen door dat familieleden of bekenden aangekomen waren – en vergast: zij kregen immers in het *Effektenlager* de koffers te zien en daarop stonden de namen. 'Het kon gebeuren', aldus een andere bij het *Kanada-Kommando* ingedeelde Nederlander,

'dat je een koffer in handen kreeg van je eigen vader of moeder. Dikwijls stonden er namen van vrienden op. Door die adressen wisten wij altijd wie de nieuw-aangekomenen waren, en dat vormde een punt van bespreking onder ons. Wij vroegen elkaar steeds, welke namen we hadden gezien en dit kon dikwijls de grootste neerslachtigheid veroorzaken.'³

¹ 'Verslag van mededelingen van S. Boeken' (1 sept. 1947), p. 17. ² 'Verslag van mededelingen van J. Hony' (3 maart 1957), p. 4-5 (GC). ³ 'Verslag van mededelingen van B. Cohen', p. 28-29.

Er moest in het *Effektenlager* hard gewerkt worden. Hele ploegen waren bijvoorbeeld aan het werk om van alle schoenen de zolen en hakken af te halen om te zien of er iets in verborgen was (die zolen en hakken werden dan weer vastgespijkerd) en om voeringen van kledingstukken los te tornen – dat laatste was het werk van honderden vrouwen en meisjes. Levens- en genotmiddelen stroomden binnen bij de vleet (wie in het *Kommando* zat, kon meer eten dan hij aan kon) – zoveel levensmiddelen zelfs, dat bij tijd en wijle grote voorraden door het kamp-eten gemengd werden. Smaakte de ‘soep’ naar kaas, dan wist men: er is een Nederlands transport aangekomen; naar olijven: een Grieks; naar paprika: een Hongaars; maar ‘soms’, aldus Sebil Minco, *Schutzhäftling* in Auschwitz, ‘vonden wij gouden voorwerpen in de soep die blijkbaar in een brood verstopt waren geweest, of zat er scheerzeep doorheen die in een jampot was verborgen.’¹

Met het goede voedsel keerde bij de gevangenen in het *Kanada-Kommando* de seksualiteit terug. De vrouwen en meisjes die in het *Kommando* zaten, waren min of meer normaal gekleed (men werkte in het *Effektenlager* in nette overalls) en konden met alles wat zij mochten behouden of zich konden toeëigenen (de fijnste parfums, de beste schoonheidsmiddelen), weer iets aan hun uiterlijk doen; ‘*man könnte glauben*’, aldus twee gevangenen die eens een bezoek aan het *Effektenlager* mochten brengen², ‘*dass ihre Frisuren vom ersten Friseur aus Paris gemacht worden seien*.’³ Als het een in het *Effektenlager* werkzame man al niet mogelijk was, sexueel contact te hebben met een daar werkzame vrouw of werkzaam meisje, dan had hij er toch in elk geval zijn ‘vriendinnetje’ aan wie hij, als hij bijvoorbeeld in de vrouwenbarakken balen kleding naar binnen moest dragen, snel iets trachtte toe te stoppen.

Dat het uit het *Effektenlager* naar buiten smokkelen van artikelen, als daartoe geen afspraak bestond met de op wacht staande SS'ers, een speciale handigheid vergde (het was ook hoogst riskant: wie gesnapt werd, werd doodgeschoten), spreekt vanzelf. Men moest er telkens weer een nieuwe truc voor bedenken. Sommigen waren er meesters in (van belang was vooral dat men medicijnen naar de ziekenbarakken smokkelde) – Mozes Aldewereld die als zes-en-twintigjarige in oktober '42 Birkenau was binnengevoerd, was een befaamd specialist in het smokkelen van diamanten die hij veelal in handen wist te spelen van de door ons enkele malen geciteerde Heinrich Dallmann (deze had het in Auschwitz I gebracht tot *Aufnahmeschreiber* bij de *Politische Abteilung*). ‘Ik heb’, aldus Aldewereld, ‘mijn buit altijd geruild

¹ S. Minco: *Gevangene 136862 vertelt*, p. 25. ² Zij waren lid van het mannenkamporkest. ³ Simon Laks en René Coudy, aangehaald in Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 165.

'KANADA-KOMMANDO'

tegen artikelen die ik nodig had. Op het laatst had ik wel twaalfduizend sigaretten.¹ In normale omstandigheden zouden die twaalfduizend sigaretten nog niet in de verste verte één diamant waard zijn geweest, maar in Auschwitz-Birkenau golden totaal andere ruilwaarden; had men, in het *Kanada-Kommando* werkend, voor een zieke vriend een appel nodig (er kwam niet veel fruit het *Effektenlager* binnen), dan kon het heel wel zijn dat men er een briljant voor geven moest.

★

Ieder die in het *Kanada-Kommando* zat, had voldoende te eten en was in dat opzicht hogelijk bevoorrecht. Maar Auschwitz-Birkenau kende meer *Kommandos* die als 'goed' golden en waar Nederlanders deel van uitmaakten. De meeste van die *Kommandos* hadden hun basis niet in Birkenau, maar in het *Stammllager*: Auschwitz I. Er waren *Kommandos* die persoonlijke diensten verrichtten voor de SS'ers (het schoonmaken van hun verblijven bijvoorbeeld); tot die *Kommandos* behoorde ook het *Kommando* in het SS-ziekenhuis (het *Kommando SS-Revier*) waaruit op grote schaal medicamenten naar de *Häftlingskrankenbau* in Auschwitz I gesmokkeld werden. Dan zaten er twee Nederlanders, beiden niet-Joodse politieke gevangenen, in het slachthuis-*Kommando* (daar mochten geen Joden in werken). Er werkte voorts een aantal uit Nederland gedeporteerden, mannen en vrouwen, in de granatenfabriek van de *Auto-Union* (een uitstekend *Kommando*: men kreeg er extra-eten, er werd niet geranseld en er vonden geen selecties plaats). Ook waren in de *Häftlingskrankenbau* van Auschwitz I enkele Joodse artsen uit Nederland werkzaam, o.m. de twee die wij in dit deel reeds enkele malen citeerden: de huisarts E. A. Cohen en de psychiater E. de Wind. Die *Häftlingskrankenbau* was medisch voortreffelijk in orde, 'aan de andere kant werden er', aldus Cohen, 'met de regelmaat van de klok selecties gehouden'; voor de artsen en verplegers leek Auschwitz I evenwel soms, vertelde hij later, 'een vakantie-oord': er waren filmvoorstellingen, er werden op zondagmiddag concerten gegeven ('ze hebben veel verboden muziek gespeeld, o.a. Mendelssohn, want de SS hoorde het verschil toch niet'), 'met Kerstmis' (Kerstmis '43)

'kreeg je *Pellkartoffeln* met goulasj, met Nieuwjaar ook, maar de prominenten aten dit eenvoudig niet: die hadden beter eten. Wij hadden met Kerstmis met

¹ 'Verslag van mededelingen van M. Aldewereld' (28 maart 1947), p. 11 (GC).

GEDEPORTEERDE JODEN

een man of vier een prima maaltijd met aardappelpurée met gebraden leverworst; alleen onze jenever was niet zo best. Anderen zopen wijn en weer anderen hadden gebraden gans. Overal was volop licht, de SS (laat ze doodvallen) zoop broederlijk met ons mee . . . Wij hadden het heerlijk warm, wij hadden kolen genoeg (en anders gaptten we ze wel) terwijl de rest van Europa in de kou en in het donker zat. 's Avonds zaten wij kranten te lezen: de *Völkische Beobachter*, de *Krakauer Zeitung*; we waren van dag tot dag betrekkelijk goed op de hoogte van het oorlogsgebeuren.¹

Ook in de muziek-*Kommandos* van Auschwitz-Birkenau zaten Nederlandse gedeporteerden. Birkenau had twee kamp-orkesten: een vrouwenorkest en een mannenorkest. Zij moesten, respectievelijk in het *Frauen-* en *Männerlager*, elke ochtend om vijf uur spelen wanneer de *Kommandos* door de poort uitrukten, en elke avond om zes uur wanneer zij, doden en gewonden voortslepend, weer binnen kwamen; werd een gevangene opgehangen – zij moesten spelen. Door de week speelden zij ook enkele malen in of bij de ziekenbarakken (waar honderden, zo niet duizenden, lagen te sterven) en op zondagmiddagen gaven zij uitvoeringen voor de SS en de kamp-prominenten. Aan normale maatstaven gemeten was de taak van de kamp-orkesten een verkrachting van wat muziek voor mensen betekenen kan, maar Auschwitz kende geen normale maatstaven. Wie in de kamp-orkesten opgenomen was, woonde in een aparte barak, had goed te eten, bezat een keurige uniform en kreeg warme winterkleding.

In de *Frauenkapelle* van Birkenau zaten omstreeks veertig musiciennes, grotendeels Poolse en Russische vrouwen en meisjes. Een Nederlandse speelde er accordeon, en *Kapellmeisterin* was, van eind '43 af, de begaafde violiste Alma Rosé, dochter van de eerste concertmeester van de *Wiener Philharmoniker* en een nicht van Gustav Mahler. Zij was met een Nederlander getrouwd, werd in de herfst van '43 uit Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd, kwam eerst in het *Experimentenblock* terecht, moest daar een keer, toen een der prominenten jarig was, viool spelen en maakte daarmee zoveel indruk op de *SS-Aufseherinnen* dat ze uit het *Experimentenblock* werd gehaald om *Kapellmeisterin* in Birkenau te worden. Door de leden van haar orkest werd zij op handen gedragen, ook wegens haar menselijkheid. Zij stierf begin april '44 – het is mogelijk dat zij door een jaloerse collega-*Kapo* vergiftigd is, het is ook mogelijk dat zij zelfmoord gepleegd heeft (ze had goede vrienden in het Tsjechische *Familienlager* dat enkele weken eerder geliquideerd was).

¹ 'Verslag van mededelingen van E. A. Cohen', IV, p. 12-17.

MUZIEK-‘KOMMANDOS’

Ook van de *Männerkapelle* van Birkenau kreeg tenslotte een Nederlander de leiding: de trompettist Louis Bannet, in januari '43 als 'strafgeval' (hij was ondergedoken geweest) naar Auschwitz gezonden. Uit zijn transport werden twintig gedeporteerden als gevangenen ingeschreven – hij is de enige overlevende. 'Ik had', zo vertelde hij in '54, na zijn emigratie naar Canada, aan een Canadese journalist (wij geven zijn woorden in vertaling weer), 'in het kamp nooit hart voor mijn muziek. Op een dag, 6 april '44, kwam een man die bij de trein gewerkt had die de Nederlandse gevangenen gebracht had' (een Nederlands lid van het *Kanada-Kommando* dus),

'naar me toe en zei: 'Louis, je moeder is gekomen.' De gedachte dat mijn moeder naar dat afschuwelijke kamp gekomen was, kon ik niet verdragen. Ik hoopte dat hij zich vergist had, maar het was geen vergissing. Mijn moeder werd het kamp binnengevoerd. Ze stond er op een algemeen appèl en ik speelde terwijl ze langs me liep. Mensen vragen me nu: 'Wat deed je?' Wat kon ik doen? Ik was niet langer Louis Bannet die eens viool gespeeld had voor koningin Wilhelmina en die de bijnaam had van 'de Hollandse Louis Armstrong'. Ik was nummer 93626 in Auschwitz. Een hond is meer waard dan jij, als je maar een nummer bent.'¹

★

Wij komen nu tot de groep waaraan wij al enkele malen, o.m. in hoofdstuk 1, refereerden: de uit Nederland gedeporteerde vrouwen die in Auschwitz onderworpen werden aan medische experimenten die ten doel hadden, methoden te vinden om de vruchtbaarheid van 'rassen' die door de machthebbers van het Derde Rijk minderwaardig geacht werden, naar willekeur te beperken.

Er zijn in Auschwitz twee experimenten uitgevoerd.

Het eerste was het denkbeeld geweest van een in 1898 in het Rijnland geboren medicus, Carl Clauberg, die (wij volgen een overzicht van de Pool Jan Sehn²) in '37 hoogleraar in de gynaecologie geworden was aan de universiteit van Koningsbergen, maar zich begin '40 in Opper-Silezië gevestigd had waar hij verscheidene functies uitoefende: hij was er directeur van een ziekenhuis en van twee grote kraamklinieken en was er ook als

¹ Artikel in *Weekend-Picture Magazine* (Canada), jrg. II (1954), no. 17. ² Jan Sehn: 'Carl Claubergs verbrecherische Unfruchtbarmachungsversuche an Häftlingsfrauen in den Nazi-Konzentrationslagern' in *Hefte von Auschwitz*, 2 (1959), p. 3-32.

specialist aan een sanatorium verbonden. Begin '33 was hij lid geworden van de NSDAP, kort nadien ook van de SA. Begin '40 kwam hij in contact met Himmler – misschien door, maar in elk geval na dit contact ging Clauberg zich afvragen hoe men vrouwen zonder operatief ingrijpen, althans zonder een gecompliceerde operatie, onvruchtbaar kon maken. Hij concludeerde: door de slijmvliezen aan de binnenkant van de eileiders permanent aan elkaar te verkleven. Proeven met dieren maakten het hem waarschijnlijk dat die verkleving ook bij mensen mogelijk was als men een formaldehyde-oplossing in de eileiders naar binnen bracht. Hij had voor die oplossing een 'drager' nodig; daarvoor deed een chemicus die aan een Duits concern in Opper-Silezië verbonden was, een dr. Goebel, hem het beste middel aan de hand. Clauberg stelde, zo moet men wel aannemen, Himmler (of diens secretaris, of de chef van de medische afdeling van *Amtsgruppe D* van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, dr. Lolling) in kennis van zijn bevindingen – althans in augustus '42 kreeg hij van dr. Wirths, die uit Berlijn instructie ontvangen had, te horen dat hij met vrouwelijke gevangenen van Auschwitz kon gaan experimenteren of de formaldehyde-inspuiting ook bij de mens het gewenste effect zou hebben. Clauberg kwam naar Auschwitz en zocht er een van de barakken van het *Stammlager, Block 10*, voor zijn experiment uit. Het werd verbouwd: er kwamen een operatiezaal, een röntgenkamer, een ziekenzaal, verblijfsruimten, en ook werden de ramen die uitzicht boden op *Block 11* dichtgetimmerd. *Block 11* was namelijk het *Bunkerblock* van het gehele Auschwitz-complex waar allen die op last van de *Gestapo* van Opper-Silezië of van de *Politische Abteilung* van het Auschwitz-complex geëxecuteerd dienden te worden, opgesloten werden; dezen werden in de 'gang' tussen *Block 10* en *Block 11* doodgeschoten. Het geluid van die executies zou de vrouwen met wie in *Block 10* geëxperimenteerd zou worden, er van kunnen doordringen dat zij niet meer waren dan proefkonijnen over wier leven door de SS beschikt werd.¹

Prof. Claubergs experiment zou uit drie ingrepen bestaan: eerst zou via de baarmoeder in de eileiders van de betrokken vrouw een 'normale' contrastvloeistof ingespoten worden, waarna de röntgenfoto moest aantonen of de eileiders open waren (verklevingen kunnen ook door natuurlijke oorzaken ontstaan); vervolgens zou enige tijd later de formaldehyde-oplossing ingespoten worden; na vier tot acht weken zou dan ten tweeden male de contrastvloeistof ingespoten en een tweede röntgenfoto gemaakt worden om te zien

¹ Omstreeks juni '44 is een andere barak, deel van de uitbreiding van Auschwitz I, als *Experimentenblock* in gebruik genomen.

'EXPERIMENTENBLOK'

of de eileiders nu dicht waren. Stuk voor stuk waren dit ernstig medische ingrepen die in normale omstandigheden, aangenomen dat zij noodzakelijk waren, alleen verricht mochten worden na deugdelijk medisch vooronderzoek, door competente gynaecologen en volgens de voorschriften van de medische hygiëne. Bij geen van de vrouwen met wie Clauberg aan het experimenteren sloeg, was welke ingreep ook noodzakelijk, van medisch vooronderzoek was geen sprake, aan de hygiëne ontbrak veel en de ingrepen (Clauberg had daar bij zijn vele functies zelf geen tijd voor) werden door drie personen verricht van wie twee (een hulpje van Clauberg die van beroep kapper was, en Claubergs relatie, de chemicus Goebel) volmaakt ondeskundig waren. De derde was een twee-en-zestigjarige oud-hooglraar in de gynaecologie aan de universiteit van Keulen, dr. Maximilian Samuel. Deze was als Jood na '33 geëmigreerd, eerst naar België, nadien naar Frankrijk, en was in augustus '42 met zijn vrouw en een dochter van achttien uit Drancy naar Auschwitz gedeporteerd. Zijn vrouw werd vergast, zijn dochter in Birkenau opgesloten en Samuel zelf werd op grond van het feit dat hij in de eerste wereldoorlog onderscheiden was, voorlopig gespaard: hij kwam in *Aussenkommandos* van Auschwitz terecht en werd, vermoedelijk in mei '43, naar *Block 10* van het *Stammlager* overgebracht. Hij wist dat hij, als hij weigerde te opereren, onmiddellijk gedood zou worden; vermoedelijk vreesde hij dat een weigering zijnerzijds ook zijn dochter het leven zou kosten.¹

Ongeveer tegelijk met prof. Samuel was een Franse arts, dr. Adelaide Hautval, in het *Experimentenblok* tewerkgesteld. Ze was in Lotharingen wegens illegaal werk in de gevangenis gekomen, had daar geprotesteerd tegen de mishandelingen waarvan Joodse medegevangenen het slachtoffer waren, en was eind januari '43 wegens dat protest naar Auschwitz gezonden.

Dr. Hautval moest in het *Experimentenblok* prof. Samuel assisteren bij het tweede experiment dat daar zou worden uitgevoerd.

Bekend was dat men bij vrouwen de eierstokken door röntgenstralen kan vernietigen. Zoals nu Clauberg verlof gekregen had, na te gaan of men vrouwen onvruchtbaar kon maken door een formaldehyde-inspuiting in de eileiders, zo was een arts van de *Luftwaffe*, dr. Horst Schumann, gemachtigd, na te gaan welke dosis röntgenstralen en welke duur van bestraling voor de

¹ Prof. Samuel werd in juni '44 vergast, vermoedelijk omdat hij eigener beweging Himmler een brief geschreven had met verzoek het leven van zijn dochter te ontzien. Het wordt waarschijnlijk geacht dat de *Lagerkommandantur* van Auschwitz aan die stap aanstoot genomen heeft.

GEDEPORTEERDE JODEN

vernietiging van de eierstokken voldoende waren. Of de eierstokken inderdaad vernietigd waren, kon alleen nagegaan worden als men ze operatief verwijderde – welnu, prof. Samuel droeg dr. Hautval op, een zeventienjarig Grieks meisje, bij wie hij de eierstokken verwijderen moest, onder narcose te brengen en te houden. Dat deed zij, maar toen haar tijdens de operatie duidelijk werd wat de strekking van de ingreep was, weigerde zij verdere medewerking. Prof. Samuel deed van haar weigering mededeling aan dr. Wirths, jegens deze herhaalde zij haar weigering – zij werd naar Birkenau teruggedvoerd (waar zij nu weigerde, aan Mengele's experimenten deel te nemen) en wel was de *Politische Abteilung* toen van plan haar te executeren, maar het is waarschijnlijk dat dr. Wirths, die grote bewondering had voor haar principiële houding, er toe bijgedragen heeft dat het niet tot een executie kwam; zij overleefde de oorlog.¹

Aan de twee experimenten die wij noemden, zijn in het *Experimentenblock* in totaal ca. zeshonderdvijftig vrouwen en meisjes onderworpen. Zij wisten dat zij er proefkonijnen waren – wij zullen niet trachten, de gevoelens weer te geven die dat besef bij hen opwekte. Enkelen hunner zijn in het *Experimentenblock* gestorven, vele anderen hebben er, door de röntgenbestralingen en de operaties welke uit dr. Schumanns experiment voortvloeden, en door de drie ingrepen welke met het experiment van prof. Clauberg samenhangen, weken- of maandenlang pijn geleden, velen ook (niet allen: de formaldehyde-inspuiting had niet steeds het door prof. Clauberg gewenste effect – misschien heeft deze ook met verschillende dosissen laten experimenteren) zijn er onvruchtbaar gemaakt.

De experimenten zijn in maart '43 begonnen: men bracht toen honderd Joodse meisjes en vrouwen, gedeporteerden uit Griekenland, naar het *Experimentenblock* – met hen kwamen de eerste functionarissen (een *Blockälteste*, *Stubenältesten* en *Stubendienste*), verpleegsters en andere helpsters (bijvoorbeeld voor de röntgenafdeling) mee, allen gevangenen. In april volgden honderdtien gedeporteerden uit België, in juni vijf-en-zestig uit Duitsland, in juli zeventig en in augustus vijftig uit Frankrijk. Ook kwamen in augustus de eersten van de groep waarop wij ons nu willen concentreren, in het *Experimentenblock* terecht: vier-en-veertig vrouwen en meisjes uit het transport dat op 24 augustus '43 Westerbork verlaten had. Tweehonderd anderen volgden nog: uit de transporten van 14 en 21 september. Het schijnt

¹ Wij vermelden in dit verband dat Willem Roessingh, een Nederlandse politieke gevangene, in Natzweiler geweigerd heeft, medewerking te verlenen aan een medisch experiment. Hij kwam in een *Strafkommando* terecht waar een relatie hem pas na enige tijd weer uit kon halen.

'EXPERIMENTENBLOCK'

dat van hen allen op het perron van aankomst alleen was nagegaan of zij jonge kinderen bij zich hadden (was dat het geval, dan moesten zij de vrachtauto's bestijgen); voorts was hun gevraagd of zij getrouwd waren – sommigen die dat niet waren, hadden die vraag bevestigend beantwoord. De drie groepen waren nadien rechtstreeks naar het *Stammlager* gevoerd, ze hadden Birkenau niet te zien gekregen. Er waren onder hen veel Amsterdamse naaisters die eerst in Vught gewerkt hadden – verschillenden waren bekenden of zelfs familie van elkaar. In eerste instantie merkten zij van *Block 10* niet veel meer dan dat zij er, midden in een mannenkamp, strikt geïsoleerd waren en dat de *Block*-functionarissen hoofdzakelijk Poolse en Slowaakse vrouwen waren: harde types; ze kwamen dan ook uit Birkenau.

Op 1 oktober '43 bevonden zich in het *Experimentenblock* vierhonderdveenen-zestig vrouwen en meisjes, onder hen de tweehonderdvier-en-veertig uit Nederland – een groot deel van diegenen die vóór hen in het *Experimentenblock* opgenomen waren, was er dus niet meer. Zijn zij ter plaatse gestorven? Naar Birkenau gestuurd? Wij weten het niet. Hoe dat zij, aan de uit Nederland gedeporteerden (die veelal dagelijks last hadden van de functionarissen van het *Block* wien het 'dumme holländische Kuli' voor in de mond lag) was spoedig duidelijk wat van hen verlangd werd: zij moesten zich laten 'behandelen'; hoe precies en waartoe, werd hun niet gezegd, maar zij vernamen dat bij hun voorgangsters ingrepen voltrokken waren in de baarmoeder en dat dit pijnlijke ingrepen waren geweest – zij vreesden dat hun vruchtbaarheid er schade, misschien wel onherstelbare schade door zou lijden.

Wat de gevolgen zouden zijn van een weigering, was hun aanvankelijk niet duidelijk. Zij begonnen met allen 'neen' te zeggen. Dat hielden ze ondanks de vertogen van prof. Clauberg enige tijd vol. Het gevolg was dat op zekere dag de *SS-Oberaufseherin* plotseling binnenkwam en zei dat allen naar Birkenau zouden worden gestuurd ter vergassing. Immense ontsteltenis: gejammer en gegil, maar de *Oberaufseherin* was onverbiddelijk: allen moesten het *Block* uit, de auto's stonden al klaar. Juist op dat moment kwam prof. Clauberg aanrijden – hij hief het bevel van de *Oberaufseherin* op. Vervolgens verklaarden alle vrouwen op vier na zich bereid, de behandeling te ondergaan. Wij wagen bij dit gebeurde de veronderstelling dat prof. Clauberg, die zelden in Auschwitz verscheen, met de *SS-Oberaufseherin* afgesproken had, dat zij een situatie zou scheppen waarin hij als 'redder in de nood' zou kunnen optreden.

De vier die geweigerd hadden (ook enkele Franse vrouwen hadden dat gedaan), werden naar Birkenau gevoerd; van één weten wij dat de *Block-älteste* in de barak waarin zij terecht kwam, haar houding zozeer waardeerde

dat zij haar onmiddellijk onder haar bescherming nam, hetgeen effectief bleek.

Diegenen die in het *Experimentenblock* bleven, gingen deprimerende maanden tegemoet waarin de een na de ander van de eierstokken beroofd of driemaal 'gespritzt' werd, zoals dat heette. Voorzover zij niet op bed moesten liggen, mochten zij, onder geleide van *SS-Aufseherinnen*, dagelijks een uur lang wandelen; de meesten verveelden zich gruwelijk – soms zongen ze wat, of speelden met geïmproviseerde kaarten (wat verboden was), of vertelden elkaar de inhoud van boeken die ze gelezen of films die ze gezien hadden. Afgezien van hun diepe bezorgdheid wat de gevolgen van de 'behandeling' zouden blijken te zijn, en van de schaamte en de verontwaardiging om de vernedering die zij ondergingen, overheerste bij de leden van de groep als geheel een gevoel van wanhoop, van angst ook dat zij het einde van de oorlog niet zouden halen – ja, zij leefden nog wel, maar eigenlijk was het, zo drukte één hunner het later uit, een leven naar de dood toe.

Van de tweehonderdveertig uit Westerbork afkomstige vrouwen en meisjes die in het *Experimentenblock* gebleven waren, zagen ca. honderdtien de dag der bevrijding. Van de vierhonderdvier-en-zeventig in Auschwitz ingeschreven vrouwen en meisjes uit de drie transporten waar men hen uitgehaald had, waren zij uiteindelijk nagenoeg de enige overlevenden.

★

In hoofdstuk 1 deelden wij mee dat het Auschwitz-complex tenslotte 44 *Aussenkommandos* telde. Enkele noemden wij toen al: het *Aussenkommando* bij het *Hygiene-Institut der Waffen-SS* in Raisko (zie kaart VIII op pag. 856), en het *Aussenkommando* Monowitz. Bij laatstgenoemde plaats liet, zo schreven wij in hoofdstuk 1, de *IG Farben* een grote fabriek bouwen voor de productie van kunstrubber (*Buna*) en een voor de vervaardiging van synthetische benzine; er waren daarbij ook een nieuwe gasfabriek en een nieuwe elektrische centrale nodig. Bij de bouw van al deze enorme installaties, waarbij in totaal, evenals in Blechhammer, vele duizenden arbeidskrachten (Duitse arbeiders, arbeiders uit tal van bezette landen en allerlei soorten gevangenen) betrokken waren, werden gevangenen van Auschwitz van oktober '41 af ingeschakeld; zij werden begin '42 in een apart kamp ondergebracht. Uit dat kamp werden in de jaren '42 t.e.m. '44 ca. achtduizend gevangenen ter vergassing naar Birkenau overgebracht (de lezer herinnere

zich Spetters beschrijving van een selectie in Monowitz), en ter plaatse zijn ca. zestienhonderd gestorven.

Dan noemden wij voorts in hoofdstuk 1 reeds twee steenkolenmijnen waarin door gevangenen van het Auschwitz-complex gewerkt werd: Fürstengrube en Janina (die twee leverden de steenkool die de basis was van de synthetische benzine) en in dit hoofdstuk maakten wij al melding van de steenkolenmijn van Jawischowitz en van het *Aussenkommando* in het ghetto van Warschau.

Dat laatste *Kommando* werd eind '43 of begin '44 een apart *Konzentrationslager* en het *Aussenkommando* Monowitz werd op 1 december '43 herdoopt tot Auschwitz III. Nadien had het Auschwitz-complex dus drie centra: Auschwitz I (het *Stammlager*), Auschwitz II (Birkenau) en Auschwitz III (Monowitz); administratief werden alle *Aussenkommandos* van het Auschwitz-complex¹ onder Auschwitz III geplaatst; per 1 april '44 geschiedde, gelijk vermeld, met de toen nog bestaande *Zwangsarbeitslager für Juden* van de *Organisation-Schmelt* hetzelfde.

Wat de uit Nederland gedeporteerden betreft: een deel van de twaalfduizend in Auschwitz ingeschrevenen uit de eerste groep transporten (ca. achtduizend mannen, ca. vierduizend vrouwen) en een deel van de ruim zesduizendzevenhonderd ingeschrevenen uit de tweede groep (ca. acht-entertighonderd mannen, ca. negen-en-twintighonderd vrouwen) is naar *Aussenkommandos* van het Auschwitz-complex gestuurd. Van de omstandigheden waarin zij daar geleefd en gewerkt hebben (en van de mate waarin zij er zijn bezweken), hebben wij geen volledig overzicht, mede doordat het museum te Auschwitz de reeks van zijn waardevolle publikaties over deze *Aussenkommandos* nog niet voltooid heeft.

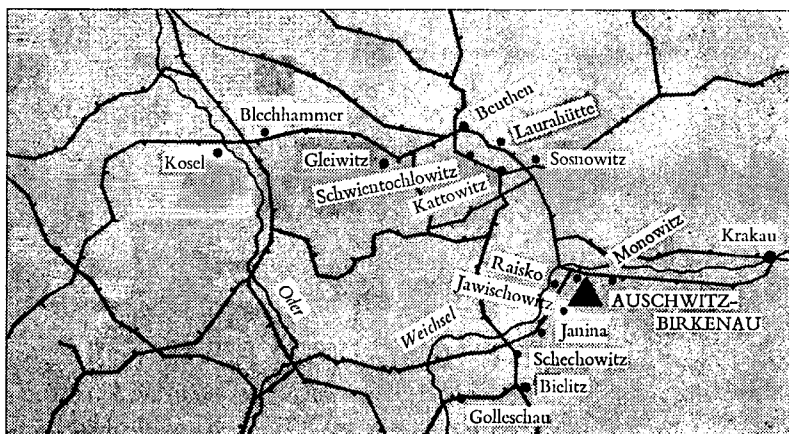
Wat ons bekend is, volgt hier.

★

Gedeporteerden uit de eerste (en uit de tweede) groep transporten zijn uit Auschwitz naar drie *Aussenkommandos* overgebracht: Monowitz, Jawischowitz en Gollschau. Monowitz was één geweldige bouwplaats, in Jawischowitz moest in een steenkolenmijn gewerkt worden, in Gollschau in een cementfabriek.

¹ Er werkten in juli '44 ca. zestienduizend gevangenen en in januari '45, bij de evacuatie van het complex, ca. vijf-en-twintigduizend.

GEDEPORTEERDE JODEN

VIII. Aussenkommandos van Auschwitz-Birkenau

In rood: Aussenkommandos van Auschwitz-Birkenau, of plaatsen waar Aussenkommandos gevestigd waren, voorzover deze in de tekst worden genoemd. Het Aussenkommando Warschau is op de kaart niet aangegeven en van het Aussenkommando Günthersgrube hebben wij de ligging niet kunnen vaststellen.

Wij beginnen met Monowitz.

Deze plaats lag ongeveer 6 km van Auschwitz en bijna 10 km van Birkenau. De eerste groepen gevangenen die er tewerkgesteld werden, moesten die afstanden tweemaal per dag afleggen. Dat bleek in de strenge winter van '41 op '42 zo bezwaarlijk dat besloten werd, in Monowitz een apart gevangenenkamp te bouwen. Het 'eerste' kamp schijnt uit niet meer dan zeven barakken bestaan te hebben, maar in de zomer van '42 kreeg een Nederlandse aannemersfirma, de fa. Gebr. Plasman uit Enschede, opdracht, het aantal barakken tot 35 uit te breiden. De eigenlijke bouwwerkzaamheden werden, schijnt het, grotendeels door gevangenen verricht en dat gebeurde, onder verantwoordelijkheid van SS'ers, in het moordende tempo dat bij de opbouw van elk nieuw kamp gebruikelijk was. Voor de uitbreiding werden uit Auschwitz in oktober '42 Joodse gevangenen uit alle andere concentratiekampen die toen in opdracht van Himmler naar Auschwitz (en Majdanek) op transport gesteld waren, naar Monowitz overgebracht waar in die tijd nog maar tweehonderd gevangenen in leven waren. Van die 'nieuwe' Joodse gevangenen kwamen kleine groepen uit Dachau, Gross-Rosen, Neuengamme en Ravensbrück (in de *Aussenkommandos* van dit *Frauenlager* zaten ook mannelijke gevangenen), grotere groepen uit Buchenwald en

Sachsenhausen; in totaal waren het er ca. duizend, van wie ruim driehonderd (onder wie dr. Benedikt Kautsky die wij in de hoofdstukken 1 en 5 enkele malen citeerden) uit Buchenwald afkomstig waren. Aan die duizend werden in Auschwitz ca. driehonderd Tsjechische en driehonderdeen-en-vijftig Nederlandse Joden toegevoegd; gevangenen-gezagsdragers werden hun uit Auschwitz meegegeven: Duitse 'groenen' en 'zwarten', en een aantal Polen. *Lagerältester* werd een Duitse misdadiger die 23 maal veroordeeld was, een 'zwarte'; hij heeft honderden verzwakte gevangenen doodgeslagen of doodgetrapt. De eerste weken in Monowitz waren een verschrikking en voor sommige gevangenen, vooral voor de vakarbeiders onder hen, werd de situatie pas iets minder katastrofaal toen zij van midden november af bij de bouw van de *Buna*-fabriek ingeschakeld werden en daarbij onder leiding kwamen van Duitse *Kapo's* en *Vorarbeiter*, een man of tweehonderd, die uit Sachsenhausen naar Monowitz overgeplaatst waren en onder wie zich talrijke politieke gevangenen bevonden die de Joden zoveel mogelijk trachtten te beschermen; bij die politieke gevangenen was ook een Nederlander, J. Snellen van Vollenhoven, die in maart '41 gearresteerd was op verdenking dat hij naar Engeland wilde ontkomen; hij werd in Monowitz *Kapo*, later *Oberkapo*, van een van de *Kommandos*. 'Wij dweepten met hem', verklaarde na de oorlog een der Joodse gedeporteerden, Elkan Speyer. 'Ik heb nooit anders dan goeds van hem gehoord en ook nooit gezien dat hij mensen sloeg.'¹

Intussen konden personen als Snellen van Vollenhoven aan het systeem dat duizenden Joden te gronde deed gaan (d.w.z. deed sterven in Monowitz of afgevoerd deed worden naar de gaskamers van Birkenau) niets wijzigen; even machteloos waren, in wezen, de monteurs van de fa. Plasman, '*lauter Prachtkerle*', schrijft Kautsky, '*die für ihre Landsleute im Lager alles nur Erdenkliche unternahmen*'.² Telkens wanneer meer dan 5% van de gevangenen in Monowitz ziek gemeld was, d.w.z. continu (want in elk winterhalfjaar lag meer dan 10% van de gevangenen in de ziekenbarakken, in elk zomerhalfjaar ca. 7%³), dreigde er een selectie.⁴

¹ 'Verslag van mededelingen van E. Speyer' (21 mei 1947), p. 30-31 (GC).

² B. Kautsky: *Teufel und Verdammte*, p. 236 (Kautsky geeft de naam van de aannemersfirma verkeerd weer: Man i.p.v. Plasman). ³ Nadere gegevens in A. Makowski: '*Organisation, Entwicklung und Tätigkeit des Häftlings-Krankenbaus in Monowitz*', *Hefte von Auschwitz*, 15 (1975), p. 113-81. ⁴ Die 5%-regeling was getroffen in overleg met de directie van de *IG Farben* die er niet voor voelde, het 'huurbedrag' voor niet-valide arbeiders aan de SS te voldoen; aan directieleden die Monowitz bezochten, was zo goed als zeker bekend dat in Birkenau Joden vergast en verbrand werden, men kon althans van Monowitz uit de schoorstenen der *Krematoria* zien roken en er vaak de lucht van verbrand vlees ruiken.

Weer vielen, schijnt het, onder de Nederlandse Joden de slachtoffers het snelst; wij weten althans dat van de driehonderdtien uit Buchenwald afkomstige Joden na vijf maanden nog ca. honderdtien in leven waren, maar van de driehonderdeen-en-vijftig uit Nederland gedeporteerden leefde er toen nog maar één, en de groep die daarna kwam (uit het Westerbork-transport van 26 oktober), was, aldus die ene overlevende, 'binnen een maand dood'¹; die groep telde vermoedelijk tweehonderdvier-en-twintig gedeporteerden. Op hen volgden nog drie groepen uit de eerste groep transporten uit Nederland (zeven-en-zeventig gedeporteerden uit het Westerbork-transport van 30 november '42, de zestien verplegers uit het Apeldoorn-transport van 20 januari '43 en vermoedelijk zeven-en-vijftig gedeporteerden van het laatste Westerbork-transport uit de eerste groep: 23 februari '43) en twee uit onze tweede groep (ca. tweehonderddertig gedeporteerden uit het transport van 21 september '43, honderdneven-en-zeventig uit dat van 5 maart '44).

Wij nemen aan dat, naar verhouding, van de tweede helft van '43 af minder gevangenen in Monowitz bezweken zijn: de algemene omstandigheden werden er, hoe ongunstig zij ook bleven, minder barbaars dan in '42 en in het eerste halfjaar van '43; daartoe droeg bij dat de *Lagerälteste* door een andere 'zwarte' vervangen was die met matiging optrad, en dat de meeste appels waren komen te vervallen; bovendien kregen de gevangenen vaak (maar lang niet altijd!) enige hulp van arbeiders die bij de bouw van de fabrieken voor kunstrubber en synthetische benzine ingeschakeld waren (precies als in Blechhammer bloeide in Monowitz de ruilhandel tussen gevangenen en burgers²) – dat alles neemt niet weg dat vooral tot in de zomer van '44 talrijke gevangenen bezweken of aan selecties ten offer vielen³; de Wind vernam in Auschwitz dat van de bijna tweehonderddertig gedeporteerden uit het transport van 21 september '43 'na vijf weken al twintig dood' waren, 'en', zo werd hem gezegd, 'dat zal wel steeds sneller gaan, want iedereen is uitgeput en heeft wonden.'⁴

¹ 'Verslag van mededelingen van L. Neuburger' (z.d.), p. 1 (GC). ² Met het transport uit Westerbork van 8 februari '44 kwam een Jood uit Leeuwarden mee die enkele gouden tanden en een platina-tand had. 'Ik raadde hem aan', aldus Elkan Speyer, 'slim te zijn en die tanden uit te laten trekken en te verkopen. Hij heeft dat gedaan en heeft twee maanden van zijn tanden geleefd.' ('Verslag van mededelingen van E. Speyer', p. 30). ³ De verzetsgroep die in die tijd in Monowitz tot stand gekomen was, slaagde er vele malen in, de nummers van geselecteerde Joden van wie zij wist dat zij vóór hun deportatie illegaal werk verricht hadden, van de selectielijst te schrappen; dit betekende overigens steeds dat hún nummers door die van andere gevangenen vervangen werden. ⁴ E. de Wind: *Eindstation Auschwitz*, p. 53.

JAWISCHOWITZ

De nieuwe fabriek voor synthetische benzine werd begin '44 in bedrijf gesteld en in april voor de eerste maal door de Amerikaanse luchtmacht gebombardeerd; op 20 augustus '44 kwamen bij een nieuw bombardement dertig Joodse gevangenen om en werden er ca. driehonderd gewond; evenmin als in Blechhammer mochten zij in Monowitz gebruik maken van de betonnen schuilkelders.

Nu Jawischowitz.¹

Deze steenkolenmijn was een van negentien Poolse mijnen die in '39 door de Duitse staat overgedragen waren aan de *Hermann Goering-Werke*. Er werkten toen slechts Poolse mijnwerkers, maar in de zomer van '42 kwamen er gevangenen van Auschwitz bij die in een primitief kamp geptopt werden. Zij kregen veel te weinig te eten en van hen werd bovendien gevergd dat zij per werkperiode (er waren er in elk etmaal drie van acht uur: continu-arbeid dus in ploegendienst) evenveel kolen zouden uithakken als de gewone arbeiders. Hun kleding en schoeisel waren onvoldoende en veiligheidshelmen werden hun onthouden. Haalden zij de norm niet, dan moesten zij vaak zestien uur aan één stuk werken in plaats van acht uur. Hun *Kapo's* waren, op enkele uitzonderingen na, 'groenen'. Wel waren er onder de Poolse arbeiders verscheidenen die aan de gevangenen hulp verleenden (soms door *Kapo's* die gevangenen mishandeld hadden, af te rossen) en ook kwam er af en toe hulp van Britse krijgsgevangenen, wier kamp dicht bij dat der gevangenen lag, maar desondanks waren er onder de gevangenen velen die de prestatie welke van hen gevergd werd, niet geen mogelijkheid konden verrichten. Sommigen pleegden zelfmoord door in het kamp 'in de draad te lopen' of zich voor een van de kolentreinen te werpen die de gedolven kolen afvoerden, vele anderen (minstens achttienhonderd) werden, na geselecteerd te zijn, naar de gaskamers van Birkenau gezonden.

Maximaal hebben in Jawischowitz ca. vijf-en-twintighonderd gevangenen tegelijk gewerkt; hoeveel gevangenen in totaal naar deze mijn gezonden zijn, is niet bekend – wèl dat zich onder hen ca. vijfhonderdvijftig gedeporteerden uit Nederland bevonden hebben: ca. honderdvijftig uit het Westerbork-transport van 12 oktober '42, tweehonderdnegen-en-twintig uit dat van 21 oktober '43 en honderdtwee-en-zeventig uit het Vught-transport van 15 november '43. Uit de honderdvijftig van het eerste transport werd op de eerste werkdag één doodgeslagen die een Duitse arbeider die hem begon te mishandelen, een klap terug gaf. Na twee of drie weken waren van de

¹ Wij ontleen onze algemene gegevens aan A. Strzelecki: '*Das Nebenlager Jawischowitz*', *Hefte von Auschwitz*, 15 (1975), p. 183-250.

GEDEPORTEERDE JODEN

honderdvijftig nog maar vier-en-twintig in leven (velen waren in de mijn doodgeranseld wegens 'sabotage') en enkele weken later, eind november, waren die vier-en-twintig tot vijf geslonken.

Hoevelen in Jawischowitz omgekomen zijn van de vierhonderdeén gedeporteerden uit de transporten van 21 oktober en 15 november '43, weten wij niet precies – vermoedelijk wel driehonderd zestig, want volgens een van de overlevenden, Arthur Pop, waren er tenslotte niet meer dan 'ongeveer vijf-en-dertig, veertig' Nederlanders over. 'Het was', vertelde hij, 'echt de bedoeling om je dood te martelen . . . Daarbij kwam nog dat om de zoveel tijd de dokter uit Auschwitz verscheen' (een van de SS-artsen) 'voor wie wij allemaal naakt moesten aantreden. Dan werden de *Muselmänner* uitgezocht om naar Auschwitz te worden overgebracht.'¹ Een van de weinigen die er het leven van afbracht, was de jazz-trompettist Lex van Weren. De *Lagerälteste*, een 'groene', die een hoorn 'georganiseerd' had, ontdekte dat van Weren het instrument kon bespelen; deze kreeg onmiddellijk een baantje in een van de barakken en moest daarnaast te pas en te onpas de hoorn bespelen – hij moest op Kerstavond '43 de gehele avond 'Stille nacht, heilige nacht' blazen tot stichting van de bij Jawischowitz ingedeelde SS'ers.

In Golleschau was, gelijk reeds vermeld, een cementfabriek gevestigd; zij was met een steengroeve verbonden.² Hier werden van juli '42 af gevangenen van Auschwitz tewerkgesteld die ondergebracht werden in een afgesloten gebouw op het fabrieksterrein. Maximaal werden het ruim duizend gevangenen, bijna allen Joden, maar niet bekend is, hoeveel gevangenen in totaal in Golleschau hebben moeten werken. De arbeid, vooral in de steengroeve, was uitermate zwaar; velen bezweken dan ook, ondanks de hulp die door de ca. vijfhonderd Poolse arbeiders van de fabriek en door de bevolking van Golleschau geboden werd. Naar deze fabriek en steengroeve werden ca. vijftig gedeporteerden gestuurd uit het Westerbork-transport van 21 augustus '42; hoevelen van hen omgekomen zijn, is niet bekend, maar, zo verhaalt een van de overlevenden, 'het was de gewoonte dat iedere week dertig gevangenen in Auschwitz aangevraagd werden, daar meestal tegen het eind van de week het aantal doden reeds ver in de twintig bedroeg. Waren op het moment van aankomst van het nieuwe transport nog geen dertig gestorven, dan werd het aantal doden op dit peil gebracht.'

¹ 'Verslag van mededelingen van A. Pop' (7 nov. 1947), p. 4 b (GC). ² Wij ontleenen onze algemene gegevens aan J. Frackiewicz: '*Das Nebenlager Golleschau*', *Hefte von Auschwitz*, 9 (1966), p. 57-74.

DIVERSE 'AUSSENKOMMANDOS'

Kerstmis '42 gebeurde hier het volgende:

'Op *Heiligenabend* kwam de SS in dronken toestand met de honden 's avonds onze slaapzaal binnen. De honden werden tegen ons opgezet. Vier-en-dertig jongens zijn toen doodgebeten. De overigen moesten 'bedsport' maken, d.w.z. in snel tempo in bed en onder bed gaan liggen. Na afloop hiervan kregen wij nog een uur 'snurksport', d.w.z. er moest zo hard gesnurkt worden dat er ergens een ruitje brak. De volgende morgen moesten wij in bed blijven liggen, waar we al niets van begrepen, en toen werd ons op bed koffie met suiker gebracht, terwijl wij dubbele porties brood, margarine en belegging kregen en 's avonds kregen wij aardappelen met zuurkool en goulasj terwijl eveneens extra tabak en vloeitjes werden uitgereikt. Dit alles ter ere van het Kerstfeest.'¹

*

Louter uit de tweede groep transporten uit Nederland (augustus '43-september '44) zijn onbekende, maar vermoedelijk vrij kleine aantallen gedeporteerden gezonden (zie kaart VIII op pag. 856) naar de steenkolenmijn van Janina (een 'slecht' kamp, maar minder barbaars dan Jawischowitz), naar de steenkolenmijn Günthergrube (een redelijk kamp), naar een artilleriefabriek in Schwientochlowitz en naar een olieraffinaderij in Schechowitz die hersteld moest worden (een 'slecht' kamp). Voorts belandden vijf mannelijke gedeporteerden (twee medici, twee scheikundigen en een physicus) in Raisko (waar zij het naar omstandigheden goed hadden), ca. vijftig in een artilleriefabriek te Laurahütte² en bijna driehonderddertig (onder wie ca. driehonderd uit het Westerbork-transport van 23 maart '44) in een fabriek voor spoorrijtuigen te Gleiwitz waar *SS-Hauptscharführer* Moll, de chef van het *SS-Sonderkommando* te Birkenau, *Lagerführer* werd – het was dus een 'slecht' *Aussenkommando*. Verder werden, zo voegen wij toe, uit het laatste Westerbork-transport (3 september '44) van de bijna tweehonderd zestig in Auschwitz ingeschreven mannelijke gedeporteerden eind oktober en eind november tezamen tussen de honderdtachtig en tweehonderdveertig naar het concentratiekamp Stutthof bij Danzig overgebracht (er is geen enkele overlevende) – en nu hebben wij het voor talrijke Nederlandse gedeporteerden uit de tweede groep transporten fataalste *Aussenkommando* nog niet behandeld: Warschau.

¹ 'Verslag van mededelingen van J. Boas' (22 aug. 1947), p. 4-5 (GC). ² Hierin kwamen ook enkele gedeporteerden van de Kosel-groep terecht.

GEDEPORTEERDE JODEN

★

Nadat in mei '43 het laatste wanhopige verzet van de Joden in het ghetto van Warschau gebroken was, werd door de Duitsers besloten, de ruïnes van het ghetto geheel af te breken. Medio juli werden daartoe eerst ca. driehonderd gevangenen uit Buchenwald naar Warschau overgebracht: tweehonderdveertig Duitse 'groenen' (misdadigers) en zestig 'roden' (politieke gevangenen), onder wie zestien Nederlanders. Hun taak was, een groot kamp op te bouwen waar de duizenden Joden in gehuisvest zouden worden die, aan verschillende particuliere firma's toegewezen, de ruïnes moesten slopen, daarbij zoveel mogelijk hele stenen moesten verzamelen en die naar centrale verzamelplaatsen moesten sjuwen. Die Joden werden in grote transporten uit Auschwitz aangevoerd, in totaal ca. tienduizend, als eersten een groep van vijfhonderd Griekse Joden. Er kwamen in Warschau in totaal ca. twaalfhonderd Nederlandse gedeporteerden terecht, van wie velen behoorden tot de elfhonderdzeventig ingeschreven mannen uit de vijf transporten die Westerbork van 24 augustus t.e.m. 14 september '43 verlaten hadden; andere Nederlandse gedeporteerden werden uit Annaberg, een van de *Durchgangslager* van de *Organisation-Schmelt*, aangevoerd.

Het kamp in Warschau, dat door Oekraïners bewaakt werd, telde negen houten barakken. Er waren geen bedden, geen matrassen, geen dekens, oorspronkelijk zelfs geen latrines. Het werk was zwaar: elke gevangene moest elke morgen duizend hele stenen komen aandragen, 's middags moesten dergelijke stenen uit het puin gebikt worden. De *Lagerälteste* was een Duitse misdadiger en alle *Blockältesten* waren eveneens 'groenen'. De *Blockälteste* van een der barakken waarin o.m. ca. honderd gedeporteerden uit Nederland ondergebracht werden, zekere Ewald Chebitzki, 'sloeg', aldus een dier gedeporteerden, 'ongeveer tien Hollanders per dag dood, dat was zo'n beetje zijn rantsoen'.¹ Men kon in het kamp eigenlijk alleen in leven blijven wanneer men de kostbaarheden welke men af en toe in het puin vond, wist achter te houden en tegen brood kon ruilen, hetzij met Duitse arbeiders, hetzij met de inwoners van Warschau van wie verscheidene voor de gevangenen deden wat zij konden. Maar 'in het stelen', aldus de

¹ 'Verslag van mededelingen van M. Fraenkel' (10 nov. 1947), p. 19 (GC).

zojuist aangehaalde gedeporteerde, 'waren de Hollanders geen meester . . . De anderen konden wèl stelen, vooral de Grieken; die 'organiseerden' graag.'¹

De uit Nederland gedeporteerden bezweken weer veel sneller dan de gedeporteerden uit andere landen. Velen werden op het werk doodgeslagen, anderen werden, totaal verzwakt, naar Birkenau op transport gesteld om daar vergast te worden, nog anderen stierven in december '43 en januari '44 toen het volledig vervuilde kamp ('ik veronderstel', aldus een der weinige Nederlandse overlevenden, 'dat er minstens zoveel kilogram luizen waren als mensen'²) door een vlektyphus-epidemie geteisterd werd. In totaal zijn van de ca. tienduizend Joden die naar Warschau overgebracht zijn, ca. vijfduizendvijfhonderd in Birkenau vergast of ter plaatse gestorven, omstreeks tweeduizend aan vlektyphus – ca. vierduizendvijfhonderd wisten dus de verschrikkingen te doorstaan. Van de twaalfhonderd uit Nederland gedeporteerden bleven ter plaatse evenwel slechts zeven-en-twintig in leven.

Eind juli '44 toen de Russen Warschau naderden, werd het *Aussenkommando* (nu: *Konzentrationslager*) Warschau geëvacueerd. De plaats van de Oekraïners werd door SS'ers ingenomen: ca. driehonderd gevangenen moesten achterblijven om het kamp, waarin toen ca. tweehonderd gevangenen in een ziekenbarak lagen, op te ruimen – die vijfhonderd gevangenen zijn allen afgemaakt. De resterende ca. vierduizend werden eerst te voet westwaarts gedreven en toen in goederenwagens ingeladen die hen naar Dachau brachten. Het was een reis van drie dagen en twee nachten. Elke goederenwagon was volgepropt met ca. honderdtwintig gevangenen die het midden vrij moesten houden: daar zaten twee SS'ers en de Duitse *Kapo's*. Wie van die SS'ers een teug water wilde krijgen, moest met goud betalen, 'de dorst', aldus een van de zeven-en-twintig Nederlanders, 'was zo erg dat we elkaars urine dronken.'³

Door de andere gevangenen in Dachau werden de uit Warschau geëvacueerden zo goed mogelijk opgevangen; de 'roden' die in Dachau de afdeling *Arbeitseinsatz* in handen hadden, droegen er zorg voor dat de *Kapo's* uit Warschau onmiddellijk bij 'zware' *Aussenkommandos* werden ingedeeld.

★

¹ A.v. ² 'Verslag van mededelingen van N. Engelsman' (29 jan. 1947), p. 5 (a.v.).

³ 'Verslag van mededelingen van J. Rabbie' (3 maart 1947), p. 6 (a.v.).

GEDEPORTEERDE JODEN

Zien wij op onze gegevens inzake de *Aussenkommandos* van het Auschwitz-complex terug, dan is het eerste dat opvalt dat er, voorzover bekend, wat de gedeporteerden uit Nederland betreft, slechts mannen heengezonden zijn. Het Auschwitz-complex heeft verscheidene *Aussenkommandos* gekend waar vrouwen gewerkt hebben – wij weten niet waarom daar geen vrouwelijke gedeporteerden uit Nederland terechtgekomen zijn. In elk geval hebben deze vrouwen in Birkenau uitzonderlijk zwaar werk moeten doen, vooral bij de opbouw van het kamp.

Wat de mannelijke gedeporteerden uit ons land aangaat: uit de transporten van de periode juli '42 – februari '43 zijn blijkens de cijfers die wij gaven, van de achtduizend ingeschrevenen op zijn minst ca. negenhonderdvijftig in diverse *Aussenkommandos* terechtgekomen, van wie aldaar op zijn minst zevenhonderd omgekomen zijn, en uit de transporten van de periode augustus '43 – september '44 zijn van de ruim drieduizendachthonderd ingeschrevenen op zijn minst vijf-en-twintighonderdzeventig in diverse *Aussenkommandos* (en in Stutthof) terechtgekomen, van wie aldaar op zijn minst ruim zeventienhonderdveertig omgekomen zijn.

Toen de ruim acht-en-dertighonderd mannelijke gedeporteerden uit de transporten van augustus '43 t.e.m. september '44 in Auschwitz ingeschreven werden, waren van de achtduizend ingeschreven mannen uit de transporten van juli '42 t.e.m. februari '43 nog maar zeer weinigen in leven. Is nu onze schatting juist dat uit het Auschwitz-complex in januari '45 ca. veertienhonderd ingeschreven mannelijke Nederlandse gedeporteerden geëvacueerd zijn, dan zou dit betekenen dat tegen de vier-en-twintighonderd van deze gedeporteerden vóór de evacuatie omgekomen zijn: op zijn minst ruim zeventienhonderdveertig in de *Aussenkommandos* (en in Stutthof) en dus hoogstens ca. zeshonderdvijftig in Auschwitz-Birkenau zèlf. Van die ruim acht-en-dertighonderd waren hoogstens ca. twaalfhonderdvijftig in Auschwitz-Birkenau gebleven. Anders gezegd: de kans om in leven te blijven was, wat de ingeschrevenen uit de tweede groep transporten betreft (maar dit komt vooral door het grote aantal slachtoffers in Warschau), in de *Aussenkommandos* nog kleiner dan in Auschwitz-Birkenau.

Die kans was in Sobibor nagenoeg nihil.

Sobibor¹

Was Auschwitz-Birkenau een concentratie- en vernietigingskamp, Sobibor was louter een vernietigingskamp: een van de drie *Vernichtungslager* (Belzec, Sobibor, Treblinka) welke, zoals wij in hoofdstuk 1 uiteenzetten, door het *SS-Sonderkommando des Einsatzstabs Reinhard* geleid werden. Alle drie de kampen werden hoofdzakelijk bewaakt door Oekraïense en Litause vrijwilligers. In Sobibor waren het, voorzover bekend, louter Oekraïners, in bruin uniform met SS-tekens op de kraag: ca. tweehonderd man (hun kader bestond uit Volksduitsers uit de Oekraïne); er waren in Sobibor ongeveer vijftig tot honderd SS'ers.

De streek bij Sobibor was rijk bebost; vóór de oorlog was niet ver van het gelijknamig stationnetje dat een kilometer of zes van de plaats Sobibor lag, een houtvesterij gevestigd waar men ten behoeve van de afvoer der gekapte bomen een ca. 800 m lange aftakking had laten aanleggen van de spoorlijn van Lublin via Cholm naar Brest-Litowsk (zie kaart II op pag. 57). Het is die aftakking geweest die de *Inspektor* van het genoemde *SS-Sonderkommando*, *SS-Oberführer* Christian Wirth, deed besluiten, op het terrein van de houtvesterij een groot vernietigingskamp te bouwen; de aftakking zou er een belangrijke rol in spelen en vermoedelijk was de directe omgeving daarvan al ontbost.

Eind februari-begin maart '42 begon men met de bouw van het kamp; daarvoor werden in hoofdzaak Joodse dwangarbeiders uit het district Lublin en Oekraïense vrijwilligers gebruikt. Er werden drie kleine gaskamers geconstrueerd die tezamen een capaciteit hadden van ca. honderdvijftig personen. Begin mei, kort na aankomst van de eerste *Lagerkommandant*, *SS-Obersturmführer* Franz Stangl, begon men met het vergassen van Joden uit het district Lublin. Transport na transport kwam aan. Uit elk transport koos men een man of vijftig uit om de vergaste Joden te begraven en de kleding die zij vóór hun vergassing hadden moeten uittrekken, te sorteren, enz. Die vijftig werden telkens na gedane arbeid doodgeschoten, maar na enige

¹ Wij ontleen onze algemene gegevens hoofdzakelijk aan Adam Rutkowski: 'Het nationaal-socialistische massa-vernietigingskamp te Sobibor' (*Bulletin van de Poolse Commissie voor Oorlogsmisdaden*, 1965, p. 79-87) (wij hebben de titels vertaald) en aan het manuscript van Miriam Novitch, lid van de Kibboets der Ghettostrijders (Israël): 'Sobibor'. Dit manuscript bestaat hoofdzakelijk uit de weergave van alles wat Miriam Novitch in het jaar 1964 vernomen heeft van Joodse overlevenden van Sobibor. Wij hebben tenslotte nog enkele gegevens kunnen inwerken uit het in december 1977 verschenen werk van Adalbert Rückerl: *NS-Vernichtungslager*.

tijd kreeg deze groep een meer permanent karakter, met dien verstande dat de ca. twintig Joden die gedwongen werden, bij de gaskamers aanwezig te zijn en de lijken te begraven, om de paar weken doodgeschoten werden – men koos dan een nieuw twintigtal uit de ‘sorteerders’.

Van midden juni tot in oktober '42 werden de gaskamers in Sobibor niet gebruikt; het kamp werd namelijk uitgebreid: het perron aan het uiteinde van de aftakking werd tot ca. 400 meter verlengd en er werd over een afstand van ca. 1200 meter een smalspoor aangelegd van het perron tot midden in het kampgedeelte waarbij de gaskamers lagen. Ook werden nieuwe gaskamers gebouwd: zes, die tezamen ca. vijfhonderd personen konden bevatten. Het uitgebreidere kamp werd, nu onder bevel van SS-Obersturmführer Franz Reichleitner (Stangl was in augustus naar Treblinka overgeplaatst waar hij ook *Lagerkommandant* werd), gebruikt voor het vergassen van een onbekend aantal Zigeuners, van een deel van de in het district Lublin nog levende Joden (de anderen werden hoofdzakelijk in Majdanek vergast dat officieel ‘*Konzentrationslager Lublin*’ heette) en van Joden uit *Gross-Deutschland* (ca. tienduizend), Bohemen en Moravië (ca. zesduizend), Slowakije (ca. vijf-en-twintigduizend), Frankrijk (ca. tweeduizend), de Sowjet-Unie (ca. vijftienhonderd) en Nederland (meer dan dertigduizend).

In de gaskamers van Sobibor werd niet gebruik gemaakt van *Zyklon-B*, maar, evenals in Belzec, Treblinka, Chelmo en (aanvankelijk) Majdanek, van koolmonoxyde; dat koolmonoxyde bevond zich in alle vijf de kampen in de uitlaatgassen van een dieselmotor, die door middel van buizen met de gaskamers verbonden was. In Sobibor werd daartoe een motor gebruikt uit een buitgemaakte Russische tank. De lijken werden van oktober '42 af niet meer begraven, maar in de openlucht verbrand op grote roosters; hetzelfde geschiedde toen met de lijken uit de beginperiode van het kamp die men met een grote graafmachine opgegraven had. Die lijken hadden met hun uitwasemende stank de gehele omgeving ook voor de SS'ers en de Oekraïners haast onleefbaar gemaakt.

Het is noodzakelijk, hier nu eerst het belangrijkste weer te geven uit het rapport dat Kurt Gerstein (de man die vergeefs o.m. de pauselijke Nuntius in Berlijn, de Zweedse gezant aldaar en, in bezet Nederland, enkele hem bekende relaties van het illegale blad *Trouw* heeft trachten te alarmeren) in de lente van '45 geschreven heeft.¹

Op 8 juni '42 kreeg Gerstein (die tot de SS toegetreden was om de misdaden van het Naziregime op het spoor te komen en binnen het *SS-Füh-*

¹ Tekst: *Vierteljahrshfte für Zeitgeschichte*, I (1953), p. 177–96.

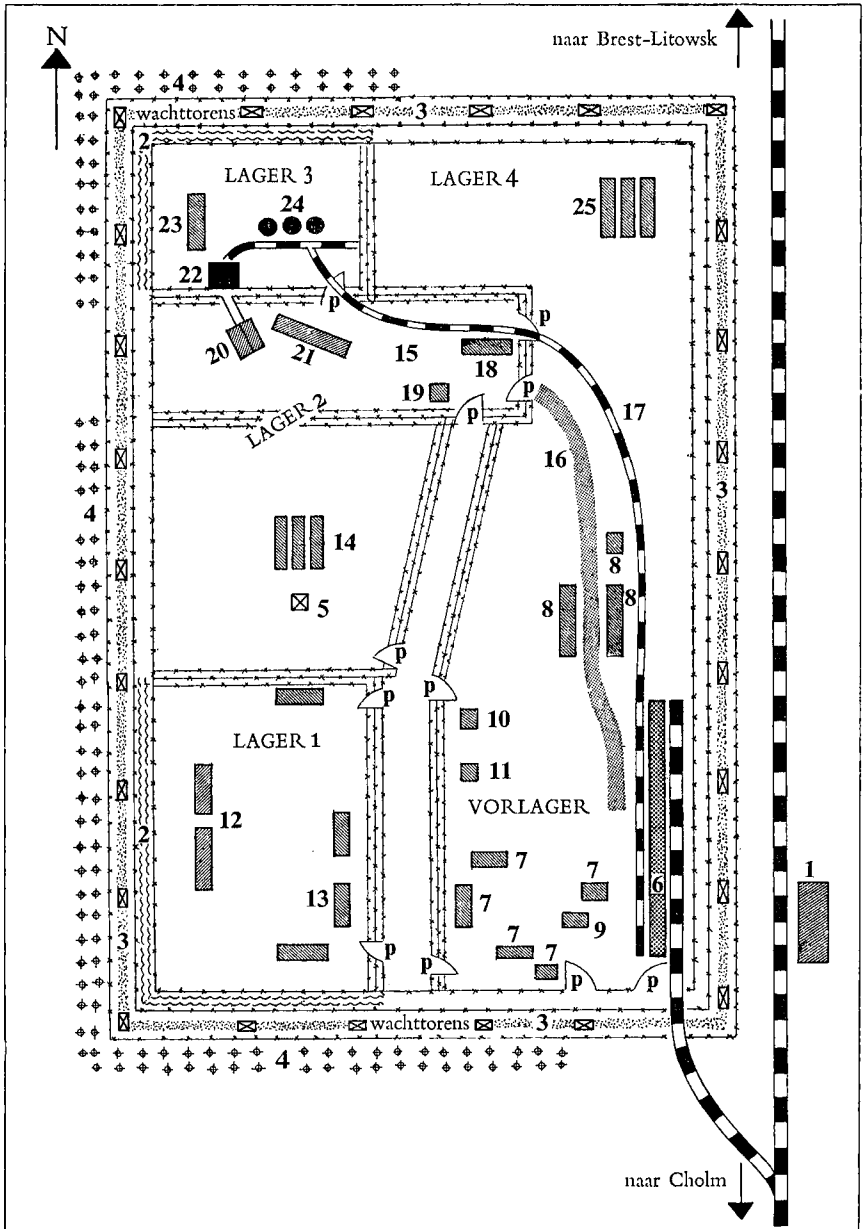
runghauptamt belast geworden was met de organisatie van de desinfectie van militaire kleding, barakken enz.) opdracht van het *Reichssicherheits-hauptamt*, met 100 kg *Zyklon-B* per auto naar een plaats in het oosten te gaan; welke plaats dat was, zou aan de chauffeur worden meegedeeld. Het bleek Lublin te zijn, waar de *Höhere SS- und Polizeiführer* Odilo Globocnic op 17 augustus '42 Gerstein in diep geheim meedeelde dat in Belzec, Sobibor en Treblinka gaskamers waren voor het uitroeien van Joden; het *Zyklon-B* was volgens Globocnic nodig om de enorme hoeveelheden kleding te desinfecteren die in deze kampen lagen, maar, zei Globocnic: '*Ihre andere noch weit wichtigere Aufgabe ist die Umstellung unserer Gaskammern, die jetzt mit Dieselauspuffgasen arbeiten, auf eine bessere und schnellere Sache.*' Samen met Wirth bezocht Gerstein vervolgens Belzec, Treblinka en het concentratie- en vernietigingskamp Majdanek.¹

Gerstein kwam op 18 augustus in Belzec aan. Daags daarna, 's morgens om zeven uur, arriveerde er een trein uit Lemberg met zesduizendzevenhonderd Joden van wie bijna vijftienhonderd onderweg gestorven waren. De nog levenden werden door Oekraïners met zwepen de wagons uit geranseld. Een groot deel van die Joden beseftte wat met hen te geschieden stond, '*viele Menschen beten*', schreef Gerstein. Hij zag verder hoe de vier gaskamers volgepropt werden,² de deuren gingen dicht, men wilde de dieselmotor aanslaan. Niets gebeurde: de motor weigerde. Gerstein drukte zijn *stop-watch* in (Globocnic had immers op de wenselijkheid van een '*schnellere Sache*' aangedrongen), 2 uur en 49 minuten verstreken voor men de dieselmotor aan de gang gekregen had. Nadien verliepen 32 minuten tot zich in de gaskamers niemand meer bewoog.³

Wij tekenen hierbij aan dat men de '*schnellere Sache*' (*Zyklon-B*) noch in Belzec of Treblinka, noch in Chelmno of Sobibor is gaan gebruiken en dat, aangenomen dat de dieselmotor in Sobibor nimmer gehaperd heeft, ook daar wellicht een half uur, maar toch steeds op zijn minst een kwartier verstreken is tussen het sluiten van de gaskamers en de dood van misschien een

¹ Dat Gerstein niet ook Sobibor bezocht, had te maken met het feit dat daar toen nieuwe gaskamers gebouwd werden. ² Gerstein schrijft: met viermaal zevenhonderdvijftig Joden, maar dat moet een geheugenfout geweest zijn; zo goed als zeker waren het er zevenhonderdvijftig in totaal. ³ Höss, de *Lagerkommandant* van Auschwitz, zag, schreef hij na de oorlog, '*den gesamten Vorgang*' in Treblinka, '*es dauerte über eine halbe Stunde, bis es in den Kammern still wurde . . . Es wurde mir aber gesagt, dass die Motoren nicht immer gleichmässig arbeiteten, daher die Abgase oft nicht so stark seien, um alle in den Kammern zu töten. Viele seien nur bewusstlos gewesen und müssten noch erschossen werden.*' (R. Höss: *Kommandant in Auschwitz*, p. 165).

GEDEPORTEERDE JODEN

IX. Het Vernichtungslager Sobibor

De kaart is hoofdzakelijk gebaseerd op die welke in Gitta Sereny's boek Into that darkness. From mercy killing to mass-murder (1974) op pag. 94 gepubliceerd is en welke is vervaardigd volgens de aanwijzingen van oud-gevangene Stanislaw Szmajzner. Lager 5 ('Lager Nord') is weggelaten. Het kamp was ongeveer 1100 m. lang en 600 m. breed. De onderlinge verhoudingen op de kaart zijn niet exact.

De wachttorens zijn aangegeven met tekens, de 'poorten' tussen de verschillende kampgedeelten met een p. De in rood gedrukte prikkeldraadversperring was gecamoufleerd en hier was de doorrijke onmogelijk gemaakt.

De verklaring der cijfers is: 1 station van de plaats Sobibor; 2 sloot; 3 verbindingspad naar de wachttorens; 4 mijnenvelden; 5 hoge wachttorens; 6 perron van aankomst; 7 gebouwen van de SS; 8 barakken van de Oekraïners; 9 garage; 10 pompinstallatie; 11 generator (deze locatie is onzeker); 12 woonbarakken der Joodse gevangenen; 13 werkbarakken in Lager 1; 14 werkbarakken in Lager 2; 15 het 'plein'; 16 de Himmelfahrtallee; 17 smalspoor; 18 barak voor afgifte van bagage; 19 de Kassa; 20 ontledingsbarakken; 21 opslagbarak; 22 gebouw met gaskamers; 23 woonbarak van het Sonderkommando (deze locatie is onzeker); 24 verbrandingsroosters; 25 barakken voor reserve-eenheden der Oekraïners.

kwart miljoen mensen, onder wie meer dan dertigduizend uit Nederland gedeporteerden.

★

Toen, na een treinreis van drie dagen, op vrijdag 5 maart '43 het eerste transport uit Westerbork arriveerde, had het *Vernichtungslager* Sobibor zijn 'definitieve' vorm gekregen. Het kamp besloeg toen een oppervlakte van ca. 70 ha. Het was omgeven met drie prikkeldraadversperringen, elk ruim twee meter hoog, die alle drie onder spanning stonden (het kamp had een eigen kleine generator); achter de binnenste versperring lag om het kampgedeelte waar de woon- en slaapbarakken van de Joodse gevangenen stonden, een sloot, drie meter breed, drie meter diep, tussen de middelste en de buitenste liep een pad waarop gepatrouilleerd werd. Op de buitenste versperring volgde dan nog bij de kampgedeelten waar Joden woonden en werkten, een strook van ca. 25 meter breed waarin een eenheid van de *Wehrmacht* landmijnen gelegd had. Om het kamp heen stonden 27 wachttorens, midden in

het kamp verhief zich een extra hoge: de brandtoren van de houtvesterij.

Het kamp was in vijf gedeelten verdeeld waarvan de meeste eveneens met drie prikkeldraadversperringen van elkaar gescheiden waren; men kwam er telkens binnen door een aparte 'poort' waar een gewapende bewaker stond. Het perron van aankomst lag in het z.g. *Vorlager*: daarin bevonden zich de *Kommandantur* en de woongebouwen van de *SS*'ers en de Oekraïners. Dit *Vorlager* (er hing een groot schild: '*SS-Sonderlager Sobibor*') was het enige kampgedeelte dat gedeporteerden bij aankomst te zien kregen (de 'inkijk' in andere kampgedeelten was hun onmogelijk gemaakt doordat zich achter de met takken gecamoufleerde prikkeldraadversperringen houten schotten of rieten matten bevonden¹) – verscheidene gebouwen, gedeeltelijk bouwsels van de vroegere houtvesterij, hadden er benamingen als '*Die Heimat Gottes*', '*Das Schwalbennest*', '*Zum lustigen Floh*'; op enige afstand zag men ook een gebouw waarin blijkens het opschrift (wij weten niet hoe dat luidde) een medische dienst gevestigd zou zijn, en tenslotte stonden er in het *Vorlager* op de kruisingen van de paden (paden waartussen bloembedden aangelegd waren) duidelijk zichtbare houten wegwijzers met aanduidingen als: '*Zur Badeanstalt*', '*Zum Kasino*', '*Zur Kegelbahn*'.²

Aan het *Vorlager* sloot *Lager 1* aan: de woonbarakken van de vijfhonderd tot duizend Joden, mannen en vrouwen, die (op straffe van anders onmiddellijk gedood te worden) elk in de kleren waarin zij aangekomen waren, in het kamp moesten werken, velen bij het sorteren en verpakken van de kledingstukken der vergasten, anderen in *Kommandos* die voor het kamp-zelf zorgden: *Kommandos* van timmerlieden, schoenmakers, kleermakers, bankwerkers, electriciens, smeden en bakkers; er lagen daar, afgezien van enkele werkbarakken, ook een kampkeuken en een wasserij. Het kamp kende tenslotte ook nog een *Kommando* van houthakkers: het z.g. *Waldkommando*, dat natuurlijk steeds onder bewaking uittrok; het kapte het hout dat voor de lijkverbranding nodig was.

In *Lager 2* stonden de barakken waarin alles wat de vergasten bij zich gehad hadden, gesorteerd en verpakt werd; ook veel voedsel hadden zij meegebracht – daarvan kon menige gevangene zich het nodige toeëigenen. *SS*'ers hielden toezicht op het verzamelen van kostbaarheden uit de kleding; wij

¹ Ook de naar de spoorlijn toegekeerde versperring was ondoorzichtig gemaakt.

² Vermoedelijk zijn dit allemaal denkbeelden van Stangl geweest – hij heeft althans ook van het perron van aankomst in het vernietigingskamp Treblinka een soort 'station' gemaakt met aanduidingen als 'Richtung Warschau', 'Richtung Bialystok'. Er was daar ook een grote stationsklok te zien waarin overigens geen uurwerk zat; de wijzers van die klok stonden dus stil – Stangl ging er van uit dat niemand dat zou opmerken.

moeten wel aannemen dat zij veel in eigen zak staken – trouwens, de Joden die er werkten, wisten zich soms eveneens van goud en diamant meester te maken. Ook een veeteeltbedrijf met koeien, paarden, konijnen, kippen, eenden en ganzen was in *Lager 2* gevestigd. Tot dit kampgedeelte dat, evenals *Lager 1*, aan het *Vorlager* grensde, behoorde een soort plein, waarvan een gedeelte overdekt was. Op dat plein (waar men de opslagbarakken niet kon zien) stonden banken en tafels waarop men kon schrijven en er kwam een brede weg op uit die bij het perron van aankomst begon (SS'ers noemden het de '*Himmelfahrtallee*') – langs die weg liep het smalspoor waarop een locomotiefje een reeks lorries kon voorttrekken. Het was vermoedelijk in maart '43 gebruik geworden dat diegenen die op het perron uitstapten, hetzij te voet naar het 'plein' gingen of, als zij moeilijk ter been waren, zich in de lorries lieten rijden. Voor men op het 'plein' kwam, passeerde men dan eerst een barak waarin men alles moest deponeren wat men met zich meedroeg: winterkleding, dekens, levensmiddelen. Op het 'plein' stond een z.g. *Kassa* waar men alle persoonlijke papieren (de Nederlanders: alle persoonsbewijzen en andere stukken als diploma's en rijbewijzen) moest afgeven – al die documenten werden, zodra een transport vergast was, in een diepe kuil in *Lager 2* zorgvuldig verbrand. Tussen het 'plein' en *Lager 3* bevonden zich de ontkledingsbarakken. Daarvandaan voerde een korte, met dichte hagen omzoomde weg naar het strikt geïsoleerde *Lager 3* waar op de toegangspoort '*Lazarett*' stond.

Lager 3 was het kampgedeelte waar de gaskamers lagen en waar een honderdvijftig tot driehonderd gevangenen (laat ons hen weer het '*Sonderkommando*' noemen) werkzaam was. De gaskamers waren in één, vrij laag, met bloemperken omgeven gebouw ondergebracht (het sloot *Lager 3* af) dat '*Badehaus*' of '*Badeanstalt*' heette en waarop aan de voorkant een met groene takken versierde rode Davidsster was aangebracht. In de zoldering van de zes gaskamers zaten loze douche-armaturen. Achter het gebouw met de gaskamers lagen de grote roosters waarop telkens vier- tot vijfduizend lijken tegelijk verbrand werden – tot die lijkverbranding werd in Sobibor alleen overgegaan wanneer er geen transport in aantocht was. Het *Sonderkommando* was in *Lager 3* ondergebracht – wie daarvoor aangewezen was, wist dat hij nog maar vier tot zes weken te leven had. De SS koos er meestal jeugdige personen voor uit, nogal brute typen volgens sommige getuigenissen. Verscheidenen hunner zijn, schijnt het, krankzinnig geworden of hebben zelfmoord gepleegd – geen is in leven gebleven.

In *Lager 4* stonden barakken die voor reserve-eenheden van de Oekraïense militie bestemd waren. Met de bouw van *Lager 5* tenslotte (het sloot aan de noordzijde van *Lager 4* aan en werd dan ook als '*Lager Nord*' aangeduid),

GEDEPORTEERDE JODEN

werd pas in de zomer van '43 begonnen; Himmler had toen bevel gegeven dat hier allerlei wapentuig dat op het Rode Leger veroverd was, gedemonsteerd moest worden.

*

De gang van zaken bij de komst van een Pools transport was in Sobibor vaak verschillend van die bij een transport uit Midden- of West-Europa. De misleidings-elementen die wij in het voorafgaande noemden, werden voor Poolse Joden tamelijk overbodig geacht, althans van meet af aan vermengd met ruw geweld: die Poolse Joden werden veelal de goederenwagens waarin zij aankwamen, uitgeranseld, kleine kinderen, ouden van dagen en zieken werden op de lorries van het smalspoor gesmeten, rechtstreeks *Lager 3* binnengereden en achter het gebouw met de gaskamers doodgeschoten – alle overige gedeporteerden werden door SS'ers met honden en door Oekraïners, sommigen te paard, naar *Lager 3* gedreven waar zij, groep na groep, na de ontkledingsbarakken gepasseerd te zijn, de gaskamers ingejaagd werden, zo nodig met zweep- en stokslagen. Het kwam bij die Poolse transporten wel eens tot verzet, meestal op het perron, 'soms', zo vertelde ons in '65 een van de weinige overlevenden van Sobibor, Chaïm Engel, 'werd er urenlang op de trein geschoten; dat konden we horen.'¹

Bij de transporten uit Midden- en West-Europa werd de aankomende trein in gedeelten gesplitst. Hoe groot die gedeelten precies waren en of men ze steeds even groot gemaakt heeft, weten wij niet, maar wij willen er nu van uitgaan dat zich in elk treingedeelte ca. vijfhonderd personen bevonden: zovelen als de gaskamers tezamen konden bevatten. Zulk een gedeelte werd naar het perron gereden. Daar stonden wel talrijke gewapende SS'ers en Oekraïners, maar in de regel viel er geen schot. Er liepen twintig Joodse gevangenen uit *Lager 1* rond in blauwe overalls met de letters *BK* er op: het *Bahnhof-Kommando*; het had tot taak, behulpzaam te zijn bij het uitstappen en het vervoer van de bagage.² Die bagage werd door allen in de bagagebarak

¹ Chaïm Engel, 16 okt. 1965. ² Eens hebben enkele leden van dat *Kommando* op stukjes papier in het Duits geschreven: 'Het is hier een kamp des doods, verzet u!' Gedeporteerden uit Duitsland lazen die briefjes, maar daarna stopten zij ze in hun zak of verscheurden ze; een bejaarde heer riep dat het een provocatie was. Wij moeten wel aannemen dat de SS'ers niets gemerkt hebben: er werden tegen de betrokken leden van het *Bahnhof-Kommando* geen strafmaatregelen genomen.

afgegeven; men kreeg dan veelal een metalen nummerplaatje uitgereikt. Hetzij op het perron, hetzij op het 'plein', waar de gedeporteerden te voet, sommigen in de lorries van het smalspoor-treintje, heen waren gegaan, werd via een luidspreker-installatie door een SS'er of door *Lagerkommandant Reichleitner* een korte toespraak gehouden, in het Duits dus (maar er waren in elk transport uit Westerbork wel mensen die Duits verstonden). De spreker zei dat men verder vervoerd zou worden naar een werkkamp, het '*Arbeitslager Wlodawa*' (Wlodawa was de dichtstbijzijnde grote plaats), waar de mannen zouden moeten werken maar de gezinnen overigens bij elkaar zouden blijven; wie hard werkte, zou een bewijs van goed gedrag krijgen; men was nu evenwel, zei de spreker, vuil geworden van de lange reis, daarom moest men eerst een bad gaan nemen.

De gedeporteerden gaven vervolgens hun persoonlijke papieren en eventuele waardevoorwerpen bij de '*Kassa*' af; sommigen moesten dan ook, gebruik makend van de banken en tafels, op gereedliggende formulieren briefjes schrijven met bericht dat zij in het '*Arbeitslager Wlodawa*' aangekomen waren. Vervolgens werd men de ontkledingsbarakken binnengeleid. De mannen en jongens werden van de vrouwen en meisjes gescheiden. Zij moesten zich allen in aparte ruimten uitkleden en bij de vrouwen en meisjes werd dan door dertig 'kappers' (Joodse gevangenen) het hoofdhaar afgeknipt. Vervolgens werd men via de met hagen omzoomde korte weg in groepen *Lager 3*, het '*Lazarett*', en de daar gelegen gaskamers binnengeleid, eerst de vrouwen en meisjes, daarna de mannen en jongens. De deuren van de gaskamers werden gesloten, de dieselmotor werd gestart en door een kijkluik in het platte dak keek een SS'er van tijd tot tijd of zich nog iemand bewoog. Had hij de indruk dat allen gestikt waren, dan werden andere deuren van de gaskamers geopend: deuren aan de achterzijde. Het *Sonderkommando*, met zweepslagen opgejaagd, sjoerde de lijken naar buiten. Sommige leden van het *Kommando* keken of zich in de gebitten gouden of platina vullingen of kronen bevonden – die tanden en kiezen werden met tangen uitgebroken; nadien werden alle stoffelijke overschotten op de lorries weggereden en op de roosters opgestapeld.

Inmiddels had dan een locomotief het volgende treingedeelte naar het perron getrokken.

★

Van vrijdag 5 maart tot vrijdag 23 juli 1943 is, op twee weken in juni na, elke vrijdag een trein met gedeporteerden uit Westerbork in Sobibor aan-

GEDEPORTEERDE JODEN

gekomen – op een enkele na hadden die treinen dan Westerbork op dinsdag verlaten. Er zijn 19 van die treintransporten geweest. Is het daarbij steeds zo ‘ordelijk’ toegegaan als wij in het voorafgaande met betrekking tot de transporten uit Midden- en West-Europa beschreven? Op zichzelf is dat al niet waarschijnlijk, want er zijn in Sobibor op zijn minst ca. tweemaal zoveel Poolse Joden vergast als Joden uit andere landen – door de met geweldplegingen gepaard gaande ontvangst van die Poolse Joden moet bij de SS’ers en Oekraïners een soort routine ontstaan zijn waarvan zij zich, veronderstellen wij, niet steeds hebben kunnen losmaken. Daarenboven heeft met betrekking tot één transport uit Westerbork (dat van 1 juni ’43: drieduizendzes gedeporteerden) een overlevende, die met zijn vrouw (‘Chel’) naar Sobibor gezonden werd, na de oorlog op schrift gesteld:

‘Door mensen met gummistokken en zweepen werden we uit de wagons geslagen. Ik herinner me nog goed hoe mijn schoonvader een geweldige slag met een zweep over zijn rug kreeg. Chel en ik keken elkaar aan. ‘Zo is dus de ontvangst’ dachten we en het voorspelde niet veel goeds.’¹

Men moet daarbij bedenken dat van 14 van de 19 treinen die uit Westerbork in Sobibor aangekomen zijn, geen enkele gedeporteerde in leven is gebleven – die gummistokken en zweepen zijn zonder twijfel vaker voor de dag gehaald. Als dat geschiedde, moeten de gedeporteerden, die, heet het, bij de transporten waarbij op het perron geen geweldpleging voorkwam, met een gevoel van opluchting hun goederenwagons verlieten, zich van meet af aan bijzonder angstig gevoeld hebben. Wij weten voorts omtrent een ander transport uit Westerbork dat een oudere heer die op het perron een SS’er begon aan te spreken, nauwelijks had hij beleefd ‘*Herr Oberscharführer*’ gezegd, door deze doodgeschoten werd² – ook zulk een gebeurtenis moet diepe ontsteltenis hebben gewekt. Nòg een transport, dat van 17 maart ’43 (negenhonderdvier-en-zestig gedeporteerden) kwam pas vrijdagavond om 12 uur in Sobibor aan. ‘Het eerste wat wij hoorden’, aldus een overlevende, ‘was een geweldig geschreeuw van de Moffen. We moesten langs een pad lopen’ (de *Himmelfahrtallee*) ‘en daarna voor een rieten afscheiding blijven staan’ (bij de poort tot *Lager 2*). ‘De vrouwen en kinderen moesten evenwel doorlopen en verdwenen door een poort. Wij hoorden de lorries, waar de zieken op werden gegooid en hoorden ook steeds maar een gegil en

¹ J. Schelvis: ‘Verslag’ (z.d.), p. 4 (GC). ² M. Novitch: ‘Sobibor’, p. 238.

geschreeuw.¹ Zo ook een overlevende van het transport van 11 mei '43 (veertienhonderdzes-en-veertig gedeporteerden): 'Oudere en zieke mensen werden op lorriewagens gegooid; voortdurend werden deze mensen met zweepen geslagen.'²

Dit alles betekent dat het bij drie van de vijf transporten waarvan wij uit mededelingen van gedeporteerden iets naders weten, in mindere of meerdere mate tot geweldpleging gekomen is; daar staat evenwel het feit tegenover dat uit de door Miriam Novitch verzamelde verklaringen van overlevenden, vooral ook van Joden die in *Lager 1* opgenomen waren, blijkt dat er een duidelijk verschil is geweest tussen de wijze waarop transporten van Poolse Joden en die van Joden uit andere landen in Sobibor ontvangen zijn. De ratio van de toegepaste misleiding was bovendien dat men bij de aankomende gedeporteerden geen onrust wekte – alle geweldpleging was daarmee in strijd.

Op nog een factor willen wij wijzen.

Wij zijn er tot dusver van uitgegaan dat de treinen uit Westerbork in gedeelten gesplitst werden waarin ca. vijfhonderd gedeporteerden zaten: evenveel als de gaskamers konden bevatten. Wij nemen aan dat het telkens drie kwartier à een uur geduurd heeft voor nieuwe groepen de gaskamers binnengeleid konden worden. De Sobibor-transporten uit Westerbork hebben een minimum-sterkte gehad van negenhonderdvier-en-zestig gedeporteerden; het maximum was drieduizendzeventien, het gemiddelde ruim achttienhonderd. De meeste inzittenden van alle transporten moesten dus telkens geruime tijd, tot een maximum van vier à vijf uur wachten, voor hun treingedeelte naar het perron gereden werd. Dat kan echter ook wel veel langer geweest zijn: voordat vijfhonderd nieuwe slachtoffers het kamp binnengereden werden, moesten alle bezittingen van de vorige groep keurig opgeruimd zijn en de gaskamers er weer uitzien als onschuldige douche-ruimten.

★

Gelijk gezegd, weten wij van vijf transporten iets meer af (maar toch maar heel weinig), doordat er overlevenden zijn. Om te beginnen had de SS in het kamp telkens aanvulling nodig van de in *Lager 1* opgesloten Joden, van wie eens in de vier tot zes weken honderdvijftig à driehonderd aangewezen

¹ 'Verslag van mededelingen van E. I. A. Cohen' (19 nov. 1947), p. 1 (GC). ² Verklaring van J. Wins, in Nederl. Rode Kruis, Informatiebureau: *Sobibor*, p. 16.

GEDEPORTEERDE JODEN

werden, het nieuwe *Sonderkommando* te vormen; daarnaast had de SS af en toe instructies, een aantal gedeporteerden uit te zoeken die naar *SS-Arbeitslager* in de buurt van Lublin gezonden konden worden. Van de in *Lager 1* opgenomen gedeporteerden uit Nederland zijn twee in leven gebleven: Ursula Stern, in '26 geboren in Essen (een Duitse vluchteling dus), en Saartje ('Selma') Wijnberg, in '22 geboren in Groningen; van de uit Sobibor naar elders overgebrachten zijn zeventien in leven gebleven: drie mannen, veertien vrouwen.

Uit de vijf transporten die overlevenden tellen, zijn in Sobibor (de opgaven van de overlevenden vertonen allerlei verschillen) tussen de ca. driehonderd en de ca. driehonderddertig personen voor werk aangewezen, grotendeels mannen. Er zijn evenwel uit méér transporten gedeporteerden gehaald om te werken dan uit die vijf: alleen al van één kamp, een *SS-Arbeitslager* waar turf gestoken moest worden, weten wij dat er enkele honderden (misschien tweehonderdvijftig, misschien wel vierhonderd) uit Westerbork gedeporteerde mannen in terecht kwamen; het Rode Kruis veronderstelt dat in totaal op zijn minst ca. achthonderd uit Westerbork gedeporteerden van Sobibor uit doorgezonden zijn.

Over die *SS-Arbeitslager* die evenmin als Sobibor tot de 'officiële' concentratiekampen behoorden, hebben wij al in hoofdstuk 1 geschreven. Wij deelden toen mee dat er alleen al in het district Lublin tien bestonden en dat nagenoeg alle gevangenen, ca. drie-en-veertigduizend, in de eerste dagen van november '43 geliquideerd werden bij de actie 'Erntefest' ('Oogstfeest') – toen zijn, naar wij moeten aannemen, ook veruit de meesten van de minstens achthonderd uit Sobibor doorgezonden vermoord. Van de mannen zijn drie in leven gebleven doordat zij uit een *Arbeitslager* bij Lublin (*Lublin-Alter Flugplatz*) in of in de buurt van Radom (zie kaart II op pag. 57) in kampen belandden die niet tot de *Arbeitslager* behoorden. De in leven gebleven vrouwen en meisjes kwamen ook eerst in *Lublin-Alter Flugplatz* terecht. Vandaar werden de meesten in oktober naar een jamfabriek overgebracht die voor de *Wehrmacht* werkte, maar na 'Erntefest' werden enkele tientallen hunner samen met een aantal Pools-Joodse vrouwen en vijftig tot honderd Pools-Joodse mannen naar het *SS-Arbeitslager* te Trawniki overgebracht (zie wederom kaart II) waar in het kader van de actie 'Erntefest' de omstreeks zesduizend Joodse werkkrachten doodgeschoten waren. De mannen moesten er de lijken verbranden, nadat zij er eerst de gouden tanden bij uitgebroken hadden, en werden na gedane arbeid allen op hun beurt groep na groep doodgeschoten, de vrouwen en meisjes waren een klein halfjaar bezig om alles wat de bewoners van het *SS-Arbeitslager* achtergelaten hadden (kleding, schoeisel enz.), zorgvuldig op kostbaarheden te doorzoeken en vervolgens

te sorteren. De Nederlandse overlevenden uit deze groep (een was krankzinnig geworden en had er het leven bij ingeschoten) werden in de lente van '44 naar het 'officiële' concentratiekamp Majdanek (het *KL Lublin*) getransporteerd waar zij hoofdzakelijk zware landarbeid moesten verrichten.

Dat was nog niet het eind van hun beproevingen.

Toen Majdanek eind augustus '44 geëvacueerd werd (het Rode Leger naderde), moesten alle gevangenen (onder hen ook omstreeks twintig leden van de 'Gcuzen'-groep die als deel van een algemeen transport uit Buchenwald overgeplaatst waren) te voet naar Auschwitz trekken, een afstand van ruim 300 km. Wie niet meer voort kon, kreeg een nekschot. Ook de paar mannelijke overlevenden uit diegenen die van Sobibor uit doorgezonden waren, kwamen in Auschwitz terecht; zij hadden van hun trajecten een gedeelte per trein kunnen afleggen. Allen die in Auschwitz aankwamen, werden daar bij de grote transporten ingedeeld die van september '44 af naar concentratiekampen in midden- en west-Duitsland vertrokken. Er waren, gelijk reeds vermeld, uit de groep van de minstens achthonderd uit Westerbork gedeporteerden die niet het kamp Sobibor binnengevoerd werden, uiteindelijk slechts drie mannen en veertien vrouwen die, ook in de 'derde fase', in leven bleven – de vrouwen behoorden op twee na allen tot het groepje dat enkele maanden lang het gruwelijke opruimingswerk in Trawniki had moeten verrichten.

Nagenoeg allen van diegenen die van Sobibor uit zijn doorgezonden, zijn dus vermoord of bezweken in de *SS-Arbeitslager* en slechts een klein deel hunner is uit die primitieve van luizen vergeven kampen, waar zij, ook al doordat zij geen Jiddisj spraken, de grootste moeite hadden om zich te handhaven, in de 'officiële' concentratiekampen Majdanek en Auschwitz beland, misschien dertig – dat is evenwel niet meer dan een schatting.

★

Ook hoeveel Nederlanders het kamp Sobibor binnengevoerd zijn om er te werken, weten wij niet nauwkeurig. De eersten kwamen er vermoedelijk al in begin maart '43. Een deel van hen werd aan het *Waldkommando* toegevoegd; men werd er afgebeeld bij het omhakken van bomen en het uitgraven van de wortels (die wortelstukken waren voor de open haarden in de *SS*-verblijven bestemd), maar de twee *SS*'ers en het groepje Oekraïners die dit *Kommando*, een man of dertig, plachten te vergezellen, hielden zich ook onledig met van tijd tot tijd een lid van het *Kommando* te dwingen, in het topje van een boom te klimmen en daar te blijven zitten terwijl de boom

door andere leden van het *Kommando* geveld werd. Korte tijd later werd het *Kommando* tot veertig gevangenen uitgebreid, onder wie zich toen tien Nederlanders bevonden; de meeste overigen waren Poolse Joden. Die Poolse Joden besloten een vlucht poging te wagen. Twee hunner die, door een Oekraïner begeleid, water (of brood) moesten halen, wisten die Oekraïner te doden en zich van zijn wapen meester te maken. Wat daarna is geschied, is onduidelijk behalve dat de tien Nederlanders die de streek totaal niet kenden en geen woord Pools of Oekraïns spraken, niet aan de vlucht poging deelnamen (zij waren wellicht ook niet in het plan ingewijd); trouwens, allen die in eerste instantie wegwamen, werden gegrepen en gedood. Het schijnt dat de extra-strafmaatregelen bij deze gelegenheid beperkt zijn gebleven tot het doodschieten, wegens de ene gedode Oekraïner, van tien Joodse gevangenen – misschien de tien Nederlanders.¹

In juni '43 werd door alle Nederlandse mannen die toen in het kamp opgesloten zaten, drie-en-zeventig, een plan gemaakt om samen te ontvluchten. Als leider van deze groep trad hoogstwaarschijnlijk een onderofficier van de Koninklijke Marine op: Jozeph Jacobs, geboren in Amsterdam op 11 juli 1902. Jacobs was in de marine korporaal-schrijver geworden; hij nam van '40 af deel aan het illegale werk, werd op 20 april '43 in Arnhem gearresteerd met een vals persoonsbewijs op zak, op 4 mei naar Westerbork overgebracht en vandaar op 18 mei naar Sobibor gevoerd waar hij op de 21ste aankwam. Volgens enkele getuigen heeft hij contact gezocht met een Oekraïner die beloofde, hem en de andere Nederlanders te helpen, maar is hij door deze verraden. Hij nam toen alle schuld op zich, doch dat baatte niet: twee-en-zeventig Nederlandse mannen verloren het leven (zij zijn volgens sommigen doodgeschoten, volgens anderen onthoofd) – de enige die gespaard werd, was een kunstschilder die aan de lopende band portretten van SS'ers en Oekraïners moest vervaardigen.

Het schijnt speciaal de houding van Jacobs geweest te zijn (als het Jacobs is geweest!) die sommige andere gevangenen (weinigens toch) deed zinnen, of opnieuw deed zinnen, op verzet. Een moeilijkheid was dat de groep van de Joden die in *Lager 1* ondergebracht waren en van wie velen in de barakken van *Lager 2* werkten (met *Lager 3*, het kampgedeelte met de gaskamers, bestond geen enkele verbinding), allerminst constant was: het aantal fluctueerde (duizend was het maximum) en ook de samenstelling; regelmatig

¹ Na een volgend vluchtgeval uit het *Waldkommando* waarbij twee gevangenen ontsnapten die men niet meer kon opsporen, werden alle overige gevangenen in het kamp op rijen gezet; elke tiende man werd er uitgehaald en doodgeschoten.

ONTVLUCHTINGSPLAN

verdwenen er tussen de honderdvijftig en driehonderd naar het *Sonderkommando*, voorts werden gevangenen ziek en naar de gaskamers gezonden, en tenslotte vielen anderen ten offer aan 'spelletjes' van SS'ers en Oekraïners: men bond hun broekspijpen van onderen dicht en liet een rat in hun kleding los; wie zich dan bewoog, werd doodgeschoten. Wat voor kans had men eigenlijk, levend uit deze hel te komen? Geen enkele. Was het dan niet beter, een opstand te ontketenen, waardoor, al zouden stellig velen het leven verliezen, sommigen misschien de nabije bossen zouden bereiken waarin zich groepen partizanen schuil hielden? Een probleem was dat er onder de gevangenen maar enkelen waren die geleerd hadden te schieten – dat men zonder wapens en zonder munitie niets zou bereiken, was duidelijk: op alle wachttorens die het kamp omgaven en op de hoge wachttorens in het midden stonden overdag met geweren gewapende Oekraïners die met het afvuren van één schot alle overige gewapenden konden alarmeren; des nachts was *Lager 1* waar alle Joodse gevangenen (behoudens het in *Lager 3* geïsoleerde *Sonderkommando*) sliepen, hermetisch afgesloten.

Alle getuigenissen stemmen in zoverre overeen dat de verdienste, een plan voor een opstand bedacht te hebben dat niet van meet af aan uitzichtloos was, aan twee Joden toekomt: de Poolse Jood Leibl Felhendler, die zoon was van een rabbijn en voorzitter van de Joodse Raad was geweest in een klein ghetto bij Lublin, en de Russische Jood Alexander Petcherski, officier van het Rode Leger. Niet bekend is, wanneer Felhendler in Sobibor opgesloten werd, maar van Petcherski weten wij dat wèl: op 21 september '43. Petcherski was in oktober '41 door de Duitsers krijgsgevangen gemaakt, had zijn Joodse afkomst kunnen verzwijgen, maar deze was in de zomer van '42, toen hij na een poging te ontsnappen, gegrepen was, bij een medisch onderzoek ontdekt – hij was toen in Minsk in een Joods werkkamp opgesloten. Zeshonderd Joden uit dat kamp werden op 21 september '43 Sobibor binnengevoerd. Vijfhonderd twintig werden vergast, tachtig, onder wie Petcherski, in *Lager 1* opgesloten. Petcherski sprak geen Jiddisj maar een medegevangene uit Minsk, die uit het ghetto van Warschau afkomstig was, trad als tolk voor hem op. Die groep uit Minsk was het welke, aldus Chaïm Engel, 'een geheel andere geest in het kamp bracht'¹: actiever, weerbaarder.

Felhendler en Petcherski stelden samen een plan op dat gebaseerd was op het feit dat de gevangenen die werkzaam waren in *Lager 2* (het kampgedeelte met de barakken waar de kleding der vergasten nagezien, gesorteerd en verpakt werd), elke dag om half vijf 's middags onder begeleiding van enkele

¹ Chaïm Engel, 16 okt. 1965.

SS'ers naar *Lager 1* marcheerden, door de poorten waar een Oekraïner op wacht stond. Welnu, op de dag van de actie zouden precies om vier uur de vier SS'ers die in *Lager 2* aanwezig plachten te zijn, een barak binnengelokt en afgemaakt worden. Eveneens om vier uur zou men de SS'ers die aanwezig waren in *Lager 1* (het kampgedeelte met de slaapbarakken der gevangenen en met de barakken der *Kommandos* die voor het kamp zorgden), óók in barakken naar binnen lokken en afmaken. Dan zou men pistolen hebben, en voor die pistolen zouden de Joodse vrouwelijke gevangenen die werksters waren in de behuizingen van de SS'ers en de Oekraïners, tevoren zoveel mogelijk patronen trachten te stelen. Even belangrijk was dat de gevangenen in *Lager 2* de beschikking zouden krijgen over de uniformen van de vier geliquideerde SS'ers. Vier gevangenen zouden die aantrekken en om half vijf precies zou de dagelijkse stoet der gevangenen in *Lager 2* geformeerd worden en op weg gaan naar *Lager 1*. Men vertrouwde er op dat de Oekraïner bij de poorten, zo hij al iets zou merken, daarmee te laat zou zijn: men zou hem snel kunnen afmaken. De gevangenen uit *Lager 2* zouden dan samen met die uit *Lager 1* in een grote stoet, de z.g. SS'ers voorop, de poorten en de wachtposten trachten te passeren die zich tussen *Lager 1* en het *Vorlager* bevonden. Men zou dan allereerst trachten het wapenmagazijn te bereiken dat in het *Vorlager* lag.

Voordat de stoet zich in *Lager 2* in beweging zou zetten, zou voorts een gevangene die werkzaam was bij de kleine generator die het gehele kamp van stroom voorzag (en dus ook de prikkeldraadversperringen onder spanning zette), die generator moeten uitschakelen (die gevangene zou door een boodschapper gewaarschuwd worden zodra in *Lager 2* de eerste SS'er neergestoken was)¹; andere gevangenen zouden de telefoondraden die *Lager 1* en *2* met de *Kommandantur* verbonden, moeten doorsnijden.

Aangenomen werd dat het in het *Vorlager* tot een schietpartij zou komen – het leek uitgesloten, met allen dwars door dat *Vorlager* heen het vrije veld te bereiken. Besloten werd dan ook, de prikkeldraadversperringen op één of meer plaatsen met tangen door te knippen en, waar dat nodig was, met lange planken over de sloot te komen. De landmijnen kon men niet neutraliseren – men zou, zware keien voor zich uit werpend, dwars over de strook lopen waar zij lagen, op hoop van zegen; Felhändler en Petcherski hadden van gevangenen die gezien hadden hoe een eenheid van de *Wehrmacht* de landmijnen gelegd had, gehoord dat ze op afstanden van vijf meter

¹ In Auschwitz-Birkenau waren aan de prikkeldraadversperringen lampjes aangebracht die brandden ten teken dat de draden onder spanning stonden; die lampjes ontbraken in Sobibor.

geplaatst waren. Wenselijk was tenslotte dat men er in zou slagen in de SS-garage door te dringen teneinde de daar geparkeerde overvalwagens te vernielen – die wagens zouden de SS'ers in staat stellen, een snelle achtervolging in te zetten.

Dit gehele plan, uiterst stoutmoedig, ja desperaat van opzet (als men acht of tien gewapende SS'ers uitschakelde, bleven er toch altijd nog, afgezien van de Oekraïners, enkele tientallen over), had één onvermijdelijk nadeel en één zwak punt: het nadeel was dat men niets ten behoeve van de Joden in het *Sonderkommando* kon doen (zij waren onbereikbaar), het zwakke punt dat men de gewapende Oekraïners op de wachttorens niet kon uitschakelen; daar waren dan wel geen machinegeweren gemonteerd, maar één schot van één Oekraïner zou, gelijk gezegd, alle andere Oekraïners en alle in en bij het kamp aanwezige SS'ers alarmeren. Felhender en Petcherski vertrouwden intussen dat er, bij hun opzet, geruime tijd zou verstrijken voor de Oekraïners op de wachttorens iets ongewoons zouden opmerken.

Er was nog een probleem: hoe zou men, buiten het kamp gekomen, in leven kunnen blijven? Men zou dagen, misschien weken moeten trekken om partizanen te bereiken en had dus hulp nodig van de hier en daar wonende boeren. Er werd contact gezocht met gevangenen van wie men wist dat zij bij uitstek handig waren in het vinden van kostbaarheden in de stapels kleding welke elk vergast transport achterliet, en in het verbergen van die kostbaarheden; zo werd een zekere reserve aan goud en diamanten gevormd.

Ten tijde dat het plan voor de opstand ontworpen en de voorbereiding ter hand genomen werd, woonden in *Lager 1* ca. zeshonderd Joden, onder wie ca. tachtig vrouwen en meisjes; niet meer dan enkele tientallen waren van het plan op de hoogte. Felhender en Petcherski waren er zeker van dat alle overigen de taken die uit de uitvoering zouden voortvloeien, met de moed der wanhoop ter hand zouden nemen.

★

Op 12 oktober werd, onverwachts als steeds, een selectie gehouden in *Lager 1*. Achtien gevangenen, onder wie verscheidenen die met Petcherski uit Minsk gekomen waren, lagen ziek op hun matrassen. Zij werden naar de gaskamers afgevoerd. 'Onder de achttien', aldus Petcherski enkele jaren geleden, 'bevond zich een jonge Nederlandse gevangene die nauwelijks meer op zijn benen kon staan' (zijn naam is onbekend). 'Zijn vrouw die ook een gevan-

gene was, hoorde dat haar man weggehaald werd. Zij snelde achter de groep aan die zich verwijderde. 'Moordenaars, ik weet waar jullie mijn man heenbrengen, ik wil niet zonder hem leven – moordenaars! boeven!' Zij stierf met de gehele groep.¹

Eén dag later hoorden Felhendler en Petcherski dat *Lagerkommandant* Reichleitner en zijn beruchte adjudant op 14 oktober afwezig zouden zijn. Onmiddellijk werd besloten van die afwezigheid gebruik te maken.

De 14de oktober '43 verstreek in een spanning welke diegenen die wisten wat om vier uur 's middags te geschieden stond, nauwelijks verdragen konden – 'het was de langste dag uit mijn leven', zei er later een.²

Precies op tijd werd de actie ingezet. De vier SS'ers in *Lager 2* werden met de mededeling dat kostbaarheden van uitzonderlijke waarde gevonden waren, een van de kledingbarakken binnengelokt en er alle vier in luttele seconden afgemaakt. Hetzelfde geschiedde met een onbekend aantal SS'ers in *Lager 1*. Er ging bericht naar de gevangene bij de generator: het apparaat werd onklaar gemaakt. De telefoonverbindingen van *Lager 1* en *2* met de *Kommandantur* werden doorgesneden. Precies om half vijf zette de gebruikelijke stoet van gevangenen uit *Lager 2* zich in beweging naar *Lager 1*. De Oekraïner bij de poorten merkte pas op een laat moment dat iets niet klopte – hij werd met bijlslagen afgemaakt. Met een geweldig enthousiasme rende toen de stoet uit *Lager 2* naar het *Vorlager*, velen van de gevangenen uit *Lager 1* meeslepend.

Een schot viel van een wachttoren.

In de verwarring, die volgde, liep veel mis. Tot het wapendepot konden de gevangenen niet doordringen, wèl tot de garage waar helaas de overvalwagens niet aanwezig waren. Een deel van de SS'ers was er mee weg, maar er waren voldoende SS'ers en Oekraïners vlak bij het kamp aanwezig om een massale doorbraak via het *Vorlager* te verijdelen. Slechts een kleine groep, door Petcherski geleid, baande zich daar vechtend een weg doorheen. Terwijl van alle kanten geschoten werd, knipten andere gevangenen op één of meer plaatsen in *Lager 1* de prikkeldraadversperringen door, smeten de lange planken over de sloot en renden over de gordel met landmijnen; vele daarvan ontploften en reten vluchtenden uiteen. Weer andere gevangenen werden door kogels getroffen, sommigen in het open veld tussen het kamp en de bossen, nòg anderen die geen kans zagen om weg te komen, verborgen zich in het kamp op alle mogelijke plaatsen.

¹ Alexander Petcherski in M. Novitch: 'Sobibor', p. 125. ² 'Verslag van mededelingen van Ber Freibert' (collectie- M. Novitch).

Onmiddellijk werd een grote opsporingsactie op touw gezet waaraan alle SS'ers en Oekraïners, voorzover nog in leven (twaalf SS'ers, zes Oekraïners waren gedood), deelnamen, aangevuld met haastig aangetrokken krachten van de Poolse politie en de Poolse gendarmerie. Talrijke gevangenen werden gevonden en ter plaatse neergeschoten, diegenen die zich in het kamp verborgen hadden, onder hen enkele vrouwen, werden allen ontdekt en doodgeschoten of levend verbrand. Ook het *Sonderkommando* werd in zijn geheel gedood.

Omstreeks driehonderd gevangenen hadden de bossen weten te bereiken. Velen hunner werden vermoord of verraden door antisemitische elementen onder de Poolse en Oekraïense bevolking (Felhendler werd in april '45 in bevrijd Polen vermoord – Petcherski bleef in leven), anderen konden zich bij partisanen-eenheden aansluiten. Van de ca. driehonderd ontsnapten zagen niet veel meer dan vijf-en-dertig de dag der bevrijding, onder hen Selma Wijnberg en Ursula Stern.

Selma Wijnberg had zich samen met Chaïm Engel (deze had uit het kamp enig goud meegenomen) negen maanden lang onder grote ontberingen kunnen schuilhouden in een stal bij een boerderij. Ursula Stern was ontsnapt samen met een Joods meisje uit Den Haag, Kitty Gokkes¹, en een Pools-Joodse vrouw wier man meevocht in een Joodse partisanengroep die door Michal, een vier-en-twintigjarige jongeman uit Sosnowitz, geleid werd. Met veel moeite wisten zij gedrieën die groep te vinden. Maanden volgden waarin zij Duitse spoorwegen opbliezen maar zich niet alleen tegen de Duitsers verdedigen moesten, doch ook tegen Poolse partisanengroepen die hun hun wapens afhandig trachtten te maken. Velen sneuvelden. Kitty Gokkes kreeg typhus en stierf. 'Eindelijk kwam de bevrijding', vertelde Ursula Stern enkele jaren geleden in Israël, waar zij nu woont. 'We gingen met onze groep naar Włodawa. Ik ontmoette er Selma Wijnberg en haar verloofde Chaïm Engel. Het eerste wat we deden was samen teruggaan naar de plaats waar we zo vreselijk geleden hadden. Er was geen spoor van het kamp meer te ontdekken.'²

Alleen de gebouwen van de vroegere houtvesterij stonden er nog, overigens was het gehele terrein waarop zich het *Vernichtungslager* Sobibor bevonden had, met boompjes volgeplant; het was of de *Endlösung* nooit had plaatsgevonden.

¹ Kitty (Katharina) Gokkes was in '23 geboren en evenals Selma Wijnberg op 6 april '43 uit Westerbork naar Sobibor gedeporteerd. ² Ilana Safran (Ursula Stern) in M. Novitch: 'Sobibor', p. 116.

Terugblik

Enkele malen hebben wij dit deel gekarakteriseerd als een 'gang in de diepte': het afdalen van een trap waarvan de verschillende treden gevormd worden door de ervaringen van groepen Nederlanders die in de jaren '40-'45 van hun vrijheid beroofd werden: krijgsgevangenen, gijzelaars, 'politieke gevangenen', Joden. Aan het lot van de krijgsgevangenen, van de gijzelaars en van de gedeporteerde Joden hebben wij telkens één apart hoofdstuk gewijd (resp. de hoofdstukken 2, 3 en 7), voor de 'politieke gevangenen' hadden wij er drie nodig: hoofdstuk 4 dat handelde over hun voorarrest, hun berechting en hun detentie in Duitse gevangnissen en tuchthuizen, hoofdstuk 5 dat een beeld gaf van het bestaan, van het lijden, in de Duitse concentratiekampen in het algemeen, en hoofdstuk 6 waarin wij de vier Duitse concentratiekampen beschreven welke ons land gekend heeft: Schoorl, Amersfoort, Ommen en Vught. Aan deze zes hoofdstukken hebben wij een hoofdstuk laten voorafgaan (hoofdstuk 1: *Het Duitse systeem*) waarvan de strekking was te doen uitkomen dat er een duidelijk verband geweest is tussen de verschillende ervaringen van die groepen Nederlanders: zij zijn allen slachtoffers geweest van het beleid dat de machthebbers van het nationaal-socialistische Duitsland wensten te voeren – slachtoffers van het door die machthebbers opgebouwde *systeem* dat in de loop van de oorlog de omvang, de intensiteit, de vermorzelende kracht aannam die er in de kiem al in aanwezig waren geweest op de dag waarop Hitler tot *Reichskanzler* benoemd werd.

Wanneer wij hier op de gegevens die wij in de hoofdstukken 2 t.e.m. 7 opgenomen hebben (gegevens die nog aangevuld zullen worden in deel 10 waarin wij de derde en laatste fase in het bestaan der concentratiekampgevangenen zullen beschrijven), kort terugzien, dan lijkt het wenselijk dat wij ons concentreren op de kern van de zaak.

Dat dunkt ons, wat hoofdstuk 2 (*Krijgsgevangenen*) betreft, onze constatering dat Duitsland op nagenoeg alle punten gehandeld heeft in strijd met de bepalingen van de Conventie van Genève.

Hoofdstuk 3 (*Gijzelaars*) behandelde onder die algemene titel eigenlijk slechts twee groepen van al diegenen die tijdens de bezetting gegijzeld werden: de 'Indische gijzelaars' en de 'anti-verzet-gijzelaars'. Uit de rijen

der anti-verzet-gijzelaars zijn in '42 acht gefusilleerd – wanneer men er op let dat het verzet en het illegale werk van '42 af alleen maar in omvang en betekenis zijn gegroeid en dat desondanks in die latere jaren tegen de anti-verzet-gijzelaars geen speciale maatregelen genomen zijn, dan is duidelijk dat de bezetter het dreigement dat in hun gijzeling vervat was, in zijn algemeenheid niet heeft willen uitvoeren. Inderdaad, op vijftien na, waren alle negentienhonderd gijzelaars in september '44, acht maanden voor de bevrijding van het gehele land, vrijgelaten.

Hoofdstuk 4 (*'Politieke gevangenen'*) werd in dit deel, wat de behandeling van Nederlanders betreft, het eerste hoofdstuk waarin wreedheid en willekeur tezamen duidelijk onderstreept moesten worden: de wreedheid vooral in de verhoren, de willekeur vooral in de vorm van de *Abtrennung*. Vele duizenden 'politieke' (maar ook vele duizenden 'economische') gevangenen zijn in concentratiekampen opgesloten krachtens beslissingen van de *Sicherheitspolizei* waarmee geen enkele Duitse rechterlijke instantie iets te maken had gehad.

De concentratiekampen in Duitsland beschreven wij in hun algemeenheid in hoofdstuk 5 (*Het concentratiekamp*); wij hebben vooral getracht er in aan te geven, hoe corrupt de SS was, hoezeer het systeem van de kampen gekenmerkt werd door 'koude wreedheid' en hoezeer de meeste gevangenen geleden hebben onder de *Kapo's* ('niet de SS'ers waren', schreven wij, 'hun directe beulen, maar mede-gevangenen'). In hoofdstuk 6 (*Concentratiekampen in Nederland*) toonden wij aan dat Schoorl, Amersfoort, Ommen en Vught, vergeleken met de concentratiekampen in Duitsland, kampen *sui generis* zijn geweest in zoverre dat er naar verhouding slechts weinigen gestorven zijn.

Wat tenslotte hoofdstuk 7 (*Gedeporteerde Joden*) betreft, willen wij allereerst opmerken dat de demonie welke wij met name in de aan Auschwitz en Sobibor gewijde paragrafen te beschrijven hadden, haar duidelijke aanloop vond in wat wij in eerdere hoofdstukken over de behandeling van Joodse gevangenen mededeelden; daarbij denken wij dan niet alleen aan wat blijkens hoofdstuk 5 bijvoorbeeld in Mauthausen geschied is, maar ook aan de mishandelingen waaraan Joden in ons eigen land, met name in de Scheveningse Cellenbarakken en in de kampen Amersfoort, Ommen en Vught (het *Konzentrations-*, niet het *Judendurchgangslager*) onderworpen werden. Die mishandelingen waren uitingen van een bepaalde mentaliteit (door Stöver en Berg in Amersfoort zo duidelijk uitgedrukt: '*Die Juden müssen doch sterben, das macht nichts aus*') – het is die mentaliteit, die wil tot vernietiging geweest, welke in de *Vernichtungslager* een als het ware geïndustrialiseerd uitroeingsproces in werking gesteld heeft: het eerste proces van dien aard dat de geschiedenis van de mensheid gekend heeft.

Wij zijn ons bewust dat aan de gegevens die wij over het bestaan en de reacties van allerlei categoricēn gevangenen in allerlei soorten detentie-oorden geboden hebben, psychologische en sociologische beschouwingen vastgeknoopt kunnen worden. Dat psychologische en sociologische zienswijzen in onze beschrijving impliciet een rol gespeeld hebben, ontkennen wij niet, maar wij hebben geen behoefte, hier dieper op in te gaan: noch de psychologie noch de sociologie beschouwen wij als een terrein waarop wij tot algemene uitspraken gerechtigd zijn.

Gepast lijkt het ons wèl, enkele van de belangrijkste cijfers te herhalen die wij in de hoofdstukken 2 t.e.m. 7 opgenomen hebben; zij volgen hier.

1. Afgezien van diegenen die tijdens en onmiddellijk na de Meidagen van '40 korte tijd krijgsgevangen zijn geweest, zijn ruim dertienduizend Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap afgevoerd; van hen zijn tussen de twee- en drieduizend vrijgelaten en vermoedelijk tussen de drie- en vierhonderd omgekomen, onder wie minstens zestien officieren die in het kader van de *Aktion Kugel* in Mauthausen geliquideerd zijn.

2. Ver over de drieduizend personen zijn korte of lange tijd (sommige 'Indische gijzelaars' tot omstreeks vier jaar toe) in gijzeling gehouden; van hen zijn uit de groep der 'Brabantse' anti-verzet-gijzelaars acht gefusilleerd.

3. Ongeveer honderdduizend Nederlanders zijn tijdens de bezetting in aanraking gekomen met de Duitse justitie in de vorm van de *Staatsanwaltschaft*. Voor ongeveer één-vijfde van alle gevallen is dit geschied wegens handelingen die in het vlak lagen van verzet of illegaliteit, voor vier-vijfde wegens gedragingen die op het gebied lagen van de normale of de 'bijzondere' criminaliteit (zwarte handel en clandestien slachten). Van die honderdduizend Nederlanders zijn acht-en-veertigduizend gestraft door het *Landesgericht* c.q. het *Obergericht*, veelal door middel van z.g. *Strafbefehle*; hoevelen gestraft zijn door *Wehrmacht*- en *SS-Gerichte* is niet bekend.

4. Naar schatting zijn ca. zestigduizend Nederlanders door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd, onder wie zich wellicht ca. vijftienduizend illegale werkers hebben bevonden.

5. Ca. tweeduizend Nederlanders, nagenoeg allen illegale werkers, zijn in Nederland gefusilleerd, tot juli '44 krachtens Duitse vonnissen, nadien (de Duitse berechting was toen opgeheven) krachtens beslissingen van de *Sicherheitspolizei*.

6. Naar gevangennissen en tuchthuizen in Duitsland zijn uit ons land ca. vijf-en-twintighonderd veroordeelde Nederlanders overgebracht en in

diezelfde gevangenissen en tuchthuizen zijn tussen de vier- en zesduizend Nederlanders terechtgekomen die in Duitsland gearresteerd en berecht waren; uit beide groepen samen zijn vele honderden omgekomen.

7. In de vier concentratiekampen in Nederland zijn, de Russische krijgsgevangenen in Amersfoort en de studenten in Ommen niet meegerekend, in totaal (dubbeltellingen zo goed mogehjk geëlimineerd) ca. drie-en-vijftigduizendvijfhonderd personen opgesloten geweest; van hen zijn ca. een-en-veertigduizend vrijgelaten en ca. vijfhonderdzeventig omgekomen.

8. Naar concentratiekampen in Duitsland zijn, Joodse *Schutzhäftlinge* niet meegeteld, ca. elfduizend Nederlanders overgebracht; van hen zijn, naar schatting, ca. achthonderd vrijgelaten en ca. vierduizend omgekomen.¹

9. Gedeporteerd, hoofdzakelijk naar Auschwitz en Sobibor, zijn ca. honderdzevenduizend Joden en tweehonderdvijf-en-veertig Zigeuners; van de Zigeuners zijn slechts ca. vijf-en-vijftig, van de Joden slechts ruim vijfduizend *niet* omgekomen. Bij dat laatste tekenen wij nog aan dat de conclusie dat de bezetter er in geslaagd is, van honderdveertigduizend *Volljuden* bijna 73% (honderdtweeduizend) uit te roeien, een vertekend beeld geeft: het percentage ligt hoger. Het was immers niet de bedoeling van de bezetter, de twaalfduizend gemengd-gehuwde Joden te deporteren; van diegenen op wie de *Endlösung* betrekking had (honderdacht-en-twintig- in plaats van honderdveertigduizend Joden) is dus niet bijna 73% uitgeroeid, maar bijna 80%.

★

In hoofdstuk 1 gaven wij de schattingen weer van de Franse historicus Jacques Billig volgens welke in totaal eenmiljoenzeshonderdvijftigduizend gevangenen in de 'officiële', d.w.z. onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* ressorterende, Duitse concentratiekampen terechtgekomen zijn, van wie ca. eenmiljoenhonderdduizend: twee op de drie, zijn omgekomen. Hoe ligt die verhouding wat de Nederlandse ingezetenen betreft? Toen wij aan het slot van hoofdstuk 5 weergaven dat van de elfduizend Nederlanders die als *Schutzhäftlinge* in concentratiekampen in Duitsland ingeschreven zijn, ca. vierduizend zijn omgekomen, wezen wij er op dat die cijfers onvoldoende waren om na te gaan in hoeverre de door Billig geconstateerde verhouding ook op de Nederlandse concentratiekamp-gevangenen

¹ Bovendien zijn, naar schatting, tussen de vijfhonderd en duizend Nederlanders enige tijd opgesloten geweest in *Arbeiterziehungslager*.

TERUGBLIK

Tabel X: Aantallen ingeschreven Nederlandse ingezetenen in de 'officiële' Duitse concentratiekampen en aantallen omgekomenen onder hen

	Ingeschreven	Omgekomen
1. Joden		
Uit Nederland naar Mauthausen	1 750	1 749
Groepen 2, 3 en 4 van Tabel IX (zie pag. 708)	2 200	ca. 2 100
Uit Westerbork naar Auschwitz	19 700 ¹	18 648
Uit Westerbork naar Majdanek	ca. 30 ²	ca. 13
Naar Bergen-Belsen	3 751	ca. 1 700
2. Zigeuners		
	245	ca. 190
3. Vught ³		
	11 200 ⁴	285
4. 'Schutzhäftlinge' elders		
	11 000	4 000
Totalen	ca. 49 876	ca. 28 685

¹ Met inbegrip van 1 100 in '44 in Auschwitz c.q. Gross-Rosen ingeschreven gedeporteerden van de Kosel-groep. ² Wij tellen alleen diegenen mee die in Majdanek en zijn *Aussenkommandos* ingeschreven werden. ³ Zonder het *Juden-durchgangslager*. ⁴ Nl. 15 600 minus de ca. 4 400 niet-Joodse gevangenen die naar concentratiekampen in Duitsland afgevoerd zijn.

sloeg - wij hadden immers in hoofdstuk 5 de als gevangenen ingeschreven Joodse gedeporteerden nog niet behandeld.

Billig is in zijn becijfering uitgegaan van de aantallen ingeschreven gevangenen die in Tabel V (zie pag. 116) zijn weergegeven; Bergen-Belsen en Vught heeft hij meegeteld: wij moeten hetzelfde doen, met dien verstande dat wij de uit Vught naar andere 'officiële' Duitse concentratiekampen overgebrachte *Schutzhäftlinge* niet tweemaal mogen tellen.

Onze Tabel X nu toont aan dat van bijna vijftigduizend in de 'officiële' Duitse concentratiekampen ingeschreven Nederlandse ingezetenen (ter voorkoming van misverstand: de onmiddellijk na aankomst vergaste Joden vallen hier buiten: zij werden niet ingeschreven) bijna negen-en-twintigduizend zijn omgekomen: bijna 58 % in plaats van Billigs algemene norm: bijna 67%. Wij achten dat verschil (het is gevolg geweest van het feit dat uit de groepen 3 en 4 tesamen slechts 19% omgekomen is) niet significant.

‘Gevangenen en gedeporteerden’ hebben wij als titel aan dit deel meegegeven. Is dan niet een aanzienlijk deel van wat wij ‘gevangenen’ genoemd hebben, óók naar Duitsland en elders gedeporteerd en zijn de gedeporteerden niet óók gevangenen geweest? Natuurlijk. Waarom hebben wij dan die twee begrippen gebruikt? Het antwoord is niet moeilijk: de twee groepen moeten, ook terminologisch, duidelijk onderscheiden worden. Bij de militairen, de gijzelaars en de economische gevangenen van de Duitsers hebben wij uitsluitend en bij de politieke gevangenen in overwegende mate met mannen te maken gehad, mannen bovendien die slechts in uitzonderingsgevallen ouder waren dan zestig jaar – bij de gedeporteerden hebben wij te maken gehad met een gehele volksgroep: met gezinnen, met families en met leden van alle leeftijdsgroepen, van zuigelingen tot hoogbejaarden. De militairen, de gijzelaars en de politieke en economische gevangenen wisten dat hun een moeilijk lot opgelegd werd omdat zij (de militairen) in het verleden tegen Duitsland gestreden hadden, althans daartoe bereid waren geweest, of omdat zij (de gijzelaars) bekend stonden als tegenstanders van het nationaal-socialisme, of omdat zij (de politieke en economische gevangenen) om welke motieven ook, de belangen van de bezetter geschaad hadden. De gedeporteerden daarentegen waren vervolgd geheel buiten eigen toedoen: als groep hadden zij zich jegens de bezetter niet anders opgesteld dan de overweldigende meerderheid van het Nederlandse volk – desondanks werden zij gedeporteerd.

Heeft, afgezien nu even van de gevallen waarin dat niet geschied is (men denke bijvoorbeeld aan de z.g. kindertransporten uit het *Judendurchgangslager* Vught begin juni '43), de voor de behandeling der Joden kenmerkende handhaving van het gezinsverband de deportatie minder moeilijk gemaakt? Zo zal het door de betrokkenen wel gevoeld zijn, maar wij maken hier twee opmerkingen bij.

De eerste is dat aan de getrouwde mannen het besef geknaagd moet hebben dat zij in wezen niet bij machte waren hun gezin te beschermen, en aan de ouders het niet minder vreselijk besef dat zij het onheil dat over hen kwam, niet van hun kinderen konden afwenden – een onheil dat zich natuurlijk pas ten volle geopenbaard heeft na hun aankomst in de *Vernichtungslager*. En dan denken wij niet slechts aan de ouders maar ook aan de kinderen in hun volstrekte afhankelijkheid en aan de ouden van dagen, al of niet grootouders, die na alles wat het leven hun gebracht had, niet alleen zichzelf maar allen die hun lief waren, in een afgrond van onvoorstelbare demonie zagen storten.

Onze tweede opmerking is dat men in de handhaving van het gezinsverband tijdens de deportatie-zelf geen Duitse gunst moet zien: die handhaving paste in het systeem, dat een ordelijke deportatie beoogde niet van een uiteengeslagen en ge-atomiseerde Joodse groep maar van een groep welker hechte gezins- en familierelaties (traditioneel hecht – zij waren door eeuwen van vervolging bevorderd) tot het einde toe dienstbaar gemaakt werden aan de belangen van de *Endlösung*.

Opzettelijk? Wij menen van wel.

Men heeft in dit deel de machthebbers van het Derde Rijk tegen talrijke groepen met opmerkelijke sluwheid zien opereren: tegen de Nederlandse officieren die in mei '42 in de val gelokt werden; tegen de gezins- en familieleden van illegale werkers die, wanneer die laatsten als *Nacht-und-Nebel*-gevangenen afgevoerd waren, wel moesten aannemen dat hun dierbaren er het leven bij ingeschoten hadden; tegen de grote massa van de concentratiekamp-gevangenen die overgeleverd werden aan met gezag beklede misdadigers: *Kapo's* die korte metten zouden maken juist met de principiële tegenstanders van het Derde Rijk; tegen Russische krijgsgevangenen die, zogenaamd om hun lengte te meten of een foto van hen te maken, de *Genickschussecken* binnengevoerd werden, of, als in Amersfoort, te horen kregen dat zij naar Zuid-Frankrijk zouden worden overgebracht – en toch: die sluwheid is, dunkt ons, nergens duidelijker gebleken dan bij het gehele proces van de *Endlösung*. Van solidariteit en opofferingsgezindheid in Joodse kring hebben de machthebbers van het Derde Rijk evenzeer geprofiteerd als van het meest barre egoïsme. Geen toeval zien wij hier in, maar weloverwogen beleid – een beleid dat zijn meest sinistere en daarom meest tekenende manifestatie gevonden heeft in de geraffineerde misleiding die op de in Birkenau en Sobibor aankomenden werd toegepast.

★

In ons vorige deel hebben wij in de paragraaf 'Wat wist men van Auschwitz en Sobibor?' (hoofdstuk 2) onder meer weergegeven, in hoeverre de Duitse machthebbers in ons land geweten hebben wat de *Endlösung* inhield. Wij bedoelden daarmee niet dat zij de namen gekend zouden hebben van alle kampen waarin gaskamers waren en weet gehad zouden hebben van de technieken van vernietiging die er werden toegepast – de werkelijke vraag was of zij wisten dat al die tienduizenden Joden die uit ons land gedeporteerd

werden, in het oosten zouden worden uitgeroeid. In de bedoelde paragraaf hebben wij als onze overtuiging uitgesproken dat die kennis aan de top van het *Reichskommissariat* in vrij brede kringen aanwezig was, vooral ook aan de top van het apparaat van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* (successievelijk waren dat Harster, Naumann en Schöngarth) en binnen het *Referat IV B 4* dat bij de Jodendeportaties als organiserend en beleidscentrum optrad.

Wij hebben nu aan die constateringën het volgende toe te voegen.

Van de drie *Lagerkommandanten* van Westerbork (Deppner, Dischner, Gemmeker) was Deppner, naaste medewerker van Harster, er naar onze mening stellig van op de hoogte wat de Joden na hun deportatie te wachten stond; voor Dischner die uit het *Generalgouvernement* afkomstig was, gold hetzelfde, en wat Gemmeker betreft, hebben wij in het bijzonder op de betekenis gewezen van het telexbericht waarin hij er op aandrong dat Joden die aan gevaarlijke besmettelijke ziekten leden, met spoed naar Auschwitz gedeporteerd zouden worden.

Geldt dit alles nu algemeen? Was aan de Duitse autoriteiten in ons land over de gehele linie bekend, hoe er door de 'SD' gemarteld werd bij de verhoren, welke wantoestanden zich voordeden in de Duitse gevangnissen en concentratiekampen in ons land en hoe er geleden werd in de concentratiekampen in Duitsland? Wij menen dat men dat alles in kringen van de 'SD' heel wel geweten heeft, althans in algemene zin (het was het eigen ressort), maar de gestelde vragen zijn, wat de overige Duitse autoriteiten betreft, niet zo eenvoudig te beantwoorden. In elk overheidsapparaat weet de rechterhand vaak niet wat de linkerhand doet. Ook moeten wij in het oog houden dat wèl de vervolging en deportatie van de Joden een proces was dat op nagenoeg alle terreinen van het Nederlandse leven ingreep en waarmee dus nagenoeg alle ressorts van de Duitse overheid te maken hadden, maar dat de vervolging van individuele tegenstanders van het Naziregime in veel sterker mate een op zichzelf staand opereren was dat in de eerste plaats aan het daarvoor aangewezen orgaan: de *Sicherheitspolizei und SD*, toevertrouwd was. Het vermoeden dat er ontoelaatbare misstanden waren, kon er toe leiden dat men er meer van wilde weten (een streven dat door de machtige, ook in Duitse ambtelijke kring gevreesde *Sicherheitspolizei und SD* steeds tegengegaan werd) – het kon er óók toe leiden dat men de kop in het zand stak: wie vreest een misdadige overheid te dienen, heeft niet steeds de behoefte, na te gaan of die vrees gerechtvaardigd is.

Er is, uit medio mei '43, een merkwaardige brief bewaard gebleven van dr. Hans Möller, een *Oberkriegsgerichtsrat*, verbonden aan de *Abteilung Rechtsberatung* van Christiansens staf, gericht aan zijn collega dr. Gaykow. De

brief¹ dateert uit de periode waarin al talrijke illegale werkers die men ter dood had kunnen veroordelen en executeren, in plaats daarvan en krachtens de uitleg welke Seyss-Inquart aan Hitlers *Nacht-und-Nebel*-bevel had gelieven te geven, naar het concentratiekamp Natzweiler overgebracht waren; velen van die gevangenen hadden vóór hun transport in Amersfoort en Vught opgesloten gezeten. 'Das Bestreben', schreef nu dr. Möller, 'politische Häftlinge schon möglichst frühzeitig aus den Polizeilagern' (Amersfoort, Vught) 'herauszubringen und sie später in Sonderlagern zu verwahren, wird fortgesetzt. Die Berechtigung dieses Versuches zeigt sich schon darin, dass wir in grosser Anzahl unbezweifelbare Unterlagen über wirklich grauenvolle Zustände in den Lagern Amersfoort und Vught in die Hände bekommen haben.'² Sowohl Bourwieg' (een collega van Möller en Gaykowitz) 'wie ich können uns nicht vorstellen, dass beispielsweise Harster diese Tatsachen bekannt seien.' Alsof de toestanden in het Sonderlager Natzweiler (men denke aan de door Bakels en Harthoorn beschreven scènes die wij in hoofdstuk 5 opnamen) niet heel wat 'grauenvoller' waren dan die in Amersfoort en Vught in hun slechtste perioden! Dat wist men kennelijk niet bij Christiansens staf.

Wij durven nog wel iets verder gaan.

Gegeven onze opvatting dat het de bedoeling van Seyss-Inquart en Rauter was, de NN-gevangenen, althans de meesten hunner, in leven te houden teneinde hen op een later tijdstip wellicht als een soort politieke gijzelaars te gebruiken, achten wij het waarschijnlijk dat ook de Reichskommissar en de Höhere SS- und Polizeiführer er geen denkbeeld van hadden hoe het in Natzweiler in werkelijkheid toeging (zij hebben zich daar ook niet van vergewist). Of overlijdensberichten uit Natzweiler ooit aan de staf van de Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD doorgegeven zijn (berichten die in geen geval de families mochten bereiken), weten wij niet – de overlijdensberichten van in de andere 'officiële' concentratiekampen ingeschreven gevangenen bereikten Den Haag in elk geval wel en dan werden de nabestaanden in kennis gesteld, veelal op de terloopse en onverschillige wijze waarvan Simon Carmiggelt verteld heeft. Welnu, de berekening die wij aan het slot van hoofdstuk 5 op grond van de cijfers in de 'Meldungen aus den Niederlanden' maakten en waaruit bleek dat van de uit Nederland naar de Duitse concentratiekampen overgebrachte Schutzhäftlinge eind augustus '44 al ca. achthonderdvijftig overleden waren, had men zonder

¹ D.d. 18 mei 1943 (WBN, Stab, III, 231601-03). ² Een deel van die Unterlagen was, zo vermoeden wij, afkomstig van Helmuth von Moltke, een van de hoofdfiguren van de oppositionele Kreisauer Kreis, die zich omstreeks die tijd in bezet Nederland bevond.

moeite ook in de bureaus van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* kunnen maken, beter: die berekening was daar niet eens nodig; een simpel optellen van alle ontvangen overlijdensberichten zou voldoende geweest zijn.

★

Op de verschillende treden van de gang in de diepte waarop wij in dit deel stilstonden, is (in de aanhef van hoofdstuk 1 merkten wij dat reeds op) in verschillende mate geleden. Wat de krijgsgevangenen betreft, hebben de leden van de groep uit '43 (lager beroepspersoneel, reserve-officieren, reserve-onderofficieren en gewone dienstplichtigen) het zwaarder gehad dan de beroepsofficieren; de 'Indische gijzelaars' hebben het al door de langere duur van hun detentie en door het jaar dat zij in Buchenwald opgesloten waren, zwaarder gehad dan de anti-verzet-gijzelaars; de politieke gevangenen, vooral de illegale werkers onder hen, hebben het in de gevangnissen in Nederland als gevolg van de barbaarse verhoren waaraan zij onderworpen werden, zwaarder gehad dan de economische (en zwaarder dan de gijzelaars); de gevangenen in Amersfoort, Ommen en Vught hebben het zwaarder gehad dan die in Schoorl, de gevangenen in Amersfoort in de 'eerste periode' (augustus '41-maart '43) zwaarder dan die in de 'tweede' (mei '43-april '45), de gevangenen in Vught zwaarder in de maanden januari t.e.m. april '43 dan nadien; de gevangenen in de concentratiekampen in Duitsland hebben het zwaarder gehad dan de gevangenen in de concentratiekampen in Nederland en in de gevangnissen en tuchthuizen in Duitsland, en de concentratiekamp-gevangenen in Duitsland hebben het in de 'eerste fase' (tot eind '42-begin '43) zwaarder gehad dan in de 'tweede' (tot eind '44), maar in de 'derde' (de laatste maanden van de oorlog) weer zwaarder, véél zwaarder dan in de 'tweede'; de gevangenen in Auschwitz-Birkenau, Gross-Rosen, Mauthausen en Natzweiler hebben het zwaarder gehad dan die in Buchenwald en Dachau, en van alle concentratiekamp-gevangenen hebben de Joden het zwaarder gehad dan de overige gevangenen, zoals de Joden het als volksgroep ook zwaarder, véél zwaarder hebben gehad dan de overige Nederlanders.

Al deze constateringën zijn conclusies welke uit de voorafgaande hoofdstukken voortvloeien. Die conclusies hebben betrekking op groepen. Zij zijn daarom maar van betrekkelijke geldigheid. Er is immers geen duidelijke maatstaf waaraan men menselijk lijden kan afmeten. Wij wezen daar reeds op aan

het slot van hoofdstuk 6. De mens, ook de mens in nood, vergelijkt de situatie waarin hij zich bevindt, met die welke er onmiddellijk aan voorafgaat. Toen in mei '42, zo vermeldde wij eerder, ca. honderdvijftig Nederlandse politieke gevangenen uit Buchenwald naar Gross-Rosen getransporteerd waren, was er 'na een week niemand die', aldus Harthoorn, 'niet op blote knieën de 400 kilometer terug naar de hel van Buchenwald zou willen kruipen.' Herinnert de lezer zich nog Etty Hillesums aangrijpende brief over die ene nacht welke voorafging aan het Westerbork-transport van 24 augustus '43? 'Wanneer ik zeg: die nacht was ik in de hel, wat druk ik', schreef zij, 'daarmee nog voor jullie uit? Ik heb het één keer midden in de nacht hardop tegen mezelf gezegd, het met een zekere nuchterheid geconstateerd: 'Zo, nu ben ik dus in de hel.''

Welke woorden, zo vragen wij ons af, had zij moeten kiezen toen zij ruim twee weken later, ook in de nacht, in Auschwitz op het perron van aankomst stond? Welke, toen zij er een van de grote *Krematoria* binnengevoerd werd?

Hulp van buiten

In de hoofdstukken die wij aan de verschillende categorieën gevangenen gewijd hebben, hebben wij reeds een beeld gegeven van de hulp van buiten die aan hen is toegevloeid, waarbij wij dan nu vooral denken aan hulp in de vorm van pakketten met levensmiddelen, sigaretten e.d. Die pakketten waren van grote betekenis – een wapen tegen de honger, maar veel méér nog: ‘zij waren’, aldus de door ons in hoofdstuk 4 geciteerde illegale werker Henri Cappetti, ‘het tastbare bewijs dat wij steeds bleven leven in de gedachten van ons dierbare Nederlandse volk. Zij brachten telkens weer de boodschap: ‘Houdt moed! Wij vergeten u niet!’ ’

Slechts een deel van de gevangenen heeft die pakketten met enige regelmaat ontvangen.

De krijgsgevangenen ontvingen ze wèl regelmatig: rechtstreeks van het Nederlandse Rode Kruis en, via het Internationale Rode Kruis, van het Amerikaanse, het Britse en het Argentijnse Rode Kruis; die Nederlandse krijgsgevangenen kregen evenwel veel minder pakketten dan de Britse krijgsgevangenen en, anders dan die Britse, ontvingen zij ook niet de aanvullende kleding en het aanvullende schoeisel waaraan zij bitter behoefte hadden. Zij gingen er ‘als een troep landlopers’ uitzien; ‘ik zie dagelijks’, aldus, begin ’45, een van de vertrouwensmannen van de groep uit ’43, ‘de bloem van het Nederlandse volk rondlopen in lompen op bijna blote voeten. Er zijn er die zich schamen te zeggen dat zij Nederlanders zijn.’

Wat de gijzelaars betreft: in Buchenwald en later in de kampen in Noord-Brabant ontvingen de Indische gijzelaars pakketten zowel van het Nederlandse als van het Amerikaanse Rode Kruis – de anti-verzet-gijzelaars ontvingen die laatste pakketten niet; overigens vloeyde aan alle gijzelaars in de Brabantse kampen velerlei hulp toe uit particuliere kring: van hun gezinsleden (die de distributiebescheiden der gijzelaars behouden hadden), van vrienden en andere relaties, van fabrikanten en groothandelaren.

De gevangenen in de gevangnissen in Nederland ontvingen tot begin ’43 slechts heel af en toe pakketten, maar nadien verscheen in de meeste gevangnissen regelmatig een zuster van het Nederlandse Rode Kruis, mevrouw van Overeem (de ‘Blonde’ of de ‘Witte Engel’), die, van cel tot cel gaand, pakketten kon uitreiken waarin zich o.m. een aantal gesmeerde en dikbelegde

boterhammen bevond. Die regelmatige pakketten waren de gevangenen even welkom als de incidentele voordien: 'O Rode Kruis, wat een pracht-instelling!', was de reactie van een der gevangenen in de Cellenbarakken toen daar met Kerstmis '42 Rode Kruis-pakketten rondgedeeld werden.

Ook voor de gevangenen in de concentratiekampen Amersfoort en Vught kon mevrouw van Overeem van de lente van '43 af pakketten afgeven. Voordien kwamen er in Vught evenwel ook al pakketten binnen waarvoor anderen gezorgd hadden, o.m. mevrouw van Beuningen, een inwonster van Vught. Van begin '43 af mochten gevangenen in Amersfoort, Vught en Ommen óók pakketten ontvangen van hun gezins- en familieleden; niet al die personen bezaten daar de middelen voor en wat Vught betrof, sprong, zoals wij vermeldden, een andere inwonster van Vught in de bres: mevrouw Timmenga, die systematisch de adressen verzamelde van gezinnen die niet in staat waren voor het regelmatig toezenden van pakketten zorg te dragen.

Wat de gevangenen in de concentratiekampen in Duitsland aangaat: vóór oktober '42 ontving slechts een enkeling af en toe een pakket, meestal door zijn vrouw afgezonden, en nadien, toen Himmler goedgekeurd had dat de gevangenen, behalve de Joden en de Russen (en natuurlijk de *'Nacht-und-Nebel'*-gevangenen die als het ware al gestorven waren), pakketten mochten ontvangen, kwamen er méér binnen: van familieleden, van enkele particulieren (o.m. van de zich *'Internationale Rote Kreuz-Schwester'* noemende mevrouw le Cosquino de Bussy uit Amsterdam), soms van het Internationale Rode Kruis, maar met uitzondering van de geestelijken en predikanten in Dachau en de vrouwelijke gevangenen in Ravensbrück ontvingen de Nederlanders die in de concentratiekampen opgesloten zaten, vergeleken met gevangenen van andere nationaliteit (Polen, Tsjechen, Belgen, Fransen, Denen, Noren), opvallend weinig pakketten. Dat was al zo vóór september '44, maar het werd nadien als gevolg van de in bezet Nederland afgekondigde Spoorwegstaking nog erger en zulks was des te katastrofaler omdat zich, met name van begin '45 af, in de overvolle, door epidemieën geteisterde concentratiekampen noodtoestanden ontwikkelden welke men er tevoren niet in die mate gekend had. 'Wanneer ik', zo citeerden wij in hoofdstuk 5 de Amsterdamse arts de Clercq Zubli, 'aan het concentratiekamp terugdenk' (hij bedoelde Sachsenhausen), 'dan zie ik voor mij twee groepen die scherp tegen elkaar afsteken. De Denen en de Noren in prima conditie, goed gekleed, wèl doorvoed, en daarnaast wij Hollanders, uitgemergeld en als bedelaars rondlopend.' Die 'Hollanders' begrepen er niets van: Denen en Noren ontvingen van de Rode Kruis-organisaties uit de Scandinavische landen regelmatig pakketten, en nu waren wel de verbindingen met bezet Nederland kennelijk verbroken, maar waarom zorgde de Nederlandse

regering te Londen dan niet voor hulp? In bezet Nederland waren toch de kamp-‘adressen’ der gevangenen bekend (de kampen waarin zij zaten, hun kampnummers en de nummers van hun barakken) – waarom waren die gegevens niet door het Nederlandse Rode Kruis verzameld en doorgegeven aan het Internationale Rode Kruis dat, met fondsen van de Nederlandse regering, hetzij eigen pakketten aan Nederlandse gevangenen had kunnen doen toekomen, hetzij pakketten welke hun regering naar Zwitserland geëxpedieerd had?

Erger nog was de situatie der Joodse gedeporteerden: zij die in Auschwitz of Majdanek als gevangenen ingeschreven waren, ontvingen, een enkele uitzondering daargelaten, in het geheel geen pakketten, in Theresienstadt en Bergen-Belsen kwamen die pakketten maar voor weinigen aan (afgezonden door mevrouw Wijmsmuller uit Amsterdam) en in laatstgenoemd kamp arriveerde verder begin '45 slechts één kleine zending: niet uit Genève, maar uit Stockholm – er stonden willekeurige namen op. Speciaal aan de gevangenen in Bergen-Belsen was het ontbreken van hulp een raadsel: zij zaten in een *Austauschlager*; dat betekende, zo namen zij aan, dat al hun namen aan de Britse autoriteiten bekend waren die via de *Schutzmacht*-mogendheden de uitwisselings-onderhandelingen met de Duitse regering voerden: waarom werden hun in Bergen-Belsen dan niet regelmatig pakketten toegezonden?

Maar die Joodse gedeporteerden werden nog door méér vragen gekweld: waarom werd de spoorlijn uit Westerbork nooit gebombardeerd? Waarom werd daar nooit sabotage aan gepleegd? En (vraag bij allen die in Auschwitz-Birkenau ‘dag en nacht dat vuur’ zagen): waarom werden de grote *Krematoria* nooit gebombardeerd, hetzij door de Russen, hetzij door de Britten en Amerikanen?

★

Voor wij nu op de vragen ingaan die wij in het voorafgaande geformuleerd hebben, lijkt het ons dienstig er aan te herinneren dat er, wat de behandeling van de gevangenen betrof, slechts twee categorieën waren ten aanzien van wie Duitsland de verplichting aanvaard had, hulp van buiten toe te staan: krijgsgevangenen en civiel-geïnterneerden, althans voorzover die laatsten geen burgers waren van bezette landen. Die eerste verplichting vloeide voort uit de Conventie van Genève ('29), de tweede uit de regeling die kort na het uitbreken van de tweede wereldoorlog door het Internationale Rode Kruis aan de oorlogvoerende mogendheden voorgesteld en die toen en

later door hen allen, behalve door de Sowjet-Unie en Japan (die zich ook geen van beide bij de Conventie van Genève aangesloten hadden), aanvaard was. Van die ten behoeve van de civiel-geïnterneerden getroffen regeling heeft ca. een kwartmiljoen geïnterneerden geprofiteerd (bijvoorbeeld Duitse burgers die in Engeland en de Verenigde Staten en Engelse en Amerikaanse die in Duitsland geïnterneerd waren) en, zoals wij in hoofdstuk 3 vermeldden, óók de 'Indische gijzelaars': de Duitsers hadden goedgevonden dat dezen, wat de hulp van buiten betrof, niet als burgers van een bezet land beschouwd zouden worden. Ten opzichte van alle overige gevangenen stelde Duitsland zich evenwel op het standpunt dat andere regeringen (oorlogvoerende en regeringen van 'beschermende mogendheden') alsmede het Internationale Rode Kruis niets met hen te maken hadden: over die gevangenen beschikte Duitsland, en Duitsland alléén. Dat sloot hulp van buiten niet uit (concentratiekamp-gevangenen, behalve de Joden en Russen onder hen, mochten immers van eind '42 af pakketten ontvangen), maar dat die hulp geboden kon worden, was een Duitse *gunst*, niet een *recht* van wie dan ook.

*

Als wij nu eerst iets schrijven over het beleid ten aanzien van de hulpverlening aan gevangenen van de drie grote oorlogvoerenden met Duitsland, dan moeten wij vooropstellen dat ten aanzien van de Sowjet-Unie alle gegevens ontbreken. Wat Engeland en de Verenigde Staten betreft: zij maakten ten volle gebruik van de Conventie van Genève en van de ten behoeve van civiel-geïnterneerden getroffen regeling. Aan hun krijgsgevangenen en civiel-geïnterneerden stuurden zij met grote regelmaat pakketten met levensmiddelen, met rookartikelen en met versnaperingen en ook zendingen kleding en schoeisel. Die hulp werd in Engeland door het Britse, in de Verenigde Staten door het Amerikaanse Rode Kruis georganiseerd. Er was veel geld voor nodig; voorzover dat niet door contributies en collectes werd opgebracht, werd het door de regeringen verstrekt. Verder gingen die regeringen tot in '44 niet: zij stelden zich op het standpunt dat hulpverlening aan andere categorieën gevangenen niet verantwoord was omdat men, als men hun bijvoorbeeld voedsel en medicamenten toezond, niet kon controleren of die zendingen hun inderdaad zouden bereiken. Zendingen aan krijgsgevangenen en civiel-geïnterneerden werden geëxpedieerd via het Internationale Rode Kruis en vertegenwoordigers van die organisatie alsmede

vertegenwoordigers van beschermende mogendheden hadden recht van toegang tot de betrokken kampen – telkens weer deden hun rapporten de Engelse en Amerikaanse regeringen blijken dat wat men de krijgsgevangenen en civiel-geïnterneerden had doen toekomen, hún ten goede kwam en niet, in welke vorm ook, Duitsland.

Dit was een punt dat vooral voor de Engelsen zwaar woog en tot in '44 hadden de Amerikanen de neiging, de politiek ten aanzien van de hulpverlening geheel aan de Engelsen over te laten. De economische blokkade van Duitsland en de door Duitsland bezette landen was namelijk in de eerste plaats hún zaak. Welnu, het Britse *Ministry of Economic Warfare* had de gehele oorlog door de neiging, het effect van die blokkade schromelijk te overschatten. Gevolg was dat het Britse *War Cabinet* als algemene beleidslijn aanhield dat, zolang geen controle op de verdeling toegestaan werd, generlei hulpgoederen naar Duitsland of de door Duitsland bezette gebieden gezonden mochten worden, althans geen aanzienlijke hoeveelheden van die hulpgoederen.¹ Tegen het midden van de oorlog werd overigens op die regel een uitzondering gemaakt: toen zich in Griekenland in de winter van '41 op '42 een grote hongersnood was gaan aftekenen, keurde de Engelse regering in de loop van '42 goed, zulks op verzoek van het Internationale Rode Kruis en van Zweden, dat regelmatig grote transporten levensmiddelen, vooral granen, naar Griekenland aangevoerd zouden worden. Maandelijks werd nadien o.m. 15 000 ton aan granen en 3 000 ton aan andere goederen uit Canada naar Griekenland getransporteerd; het geld voor deze actie kwam hoofdzakelijk uit de Verenigde Staten, voor de schepen zorgde Zweden. In Griekenland werd op de verwerking van de grondstoffen tot levensmiddelen en op hun verdeling onder de bevolking toezicht uitgeoefend door afgevaardigden van het Zweedse Rode Kruis; al hun werkzaamheden vonden plaats onder auspiciën van het Internationale Rode Kruis.

Bij deze voor Griekenland getroffen regeling werd van Engelse zijde aangenomen dat voldoende gecontroleerd werd dat de goederen die aan de Griekse bevolking ter beschikking gesteld werden, niet in Duitse handen vielen. Met dat al kwam men met die regeling de Duitsers tegemoet: als bezetters was het hún taak, hongersnood in Griekenland te voorkomen of de gevolgen ervan te lenigen – die taak werd, met machtiging van de Engelse regering, door anderen overgenomen. Duidelijk is dat alleen de extreme noodsituatie in Griekenland de Engelse regering er toe gebracht had, van

¹ Nederlanders die in Engeland woonden, konden bijvoorbeeld wèl tot in de zomer van '44 via het Nederlandse Rode Kruis te Londen kleine hoeveelheden blikjes met sardines uit Portugal naar relaties in bezet gebied laten zenden.

haar algemene beleidslijn af te wijken. Ook ten aanzien van België is er van afgeweken (wij komen hierop in deel 9 terug) en in deel 10 zullen wij aantonen, hoeveel moeite het in de winter van '44 op '45 gekost heeft, de Engelse regering er toe te bewegen, een nieuwe afwijking toe te staan toen het er op aankwam, de hongerende bevolking van westelijk Nederland te hulp te komen.

Anders dan bij de voedsel-*droppings* boven Nederland in de allerlaatste dagen van de oorlog, behoefde die hulp niet persé uit Engeland te komen: Geallieerde instanties konden in tal van landen voedsel aankopen dat bijvoorbeeld naar neutrale staten als Portugal en Spanje gebracht kon worden om het dan naar het door Duitsland bezette gebied te zenden. Transporten als die naar Portugal en Spanje vergden evenwel scheepsruimte; voor het voedsel zelf en voor die transporten waren bovendien deviezen nodig. Scheepsruimte was schaars en deviezen waren dat ook. Hulp op aanmerkelijke schaal kon dan ook slechts verleend worden met goedkeuring van vier Britse ministeries: het *Foreign Office*, het *Ministry of Economic Warfare*, het *Ministry of Transport* en de *Treasury*; het *Foreign Office* en het *Ministry of Economic Warfare* moesten aan die hulpverlening hun politieke goedkeuring hechten, het *Ministry of Transport* moest er de scheepsruimte voor ter beschikking stellen en de *Treasury* moest òf zelf de deviezen fourneren òf goedkeuren dat andere instanties hun ponden inwisselden tegen de vereiste buitenlandse betaalmiddelen; voor dergelijke betalingen waren vergunningen nodig van de *Bank of England* en deze was aan de aanwijzingen van de *Treasury* gebonden.

Uit deze situatie vloeide voort dat het voor de regeringen van de bezette landen die zich in Londen bevonden, moeilijk was een beleid te voeren dat van het Engelse afweek – moeilijk, maar niet onmogelijk. Dat zal nog blijken.

Hulporganisaties

Wanneer wij nu dieper op de problemen van de hulpverlening ingaan, is het wenselijk dat wij eerst iets meer mededelen over de organisaties die er bij betrokken waren en die wij alle in dit deel reeds hebben genoemd of aangeduid, dat laatste in die gevallen waarin wij, over een bepaalde vorm van hulp schrijvend, slechts één persoon noemden: bijvoorbeeld mevrouw van Overeem of mevrouw Wijsmuller. Het spreekt vanzelf dat zij slechts tot hulpverlening op aanmerkelijke schaal in staat waren, doordat zij in een vast organisatorisch verband door anderen geholpen werden.

'LONDON COMMITTEE'

★

Over het Nederlandse Rode Kruis te Londen (*The London Committee of the Netherlands Red Cross Society*) willen wij kort zijn: de organisatie werd vlak na de meidagen van '40 in Londen opgericht (wij komen in deel 9 nog op haar werk terug), en bij die oprichting werd een bekende figuur uit het Nederlandse en Nederlands-Indische zakenleven, jhr. ir. O. C. A. van Lidth de Jeude, er voorzitter van. In augustus '42 werd hij minister van oorlog in het kabinet-Gerbrandy; als voorzitter van het *London Committee* (wij zullen in dit hoofdstuk die benaming aanhouden teneinde verwarring met het Nederlandse Rode Kruis in bezet Nederland te voorkomen) werd hij toen na enige tijd opgevolgd door mr. B. Ph. baron van Harinxma thoe Slooten, die in mei '40 Nederlands gezant te Brussel was en in Lissabon omstreeks twee jaar lang voor de Nederlandse vluchtelingen had moeten zorgen. Harinxma was een diplomaat; de problemen van de vluchtelingen lagen hem niet. Bijna twee jaar lang bleef hij voorzitter van het *London Committee*. Toen hij in de herfst van '44 zijn vroegere functie te Brussel weer ging uitoefenen, werd zijn plaats in het *London Committee* ingenomen door Th. H. de Meester, de Nederlandse consul-generaal te Londen. De Meester had de handen vol met zijn dagelijks werk als consul-generaal; hij was een ijverig ambtenaar maar geen man die veel initiatief ontplooidde en het gevolg was dat het *London Committee* onder zijn leiding de al onder van Lidth en Harinxma aan de dag getreden neiging behield, zich te conformeren aan het beleid van de Engelsen, d.w.z. aan het beleid van het Engelse Rode Kruis.

Dit *London Committee* nu werd door de Duitse autoriteiten niet erkend; het werd gezien als een orgaan van de Nederlandse regering (die, aldus de Duitsers, 'niet meer bestond') en dat was het ook: het ressorteerde onder de minister van sociale zaken, dr. J. van den Tempel, en kreeg, voorzover het niet kon putten uit in '40 nieuw opgerichte hulpfondsen als het *Queen Wilhelmina Fund*, van de regering de beschikking over de nodige gelden. Die niet-erkenning door Duitsland betekende dat het *London Committee* geen 'eigen' pakketten aan Nederlandse gevangenen kon toezenden (Duitsland weigerde die pakketten te accepteren van het Internationale Rode Kruis en bij die weigering moest het Internationale Rode Kruis zich neerleggen) – het enige wat het *London Committee* kon doen, en ook deed, was er zorg voor dragen dat via andere Rode Kruis-organisaties en op naam van die organisaties pakketten aan Nederlandse krijgsgevangenen en de 'Indische gijzelaars' toegezonden werden; de namen en kamp-'adressen' van die krijgsgevangenen en gijzelaars werden hetzij via het Inter-

ationale Rode Kruis, hetzij via de Zweedse legatie te Berlijn ontvangen.

★

De Nederlandse belangen werden in Duitsland waargenomen door Zweden, niet alleen de Nederlandse overigens: ook die van Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika en Noorwegen. De Zweedse legatie had daar een aparte afdeling voor gevormd, de *Schutzmacht-Abteilung*, en aan die afdeling was de Nederlander toegevoegd die wij in dit deel enkele malen hebben genoemd: Adriaan Millenaar.

Millenaar, geboren in 1899, had in '40 de positie van hoofdassistent bij het bureau van de rijkslandbouwconsulent dat een onderdeel was van de Nederlandse legatie. Toen de gezant, jhr. mr. H. M. van Haersma de With, in de meidagen van '40 met zijn gehele staf Berlijn moest verlaten, was Millenaar degeen die (met zijn echtgenote en twee jonge kinderen) op verzoek van de gezant achterbleef. Anderen die daar meer voor in aanmerking kwamen (Millenaar was maar een ondergeschikt ambtenaar geweest), hadden geweigerd – Millenaar had tenslotte 'ja' gezegd. Hij was een man met veel sociaal gevoel die in Nederland en in Berlijn actief geweest was op verenigingsgebied, en hij voorzag dat talrijke Nederlanders in omstandigheden zouden komen te verkeren waarin zij behoefte zouden hebben aan steun.

In zijn nieuwe functie bleef Millenaar werken in het gebouw van de Nederlandse legatie dat deel werd van de Zweedse.¹ Hij begon met te bevorderen dat de mannelijke, in Duitsland woonachtige Nederlanders die op 10 mei '40 geïnterneerd waren, zo spoedig mogelijk vrijgelaten werden. Daar bleef het niet bij. Er kwamen kwesties waarbij de Nederlandse regering van Londen uit een beroep deed op de interventie van de Zweedse (bijvoorbeeld in '40: contact zoeken met de 'Indische gijzelaars' in Buchenwald en Ravensbrück, in '41: nagaan of van Hamel, de geheime agent die in oktober '40 in Duitse handen gevallen en nadien ter dood veroordeeld was, uitgewisseld kon worden tegen een Duitse agent in Engelse handen) – het was dan Millenaars taak om, voorzover nodig, de Zweedse gezant en zijn ambtenaren te stimuleren tot het doen van stappen bij het *Auswärtige Amt*. Daarbij kreeg hij uiteraard het meest te maken met de successieve hoofden

¹ Eind november '43 werd de Nederlandse legatie bij een Geallieerd bombardement van Berlijn volledig verwoest; Millenaar zette zijn werk toen vanuit een huis in het zuid-westen van Berlijn voort, aanvankelijk onder grote materiële moeilijkheden: een nieuwe bureau-inrichting moest uit Zweden komen en dat vergde enkele maanden.

van de *Schutzmacht-Abteilung*. Voor de activiteit van de eerste twee hunner, Tor Wistrand en Erik de Laval, had hij niets dan lof, speciaal voor de Laval die er samen met hem in slaagde, door te dringen tot de Nederlandse gijzelaars in Buchenwald, waarbij de Laval er 'in het aangezicht van de *Gestapo*-bandieten' (aldus Millenaar¹) duidelijk blijf van gaf dat hij aan de zijde der gijzelaars stond. In de loop van '42 werd de Laval evenwel naar Washington overgeplaatst. Zweden was toen zwakker komen te staan als beschermende mogendheid van Nederland. Zolang er namelijk Duitse belangen waren die in Nederlands-Indië waargenomen moesten worden (dat werd daar door Zwitserland gedaan), was het óók een Duits belang, een zekere mate van Zweedse interventie ten bate van Nederland te dulden, maar die wederkerigheid was verdwenen toen Indië door Japan veroverd was. Het *Auswärtige Amt* gaf de Zweedse gezant toen te verstaan dat het er eigenlijk het meeste voor voelde, de Zweedse *Schutzmacht* met betrekking tot Nederland niet langer te erkennen (Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika, Noorwegen en België hadden toen die diplomatieke bescherming al verloren) en dat het in elk geval slechts bereid was, die erkenning voort te zetten indien de Laval een opvolger kreeg van wie men minder last zou ondervinden.

Die opvolger werd de Zweedse diplomaat graaf Adolf von Rosen en diens onwil om zich voor Nederlandse aangelegenheden moeite te geven², was Millenaar en alle Nederlanders die er weet van hadden, een dagelijkse ergernis; door een van die Nederlanders, de student I. A. M. Schmutzer (wij noemden hem in ons vorige deel als degeen die samen met Millenaar in de zomer van '43 Nederlandse studenten hielp, clandestien naar Nederland terug te keren), werd von Rosen eind '43 beschreven als 'een enorm luie, energieloze man, met een volkomen gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel'.³

¹ Getuige A. Millenaar, *Enq.*, dl. VI c, p. 169. ² In hoofdstuk 2 vermeldden wij dat de tweeduizend Nederlandse beroepsofficieren die in mei '42 opgepakt waren, in de twee-en-een-halve maand waarin zij in hun eerste kamp, Langwasser, vertoefden, slechts één pakket ontvingen, nl. van het Nederlandse Rode Kruis, eind juni. Vier weken later bezocht von Rosen het kamp. Hij schreef in zijn voor de Nederlandse regering bestemd verslag dat de officieren al bijna 12 000 pakketten ontvangen hadden, 'de meeste van het Nederlandse Rode Kruis, maar ook vele van particulieren.' (Verslag d.d. 7 aug. 1942, a.v., dl. VI b, p. 125). Het is niet onmogelijk dat inderdaad sommige officieren in Langwasser een pakket van hun familie ontvangen hebben, maar men moet wel aannemen dat von Rosen mededelingen die hem door de Duitse *Lagerkommandant* gedaan waren, niet eens bij de Nederlandse kampoude of bij andere Nederlandse officieren geverifieerd heeft. ³ I. A. M. Schmutzer: Rapport voor het Bureau Inlichtingen, 13 dec. 1943, p. 2 (*Enq.*, punten l en m, gestenc. bijl. 2).

Korte tijd later, begin '44, vernam Millenaar dat hijzelf gearresteerd zou worden, als hij het ooit nog eens waagde, bij de *Gestapo*-bureaus inlichtingen in te winnen over Nederlanders – de bezoeken aan die bureaus werden toen overgenomen door een Zweed die aan de *Schutzmacht-Abteilung* (waar von Rosen inmiddels was vervangen) toegevoegd was, Åke Wahlestedt. Voor zijn werk, evenals voor dat van von Rosens opvolgers L. Lagergren en C. Oesterlin, had Millenaar veel waardering.¹ Pas in juli '44 kon hij het inwinnen van informatie weer ter hand nemen; Himmler had toen een Zweeds verzoek ingewilligd om Millenaar niet uit te wijzen. Op dat laatste was door de *Gestapo* herhaaldelijk aangedrongen: daar was men Millenaar gaan zien als een buitengewoon hinderlijke pottekijker. Te bedenken valt dan nog dat de *Gestapo* lang niet alles van Millenaars activiteiten afwist.

Een deel van die activiteiten droeg een legaal karakter: de Zweedse *Schutzmacht-Abteilung* mocht, met Millenaar op de achtergrond, bezoeken brengen aan kampen voor Nederlandse krijgsgevangenen en hulp verlenen aan Nederlandse arbeiders die door de Geallieerde bombardementen in grote moeilijkheden geraakt waren, maar Millenaar ging verder: hij trachtte zoveel mogelijk door te dringen tot Nederlandse politieke gevangenen in Duitse gevangnissen en zij vormden een groep ten aanzien van welke de *Gestapo* nauwelijks interventie dulde (ten aanzien van Nederlandse Joden, naar wier lot de *Schutzmacht-Abteilung* enkele malen informeerde, dulde zij zelfs in het geheel geen interventie). Wáár die gevangenen zich bevonden, moest Millenaar uit Nederland te weten zien te komen; hij kreeg er informatie over vooral van drie personen: A. J. Th. van der Vlugt, consul-generaal van Finland in Den Haag, die in die functie een permanent visum bezat om Berlijn te bezoeken, dr. P. de Gruyter, directeur van de levensmiddelenfirma P. de Gruyter & Zn. te Den Bosch (de firma bezat in die tijd enkele tientallen winkels in Berlijn), en de procuratiehouder van deze firma, H. J. A. A. Bekkers. Bovendien vernam Millenaar van de zomer van '43 af veel uit studentenkringen: een aantal van die studenten had hij immers geholpen naar Nederland te ontsnappen. Het Berlijnse kantoor van *De Telegraaf* had daar medewerking bij verleend en ook het hoofd van dat kantoor, de journalist E. J. Stoffels, kwam soms te weten waar zich Nederlandse gevangenen bevonden.

Van de gevangenen omtrent wie Millenaar inlichtingen kreeg, waren enkele tientallen in concentratiekampen opgesloten. Hun namen en 'adressen' gaf hij steeds aan het Internationale Rode Kruis door, vertrouwend dat zij dan uit Genève pakketten zouden ontvangen, maar hij deed meer. Hij begon

¹ In die tijd nam Zweden ook de belangen waar van Mexico en Argentinië en, nadat Finland met Duitsland gebroken had (zomer '44), ook die van Finland.

steeds met hun (èn de Nederlanders die in gevangenissen zaten) 10 *Rm* toe te sturen, ook als hij er niet zeker van was dat het hem opgegeven 'adres' juist was; kreeg hij dan bericht van uitbetaling, dan ging hij voort met het zenden van geld en soms was hij in staat, er een klein pakketje aan toe te voegen. In de zomer van '44 deed hij bijvoorbeeld op verzoek van de minister van buitenlandse zaken mr. E. N. van Kleffens (het verzoek had hem via Stockholm bereikt) aan de socialistische leider Koos Vorrink in Sachsenhausen een blikje tabak toekomen. 'Dat was', vertelde Vorrink later, 'in het kamp zoiets als baar goud. Daarvoor kon je alles kopen.'¹ Vorrink meende overigens,

'dat er in heel Sachsenhausen misschien twintig mensen zijn geweest die van de heer Millenaar gehoord hebben. Dat kon de man niet helpen. Hij wist ook niet meer. Zodra hij adressen wist, stuurde hij wat. Hij mocht een antwoord-briefkaart (mee)sturen en daarop plakten wij dan een nieuw adres om een vriend nog weer de kans te geven wat te krijgen. Dat lukte ook wel . . . Wij kregen postwissels en die moesten wij keurig aftekenen, maar het geld verdween in de kas van de SS, daarvan heeft nooit iemand iets gezien.'²

★

Het Internationale Rode Kruis was, in afwijking eigenlijk van die naam, een Zwitserse instelling, officieel hetend 'het Internationale Comité van het Rode Kruis' (*Comité International de la Croix Rouge*). Niet dat dat comité een internationale samenstelling had! Het bestond louter uit gezeten Zwitserse burgers die door geen enkele andere instantie gekozen of benoemd werden: het comité vulde zich door coöptatie aan. President was tijdens de tweede wereldoorlog een bekend volkenrechts-deskundige, prof. dr. Max Huber. Hij was geboren in 1874, was vóór de eerste wereldoorlog een twaalfal jaren hoogleraar geweest in Zürich, had in de jaren '20 deel uitgemaakt van het in Den Haag gevestigde Permanente Hof van Internationale Justitie en had in '28, vier-en-vijftig jaar oud, de erefunctie van president van het Internationale Comité van het Rode Kruis aanvaard. De onder dit comité ressorterende organisatie was in september '39 maar klein: de staf telde toen nog geen zestig man. Hij breidde zich spoedig uit, want al in de herfst van '39 kreeg het Internationale Rode Kruis te maken met krijgsgevangenen en civiel-geïnterneerden. Aan kampen waarin die krijgsgevangenen c.q. civiel-geïnterneerden ondergebracht waren, brachten inspecteurs van het Internationale

¹ Getuige J. J. Vorrink, *Eng.*, dl. VI c, p. 84. ² A.v., p. 85.

Rode Kruis in '39 ca. 25 bezoeken, maar in '40 waren dat er al ca. 200, in '41 ca. 700, in '42 ca. 1000, in '43 ca. 1250 en in '44 ca. 1400. Die cijfers illustreren de groei van het werk. Dat doen ook de cijfers betreffende de staf: de nog geen zestig krachten van september '39 waren eind april '45 bijna vierduizend geworden, van wie bijna zes-en-twintighonderd werkzaam waren in Genève, ca. de helft zonder daarvoor enige betaling te vragen of te ontvangen. Daarenboven waren toen bij het Internationale Comité van het Rode Kruis 'nationale' gedelegeerden geaccrediteerd: personen die er alleen of samen met één of twee adjunct-gedelegeerden voor moesten zorgdragen dat het Internationale Rode Kruis zich voldoende moeite gaf voor hun landgenoten; er waren uiteindelijk aan het Internationale Rode Kruis honderdnegen-en-zeventig van die gedelegeerden en adjunct-gedelegeerden toegevoegd die tezamen zes-en-zeventig 'nationale' Rode Kruis-organisaties vertegenwoordigden.

Dat het Internationale Rode Kruis uitermate nuttig werk verricht heeft voor de krijgsgevangenen en de civiel-geïnterneerden, is een vaststaand feit. Trouwens, ook de korte familieberichten die ingezetenen van de oorlogvoerende landen via het bureau van het Comité konden uitwisselen, waren van grote betekenis. Het Internationale Rode Kruis heeft, hoofdzakelijk in de oorlogsjaren (de te vermelden cijfers beslaan de periode tot 1 november '46), ca. 13 miljoen berichten van krijgsgevangenen en ca. 24 miljoen familieberichten doorgegeven: zegenrijke arbeid, zonder twijfel. Van die arbeid evenwel is het Internationale Comité in zekere zin de gevangene geworden: het comité had namelijk groot bezwaar om de voortzetting van die arbeid, voorzover deze van Duitsland afhankelijk was, in de waagschaal te stellen door stappen te ondernemen die de Duitse regering onwelkom zouden zijn. In het algemeen voelde het Comité niet voor dergelijke 'politieke' stappen, laat staan voor publieke protesten (bijv. tegen de uitroeiing van de Joden). Prof. Huber gaf daar na de oorlog drie redenen voor op.¹

'In the first place', schreef hij, 'every protest is a judgment', maar het Rode Kruis velde geen vonnissen: 'the Red Cross is essentially a work of aid, not an international tribunal.' 'Secondly', zo ging hij voort,

'the indicted party will either keep its own public in ignorance of the protest, or present it in a one-sided fashion, whilst the opposing side will be free to use it for purposes of

¹ *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War*, dl. I, p. 21.

propaganda. In every case the indicted party will demand to know why similar genuine or alleged breaches by the adversary have not called forth similar protests. Should the Committee adopt the method of public protest, it would inevitably be forced more and more into taking a definite stand with regard to all kinds of acts of war, and even of political matters. It must also measure all the consequences of this policy, not only as affecting its position in relation to governments, but also its possibilities of humanitarian action, the safeguarding of which is, in the last analysis, its sole concern.

Thirdly, the Committee's considered view, on the grounds of past experience, is that public protests are not only ineffectual but are apt to produce a stiffening of the indicted country's attitude with regard to the Committee, even the rupture of relations with it.'

Deze argumenten (men zou van 'beleidsbeginselen' kunnen spreken) hebben een zekere kracht. Men kan zich evenwel afvragen of de ook aan het Comité doorgegeven berichten omtrent de vergassing van vele honderdduizenden Joden niet een misdaad signaleerden van zo unieke omvang en van zulk een systematisch karakter dat de weergegeven beleidsbeginselen er in dit geval voor hadden dienen te wijken. Voorts ligt het vermoeden voor de hand dat het Internationale Comité, evident bevreesd als het was dat Duitsland de relaties zou verbreken, weinig oog had voor het feit dat Duitsland van zijn kant die relaties nauwelijks kon missen.

Het zou, dunkt ons, het Internationale Comité niet misstaan hebben indien het herhaaldelijk en duidelijk bij de Duitse autoriteiten geprotesteerd had tegen hetgeen in de concentratie- en *a fortiori* in de vernietigingskampen geschiedde; evenmin, indien het met snelheid en in de grootst mogelijke omvang gebruik gemaakt had van de mogelijkheid tot het sturen van pakketten aan concentratiekamp-gevangenen die in maart '43 kenbaar gemaakt was. Dat het ruim vier maanden duurde voor een eerste zeer bescheiden zending Genève verliet (wij vermeldden dit feit al in hoofdstuk 1), spreekt boekdelen.

In die tijd, zomer '43, kwam mr. J. van Walré de Bordes, in de eerste bezettingsjaren burgemeester van Middelburg, bij jhr. mr. dr. L. H. N. Bosch ridder van Rosenthal, de ontslagen commissaris van de provincie Utrecht, die zich aan allerlei verzetswerk gaf. Van Walré de Bordes had zich in '40 door zijn contacten met Duitsers in de ogen van de bevolking gecompromitteerd, had in september '42 zijn burgemeestersambt neergelegd en wilde zich nu rehabiliteren. Bosch droeg hem op, langs illegale weg naar Genève te gaan teneinde er bij de aan van Walré de Bordes goed bekende prof. Huber op aan te dringen, dat het Internationale Rode Kruis inspecteurs naar de grootste concentratiekampen zou zenden. In Genève bereikte van Walré de Bordes niets; in Nederland teruggekeerd, 'zei (hij) mij', aldus Bosch in '48, 'enige besprekingen te hebben gevoerd doch (hij) vond de president

en zijn naaste medewerkers welwillende oude heren doch zonder energie en doorzettingsvermogen.¹

★

Er waren, zo schreven wij eerder, aan het Internationale Comité van het Rode Kruis 'nationale' gedelegeerden en adjunct-gedelegeerden toegevoegd. Wat ons land betrof, vertegenwoordigden zij niet het Nederlandse Rode Kruis (de Rode Kruis-organisaties van de bezette landen mochten met Genève geen contact opnemen; dat deed voor hen het *Deutsche Rote Kreuz*) maar het *London Committee*. Dat *Committee* werd weliswaar door Duitsland niet erkend en daarmee moest, wij wezen er al op, het Internationale Rode Kruis rekening houden in zijn praktisch werk, maar verder ging het niet: Zwitserland bleef de Nederlandse regering erkennen, en dus erkende het Internationale Rode Kruis het *London Committee* en zijn gedelegeerde.

J. W. J. baron de Vos van Steenwijk was de man wiens taak het was, de Nederlandse belangen bij het Internationale Rode Kruis met kracht te bevorderen. Hij was geboren in 1882, was in de jaren '20 voor de Christelijk-Historische Unie gedeputeerde geweest van Overijssel (een provincie waar hij grote landerijen bezat) en in '32 lid geworden van de Eerste Kamer. Al vóór de tweede wereldoorlog had hij nu eens hier, dan weer daar in Zwitserland gewoond en hij bevond er zich ook in mei '40, toen ons land bezet werd. Drie maanden later, in augustus, nam hij, daartoe uitgenodigd door de gezant te Bern, mr. J. J. B. Bosch ridder van Rosenthal, de behartiging van de Nederlandse Rode Kruis-belangen in Zwitserland op zich. Ervaring op dit terrein van sociale hulp bezat hij overigens niet – erger was dat hij er ook nauwelijks belangstelling voor had. Bij het Internationale Rode Kruis kon een gedelegeerde alleen maar iets bereiken wanneer hij er herhaaldelijk op bezoek kwam: dat was een zaak van aandringen en nòg eens aandringen en vooral ook van zoeken naar de functionarissen die op punten zaten die voor de hulpverlening aan Nederlanders van belang waren. De Vos van Steenwijk die in de buurt van Montreux woonde, deed evenwel volgens zijn eigen getuigenis aan de Enquêtecommissie 'bijna alles per telefoon' af²; hij liet de zaken aan een adjunct-gedelegeerde over, jhr. C. H. C. Flugi van Asper-

¹ L. H. N. Bosch van Rosenthal: Memorandum aan de Enquêtecommissie 'Regeeringsbeleid 1940-1945' (14 dec. 1948), p. 6 (*Enq.*, punten j en o, gestenc. bijl. 326).

² Getuige J. W. J. de Vos van Steenwijk, *Enq.*, dl. VI c, p. 736.

mont, en hij is volgens deze, die een heel wat actievere figuur was, niet meer dan 'eens in de twee maanden' naar Genève gereisd waar hij dan 'een paar uur' verbleef.¹ Zo was de situatie van de zomer van '43 af (Flugi was in juli uit bezet gebied in Zwitserland aangekomen²) – maar dat was juist de periode waarin het Internationale Rode Kruis pakketten aan concentratiekampgevangenen begon te zenden krachtens de regeling die door het *Auswärtige Amt* officieel was meegedeeld. Flugl ging met ijver aan de slag. Een moeilijkheid daarbij was dat hij wel in Genève al het werk mocht doen waarvoor de Vos van Steenwijk de afstand van Montreux (een treinreis van anderhalf uur) te groot vond, maar dat de Vos van Steenwijk alle contacten 'naar boven' (met het gezantschap te Bern, het *London Committee* en de

¹ Getuige C. H. C. Flugl van Aspermont, a.v., p. 458. ² Flugl's familie bezat sinds de Middeleeuwen het ereburgerschap van St. Moritz dat in de mannelijke lijn overgedragen werd. De toenmalige stamhouder was in 1792 uit Zwitserland naar de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden getrokken waar hij officier geworden was in het Staatse leger. Hij verwierf tenslotte het Nederlandse staatsburgerschap, maar toen zijn afstammeling in de directe lijn jhr. C. H. C. Flugl van Aspermont, een employé van het rijksbureau voor aardolieproducten, zich in 1942 per brief, eigenlijk zonder er iets van te verwachten, aanmeldde bij de burgemeester van St. Moritz, kreeg hij prompt voor zich en zijn gezin Zwitserse paspoorten toegestuurd. Met achterlating van al zijn bezittingen emigreerde Flugl, zijn gezin meenemend, in juli '43 naar Zwitserland. Hij smokkelde belangrijke gegevens betreffende de dislocatie van aardolievoorraden in Nederland mee (deze werden aan het Londense Bureau Inlichtingen doorgegeven), maar had bovendien een opdracht gekregen van de leiding van het Nederlandse Rode Kruis: deze leiding, in die tijd vrezend geen geld genoeg te hebben voor het zenden van pakketten aan krijgsgevangenen (het lager beroepspersoneel, de reserve-officieren, reserve-onderofficieren en gewone dienstplichtigen werden immers opgeroepen, zich voor wegvoering aan te melden), had enkele Haagse bankiers bereid gevonden, f 500 000 aan het Nederlandse Rode Kruis te lenen, maar die bankiers wensten een garantieverklaring van het Internationale Rode Kruis; de bedoeling was dat Flugl zich daar moeiteloos zou geven.

Het Internationale Rode Kruis kon hem niet helpen, de *Schweizerische Bankverein* was wél bereid, zich garant te stellen voor de terugbetaling, maar eiste op haar beurt een garantie van de Nederlandse regering: het bedrag kon in ponden in Londen gedeponneerd worden en behoefde dus niet tijdens de oorlog het blokkadegebied binnengevoerd te worden. Die garantie werd door de regering geweigerd (vooral prof. Gerbrandy meende, aldus een hoofdamtenaar van het Londense departement van financiën, 'dat men hieraan niet kon beginnen, omdat dit dan voor de Duitsers aanleiding zou zijn tot het plegen van chantage') (getuige A. W. R. Mackay, *Enq.*, dl. VI c, p. 555) – gevolg was dat de Haagse bankiers het bedrag van f 500 000 niet uitbetaalden. Wij nemen intussen aan dat het Nederlandse Rode Kruis daar geen behoefte meer aan had doordat zoveel minder militairen in krijgsgevangenschap afgevoerd waren dan men aanvankelijk aangenomen had.

Nederlandse regering) voor zichzelf gereserveerd had: *hij* was tenslotte de officiële gedelegeerde.

★

Wij komen nu tot het Nederlandse Rode Kruis.

In deel 5 van ons werk stonden wij reeds bij deze organisatie stil: daar namelijk (hoofdstuk 2) waar wij beschreven dat haar hoofdbestuur een van de zeer weinige niet-nationaal-socialistische instanties in den lande was die na het begin van de Duitse invasie in de Sowjet-Unie een gebaar maakte dat de bezetter om propagandistische redenen hogelijk welkom was: het uitzenden van een 'ambulance' (een kleine mobiele medische post) naar het Oostelijk front.

Het Nederlandse Rode Kruis was, zo zetten wij in deel 5 uiteen, een vereniging die alom in den lande afdelingen had; deze waren in kringen gegroepeerd. Die afdelingen en kringen bezaten een zekere mate van zelfstandigheid, zulks evenwel binnen de beleidslijnen die door het in Den Haag gevestigde bestuur aangegeven werden. Vóór de bezetting was er een algemeen en een dagelijks bestuur; dat algemene bestuur kwam na mei '40 niet meer bijeen en bij ontstentenis van de voorzitter, prinses Juliana, werden de vergaderingen van het dagelijks bestuur (men sprak meestal van 'het hoofdbestuur' en die term zullen wij voortaan aanhouden) gepresideerd door de ondervoorzitter, mr. W. J. baron van Lynden. In dat hoofdbestuur zaten in '40 voorts drie medici, van wie één, de Haagse arts dr. H. K. Offerhaus, tevens hoofdcommissaris voor het ziekenhuiswezen was, verder twee gepensioneerde legerofficieren en tenslotte twee vertegenwoordigers van verwante organisaties: de Johanniter Orde en de Souvereine Orde van Malta. Secretaris-generaal en feitelijk leider van het in Den Haag gevestigde hoofdbureau was in mei '40 een Haagse advocaat, mr. F. W. Donker Curtius. Deze bleek tegen de problemen van het zich uitbreidende werk niet opgewassen en werd, mede onder druk van het college van secretarissen-generaal, in september '40 vervangen door de oud-directeur van de étappe- en verkeersdienst van het Algemeen Hoofdkwartier, kolonel H. H. Thoden van Velzen. Begin '41 tenslotte werd het hoofdbestuur uitgebreid met een vertegenwoordiger van het departement van sociale zaken: dr. C. van den Berg, directeur-generaal van de volksgezondheid; hij werd tweede ondervoorzitter.

Aan dit hoofdbestuur nu deed de secretaris-generaal van sociale zaken,

ir. R. A. Verwey, medio juli '41 het voorstel dat het Rode Kruis aan de *Wehrmacht* een ambulance ter beschikking zou stellen voor gebruik aan het Oostelijk front. In de vergadering waar Verwey zijn voorstel toelichtte, waren alle bestuursleden aanwezig, behalve baron van Lynden; slechts twee hunner steunden Verwey's voorstel: Offerhaus en Thoden van Velzen. Een week later lag een bevel van Seyss-Inquart ter tafel: het bestuur moest van zijn afwijzing terugkomen door aan het Nederlands Vrijwilligerslegioen, dat inmiddels in oprichting was, een ambulance te schenken. Voor dit bevel zwichtte het bestuur; één bestuurslid slechts weigerde te bukken: de afgevaardigde van de Johanniter Orde, ir. F. C. C. baron van Tuyll van Serooskerken van Zuylen. Generaal H. A. Seyffardt, 'commandant' van het Vrijwilligerslegioen, ontmoette, schreef hij later, '*von Anfang August in Dr. Offerhaus einen vorzüglichen Mitarbeiter für die Zusammenstellung eines Feldlazarets.*'¹

Deze dr. Offerhaus nu werd in mei '42, toen Thoden van Velzen in krijgsgévangenschap afgevoerd werd, de nieuwe secretaris-generaal; hij was toen zeven-en-zestig jaar. Pro-Duits was hij bepaald niet, wèl star en autoritair en dat was niet zonder betekenis want wij moeten Offerhaus zien als de man die, zeker van de lente van '42 af, het beleid van het Rode Kruis bepaalde. Van de ondervoorzitter, baron van Lynden (deze erkende na de oorlog jegens de Enquêtecommissie dat hij 'niet een man van de grootste energie' was²), ging weinig uit.

In mei '42, de maand waarin Thoden van Velzen naar Duitsland verdween, werd de enige zoon van dr. Offerhaus als lid van de OD geëxecuteerd – Offerhaus stelde zich toen op het standpunt dat hij geen woord meer met een Duitser wilde wisselen. Menselijk was dat alleszins begrijpelijk maar het kon niet bevorderlijk zijn voor datgene wat het Rode Kruis in en via contacten met Duitsers voor Nederlandse gevangenen moest trachten te bereiken. Wij betwijfelen trouwens of dr. Offerhaus zich aan zijn voornemen heeft kunnen houden. Wat zijn reactie betrof, had men zich ook kunnen voorstellen dat hij, na het onherstelbaar verlies dat de bezetter hem had doen lijden, innerlijk zou hebben besloten, voortaan die bezetter op alle mogelijke manieren, de slinkse inbegrepen, dwars te zitten. Daar was hij evenwel de man niet voor: hij wilde 'correct' blijven.

In de zomer van '42, kort nadat Offerhaus Thoden van Velzen opgevolgd had, kwam het hoofdbestuur van het Rode Kruis voor een nieuw gewetens-

¹ H. A. Seyffardt: '*Bericht über Aufstellung, Organisation u.s.w. der 'Niederländischen Freiwilligen Legion'*' (16 maart 1942), p. 17 (Doc II-883, a-3). ² Getuige W. J. van Lynden, *Enq.*, dl. VI c, p. 234.

conflict te staan: in juli benoemde Seyss-Inquart de commissaris van de provincie Utrecht, de NSB'er W. B. Engelbrecht, tot voorzitter¹ – deze nam dus de plaats van prinses Juliana in. Wat moest het bestuur doen: aftreden of zich bij de benoeming van Engelbrecht neerleggen? 'Het zou voor ons', zo verklaarde dr. Offerhaus later aan de Enquêtecommissie,

'cen heel goedkoop succesje zijn geweest, als wij hadden gezegd: 'Die vent komt er in als NSB'er, wij stappen op.' Dan hadden wij ook de gevolgen moeten dragen. Die gevolgen zouden geweest zijn, dat wij niet voor onze krijgsgevangenen konden blijven zorgen, dat wij niets voor onze politieke gevangenen in Nederland konden doen, dat de afdelingen onder NSB'ers zouden komen en dat zij onze talrijke helpsters en transport-colonnes voor hun doel zouden gebruiken. Toen hebben wij, nadat wij er lang over hadden gedelibereerd, besloten: 'Wij zullen hem aanvaarden''² –

dat laatste overigens op de volgende voorwaarden:

'dat hij nooit de voorzitterszetel zou innemen (dus nooit de voorzittershamer zou krijgen), niet de minste verandering zou brengen in het bestuur en de doelstelling van het Rode Kruis en geen stukken zou tekenen zonder onze voorkennis' –

nogal vernederende voorwaarden, maar zij werden door Engelbrecht, inschikkelijk als hij was (zijn NSB-speldje deed hij binnen de bureaus van het Rode Kruis nimmer op), 'onmiddellijk zo geaccepteerd.'³

Effectieve controle werd door de nieuwe voorzitter niet uitgeoefend. Strikt nodig was deze ook niet want het Rode Kruis was in de zomer van '40 onder het toezicht geplaatst van een *Beaufragter in den Niederlanden* van het *Deutsche Rote Kreuz*; aan de organisatie was toen ook (gelijk reeds vermeld) het recht ontnomen, rechtstreeks met het Internationale Rode Kruis te corresponderen: alle correspondentie liep via die *Beaufragte* en via het *Deutsche Rote Kreuz* – ook de familieberichten die men via het Nederlandse Rode Kruis kon wisselen, werden in Berlijn gecensureerd. Die bevoogding was door het hoofdbestuur van het Rode Kruis aanvaard: Nederland was nu eenmaal bezet, het gezag van de bezetter moest erkend worden, verzet was uit den boze. In '40 was dat, zoals wij in deel 4 onderstreepten, een houding

¹ Engelbrecht had allerlei functies in de buitenlandse dienst bekleed en was laatstelijk van '26 tot '33 gezant in Polen geweest; toen dat gezantschap in '33 in het kader van de bezuiniging opgeheven werd, was hij op wachtgeld gesteld. ² Zulks leidde er toe dat één afdeling: Deventer, de banden met het hoofdbestuur verbrak; zij zette zelfstandig haar werk voort. ³ Getuige H. K. Offerhaus, *Eng.*, dl. VI c, p. 219.

die door de Nederlandse autoriteiten nagenoeg algemeen ingenomen werd, maar onder hen waren er die zich na korte of lange tijd anders gingen opstellen. Niet aldus het hoofdbestuur van het Rode Kruis: contacten met de regering in Londen werden niet gezocht, elke aanraking met illegale groepen werd vermeden, het bestuursstandpunt, aldus een van de naaste medewerkers van dr. Offerhaus, jhr. G. M. Verspyck, was: 'Het Rode Kruis treedt niet illegaal op.'¹ Nu waren er verschillende soorten van niet-illegaal optreden: men kon, zich van illegaal optreden onthoudend, met kracht blijven ijveren voor bepaalde activiteiten die men geboden achtte, men kon telkens weer met klem protesteren tegen bepaalde door de bezetter opgelegde verboden – typerend voor het hoofdbestuur van het Rode Kruis was evenwel dat het, enkele uitzonderingen daargelaten, de instructies van de Duitse *Beaufragte* of van andere Duitse instanties (bijvoorbeeld de *Sicherheitspolizei*) stipt opvolgde. Evenals het Internationale Rode Kruis was het Nederlandse min of meer de gevangene geworden van de door de Duitsers gepermitteerde hulp aan militairen en civiel-geïnterneerden; de voortzetting daarvan wilde het niet in gevaar brengen.

Waren de organen van de bezetter over het Nederlandse Rode Kruis tevreden? Neen, dat toch niet. Het was hun bekend hoe dr. Offerhaus over hen dacht, zij wisten dat de stemming in het hoofdbureau en in de kringen en afdelingen uitgesproken anti-Duits en anti-NSB was en zij beseften dat zij met de benoeming van de slappe Engelbrecht niets hadden bereikt. Rauter sprak begin '43 al van de '*politische Sawirtschaft im niederländischen Roten Kreuz*' en drong er toen bij *Generalkommissar* Wimmer op aan, '*Orlog zu machen*.'² Daarvoor was evenwel een aanleiding nodig.

Die aanleiding deed zich eind '43 voor.

Begin '43 was bepaald dat familieleden van krijgsgevangenen louter via het Rode Kruis pakketten mochten verzenden. Daarbij was goedgevonden dat de inhoud van die pakketten niet bij het Rode Kruis gecontroleerd zou worden (er vond steeds controle in de kampen plaats), en zulks was door het Rode Kruis aan die familieleden meegedeeld in een rondschrijven dat tevoren door het bureau van de *Wehrmachtbefehlshaber*, generaal Christiansen, goedgekeurd was. Welnu, eind '43 bleek bij controle in een van de *Kriegsgefangenenlager* dat in een Rode Kruis-pakket dat voor een vaandrig bestemd was, enkele hulpmiddelen verstopt waren die bij ontvluchting gebruikt konden worden, benevens aanwijzingen voor dat gebruik. De *Kommandant*

¹ Getuige G. M. Verspyck, a.v., p. 120. ² Aantekening, z.d., van Rauter voor Wimmer op een uit begin '43 daterend 'Memorandum' van H. K. Offerhaus (*Enq.*, punten l en m, gestenc. bijl. 131).

van het betrokken kamp alarmeerde de afdeling *Kriegsgefangenenwesen* van het *Oberkommando der Wehrmacht* en het OKW, dat de zaak hoog opnam, eiste dat Christiansen scherpe maatregelen tegen het Rode Kruis zou nemen. Een van Christiansens officieren pleegde overleg met de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst*; besloten werd, bij Seyss-Inquart aan te dringen op een 'zuivering' van de top: van Lynden, Offerhaus en Verspyck moesten, met anderen, verdwijnen.

Er heeft zich toen aan Duitse kant achter de schermen een hevig touwtrekken voorgedaan dat wij niet in al zijn stadia overzien. Enerzijds nam Wimmers hoofdambtenaar dr. Reuter, hoofd van de *Abteilung Volksgesundheit* van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz* en in die tijd tevens vertegenwoordiger van het *Deutsche Rote Kreuz*, de leiding van het Nederlandse Rode Kruis in bescherming: onder verwijzing naar het door Christiansens bureau goedgekeurde rondschrijven wees hij er in mei '44 op dat sinds begin '43 bij het Rode Kruis geen controle plaatsgevonden had van familiepakketten aan krijgsgevangenen en dat dat feit aan de bezetter bekend was geweest. Anderzijds wensten Christiansen en Rauter juist tegen die leiding op te treden. Er werd een stok gevonden om de hond te slaan: een artikel, in de herfst van '43 in het tijdschrift *Het Nederlandse Rode Kruis* verschenen, waaruit o.m. afgeleid moest worden dat de Nederlandse krijgsgevangenen in de Duitse kampen honger leden (hetgeen in zijn algemeenheid bepaald onjuist was) en waarin bovendien gezinspeeld werd op de bevrijding. Het artikel was geschreven door de reserve-kolonel H. Koot, die in mei '43 hoofd geworden was van de onderafdeling van het hoofdbureau van het Rode Kruis die het contact onderhield met de in krijgsgevangenschap afgevoerde lagere beroepsmilitairen, reserve-officieren, reserve-onderofficieren en gewone dienstplichtigen, het was in het genoemde tijdschrift opgenomen door de redacteur F. Canté, het was tevoren gelezen door dr. Offerhaus en er was ook een blik in geworpen door van Lynden. Dit artikel nu werd opgeblazen tot 'een anti-Duitse publikatie'. Koot werd een maand in voorarrest gehouden en eind juli '44 moesten hij, Canté, Offerhaus en van Lynden zich verantwoorden voor het *Gericht des kommandierenden Generals und Befehlshabers der Truppen des Heeres in den Niederlanden*. Uitspraak: f 300 boete 'wegen deutschfeindlicher Kundgebung'.¹ Daarmee hadden Christiansen en Rauter hun doel bereikt: een ondervoorzitter en een secretaris-generaal die door een Duitse rechtbank wegens anti-Duits gedrag veroordeeld waren, konden de laan uitgestuurd worden zonder dat men moei-

¹ Vonnis, 31 juli 1944, in CDI, 2 c.

lijkheden kreeg met het *Auswärtige Amt* dat zich jegens het Internationale Rode Kruis steeds 'correct' wilde gedragen.

Inderdaad, van Lynden en Offerhaus werden per 1 september '44 ontslagen, waarnemend secretaris-generaal werd een van de bestuursleden, kolonel b.d. W. J. Lucardie.

Dramatische gevolgen had deze crisis niet – begin september '44 verwachtte nagenoeg een ieder dat heel Nederland binnen enkele weken bevrijd zou zijn. De gevolgen welke medio november uit een tweede crisis voortvloeiden (de rest van het hoofdbestuur werd toen door de bezetter afgezet en de leiding van het Rode Kruis werd in handen gelegd van twee 'foute' figuren), zullen wij in deel 10 (*Het laatste jaar*) beschrijven.

★

Naast het Rode Kruis hebben wij in verschillende hoofdstukken vijf personen genoemd die hulp geboden hebben aan gevangenen: de dames de Bussy, van Beuningen, Timmenga, van Overeem en Wijsmuller. Op de eerste drie komen wij straks terug, maar over de dames van Overeem en Wijsmuller moeten wij nu iets meer meedelen, waarbij wij met mevrouw Wijsmuller willen beginnen omdat zij in de aanvang van de bezetting in een kenmerkend conflict geraakte met het hoofdbestuur van het Rode Kruis.

Wij herinneren er dan eerst aan dat wij mevrouw G. Wijsmuller-Meijer (mèt mevrouw de Bussy en mevrouw A. M. Boissevain-van Lennep¹) in *Voorspel* al noemden als een van diegenen die Joodse kinderen uit Duitsland en Oostenrijk naar Engeland overbrachten, en dat wij van haar in *Neutraal* vermeldden dat zij na 1 september '39 enkele honderden Joodse kinderen, afkomstig uit Wilna (Litauen), die in Stockholm vastzaten, via Amsterdam ook al naar Engeland wist te transporteren. In *Mei '40* verhaalden wij hoe zij, nadat ze tijdens de Meidagen onder grote moeilijkheden uit Parijs Amsterdam had weten te bereiken, op 14 mei '40, enkele uren vóór Winkelmans capitulatie, nog vijf-en-zeventig Duits-Joodse kinderen die in het Amsterdamse Burgerweeshuis asyl gevonden hadden, naar een schip in IJmuiden bracht. Iemand met haar natuur, met haar behoefte, de medemens te helpen, was het onmogelijk te blijven stilzitten. Er waren in het begin van de bezetting nog Joodse vluchtelingenkinderen hier te lande – zij besloot,

¹ Zij was de moeder van de gebroeders Boissevain die in '42-'43 actief waren als leden van de illegale groep CS-6.

na te gaan of die kinderen via onbezet Frankrijk naar Spanje gebracht konden worden. Zonder officiële papieren kwam zij onbezet Frankrijk niet binnen en kreeg zij, om te beginnen, al geen *Ausreise*-visum uit bezet Nederland – welnu, de voorzitter van de afdeling Amsterdam van het Rode Kruis, dr. W. Veldhuyzen, gaf haar medio september '40 een volmacht waarin stond dat zij in binnen- en buitenland namens het Rode Kruis optrad. Op grond van die volmacht kreeg mevrouw Wijsmuller de nodige reispapieren. Zij nam één kind mee om dat naar Perpignan te brengen. Niet ver daarvandaan, in St. Cyprien, bevond zich een groot Frans interneringskamp waarin niet alleen duizenden vluchtelingen uit republikeins Spanje opgesloten zaten (van wie een deel, gelijk in hoofdstuk I vermeld, naar Mauthausen gedeporteerd zou worden), maar ook enkele duizenden Duits-Joodse vluchtelingen die op 11 mei '40 per trein uit Brussel naar Frankrijk geëvacueerd waren. Met hulp van het hoofd van het *Office Néerlandais* in Perpignan, de journalist J. W. Kolkman, drong mevrouw Wijsmuller tot het kamp te St. Cyprien door – zij wist dat talrijke vluchtelingen uit Brussel familieleden in Nederland hadden die zeer verlangend waren naar nader bericht. De kampbevolking van St. Cyprien was er erbarmelijk aan toe, er was vooral een groot tekort aan versterkende middelen en medicamenten. De commandant, een Franse luitenant-kolonel, 'was', vertelde mevrouw Wijsmuller in '48 aan de Enquêtecommissie, 'zeer blij, dat er eindelijk iemand kwam die beweerde dat hij wilde helpen.'¹ Zij bood aan, terug te komen met de nodige medische hulpmiddelen. Medio oktober was zij terug, met voorraden die de afdeling Amsterdam van het Rode Kruis bijeengebracht had.² In november was zij er wéér, d.w.z. toen moest zij naar het kamp te Gurs (bij Pau) gaan, aangezien het kamp te St. Cyprien, waar het water met typhusbacillen was besmet, ontruimd was. In februari '41 maakte zij een vierde reis naar onbezet Frankrijk, maar toen ze in maart voor een vijfde reis vertrok, werd ze door het bureau van het *Deutsche Rote Kreuz* in Parijs naar Brussel teruggestuurd waar zij, aldus haar eigen weergave, te horen kreeg: 'U bent hier met valse papieren; wij hebben inlichtingen van het Nederlandse Rode Kruis, dat ze niet weten dat u op reis bent.'³ Het Belgische Rode Kruis stelde zich toen voor haar garant, maar verder dan Parijs kwam ze niet; daar werd ze zelfs enige tijd gevangen gezet. Toen zij in Nederland teruggekeerd was, bleek haar dat Thoden van Velzen, secretaris-generaal van het Rode Kruis, inder-

¹ Getuige G. Wijsmuller-Meijer, *Enq.*, dl. VI c, p. 224. ² Die afdeling had daartoe de beschikking gekregen over gelden welke door een Joods comité onder leiding van een Joodse arts, dr. ir. D. de Miranda, bijeengebracht waren. ³ Getuige G. Wijsmuller-Meijer, *Enq.*, dl. VI c, p. 225.

daad op 10 februari schriftelijk aan de Duitse autoriteiten had bericht, dat de mevrouw Wijsmuller die in België en in bezet en onbezet Frankrijk met een volmacht van het Rode Kruis reisde, in feite geen volmacht bezat. Wel te verstaan: dr. Veldhuyzen had haar een volmacht verstrekt, maar dat document bezat geen enkele geldigheid; de verlening door dr. Veldhuyzen was, zo zette dr. Offerhaus later aan de Enquêtecommissie uiteen, 'natuurlijk dwaasheid' geweest, 'want hij had niet het recht die volmacht te verlenen.'¹ Een en ander betekende dat aan de hulp die mevrouw Wijsmuller aan de vluchtelingen eerst in St. Cyprien en nadien in Gurs had kunnen verlenen, een einde kwam – het Rode Kruis nam die taak niet over.

Dat dit gebeuren bij mevrouw Wijsmuller een grote wrok wekte tegen het hoofdbestuur van het Rode Kruis, spreekt vanzelf.

*

De verhouding tussen mevrouw van Overeem en dat hoofdbestuur is gecompliceerder geweest – dat zal blijken wanneer wij straks over haar werken behoeve van de gevangenen gaan schrijven. Nu eerst haar persoon.

Mevrouw L. H. M. A. van Overeem-Ziegenhardt noemden wij reeds in deel 7 toen wij in de paragraaf 'Artsencrisis' (hoofdstuk 5) verhaalden hoe zij begin juli '43 samen met haar man, de Haagse arts A. D. A. van Overeem, een bemiddelende rol speelde tussen Harster als vertegenwoordiger van Seyss-Inquart en enkele vertegenwoordigers van de artsen die in de laatste dagen van juni nagenoeg *en bloc* ondergedoken waren. Mevrouw van Overeem had toen, schreven wij, enige tijd tevoren van Harster verlof gekregen om aan gevangenen in Nederlandse gevangenissen en concentratiekampen pakketten uit te reiken.

In tegenstelling tot de dames de Bussy, van Beuningen en Timmenga was mevrouw van Overeem, geboren in 1910, tijdens de bezetting nog tamelijk jong. Jong niet alleen, maar ook mooi. Mooi niet alleen, maar ook charmant. Ze was van eenvoudige afkomst (haar vader was deurwaarder in Den Bosch), maar ze was op jeugdige leeftijd getrouwd met een zoon uit een vooraanstaande Brabantse fabrikantenfamilie. In '40 was zij helpster geworden in een Rode Kruis-colonne die in Frankrijk vluchtelingen uit het op 12 mei ont-rimde Breda ging ophalen. Tijdens haar afwezigheid wist de familie van haar man te bewerkstelligen dat een echtscheiding uitgesproken werd – zij

¹ Getuige H. K. Offerhaus, a.v., p. 284.

vestigde zich toen na enige tijd in Den Haag waar zij begin '42 trouwde met de Haagse arts van Overeem die zij in Frankrijk bij liet Rode Kruis-werk had ontmoet waaraan hij als reserve-officier van gezondheid deelgenomen had.

Enige tijd later kwam zij in contact met de zakenman R. O. van Gennep van wie wij in hoofdstuk 4 vermeldden dat hij vaak via zijn relatie met generaal Christiansen iets ten gunste van Nederlandse politieke gevangenen wist te bereiken. Zo had van Gennep ook Harster leren kennen. Uit OD-kringen werd hem nu in de lente van '42 gevraagd of hij kon bewerkstelligen dat enkele illegale werkers voor wie de doodstraf dreigde (onder wie W. A. H. C. Boellaard), gratie zouden krijgen. Van Gennep besloot mevrouw van Overeem in te schakelen: zij was aanwezig toen hij, na moeizaam verkregen instemming van zijn vrouw, te zijnen huize Harster een diner aanbood. Of mevrouw van Overeems vertogen er toe bijgedragen hebben dat Boellaard en enkele anderen niet gefusilleerd maar als *Nacht-und-Nebel*-gevangenen afgezonderd werden, weten wij niet; zelf had zij het stellige gevoel, bij Harster iets bereikt te hebben, en zij zette welbewust een zeker sociaal contact met hem voort. Dat wekte weerstanden. 'Wie 'goed' was, deed dat niet', werd gezegd. De roddel tierde welig en vond bij menig- een ook een aangrijpingspunt in het feit dat mevrouw van Overeem een echtscheiding achter de rug had, hetgeen in die tijd nog door velen als een nauwelijks fatsoenlijke aangelegenheid gezien werd. Daarbij werd dan, wat mevrouw van Overeems contact met Harster betrof, geen rekening gehouden met hetgeen zij nastreefde. En met succes! Want nadat Harster maandenlang bewerkt was, begon hij met goed te vinden dat zij en haar man medicamenten en versterkende middelen naar het kamp Vught en eventueel ook naar andere kampen mochten brengen. Hij stelde daarbij de voorwaarde dat zij daartoe een machtiging moesten krijgen van het Rode Kruis. Voor die machtiging droeg dr. Offerhaus zorg en hem werd toen in een brief d.d. 9 april '43¹ door Harster bevestigd,

'dass . . . Herr Dr. van Overeem und seine Frau als einzige Personen mit meinem Einverständnis Verhandlungen mit dem Kommandanten des Konzentrationslagers Hertogenbosch und falls erforderlich auch mit den Kommandanten der übrigen Lager wegen der Versorgung mit Medikamenten, Vitaminen usw. zu führen berechtigt sind' -

was getekend: 'Dr. Harster, SS-Brigadeführer und Generalmajor der Polizei.'

¹ Tekst: a.v., dl. VI b, p. 166.

Een hoogst belangrijk stuk! Wel stond er niet méér in dan dat het echtpaar van Overeem gerechtigd was, met de *Lagerkommandant* van Vught en, 'falls erforderlich', ook met andere *Lagerkommandanten*, 'Verhandlungen' te voeren met het oog op de verzorging met medikamenten, vitamines 'usw.' maar het was mevrouw van Overeem wel toevertrouwd, er daarbij van uit te gaan dat ze de permissie tot die verzorging duidelijk bezat – verzorging eigenlijk met alles, want alles viel onder het vage begrip 'usw.'. Onder het embleem van het Rode Kruis ging zij aan de slag.

Welke omvang haar werk ging aannemen, zullen wij straks weergeven.

★

In het overzicht van de hulp-organisaties dat wij in het voorafgaande geboden hebben, ontbreekt één sector: de illegaliteit.

Aan Nederlandse illegale groepen raakte bekend dat van begin '43 af aan de politieke gevangenen in Nederland allerlei hulp toevloede, maar hoe stond het eigenlijk met de gevangenen die naar Duitsland overgebracht waren? Of ten aanzien van hèn speciale maatregelen uitvoerbaar waren, heeft men zich, voorzover ons bekend, in die illegale groepen slechts zelden afgevraagd en dat is, wanneer men op de moed, de energie en de vindingrijkheid let waarmee talloze organisaties, van de kleine tot de grote Landelijke Organisatie toe, enkele honderdduizenden onderduikers opgevangen hebben, zonder twijfel een merkwaardig feit.

Hoe het te verklaren?

De commissie die na de bevrijding in opdracht van het toenmalig hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis o.m. moest nagaan hoe het kwam dat Nederlandse concentratiekamp-gevangenen zo weinig pakketten ontvangen hadden, de al eerder door ons genoemde Pakkettencommissie, schreef in '47 in haar rapport: 'Er werd gezorgd voor de onderduikers, dus voor de nog bruikbare mannen in het verzet' (dat is niet geheel juist gesteld: de strekking van de hulp aan de niet-Joodse onderduikers was, hun arbeidskracht aan Duitsland te onthouden), maar: 'men voelde zich onmachtig ook nog voor de vrienden van gisteren over de grens te zorgen. Een werkelijk goed georganiseerde poging is door de illegaliteit niet ondernomen. En zo werd de opinie dat 'wie over de grens was, verloren was', gemeengoed. Zo zelfs dat regelmatig dringende verzoeken aan de Londense regering om het uiterste te doen voor de 'oudstrijders', zelden aan Engelandvaarders of line-

HULP VAN BUITEN

*crossers*¹ werden meegegeven.² 'Voor mij is', aldus in '48 een illegaal werker uit Katwijk, H. van der Maaden, een van de medewerkers van de Pakketten-commissie,

'een hoofdfout dat wij Nederlanders vrij langzaam werken en eerst de kat uit de boom kijken. Bovendien kregen wij in de oorlog het machteloze gevoel dat, als wij over de grens kwamen, men ons niet meer kon bereiken; dan was men verloren. Dat gevoel had ik zelf ook. Ik herinner mij dat ik, voordat ik vertrok voor een nachtelijke tocht, eens tot een van mijn medewerksters zei: 'Als ik vannacht val, val jij voor mij in . . . Zorg echter voor mijn vrouw en kinderen en laat vooral het illegale werk doorgaan. Verdwijnt ik naar Duitsland, houd dan geen rekening meer met mij; dan kun je mij afschrijven.'³

Deze relatieve 'passiviteit' der illegale groepen kan als een aanwijzing opgevat worden dat men het vraagstuk van de hulp aan de concentratiekamp-gevangenen, dat in de eerste naoorlogsjaren veel stof heeft doen opwaaien, niet te eenvoudig zien moet. Niet dat wij in dit verband de illegale groepen en de Rode Kruis-organisaties op één lijn willen stellen! De illegale groepen, geleid door opgejaagde mensen, hadden een veelheid van taken te verrichten; vrijwel geen groep was er die niet méér arbeid om handen had dan zij eigenlijk aan kon. Wat daarentegen de Rode Kruis-organisaties betrof, zou de hulp aan concentratiekamp-gevangenen rechtstreeks kunnen voortvloeien uit hun centrale opdracht: de humanitaire hulp aan de lijdende mens of aan de mens in nood. Wat voor de illegale groepen nimmer meer geweest zou zijn dan een neventaak, moest door het Rode Kruis als een deel van zijn hoofdtak gezien worden.

Nu herinneren wij opnieuw aan de concessie die Himmler eind '42 deed toen hij tot het inzicht gekomen was dat de concentratiekamp-gevangenen sterker in de Duitse oorlogsproductie ingeschakeld moesten worden: in een rondschrift van d.d. 30 oktober '42 had hij de commandanten der 'officiële' concentratiekampen doen weten dat alle gevangenen, behalve de Joden en de Russen, voortaan pakketten zouden mogen ontvangen. Wij wezen er toen ook op dat de gevangenen in Auschwitz-Birkenau pas twee maanden later, eind december, omtrent die regeling ingelicht werden, en dat het nog eens drie maanden duurde voor, maart '43, het Internationale Rode Kruis in Genève schriftelijk bericht ontving, nl. van het *Auswärtige Amt*, dat de

¹ Dat waren diegenen die van de herfst van '44 af uit het bezette deel des lands benoorden de grote rivieren naar het bevrijde zuiden trokken; de route voerde meestal via de Biesbos. ² *Pakkettenrapport*, p. 17. ³ Getuige H. van der Maaden, *Enq.*, dl. VI c, p. 339.

organisatie zelf en de nationale Rode Kruis-organisaties pakketten mochten zenden aan al die gevangenen wier namen en 'adressen' bekend waren; die gunst zou evenwel niet gelden voor (aldus het naoorlogse verslag van het Internationale Rode Kruis) *'those accused of offences against the German state or the German forces'* – men zou kunnen zeggen: de 'politieke gevangenen', de illegale werkers, vielen er buiten. Was dat inderdaad het geval? Het Internationale Rode Kruis hield met die beperking geen rekening, althans het deed begin augustus '43 een eerste zending pakketten toekomen aan vijftig concentratiekamp-gevangenen – allen, voorzover bekend, politieke gevangenen, aan wie, zoals spoedig bleek (daarover straks meer) de voor hen bestemde pakketten in de meeste gevallen inderdaad uitgereikt werden. Wij voegen hieraan nog toe dat pakketten niet alleen gezonden mochten worden aan gevangenen in concentratiekampen maar ook aan gevangenen in 'normale' gevangnissen.

Wie waren in Nederland van die regeling op de hoogte? Zeker niet alle families van de betrokkenen, maar toch wel vele, en men zou zich kunnen voorstellen dat daarop uit de wereld van de illegaliteit een impuls voortkwam om systematisch de namen en 'adressen' van de bedoelde gevangenen te verzamelen en er zorg voor te dragen dat een deel van de bonnen die 'achterom' (d.w.z. door clandestiene hulp van de distributiediensten) en door overvallen verkregen waren, gebruikt werd om aan die gevangenen voedselpakketten toe te zenden. Voor het geld dat daarvoor nodig was, had het Nationaal Steunfonds stellig kunnen en willen zorgen – wellicht zou men tot het besluit gekomen zijn, een aparte organisatie voor die hulp aan gevangenen in Duitsland op te richten, te vergelijken met de 'Natura'-groep die van eind '43–begin '44 af allerlei goederen ging inkopen waaraan de illegale groepen voor hun eigen werk behoefte hadden. Die aparte organisatie is evenwel niet tot stand gekomen en van de zijde van de illegaliteit is van het systematisch verzamelen van namen en 'adressen' van gevangenen in Duitsland geen sprake geweest. Men had, zoals van der Maaden het uitgedrukt heeft, het gevoel dat die gevangenen onbereikbaar geworden waren. Er is aan het verzamelen van die namen en 'adressen' wel iets gedaan, maar niet door illegale groepen, zulks ook niet in de tijd waarin, van begin '44 af, leidende figuren van enkele van de belangrijkste organisaties elkaar wekelijks in de z.g. Kern ontmoetten teneinde allerlei praktische vraagstukken te bespreken.

★

'Hulp-organisaties' noemden wij deze paragraaf. Wij hebben er als het ware de instanties en personen in voorgesteld die de lezer in het nu volgende al of niet in actie zal zien komen: in Londen het *London Committee*, in Berlijn Millenaar, in Genève het Internationale Rode Kruis (met de gedelegeerde en de adjunct-gedelegeerde van het *London Committee*: de Vos van Steenwijk en Flugi van Aspermont) en in bezet Nederland het Nederlandse Rode Kruis en de dames die wij noemden. Wat zij allen al of niet verricht hebben, zullen wij weergeven ten aanzien van alle groepen gevangenen aan wier lotgevallen wij aparte hoofdstukken gewijd hebben, en in dezelfde volgorde.

Hulp aan krijgsgevangenen

Wij hebben in hoofdstuk 2 vier groepen krijgsgevangenen onderscheiden: de generaalsgroep, de Colditz-groep (beroepsofficieren), de Stanislau/Neu-Brandenburg-groep (idem) en de 'groep uit '43' (lager beroepspersoneel, reserve-officieren, reserve-onderofficieren en gewone dienstplichtigen). Voor al deze vier groepen heeft het Nederlandse Rode Kruis zich ten eerste ingespannen. Hetzelfde geldt voor het door ir. S. L. Louwes geleide rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd. Om te beginnen bepaalde het rijksbureau in augustus '40 dat diegenen die in krijgsgevangenschap afgevoerd waren (èn de eerste groep 'Indische gijzelaars'), hun distributiebescheiden niet behoefden in te leveren (hun gezinnen konden dus extra levensmiddelen kopen en deze rechtstreeks aan de gevangenen toezenden), en bovendien gaf het rijksbureau het Nederlandse Rode Kruis ruime toewijzingen waardoor aan alle krijgsgevangenen tweemaal per maand een welgevuld pakket toegezonden kon worden. Per pakket moest daarvoor f 6.50 betaald worden – bezat het betrokken gezin daar niet de middelen voor, dan nam het Nederlandse Rode Kruis de kosten voor zijn rekening. In augustus '42 werd evenwel door de bezetter ontdekt dat het rijksbureau gehandeld had zonder enige Duitse instantie om verlof te vragen. Notabene: de Oostfront-vrijwilligers hadden hun distributiebescheiden wél moeten inleveren! Het hoofd van het algemeen secretariaat van het rijksbureau, mr. Th. M. Bautz, werd voor die 'misstanden' verantwoordelijk gesteld: hij werd gearresteerd en een tijd lang in het concentratiekamp Amersfoort opgesloten. Meer nog: de frequentie van de pakketverzending werd door de bezetter gehalveerd en ook bepaalde hij dat voortaan in de pakketten geen distributioegoederen opgenomen mochten worden; het kostte nadien het Nederlandse Rode Kruis grote moeite, de pakketten toch nog een enigszins

voedzame inhoud te geven – dat lukte, dank zij de hulp die talrijke fabrikanten verleenden.

In totaal zond het Nederlandse Rode Kruis, d.w.z. afdeling IV van het hoofdbureau, tot augustus '42 tweemaal en van september '42 af eenmaal per maand een pakket aan alle krijgsgevangenen toe, maar in '44 konden maar viermaal pakketten toegezonden worden, de laatste in augustus. De Spoorwegstaking maakte verdere verzending onmogelijk.¹ Wij merken hierbij nog op dat het Nederlandse Rode Kruis in mei '43, toen de 'groep uit '43' opgeroepen was, de vrees koesterde (gelijk reeds vermeld) dat men de misschien vijftigduizend nieuwe krijgsgevangenen die er zouden komen, onmogelijk voldoende pakketten zou kunnen doen toekomen. Het aantal van die nieuwe krijgsgevangenen viel evenwel mee (eind oktober '43 waren het nog geen achtduizend, uiteindelijk werden het er elfduizend) en voor de toezending van pakketten aan hen gaf kolonel Koot zich met zijn aparte onderafdeling veel moeite. Hij zette (dat was een denkbeeld geweest van generaal Boerstra, ex-commandant van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger) een 'Actie Pleegouders voor Krijgsgevangenen' op touw, zodat krijgsgevangenen wier gezinnen of families niet in staat waren voor voldoende pakketten te zorgen, tóch pakketten kregen: 'familie-pakketten', niet de standaard-pakketten van het Nederlandse Rode Kruis. Voor de aanvulling van die 'familie-pakketten' kreeg kolonel Koot soms hoeveellieden distributiegoederen van illegale relaties – een deel daarvan gebruikte hij zelf voor zijn pakketten, een deel gaf hij aan mevrouw van Overeem door en van het gebruik van die 'illegale' voorraden was, aldus kolonel Koot, dr. Offerhaus op de hoogte.

Hoeveel 'familie-pakketten' in totaal door het Nederlandse Rode Kruis verzonden zijn, is niet bekend², maar wij konden in hoofdstuk 2 vermelden

¹ Behalve het hoofdbestuur van het Rode Kruis waren er ook afdelingen van deze organisatie die aan krijgsgevangenen pakketten deden toekomen. Bijzonderheden zijn ons slechts bekend van de blijkbaar zeer actieve afdeling Maastricht: zij deed in totaal aan Nederlandse krijgsgevangenen maar ook aan krijgsgevangenen van andere nationaliteit 50 000 pakketten toekomen en aan Nederlandse politieke gevangenen ca. 7 000 pakketten (van die 7 000 ontving zij slechts 2 000 ontvangstbevestigingen: er is dus, moet men aannemen, veel door SS'ers gestolen). Er was in Zuid-Limburg kennelijk een grote bereidheid bij boeren en fabrikanten om voor dat goede doel levensmiddelen af te staan: de organisatoren van deze hulp ontvingen in de jaren '43-'44, toen het transport moeilijker werd, veel meer goederen dan zij konden verzenden – mede door de daling van de rantsoenen werd toen, ondanks de protesten van sommigen, een deel van het ingezamelde onder de organisatoren verdeeld. ² Aanvankelijk mochten familieleden en andere relaties aan de krijgsgevangenen rechtstreeks een onbeperkt aantal pakketten sturen van

HULP VAN BUITEN

dat de krijgsgevangenen officieren in Stanislaw waar zij van augustus '42 tot januari '44 opgesloten waren, 11 Rode Kruis-pakketten ontvangen hebben. Dat hadden er blijkens onze gegevens over de verzending van die pakketten uit Nederland 16 of 17 moeten zijn – een deel is dus in Duitsland zoekgeraakt of gestolen, en wij nemen aan dat ook de 'groep uit '43' niet alle voor haar bestemde pakketten ontvangen heeft. De vier in '44 naar Neu-Brandenburg gestuurde pakketzendingen zijn alle aangekomen.

★

Het *London Committee* zond zijn pakketten aan het Internationale Rode Kruis toe. Deze laatste organisatie heeft in totaal ten behoeve van de Geallieerde krijgsgevangenen (dat werden er uiteindelijk meer dan twee miljoen) 36 miljoen pakketten van vijf kilo ontvangen. De expeditie van deze zendingen heeft steeds een groot probleem gevormd – het Internationale Rode Kruis moest er in Lissabon een kleine eigen rederij voor oprichten. Moeilijk was vooral het transport uit Zwitserland naar de talloze *Kriegsgefangenenlager*. Acuut werden die moeilijkheden in de herfst van '44 toen het vrachtvervoer via de Duitse spoorwegen als gevolg van de Geallieerde bombardementen in het honderd ging lopen; het Internationale Rode Kruis kreeg toen de beschikking over 300 Zwitserse goederenwagens en 400 vrachtauto's en zo slaagde de organisatie er in, de verzending van de pakketten weer enigermate op gang te brengen, zij het dat de Duitsers toen grote hoeveelheden die bijvoorbeeld voor Poolse, Tsjechische, Franse en Nederlandse krijgsgevangenen bestemd waren, aan de Britse en Amerikaanse lieten uitdelen. Aan het einde van de oorlog lagen in Zwitserland en elders overigens nog bergen pakketten die voor Nederlandse krijgsgevangenen bestemd waren; zij werden in de winter van '45 op '46 ten behoeve van het nieuwe Nederlandse leger naar ons land overgebracht.

Het *London Committee* heeft, gelijk reeds uiteengezet, de krijgsgevangenen geen 'eigen' pakketten kunnen sturen: dat waren steeds pakketten van het Engelse, Amerikaanse en Argentijnse Rode Kruis die door het *London Committee* betaald werden. Dat de krijgsgevangenen de indruk kregen dat de Nederlandse instanties in Londen niets voor hen deden, was onvermijde-

2 kilo. Eind '42 werden die 'familie-pakketten' verboden, maar een paar maanden later werden zij weer toegestaan, zij het dat toen (zoals al weergegeven) bepaald werd dat zij steeds via het Rode Kruis verzonden moesten worden.

lijk, maar die indruk was niet juist. Totdat het vervoer in Duitsland spaak liep, zijn deze pakketzendingen naar behoren door de Duitsers gedistribueerd: eerst één pakket per maand (meer kreeg de groep in Colditz niet), nadien één pakket in de twee weken, maar van de zomer van '43 af weer slechts één pakket per maand. Daarbij merken wij tweeërlei op: ten eerste dat het *London Committee* dat begin mei '43 wist dat er vele duizenden nieuwe krijgsgevangenen zouden komen, pas begin augustus de verzending van méér pakketten ging voorbereiden (de 'groep uit '43' werd slachtoffer van die traagheid) en ten tweede dat zowel het Engelse als het Amerikaanse Rode Kruis lange tijd geweigerd hebben, de Nederlandse krijgsgevangenen één pakket per week te doen toekomen, zoals de Engelse en Amerikaanse ontvangingen. De ministers zijn niet bij machte geweest, deze discriminatie op te heffen – dat heeft prinses Juliana gedaan, maar daartoe werd op haar pas in de herfst van '44 een beroep gedaan. Nadien werden, terwijl er nog ca. tien-duizend Nederlanders krijgsgevangen zaten, per maand 40 000 pakketten naar Genève geëxpedieerd – geen van die grote zendingen heeft diegenen bereikt voor wie zij bestemd waren.

Toen nu die verzending van Genève uit steeds moeilijker werd, ging de vertegenwoordiger van de Nederlandse repatriëringdienst in Stockholm, N. D. Woensdregt, zich moeite geven, uit Zweden pakketten te doen toekomen aan Nederlandse krijgsgevangenen. Dat werd hem door de Meester, voorzitter van het *London Committee*, verboden: alles moest, meende deze, onder *zijn* controle blijven. Woensdregt trok zich van dat verbod niets aan – hij heeft toen wel iets, maar niet veel kunnen bereiken.

Behalve voedsel en sigaretten heeft het *London Committee* de krijgsgevangenen ook allerlei andere artikelen voor persoonlijk gebruik trachten toe te zenden: scheergerei, knopen, naalden, handdoeken, tandenborstels, tandpasta, zeep, enz. enz. Nagenoeg al die artikelen zijn door het *London Committee* te laat besteld en dus te laat verzonden. Voor de kleding geldt hetzelfde. Pas in december '43 werd een program opgesteld dat waarborgde dat alle Nederlandse krijgsgevangenen voldoende nieuwe kleding zouden ontvangen; Amerikaanse en Canadese fabrieken zorgden voor de productie en het Amerikaanse Rode Kruis nam in de zomer van '44 de verschepping ter hand. Alles bleef in de Europese aanvoerhavens of in Zwitserland liggen. Houdt men nu in het oog dat de Belgische en Joegoslavische krijgsgevangenen al in '42 nieuwe kleding ontvangen hebben, dan lijkt de conclusie verantwoord dat de Nederlandse autoriteiten te Londen op dit gebied van weinig voorstellingsvermogen blijk gegeven hebben.

Hulp aan gijzelaars

Over de hulp aan de gijzelaars kunnen wij kort zijn: de anti-verzet-gijzelaars hebben in de Brabantse kampen grote zendingen van familieleden en andere particulieren ontvangen en bovendien tot in augustus '42 pakketten van het Nederlandse Rode Kruis (van de zomer van '43 af bovendien pakketten van mevrouw van Overeem) – de Indische gijzelaars ontvingen die Rode Kruis-pakketten al in Buchenwald. Daarnaast hebben de Indische gijzelaars ook pakketten van het Amerikaanse Rode Kruis gekregen; het *London Committee* had namelijk in augustus '41 een beroep gedaan op de Amerikaanse organisatie om voor rekening van het *Committee* pakketten te zenden aan de Indische gijzelaars in Buchenwald en Ravensbrück (het *London Committee* wist dus niet dat de vrouwen onder de Indische gijzelaars al negen maanden eerder vrijgelaten waren) en het Amerikaanse Rode Kruis had toen begin oktober '41 zijn centraal depot in Genève telegrafisch geïnstrueerd om voor die verzending zorg te dragen.

Is, gegeven het feit dat de eerste groep Indische gijzelaars in juli '40 gearresteerd was, het *London Committee* met zijn verzoek uit augustus '41 niet erg laat geweest? Misschien – maar wij durven hier geen oordeel over vellen: het kan zijn dat het geruime tijd geduurd heeft voor de autoriteiten te Londen wisten dat de Indische gijzelaars door de Duitsers ook wat het ontvangen van pakketten betrof, als civiel-geïnterneerden behandeld werden.

Hulp aan gevangenen in gevangenissen

Tot in '43 heeft de *Sicherheitspolizei* het verbod gehandhaafd om gevangenen in de Duitse gevangenissen in ons land (het 'Oranjehotel', de *Polizeigefängnis* in Haaren en de *Deutsche Abteilungen* in Nederlandse inrichtingen) pakketten te doen toekomen. Op die regel werden slechts enkele uitzonderingen toegestaan. In het 'Oranjehotel', toen nog gevestigd in de Scheveningse Strafgewangenis, mocht de Haagse afdeling van het Nederlandse Rode Kruis met Oudjaar '40 pakketten uitdelen en in de loop van '41 kreeg een Haags comité dat om de Duinoordkerk gegroepeerd was, enige tijd eenzelfde verlof, maar daar bleef het voorlopig bij. Verzoeken van het hoofdbestuur van het Rode Kruis om regelmatig aan alle gevangenen in 'SD'-gevangenissen pakketten te mogen uitreiken, werden botweg geweigerd. Pas met Kerstmis '42 werd aan het hoofdbestuur verlof gegeven, éénmaal die hulp te geven aan de gevangenen de in Cellenbarakken – wij vermoeden dat mevrouw van

Overeems contact met Harster tot het verlenen van die gunst bijgedragen heeft.

Maar mevrouw van Overeem kon méér bereiken. Toen zij in april '43 Harsters machtiging ontvangen had om contact op te nemen met de *Lagerkommandanten* van Vught en Amersfoort, wist zij in de daaropvolgende maanden die machtiging tot de *Kommandanten* van de belangrijkste 'SD'-gevangenis uit te breiden. Zij kreeg zelfs verlof, die gevangenis te betreden en persoonlijk, van cel tot cel gaand, de pakketten aan de gevangenen te overhandigen. Het samenstellen van die pakketten werd een grote taak op zichzelf. Mevrouw van Overeem werd genoopt, er samen met anderen voor te zorgen dat 'smeerstations' ingericht werden: punten waar men levensmiddelenpakketten (met gesmeerde en belegde boterhammen als hoofdbestanddeel) klaarmaakte die dan onder haar geleide weggebracht werden. Dergelijke 'smeerstations' kwamen er ten behoeve van het kamp Amersfoort in Zeist, De Bilt en Utrecht. In De Bilt leverden de bakkers eerst alles zonder betaling, later was dat, bij de inkrimpende bevoorrading van de bakkerijen, niet meer mogelijk. 'Van mijn dochter en schoonzoon die in Amsterdam in de illegaliteit waren, kreeg ik', aldus de leider van het 'smeerstation' te De Bilt, 'ook bonkaarten die ik per trein ophaalde. Boeren en andere mensen gaven veel in natura. Ik kreeg adressen op en dan ging ik er heen om alles op te halen. Het was bij ons één groot pakhuis.'¹

Ook mevrouw van Overeem zelf kreeg later elke maand bonkaarten van illegale groepen, hele pakken tegelijk, hoofdzakelijk afkomstig van 'Natura', het voedselvoorzieningsapparaat der illegaliteit, dat op zijn beurt, wat de 'gekraakte' distributiebescheiden betrof, hoofdzakelijk bevoorraad werd door de Landelijke Knokploegen. 'Het is meer dan eens gebeurd', verklaarde later een van de leiders van 'Natura', A. J. Teunissen, 'dat twee, drie dagen daarna een van mijn medewerkers bij haar' (d.w.z. bij mevrouw van Overeem) 'kwam en dat die stapels daar nog open en bloot op het bureau lagen. Zij zat er dus mee te geuren.'² Wij plaats en vraagteken. Was het niet veeleer zo dat mevrouw van Overeem zich door al haar successen min of meer onkwetsbaar was gaan voelen? Ook Rauter wist zij om de tuin te leiden: toen zij eens door hem verhoord werd en verklaren moest hoe zij aan al die goederen kwam die zij distribueerde (levensmiddelen, geneesmiddelen, ook textiel), zei zij zonder blikken of blozen dat ze generlei contact had met de illegaliteit. Trouwens, niet alleen Rauter, ook de *Abwehr*

¹ Getuige H. P. van der Borch tot Verwolde van Vorden, *Eng.*, dl. VI c, p. 904.

² Getuige A. J. Teunissen, a.v., p. 164.

wantrouwde haar: was het wel verantwoord, iemand zoveel van de toestanden binnen de gevangenissen en concentratiekampen te laten zien?¹ Maar Harsters bescherming bleek merkwaardig effectief; zij werkte door, ook toen Harster in september '43 naar Italië overgeplaatst was. Zijn opvolger Naumann zond medio oktober '43 zelfs een rondschrijven² aan alle *Aussendienststellen* en *Polizeigefängnisse* alsmede aan de *Lagerkommandanten* van de gijzelaarskampen en van het kamp Vught, waarin stond dat 'Frau van Overeem, Den Haag' ook voortaan gemachtigd was, de zendingen van het Rode Kruis af te geven, zij het dat zij dat niet langer persoonlijk aan de gevangenen mocht doen: zij moest die zendingen bij de administraties deponeren. Nu, mevrouw van Overeem wist daar wel raad op: een pakje sigaretten hier, een doos sigaren daar, desnoods een fles jenever, een innemend lachje – en zij werd althans in een aantal gevangenissen weer tot de gangen toegelaten waarop de cellen uitkwamen.

Dag in, dag uit was zij in touw. 'Zij ging', aldus R. O. van Gennep (die, na haar met Harster in contact gebracht te hebben, een van haar belangrijkste helpers werd), "smorgens ook in de winter om 6 uur met de volbeladen wagen weg. Zij zat naast de chauffeur."³ Om de twee weken bracht zij op dinsdag bezoeken aan het Huis van Bewaring te Rotterdam en aan de Cellenbarakken te Scheveningen, op woensdag aan de Huizen van Bewaring I en II te Amsterdam en op vrijdag aan het Huis van Bewaring te Arnhem en het kamp te Amersfoort, elke week verscheen zij op donderdag in het concentratiekamp Vught en in de *Polizeigefängnis* in Haaren. Dat was een tijdlang het vaste schema (mevrouw van Overeem kon soms ook nog zendingen afgeven bij de huizen van bewaring in Zwolle en in Maastricht), maar dat werd later weer gewijzigd: in '44 bracht zij bijvoorbeeld niet om de week maar elke week op vrijdag voldoende pakketten naar Amersfoort en op donderdag 1 350 pakketten naar de Cellenbarakken⁴ – voor dat laatste waren dan in het 'smeerstation' te Wassenaar telkens bijna 11000 sneedjes brood besmeerd en belegd. De enige gevangenis waar mevrouw van Overeem de toegang geweigerd werd, was de *Wehrmachtgefängnis* te Utrecht – de gevangenen kregen er dus ook geen Rode Kruis-pakketten

¹ Mevrouw van Overeem was in april '44 korte tijd in arrest, omdat zij van medeplichtigheid verdacht werd bij de ontsnapping van de gevangene Smits die, zoals wij in hoofdstuk 6 beschreven, in de Rode Kruis-auto het concentratiekamp Vught wist te verlaten. ² Exemplaar d.d. 16 okt. 1943 in *HSSuPF*, 53 a. ³ Getuige R. O. van Gennep, *Enq.*, dl. VI c, p. 259. ⁴ In '44 heeft mevrouw van Overeem bovendien enkele zendingen gebracht naar de werkkampen voor Joodse gemengd-gehuwden te Havelte en 't Zandt (Groningen).

uitgedeeld¹, maar zij mochten, gelijk in hoofdstuk 4 vermeld, pakketten van hun families ontvangen. In de inrichtingen waar mevrouw van Overeem wèl toegelaten werd, bleef het overigens veelal niet bij het ronddelen of afgeven van pakketten: ze drong steeds ook op een betere medische verzorging der gevangenen aan. Wat daarvoor aan instrumenten en andere hulpmiddelen nodig was, wist zij bijeen te scharrelen.

Mevrouw van Overeem heeft al dit werk verricht in contact met het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis, maar er is over haar betrekkingen met deze organisatie meer te zeggen en dat willen wij pas in de volgende paragraaf doen. Hier willen wij nog slechts opmerken dat mevrouw van Overeems initiatief ook voor anderen de deuren van de 'SD'-gevangnissen geopend heeft. De afdeling Maastricht van het Rode Kruis heeft van september '43 af elke veertien dagen voedselpakketten laten uitdelen aan illegale werkers die in de *Deutsche Abteilung* van de gevangenis aldaar opgesloten waren, en in de stad Groningen heeft het Nationaal Comité een overeenkomstige hulp kunnen organiseren. Die hulp is vermoedelijk ook elders verleend maar wij beschikken dienaangaande niet over gegevens.

Hulp aan gevangenen in concentratiekampen in Nederland

Wij hebben zojuist vermeld dat het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis na de eerste uitdeling van pakketten in het 'Oranjestad' (Oudjaar '40) trachtte, die hulp tot alle 'SD'-gevangnissen uit te breiden. Vergeefs! 'De Duitsers', aldus Offerhaus, 'waren buitengewoon onhandelbaar.'² Anders gezegd: zij gaven het Rode Kruis niet de kans om iets te doen ten behoeve van 'SD'-gevangenen. Speciaal met betrekking tot het kamp Amersfoort werd dat het Rode Kruis onmogelijk gemaakt³; het gevolg was dat toen de gevangenen van Amersfoort in januari '43 naar het nieuwe kamp Vught overgebracht werden, het hoofdbestuur van het Rode Kruis aanvankelijk in het geheel geen pogingen ondernam om de gevangenen daar te hulp te komen. Dat was des te betreurenswaardiger omdat er, gelijk in hoofdstuk 6 onderstreept, in Vught in de aanloopperiode erbarmelijke toestanden heersten.

Die hulp kwam tòch op gang.

¹ Dit is één of twee keer wel het geval geweest doordat een de gevangenen welgezinde *Sanitater*, een lid dus van het Duitse personeel, bij de dienst van mevrouw van Overeem een aantal pakketten ging halen. ² Getuige H. K. Offerhaus, *Enq.*, dl. VI c, p. 215. ³ Het hoofdbestuur heeft wèl kunnen bevorderen dat in mei '42 de door ons in hoofdstuk 6 vermelde medische inspectie van Amersfoort plaatsvond.

Mevrouw de Bussy was de eerste die tot het kamp Vught wist door te dringen. Ze woonde in '40 (ze was toen twee-en-vijftig) in Amsterdam. Zij was in de eerste wereldoorlog betrokken geweest bij hulp aan in ons land geïnterneerde Duitse militairen en had daar in de jaren '20 een Duitse onderscheiding voor gekregen. Aan het einde van de jaren '30 had zij zich (wij herinnerden daar al aan) moeite gegeven, Joodse kinderen uit Duitsland en Oostenrijk naar Engeland over te brengen. Tijdens de bezetting bleef zij niet stilzitten: toen het Internationale Rode Kruis, waartoe zij zich rechtstreeks gewend had, weigerde, haar een officiële status te geven (dat kon ook moeilijk: het Internationale Rode Kruis onderhield in ons land slechts relaties met het Nederlandse Rode Kruis), noemde zij zich, ondernemend als zij was, *'Internationale Rote Kreuz-Schwester'*, speldde zich het teken van het Rode Kruis op en drong, zich telkens beroepend op de haar uitgereikte Duitse onderscheiding, tot verschillende bureaus van de *Sicherheitspolizei* door. Harster keurde toen goed dat zij in bepaalde gevallen gevangenen, ook ter dood veroordeelden, bijstond (wij herinneren aan haar in hoofdstuk 4 weergegeven afscheidstoespraak aan de terdoodveroordeelde OD'ers). Zij had veel contact met illegale groepen en hoe de gevangenen in een kamp als Amersfoort behandeld werden, was haar niet onbekend. Zodra zij nu hoorde dat de eerste gevangenen in Vught binnengebracht waren (13 januari '43), eiste zij toegang tot *Lagerkommandant* Chmielewski. Zij werd, na twee keer afgewezen te zijn, toegelaten, drong er op aan dat haar verlof gegeven zou worden de gevangenen te helpen, kreeg te horen dat men haar zou arresteren als zij bleef aanhouden, en trachtte vervolgens, in Amsterdam teruggekeerd, Rauter te vermurwen met een brief d.d. 17 januari '43¹ waarin zij als *'Internationale Rote-Kreuz-Schwester'* schreef dat Vught *'eine Hölle'* was: *'hier sterben ungefähr 50 Menschen täglich . . . Hier wird gelitten wie noch nie irgendwo in den Niederlanden . . . Im Namen der Humanität frage ich Sie als alte unschädliche Mutter: lassen Sie mich für meine Landesgenossen tun, was ich doch früher für Ihr Land tat, lassen Sie mich Gefangenen helfen.'* Ook van het dreigement van de *Lagerkommandant* maakte zij melding; werd dat dreigement door Rauter onderschreven, dan moest hij, schreef zij, haar maar *'einsperren'*.

De brief had blijkbaar precies de juiste toon: Rauter keurde goed dat mevrouw de Bussy de gevangenen in Vught hulp bracht. Enkele dagen later verscheen zij met drie vrachtauto's vol voedsel en geneesmiddelen bij het kamp; voor die geneesmiddelen had een van de voormannen van Medisch Contact gezorgd, de Amsterdamse hoogleraar dr. J. G. G. Borst. Een maand

¹ Tekst in *Enq.*, dl. VI b, p. 166. De datum van de brief wordt hier en in mevr. de Bussy's verhoor (dl. VI c, p. 263) abusievelijk aangegeven als 17 januari 1942.

of vier lang wist mevrouw de Bussy dit werk in Vught voort te zetten, toen werd het haar door de Duitsers verboden die er achter gekomen waren (mevrouw de Bussy is er van overtuigd geweest dat dit gevolg geweest is van een mededeling uit kringen van het Rode Kruis) dat haar titel '*Internationale Rote Kreuz-Schwester*' een fictie was. Zij werd zelfs gearresteerd en wèl spoedig vrijgelaten maar mocht zich toen niet meer in Duitse bureaus vertonen. Desondanks zette ze haar hulpverlening voort (nu ook aan concentratiekamp-gevangenen in Duitsland, waarover straks meer), maar ze moest alle goederen die ze bijeenbracht, afdragen aan het Rode Kruis. Dat deed ze, en ze kreeg veel bijeen, ten dele in contact met de LO en de LKP: van de 'gekraakte' bonkaarten die niet nodig waren voor onderduikers, ging een deel naar haar toe; kwam ze geld te kort om die bonkaarten in levensmiddelen om te zetten (ze gaf er volgens haar eigen opgave een derde van haar vermogen voor uit), dan sprongen rijke vrienden of het Nationaal Steunfonds bij – ze had een nauwe relatie met Walraven van Hall, de oprichter en centrale figuur van het NSF.

Het is mevrouw de Bussy geweest die in het kamp Vught het pad geëffend heeft voor de dames van Beuningen en Timmenga. Dezen woonden beiden in de plaats Vught en zij hebben tevens beiden hun hulpwerk op de gevangenen in dat kamp geconcentreerd. Mevrouw van Beuningen had daarbij het grote voordeel dat zij met haar nauwe familiebetrekkingen tot voormannen van het Rotterdamse, ja van het Nederlandse bedrijfsleven talrijke relaties bezat in kringen van fabrikanten: die fabrikanten waren veelal in staat, haar uit de lopende productie voorraden af te staan die zij voor de hulp aan gevangenen in Vught kon gebruiken. Mevrouw de Bussy was tot *Lagerkommandant* Chmielewski doorgedrongen – mevrouw van Beuningen deed, nadat zij dat in Amsterdam van haar voorgangster vernomen had, hetzelfde. Zij kreeg van Chmielewski te horen, 'dat ieder der gevangenen eens in de week een pakje van 3 kg van huis mocht ontvangen en dat ik pakketten mocht zenden aan diegenen die deze niet van thuis kregen.'¹ Maar wie waren dat en hoe kreeg zij die gegevens in handen? Dat probleem werd opgelost: toen men in het kamp eenmaal wist dat mevrouw van Beuningen voor pakketten kon zorgen, lieten gevangenen hun naam, barak- en kampnummer door arbeiders met wie zij in de *Kommandos* contact hadden, opschrijven en die briefjes werden dan bij mevrouw van Beuningen in de bus gedaan. Al die gevangenen kregen nadien een pakket; het werk breidde zich als een olievlek uit, 'in een paar weken tijd was', vertelde mevrouw van Beuningen,

¹ Getuige Ch. E. van Beuningen-Fentener van Vlissingen, a.v., dl. VI c, p. 1025.

'mijn huis een pakhuis van levensmiddelen geworden . . . We kregen bijna alles gratis . . . Er waren hele dorpen die brood voor mij verzamelden en dan werd het bij de pastoor of dominé bezorgd en dan kwam er een man met een bakfiets of met een kar en paard of met de trein om de broden te brengen . . . De mensen die niets konden zenden, stuurden mij geld . . . Iedere dag kwamen er tussen de dertig en vijftig dames en meisjes helpen om de boterhammen klaar te maken. Elke dag gingen er vijf- à zeshonderd pakketten van 3 kg naar het kamp.'¹

Tot aan de evacuatie van het kamp Vught (begin september '44) heeft mevrouw van Beuningen deze hulp kunnen voortzetten, waarbij ook zij een enkel keer gebruik maakte van 'gekraakte', haar anoniem toegezonden bonkaarten – die kon zij via de winkels van de fa. P. de Gruyter & Zn in levensmiddelen omzetten. Niet alleen levensmiddelen bracht zij evenwel in het kamp naar binnen, maar ook schoenen en slossen, textielgoederen, tandpasta, kammen, speelgoed en boeken; zij vermeldt in haar naoorlogse opgave² de namen van 32 firma's die haar geholpen hebben, naast talrijke plaatselijke comité's, 'verschillende veilingen', 'verschillende Rode Kruis-afdelingen' en 'duizenden particulieren over heel Nederland'.

De hulp die mevrouw Timmenga-Hiemstra aan de gevangenen in Vught verleende, droeg een iets ander karakter. Zij was eerst een medewerkster van mevrouw van Beuningen, maar in april '43 ging zij er toe over, zelf 'familiepakketten' te verzenden, d.w.z. pakketten aan die gevangenen (eerst tientallen, later enkele honderden, onder wie ook Belgen en Fransen) die niet, als vele anderen, eenmaal per week een pakket van hun eigen familie kregen (de pakketten van mevrouw van Beuningen golden als Rode Kruis-pakketten). Soms werden de namen van de z.g. afzenders dier 'familiepakketten' door mevrouw Timmenga gefingeerd, soms werden de adressen door de familieleden zelf geschreven.

Hoe kwam zij dan met die familieleden in contact?

Het is mevrouw Timmenga's verdienste geweest dat zij, gelijk reeds in hoofdstuk 6 vermeld, de transporten die Vught binnenkwamen c.q. het kamp verlieten, steeds opving waarbij zij (dat werd vaak, zij het niet altijd, door de begeleidende Nederlandse politiemannen toegestaan) van de gevangenen boodschappen meekreeg voor hun familie maar ook wel voor de illegale groepen waarvan zij deel hadden uitgemaakt; het was voor die groepen steeds van belang te weten wat een gevangene al of niet in zijn verhoren losgelaten had. Van die gevangenen ging mevrouw Timmenga een

¹ A.v., p. 1025-26. ² A.v., dl. VI b, p. 167.

heel kaartsysteem aanleggen – dat betekende dat illegale groepen bij haar konden informeren of bepaalde leden Vught binnengevoerd waren. Zij slaagde er menigmaal ook in, aan gevangenen in Vught illegale boodschappen over te brengen. Evenals mevrouw de Bussy kreeg zij dus een steeds intensiever contact met de illegaliteit. ‘Dit alles bij elkaar bracht’, zo schreef ons in ’63 haar dochter die een van de ijverigste van haar talrijke helpers en helpsters was,

‘enorm veel werk mee en mijn moeder die als goed organisatrice, die bovendien veel van mensen gedaan weet te krijgen, de initiatiefneemster van veel van deze zaken was, was er van ’s morgens 6 uur tot meestal ’s nachts 1 uur mee bezig.’¹

Nu mevrouw van Overeem.

Zij kreeg, zoals eerder verhaald, in april ’43 met haar man verlof van Harster om ‘*als einzige Personen*’ met Chmielewski en met de *Kommandant* van Amersfoort contact op te nemen ‘*wegen der Versorgung*’ (der gevangenen) ‘*mit Medikamenten, Vitaminen usw.*’. Háár toelating tot Vught betekende evenwel dat mevrouw de Bussy het kamp niet meer binnenkwam en uit de overige beperkingen die mevrouw de Bussy opgelegd werden, leidde deze af dat zij door mevrouw van Overeem dwarsgezet werd. Het kwam tot woedende ruzies en wederzijdse beschuldigingen waarbij mevrouw de Bussy door mevrouw van Overeem als een psychopate afgeschilderd werd en mevrouw van Overeem door mevrouw de Bussy als een kwalijke ‘vriendin van de Moffen’, speciaal van Harster.

Met dat al bleef mevrouw van Overeem in Vught, later ook in Amersfoort, de officieel toegelaten, onder Harsters bescherming optredende vertegenwoordigster van het Rode Kruis. Dat betekende dat grote zendingen zoals die door mevrouw van Beuningen en haar helpsters klaargemaakt werden, alleen het kamp Vught binnenkwamen als mevrouw van Overeem ze meenam. Aangenaam vond mevrouw van Beuningen dat niet, maar ze moest zich schikken: de ‘SD’ wilde de hulpverlening bij één persoon concentreren, en dat was nu eenmaal mevrouw van Overeem. Die monopoliepositie leidde tot nieuwe jaloezieën en nieuwe roddelverhalen.

★

¹ Brief, 16 dec. 1963, van A. Hiemstra-Timmenga.

Dat het werk van de dames de Bussy, van Beuningen, Timmenga en van Overeem (èn van hun talrijke hier ongenoemde helpers en helpsters) een belangrijke steun betekend heeft voor de gevangenen in het kamp Vught, later ook voor die in het kamp Amersfoort en in talrijke gevangenissen, is evident. In Vught was de verbetering die zij bewerkstelligden, het meest markant. Toen de gevangenen uit Vught begin september '44 naar Duitsland afgevoerd werden, verkeerden zij over het algemeen in een goede fysieke conditie; dat heeft velen het leven gered.

Hoogst verdienstelijk hulpwerk dus. In hoeverre mag men nu die verdiensten aan het Rode Kruis toerekenen?

Men heeft, dat is duidelijk, bij de vier organisatrices van hulp op grote schaal, wier werk wij beschreven, te maken met *eigen* initiatieven – initiatieven die genomen werden omdat het Rode Kruis te weinig ondernam, althans te weinig bereikte. Het werk van mevrouw Timmenga had met het Rode Kruis als organisatie geen enkele aanraking, dat van mevrouw de Bussy kreeg het slechts voorzover van '43 af de door haar groep samengestelde pakketten door mevrouw van Overeem, die formeel tot het Rode Kruis behoorde, uitgedeeld werden, en ook mevrouw van Beuningen (die, gelijk vermeld, hulp kreeg van afdelingen van het Rode Kruis) moest na enige tijd de pakketten van haar groep aan mevrouw van Overeem overdragen. Deze laatste heeft van het hoofdbestuur van het Rode Kruis steun ontvangen; ze kon namens het Rode Kruis optreden, en dat was geen blote formaliteit: baron van Lynden, dr. Offerhaus en jhr. Verspyck zaten van eind april '43 af namens het Rode Kruis in een 'Commissie Vught' die eens per maand bijeenkwam, vooral om na te gaan hoe mevrouw van Overeem de beschikking kon krijgen over de voorraden levensmiddelen en, bijvoorbeeld, textielgoederen die zij nodig had; van die commissie maakten ook vertegenwoordigers van het rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd en van de vakgroep levensmiddelenfabrikanten deel uit.¹ In december '43 werd mevrouw van Overeem formeel nog wat sterker aan het Rode Kruis verbonden: er werd toen bij het hoofdbureau een 'Dienst voor speciale hulpverlening' opgericht waarvan zij het hoofd werd. Dat zijn allemaal feiten. Er staan evenwel andere feiten tegenover: de dienst van

¹ In juni '44 werd aan het rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd door het *Reichskommissariat* op voorstel van Naumann meegedeeld dat het Rode Kruis voortaan geen levensmiddelen in de pakketten mocht doen; wij hebben niet de indruk dat dit verbod iets uitgehaald heeft. Vermoedelijk heeft Naumann verzuimd, op dit punt instructies te geven aan de *Kommandanten* van de kampen en gevangenissen.

mevrouw van Overeem kreeg geen behoorlijke werkruimte en mevrouw van Overeem-zelf moest vechten om elke vrachtauto die zij nodig had, zulks terwijl het Rode Kruis als organisatie in het land als geheel enkele honderden vrachtauto's bezat; die werden evenwel in reserve gehouden om bij rampen te worden ingezet. Toen mevrouw van Overeem een goede tweede-hands-vrachtauto te koop wist, werd haar bovendien het geld door het hoofdbestuur van het Rode Kruis geweigerd; ook benzine werd haar geweigerd – die moest zij 'zwart' kopen.

Het is mogelijk dat aan dit afwerend beleid van het hoofdbestuur de vrees ten grondslag gelegen heeft dat de organisatie gecompromitteerd kon worden door de contacten met illegale groepen welke mevrouw van Overeem onderhield. Dat tast evenwel onze conclusie niet aan: materieel kan het werk van mevrouw van Overeem slechts in beperkte mate als 'Rode Kruis-werk' gezien worden.

Hulp aan gevangenen in concentratiekampen in Duitsland

Wij hebben tot dusver over groepen Nederlandse gevangenen geschreven die hetzij van de aanvang, hetzij van begin '43 af in ruime mate hulp van buiten ontvingen, maar wij komen nu tot de eerste groep: de gevangenen in de concentratiekampen in Duitsland, die veel te weinig hulp gekregen heeft en zich daarover na de bevrijding ook bitter heeft beklaagd – een klacht die zich richtte tegen het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis en de Nederlandse autoriteiten te Londen.

Wat zijn de feiten?

Eind oktober '42 werd, gelijk vermeld, door Himmler bepaald dat alle gevangenen, behalve de Joden en de Russen onder hen, regelmatig pakketten mochten ontvangen – die moesten hun dan op hun naam en 'kampadres' toegezonden worden. Was het nu voordien volstrekt onmogelijk, aan concentratiekamp-gevangenen in Duitsland pakketten te doen toekomen? Neen. Wel waren de kampen volgens vaste patronen en regels georganiseerd, maar de *Inspektion der Konzentrationslager* lag ver weg, de *Lagerkommandanten* konden uit de veelheid van instructies die hun bereikten, niet altijd goed wijs worden, en in de kampadministraties waren vaak gevangenen tewerkgesteld die de SS zoveel mogelijk tegenwerkten – kortom: wanneer men vóór oktober '42 aan een bepaalde gevangene een pakket toezond, was het niet uitgesloten dat hem dat uitgereikt werd. Natuurlijk werden ook wel hele pakketten door de SS-kampstaf gestolen of werd door SS'ers het meest

waardevolle uit de pakketten gehaald – voor de afzenders vormde dat een belangrijk probleem: zij moesten vaak reële offers brengen om uit hun rantsoenen of met levensmiddelen die ze ‘zwart’ gekocht hadden, een pakket samen te stellen, en dan was er geen zekerheid dat het, al was het maar gedeeltelijk, degeen bereiken zou voor wie het bestemd was. In welke mate familieleden of vrienden van personen die in Duitsland gevangen zaten, getracht hebben, dezen in de periode zomer '40–eind '42 (de ‘eerste fase’ van de geschiedenis der concentratiekampen in oorlogstijd) pakketten toe te zenden, weten wij niet – onze algemene indruk is dat dit nogal zelden geschied is.

Uiteraard konden familieleden of vrienden zulk een pakket pas toezenden als zij wisten in welk kamp ‘hun’ gevangene zich bevond en wat zijn kamp- en baraknummer waren. Het duurde vaak geruime tijd voordat men die gegevens bezat. Met die gegevens liep men dan in '41 en '42 ook wel eens naar het hoofdbureau van het Rode Kruis – was dat niet de aangewezen instantie om hulp te bieden? Inderdaad, aan sommige politieke gevangenen in Duitsland werden door het hoofdbestuur van het Rode Kruis in '42 familiepakketten toegezonden (geen eigen pakketten van het Rode Kruis dus), maar dr. Reuter, de feitelijke Duitse toezichthouder, maakte hier telkens bezwaar tegen en die bezwaren werden door Rauter, Wimmer en Bene (de vertegenwoordiger van het *Auswärtige Amt*) ondersteund. Medio december '42 kwam er bij het Rode Kruis zelfs een schriftelijk verbod van dr. Reuter binnen, pakketten te zenden aan gevangenen in Duitsland en kort nadien deed de *Sicherheitspolizei* tweemaal een inval in de bureaus van het Rode Kruis om te zien of aan dat verbod de hand gehouden werd. Er ging van dit alles een intimiderend effect uit; bij het hoofdbestuur vestigde zich de overtuiging: de Duitsers *willen* eenvoudig niet dat wij nog iets voor de gevangenen in Duitsland doen (dat was dezelfde overtuiging die bij de illegaliteit leefde). Toen de organisatie in mei '43 van de Berlijnse gedelegeerde van het Internationale Comité van het Rode Kruis, dr. Jean Friedrich, vernam dat pakketzendingen op naam en ‘adres’ naar gevangenen in Duitsland wel degelijk toegestaan waren, behoudens dan aan politieke gevangenen, stond het voor Offerhaus, van Lynden en anderen opnieuw vast dat zij voor die politieke gevangenen vermoedelijk niets konden bereiken, althans voorzover dezen in concentratiekampen opgesloten zaten; eind augustus '43 kregen zij wel verlot, pakketten te sturen aan gevangenen in ‘enkele gevangennissen’ in Duitsland – hierover mocht geen woord in de pers verschijnen.¹

¹ NSB, hoofdkwartier, hoofdafd. pers en propaganda: Rondschrijven, 3 september 1943, aan alle NSB-bladen (NSB, 162).

Wij komen straks op dit contact met Jean Friedrich en op zijn mededelingen terug.

Wat gebeurde elders in Nederland?

Er waren familieleden van gevangenen die uit de kampen bericht kregen: wij mogen nu pakketten ontvangen, en die onmiddellijk tot regelmatige toezending overgingen. De een gaf dat bericht aan de ander door. Mevrouw de Bussy vernam er van en stuurde van de zomer van '43 af een jaar lang elke veertien dagen naar Sachsenhausen en Ravensbrück tussen de 1 000 en 1 500 pakketten die bestemd waren voor Nederlandse, maar ook wel voor Belgische en Duitse politieke gevangenen. Na lang aandringen kreeg mevrouw van Overeem omstreeks augustus '43 verlof van Harster, eens in de twee weken pakketten te zenden aan de groep Nederlandse *Nacht-und-Nebel*-gevangenen in Natzweiler (hier kon dus niet sprake zijn van individuele adressering), zij riep daartoe enkele malen de medewerking van het Rode Kruis in, 'kreeg', zo schreef zij later, 'steeds ten antwoord dat het hoofdbestuur deze kwestie niet aandurfde'¹, en liet de zaak toen lopen, hetgeen zijzelf achteraf betreurde ('ik kan slechts aanvoeren dat het werk in Nederland mij geheel in beslag nam'²) – het was mevrouw de Bussy die de zaak overnam, met enig succes: tussen juni en september '44 werden aan de Nederlandse NN'ers in Natzweiler in totaal ca. 400 door mevrouw de Bussy verzorgde pakketten uitgereikt.

Er werd meer gedaan. Wij maakten al melding van de ca. 7 000 pakketten die tot september '44 door de afdeling Maastricht van het Rode Kruis verstuurd werden en van welke een deel naar politieke gevangenen in Duitsland en Frankrijk ging. Wij voegen nu toe dat de verloofde van de illegale werker jhr. J. Graafland, Wilhelmina Honselaer, ca. 100 pakketten per maand naar haar verloofde en andere politieke gevangenen in Sachsenhausen zond (bevreesd voor grenscontrole liet ze die pakketten bij Venlo Duitsland binnensmokkelen – daar werden ze dan pas aan de post toevertrouwd), dat de kapitein ter zee b.d. L. F. Klaassen met een groepje personeel van het vroegere departement van defensie een klein aantal pakketten aan gevangenen in verschillende concentratiekampen deed toekomen³, en dat een sociaal-

¹ L. H. M. A. van Overeem: 'Memorandum inzake de van het Rode Kruis onderhouden tegenwerking' (begin 1946), p. 5 (*Enq.*, punten l en m, gestenc. bijl. 56).

² A.v. ³ Van begin '42 tot september '44 verzond Klaassen in totaal 1 829 pakketten aan civiel-geïnterneerden en gevangenen in Nederland en Duitsland; hoeveel van die pakketten naar Duitsland gingen, is niet bekend. Klaassen was adviserend lid van het hoofdbestuur van het Rode Kruis, maar zijn actie mag niet als een Rode Kruis-actie gezien worden, zij het dat de organisatie hem wel aan enkele 'adressen' hielp.

democratische oud-wethouder van Enkhuizen, Pieter Roodenburg, regelmatig vrij grote hoeveelheden pakketten toezond aan tientallen politieke gevangenen (socialisten en anderen) in Buchenwald en Sachsenhausen, misschien ook elders, 'boter, vet, kaas en suiker waren de hoofdbestanddelen.'¹

Het gevolg van dit alles was dat sommige concentratiekamp-gevangenen van begin '43 af vrij regelmatig pakketten uit Nederland ontvingen – de geestelijken en predikanten in Dachau kregen bij uitstek veel en ook de vrouwelijke gevangenen in Ravensbrück ontvingen er voldoende. In Sachsenhausen ontving Koos Vorrink die er eind april '44 binnengevoerd werd, tussen mei en september zes-en-dertig pakketten, 'het waren', zo verklaarde hij later, 'familiepakketten die werden gestuurd door mijn ruime kring van kennissen en vrienden.'²

De voorbeelden die wij hier gegeven hebben, zijn uitzonderingen geweest. De voornaamste klacht die na de bevrijding door de uit Duitsland teruggekeerde Nederlandse concentratiekamp-slachtoffers geuit is, was: 'Wij hebben, vergeleken met leden van andere nationaliteiten, opvallend weinig pakketten ontvangen', en die klacht is zonder twijfel juist geweest. Misschien mogen wij het zo stellen dat van begin '43 af honderden Nederlandse gevangenen af en toe een pakket kregen en sommigen, zoals Vorrink, een tijdlang zelfs regelmatig (de grote stroom pakketten naar de geestelijken en predikanten in Dachau is een hoge uitzondering geweest), maar duizenden gevangenen waren er die nooit of bijna nooit een pakket ontvingen. Wij moeten wel aannemen dat lang niet alle gevangenen in de gelegenheid geweest zijn, hun gezin te berichten dat het toezenden van pakketten mogelijk was, en dat bovendien van die gezinnen, voorzover zij dat bericht wèl ontvingen, vele niet in staat zijn geweest, tot het regelmatig verzenden van pakketten over te gaan. Hiervoor had men geld en levensmiddelen nodig, maar de inkomsten van de meeste gezinnen waren, zoals wij in deel 7 in hoofdstuk 1 ('Verarmend Nederland') deden uitkomen, aan de krappe kant en, zoals uit hetzelfde hoofdstuk bleek: de gedistribueerde levensmiddelen werden in de loop van '43 schaars en op de zwarte markt moest men tegen het einde van het jaar meer dan tienmaal de officiële prijzen betalen. Anders gezegd: grootscheepse, regelmatige hulp in de vorm van pakketten kon aan de Nederlandse concentratiekamp-gevangenen als groep slechts geboden worden door een grote organisatie, hetzij een illegale, hetzij

¹ K. R. van Staal: *Terug uit de hel van Buchenwald* (1945), p. 39. ² Getuige J. J. Vorrink, *Enq.*, dl. VI c, p. 84.

een legale. Een illegale kwam niet tot stand – alles hing dus van de legale af: het Rode Kruis.

Wat heeft het hoofdbestuur nu in mei '43 van dr. Jean Friedrich, de gedelegeerde van het Internationale Rode Kruis, vernomen? Men houde in het oog hoe de situatie toen was. In maart was het Internationale Rode Kruis er door het *Auswärtige Amt*, officieel dus, van in kennis gesteld dat gevangenen in concentratiekampen, behalve de politieke gevangenen, op hun naam en 'adres' pakketten zouden mogen ontvangen. Het Internationale Rode Kruis was er niet van overtuigd geweest dat die beperking ten aanzien van de politieke gevangenen in de praktijk zou gelden, en had in elk geval besloten, namen en 'adressen' van politieke gevangenen te verzamelen aan wie men, op proef, pakketten zou doen toekomen (dat leidde tot de eerste zending van 50 pakketten, begin augustus). Uit wat dr. Friedrich in Den Haag zei, bleek dat men bij het Internationale Rode Kruis de indruk had dat aan deze organisatie louter daarom verlof gegeven was, tot pakketverzending over te gaan, omdat zij, naar in Berlijn was aangenomen, niet in staat zou zijn, enigermate aanzienlijke aantallen namen en 'adressen' te verzamelen. Vandaar Friedrichs verzoek aan het hoofdbestuur: kunt u voor mij de namen en 'adressen' van Nederlandse politieke gevangenen verzamelen? Dat werd door het hoofdbestuur, dat er van uitging dat de Duitsers zulk een activiteit zouden verbieden (of dit zo was, werd, voorzover bekend, door het hoofdbestuur niet nagegaan), geweigerd.

Daar was de zaak niet mee afgedaan.

Een dag na het gesprek van Friedrich met het hoofdbestuur wendde een vijf-en-twintigjarige employé van het Rode Kruis, S. J. Ross-Regeur, werkzaam bij het Informatiebureau, zich voor een geheel andere aangelegenheid tot Friedrich en toen aan deze bleek dat de man van mevrouw Ross-Regeur in Siegburg gevangen zat, zei hij: geef mij zijn adres, ik zal hem uit Genève een pakket laten sturen. 'Dr. Friedrich vroeg mij toen', zo verklaarde mevr. Ross-Regeur in '48 aan de Enquêtecommissie,

'of ik méér namen kon verschaffen en ik heb toen gezegd, dat ik mijn best zou doen en de volgende dag zou proberen nog wat namen te vinden. Dat was op een donderdagavond en hij zou zaterdagmorgen om 6 uur vertrekken, dus ik had één dag de tijd. In de loop van die vrijdag heb ik dit dus geprobeerd bij kennissen, enfin, overal, en ik heb ongeveer 60 namen er bij verzameld . . . Die heb ik vrijdagavond gebracht . . . Hij zei toen: 'Kunt u hier niet mee doorgaan? Als u in één dag 60 namen kunt vinden, kunt u er ook méér vinden.' Ik antwoordde dat ik dat wel kon, maar ik deed het tenslotte privé, en zei hem, dat hij het beter bij het Rode Kruis kon vragen, hij was er toch geweest . . . Hij heeft toen gezegd . . . 'Ik heb het gevraagd en ik

heb het antwoord gekregen, dat dit niet op de weg lag van het Rode Kruis.’¹

Iets deed het hoofdbestuur wel: ‘correct’ blijvend, liet dr. Offerhaus door een van zijn personeelsleden brieven schrijven aan de *Kommandanten* van een aantal concentratiekampen, aan wie gevraagd werd of zij opgave wilden doen van de namen en kampnummers van Nederlandse gevangenen en of zij konden bevestigen dat aan dezen voedselpakketten uitgereikt zouden worden. Van elke tien brieven bleven negen onbeantwoord. Er werd toen, aldus dr. Offerhaus, ‘een klein aantal proefpakketten afgezonden over de post met de namen van gefingeerde afzenders, dus geen Rode Kruis-pakketten’ (aan het Rode Kruis was immers in december ’42 schriftelijk verboden, pakketten te zenden aan gevangenen in Duitsland). ‘Tot onze teleurstelling kwamen slechts enkele bewijzen van ontvangst binnen.’²

Natuurlijk drong tot het hoofdbestuur door dat anderen, bijvoorbeeld mevrouw de Bussy, er wél in slaagden, regelmatig vrij grote aantallen pakketten naar gevangenen in Duitsland te zenden, maar dat had geen effect op het eigen beleid. Het feit dat zowel mevrouw de Bussy als mevrouw van Overeem grote hoeveelheden ‘gekraakte’ bonkaarten gebruikte, maakte het hoofdbestuur wellicht extra huiverig om tot grootscheepse pakkettenverzending over te gaan: voor men het wist, zou men dan ook zelf contact krijgen met de illegaliteit waaruit allerlei gevaren voor het ‘legale’ werk (de hulp aan de krijgsgevangenen bijvoorbeeld) zouden kunnen voortvloeien. Begin ’44 gaf de Kern (het overleg-orgaan van een aantal belangrijke illegale groepen dat in de illegale activiteit iets van coördinatie trachtte te brengen) aan Teunissen, al genoemd als een van de leiders van het ‘Natura’-apparaat, opdracht, te gaan praten met het hoofdbestuur van het Rode Kruis. L. Neher, voorman van het Nationaal Comité en lid van de Kern, bracht Teunissen in contact met een van de leden van het hoofdbestuur, luitenant-kolonel b.d. J. J. M. de Waal. ‘Toen ik hem’, aldus Teunissen in ’48,

‘verzocht zijn medewerking te verlenen, zei ik: ‘U weet natuurlijk (u moogt het niet weten, maar u weet het) dat de illegaliteit zorgt voor grote voorraden voedsel die naar de posten gaan die onder Rode Kruis-vlag werken’ –

bedoeld werden: de ‘smeerstations’. Teunissen maakte duidelijk dat de illegaliteit het Rode Kruis aan grote hoeveelheden bonkaarten en voedsel zou

¹ Getuige S. J. Ross-Regeur, a.v., p. 305–06. ² Getuige H. K. Offerhaus, a.v., p. 286.

kunnen helpen ten behoeve van de concentratiekamp-gevangenen in Duitsland. De Waals antwoord stelde hem bitter teleur:

‘De heer de Waal heeft mij gezegd: ‘Wij moeten ons als Rode Kruis strikt en strikt houden aan de Conventie van Genève en deze spreekt niet over politieke gevangenen of gedeporteerden; wij mogen dus alleen wat voor de krijgsgevangenen doen en dat doen wij dan ook; wij zijn niet bereid, de vlag van het Rode Kruis . . . te laten misbruiken door de illegaliteit’ –

Teunissen was diep verontwaardigd over die laatste uitlating, maar al die verontwaardiging baatte hem niet. ‘Ik heb’, zo verklaarde hij verder,

‘aan mijn collega’s in de Kern gerapporteerd dat het absoluut onmogelijk was, met de heer de Waal, die zelfs niet bereid was, dit in zijn hoofdbestuur te bespreken, iets te bereiken . . . Hij bracht onder woorden dat alle heren er zo over dachten.’¹

Het is hiermee in overeenstemming dat afdelingen van het Rode Kruis die zich in ’44 tot het hoofdbestuur wendden met de vraag of het Rode Kruis iets ten behoeve van de gevangenen in de Duitse kampen kon doen, steeds te horen kregen dat dat *niet* het geval was.

Wij keren tot mevrouw Ross-Regeur terug.

Zij was, na haar gesprek met dr. Friedrich in mei ’43, niet stil blijven zitten; deze had haar trouwens gevraagd, méér namen en ‘adressen’ van Nederlandse gevangenen te verzamelen – hij zou die dan bij een volgend bezoek persoonlijk van haar in ontvangst nemen. Mevrouw Ross liet toen via de haar bekende illegale groepen doorgeven dat men aan haar die namen en ‘adressen’ moest berichten, zij nam ook contact op met advocaten die illegale werkers verdedigd hadden, en met predikanten die geestelijke steun boden aan hun gezinnen, ‘ik deed alles’, zo vertelde zij aan de Enquête-commissie, ‘zo particulier mogelijk. Ik dorst niet naar het Rode Kruis te gaan, omdat ik wist dat men indertijd’ (in mei ’43) ‘hierop niet was ingegaan.’² Na enige tijd had mevrouw Ross enkele honderden namen en ‘adressen’ bijeen. Dr. Friedrich kwam niet meer opdagen – wie dat wél deed was mr. W. E. A. de Graaff uit Eindhoven, de vooraanstaande medewerker van de Philips-directie van wie wij in ons vorige deel beschreven hoe hij regelmatig geheime zendingen naar en uit Zwitserland meenam. Friedrich had namelijk in

¹ Getuige A. J. Teunissen, a.v., p. 159–60. ² Getuige S. J. Ross-Regeur, a.v., p. 307.

Zwitserland contact opgenomen met C. Kuijlaers, een functionaris van het Philips-kantoor te Genève, en deze liad mr. de Graaff op mevrouw Ross attent gemaakt. Van de herfst van '43 af kwam de Graaff eens in de zes of acht weken bij mevrouw Ross langs en hij nam dan telkens een nieuwe lijst met honderden namen en 'adressen' mee. Wat zij deed, raakte evenwel eind december '43 aan het hoofdbestuur van het Rode Kruis bekend, doordat een functionaris van de Berlijnse delegatie van het Internationale Rode Kruis tijdens een bespreking met het hoofdbestuur in Den Haag aan haar werk refereerde. Tegen de voortzetting daarvan had het hoofdbestuur *toen* geen bezwaar, integendeel: van februari '44 af mocht zij die voortzetting zien als haar officiële Rode Kruis-taak. Het was toen aan het hoofdbestuur, althans aan enkele leden daarvan, bekend dat haar lijsten langs illegale weg naar Zwitserland gezonden waren, resp. alsnog zouden worden.

Mevrouw Ross heeft in totaal volgens haar eigen opgave tussen de 500 en 6000 namen en 'adressen' naar Genève kunnen doorgeven¹, maar daar zaten vrij veel 'duplicaten' onder, d.w.z. vermeldingen met betrekking tot één en dezelfde persoon die achtereenvolgens in verschillende gevangenissen c.q. kampen zat. Zij schat zelf dat er ca. 500 duplicaten waren – vermoedelijk zijn het er veel meer geweest. In elk geval mag aangenomen worden dat in de periode herfst '43–zomer '44 in Genève de namen en 'adressen' arriveerden van enkele duizenden Nederlandse politieke gevangenen. Die 'adressen' waren evenwel in het begin lang niet altijd volledig geweest doordat mevrouw Ross van bepaalde gevangenen wèl had kunnen te weten komen in welk concentratiekamp zij opgesloten waren, maar niet wat hun kampnummer was. Ook die kampnummers had men in Genève nodig.

Wat gebeurde daar nu met deze gegevens?

Zij kwamen terecht bij Flugi van Aspermont, de adjunct-gedelegeerde van het *London Committee*. Deze moest ze doorgeven aan de betrokken afdeling van het Internationale Rode Kruis – en dat werpt dan allereerst de vraag op: welke actie heeft het Internationale Rode Kruis laten volgen op de hoogst belangrijke mededeling uit maart '43 dat gevangenen in concentratiekampen pakketten mochten ontvangen?

De eerste pakketten werden, gelijk vermeld, begin augustus '43 aan vijftig politieke gevangenen toegezonden. Het Internationale Rode Kruis bezat toen de namen en 'adressen' van honderdvijftig politieke gevangenen, hoofdzakelijk van Noren, maar ook o.m. van enkele Polen en Nederlanders. Men

¹ Ook mevrouw de Bussy kreeg gegevens van haar, zulks in '44 met goedvinden van het hoofdbestuur van het Rode Kruis.

ging voorzichtig te werk, hetgeen, gegeven de beperking die het *Auswärtige Amt* kenbaar gemaakt had (politieke gevangenen zouden buiten de regeling vallen), op dat moment alleszins verantwoord was: vijftig pakketten werden verzonden; aan elk pakket was een ontvangst-bevestiging toegevoegd – en binnen zes weken waren ca. vijf-en-dertig bevestigingen ontvangen. Anders gezegd: in de meeste gevallen hadden de betrokken *Lagerkommandanten* gehandeld alsof de beperking ten aanzien van de politieke gevangenen in het geheel niet bestond.¹ Sterker nog: op een aantal ontvangst-formulieren stonden de namen en ‘adressen’ van vijf, tien, ja van vijftien andere gevangenen er bij geschreven – in plaats van vijftig pakketten zou het Internationale Rode Kruis er nu enkele honderden kunnen gaan verzenden. Daarvoor waren levensmiddelen nodig, in eerste instantie niet zo veel, maar die hoeveelheden konden natuurlijk toenemen. Welnu, de Zwitserse regering weigerde alle medewerking; zij beweerde dat de levensmiddelen-bevoorrading van de Zwitserse bevolking, ca. viermiljoentweehonderdduizend zielen², het niet mogelijk maakte dat voor Zwitsers bestemd voedsel geëxporteerd werd (een standpunt, waarbij de Zwitserse burgers die het bestuur van het Internationale Rode Kruis vormden, zich zonder een woord van protest neerlegden), en zij verwees dat bestuur naar de Engelse en Amerikaanse autoriteiten: als deze vonden dat het wenselijk was, voedselpakketten aan concentratiekamp-gevangenen te sturen, dan moesten zij er maar voor zorgen dat het nodige voedsel het blokkadegebied binnenkwam.

In een brief van 24 augustus '43 (die twee dagen later in afschrift toegezonden werd aan het Britse Rode Kruis en door deze organisatie onmiddellijk kenbaar gemaakt werd aan het *London Committee*), drong het Internationale Rode Kruis daar op aan – Londen weigerde, en vervolgens weigerde Washington.

Als motief werd daarbij opgegeven dat er geen zekerheid bestond dat al het voedsel dat naar de concentratiekampen gezonden zou worden, de gevangenen zou bereiken. Inderdaad, die zekerheid was er niet, maar het minste wat men had kunnen doen was het Internationale Rode Kruis in staat stellen, onmiddellijk vele honderden pakketten te verzenden in plaats van enkele tientallen; waren dan ook van die vele honderden talrijke ontvangst-

¹ Wij herinneren er aan dat in Himmlers instructie van eind oktober '42 een beperking gemaakt was ten aanzien van Joodse en Russische gevangenen die aan het Internationale Rode Kruis niet kenbaar gemaakt werd, en dat de beperking ten aanzien van de politieke gevangenen waaromtrent het Internationale Rode Kruis in maart '43 bericht ontving van het *Auswärtige Amt*, in Himmlers instructie niet voorkwam. ² Er waren in '43 in Zwitserland bovendien ruim veertigduizend buitenlandse militairen geïnterneerd.

bevestigingen binnengekomen, dan had men die vorm van hulp geleidelijk kunnen uitbreiden. Dat men deze voor de hand liggende weg niet insloeg, getuigde van de zijde van de blokkade-autoriteiten (in dit geval: de Engelsen) van starheid. Trouwens, die starheid ging zo ver dat zij ook de overdracht van gelden uit Geallieerd gebied naar het Internationale Rode Kruis verboden wanneer het de bedoeling was dat het Rode Kruis met die gelden in landen als Hongarije, Roemenië en Slowakije voedsel zou kopen dat voor concentratiekamp-gevangenen bestemd was.

Rezen er in Londen en Washington in regeringskringen dan geen protesten tegen die starheid? In Londen niet¹ – in Washington wél. Toen het eindelijk tot president Roosevelt doorgedrongen was (daarover straks meer), hoezeer het *State Department* de hulp aan Joodse vluchtelingen en Joodse gedeporteerden gesaboteerd had, werd in januari '44 een nieuw lichaam opgericht: de *War Refugee Board*, en het is deze instantie geweest die de gesignaleerde starheid doorbroken heeft. Dat heeft veel tijd gevergd. Pas medio juni '44, meer dan negen maanden na de in augustus '43 gegeven weigering, keurde het Britse *Ministry of Economic Warfare* goed dat ten behoeve van de concentratiekamp-gevangenen drie maanden lang per maand 100 000 voedselpakketten aan het Internationale Rode Kruis ter beschikking gesteld zouden worden. Het benodigde geld werd in hoofdzaak opgebracht door Amerikaanse Joden. De eerste transporten van deze pakketten (ze werden na die drie maanden voortgezet) arriveerden overigens pas in de herfst van '44 in Zwitserland. Daar was het Internationale Rode Kruis, na de aanvankelijke weigering van Londen en Washington, met geld uit eigen fondsen voedsel gaan inkopen in Hongarije, Roemenië en Slowakije en zo had het de toezending van pakketten aan gevangenen wier namen en 'adressen' bekend waren, kunnen voortzetten. In de loop van '44 liep het aantal gevangenen wier naam en 'adres' bekend waren, tot ca. 56 000 op (wij herinneren er aan dat er eind '44 alleen al in de 'officiële' concentratiekampen ca. 750 000 gevangenen zaten) – m.a.w.: toen de eerste Amerikaanse zending van 100 000 pakketten arriveerde, beschikte het Internationale Rode Kruis niet over voldoende namen en 'adressen'. De organisatie heeft toen het verstandige besluit genomen, naar een aantal concentratiekampen en gevangenis-

¹ Wij zijn er niet zeker van dat het *London Committee* de belangrijke uit Genève ontvangen mededeling aan de Nederlandse regering doorgegeven heeft; heeft zij dat wél gedaan, dan zou de minister-president, prof. Gerbrandy, zonder twijfel het Engelse beleid onderschreven hebben – andere ministers, onder wie de minister van buitenlandse zaken, mr. van Kleffens, wisten (meer hierover in deel 9) dat de Britse blokkade-autoriteiten steeds 'neen' zegden.

grote hoeveelheden pakketten *en bloc* te zenden¹ en er zijn aanwijzingen dat althans een deel ook van *dit* voedsel de gevangenen bereikt heeft.

In totaal zijn door de zorgen van het Internationale Rode Kruis ca. 3/4 miljoen pakketten aan burger-gevangenen toegezonden (aan Geallieerde krijgsgevangenen, zoals eerder vermeld, 36 miljoen); de organisatie heeft van het cijfer 3/4 miljoen in haar naoorlogse publikaties veel ophef gemaakt – uit dit totaal blijkt evenwel niet dat het overgrote deel van al die pakketten pas van de herfst van '44 af naar Duitsland getransporteerd is en bovendien blijkt er niet uit dat van die 3/4 miljoen pakketten ook nog een deel (wij weten niet, hoe groot dat was) naar de civiel-geïnterneerden is toegegaan die immers ook burger-gevangenen waren.

★

Tot in de herfst van '44 was het aantal pakketten dat het Internationale Rode Kruis aan gevangenen in concentratiekampen deed toekomen, slechts een druppel op een gloeiende plaat. Natuurlijk was dat aan mevrouw Ross-Regeur die in bezet Nederland met zoveel ijver namen en 'adressen' van gevangenen verzamelde, onbekend. Haar lijsten kwamen, gelijk vermeld, bij Flugl van Aspermont terecht. Hij moest ze eigenhandig overschrijven (secretariaatshulp had hij niet – dat vond de Vos van Steenwijk niet nodig) en hij gaf de gegevens door aan de betrokken afdeling van het Internationale Rode Kruis; hij behield geen eigen kopie.

In eerste instantie betrof dit de namen en 'adressen' van tweehonderd-zestien Nederlandse gevangenen: zes-en-negentig in Buchenwald, zestig in Sachsenhausen, drie-en-veertig in Dachau en zeventien in Ravensbrück – in oktober '43 waren die gegevens aan het Internationale Rode Kruis bekend. In de maanden die volgden, kreeg Flugl gegevens over veel méér gevangenen: het werden er tenslotte meer dan vijfduizend – zij waren deels afkomstig van de lijsten van mevrouw Ross, deels van bijschriften op de ontvangst-bevestigingen, deels van Millenaar uit Berlijn.

Hoeveel pakketten Flugl per maand in de periode tot juli '44 heeft kunnen laten verzenden, weten wij niet, vast staat wel dat bij het Internationale Rode Kruis in mei '44 326 ontvangst-bevestigingen van aan Nederlanders gezonden pakketten binnenkwamen, in juni 442 en in juli 195 (wij herinneren er

¹ Deze zendingen werden door de kampcommandanten van Mauthausen en Flossenbürg geweigerd.

aan dat volgens de *'Meldungen aus den Niederlanden'* medio augustus drieduizendvijf-en-tachtig Nederlandse *Schutzhäftlinge* in de kampen in Duitsland in leven waren). Flugl zelf meende na de oorlog dat van ca. 70 % van de geadresseerden geen ontvangst-bevestiging ontvangen werd – misschien heeft hij dus in de periode oktober '43-juli '44 gemiddeld per maand aan ca. negenhonderd Nederlandse gevangenen een pakket laten sturen. Het geld daarvoor (hij ontving niets uit Londen, want de regering kreeg vóór de zomer van '44 geen deviezenvergunning van de *Bank of England*) werd hoofdzakelijk opgebracht door Nederlanders die in Zwitserland woonden; ontving Flugl honorarium voor een lezing die hij ergens gehouden had, dan gebruikte hij ook dát geld om de pakketverzending te financieren.¹

Begin november '44 waren er dertienhonderdveertien gevangenen van wie Flugl de redelijke zekerheid had dat aan hen gezonden pakketten hun inderdaad zouden bereiken²; hun namen en 'adressen' had hij aan het Internationale Rode Kruis doorgegeven (een aantal andere namen en 'adressen' had hij laten schrappen omdat hij toen van het Internationale Rode Kruis vernomen had dat in de betrokken kampen geen pakketten uitgereikt werden), maar hij had de organisatie bovendien verzocht, tweemaal per maand 4 400 'collectieve pakketten' (geadresseerd dus aan de Nederlandse groep) naar diverse kampen te sturen, waarvan 2 500 naar Sachsenhausen en 800 naar Ravensbrück – Flugl wist dat daar in september de gevangenen uit Vught aangekomen waren. Het geld voor die zendingen van 4 400 pakketten kreeg Flugl toen van het departement van sociale zaken te Londen, overigens telkens met hinderlijke vertragingen.

Eerder vermeldden wij dat het Britse *Ministry of Economic Warfare* in juli '44 eindelijk goedgevonden had dat aan de toepassing van de blokkaderegelingen op zendingen naar concentratiekamp-gevangenen een einde kwam, en dat het Internationale Rode Kruis als uitvloeisel daarvan van de herfst van '44 af maandelijks ter distributie 100 000 voedselpakketten ontving. Allerlei beperkingen vielen dus weg. Helaas, aan het Internationale Rode Kruis had Flugl slechts 1 314 'betrouwbare' 'adressen' kunnen meedelen – dat, terwijl aan de bovengenoemde ruim drieduizend Nederlandse

¹ Tot 1 januari '45 ontving Flugl geen salaris, maar slechts een voorschot van de Nederlandse legatie terwille van het levensonderhoud van zichzelf en zijn gezin; hij heeft dat voorschot na de oorlog tot de laatste cent moeten terugbetalen. Bijna anderhalf jaar lang is hij dus onbezoldigd werkzaam geweest – een bewijs te meer voor de geringe aandacht die de Vos van Steenwijk en de gezant, Bosch van Rosenthal, aan het Rode Kruis-werk besteed hebben. ² De cijfers voor de verschillende kampen waren: Dachau 450, Buchenwald 275, Sachsenhausen 145, Ravensbrück 75, Neuengamme 62, overige kampen 307.

DE 'ADRESSEN' VAN FLUGI VAN ASPERMONT

gevangenen (midden augustus '44) van september af meer dan zesduizend-zeshonderd nieuwe waren toegevoegd. Wij herinneren aan de verklaring van de arts de Clercq Zubli:

'Wanneer ik aan het concentratiekamp terugdenk, dan zie ik voor mij twee groepen die scherp tegen elkaar afsteken. De Denen en de Noren in prima conditie, goed gekleed, wèl doorvoed (ondanks het slechte kampvoedsel) en daarnaast wij Hollanders, uitgemergeld en als bedelaars rondlopend'¹ –

die Hollanders kregen géén pakketten, de Denen en Noren wèl.

★

Hoe was die hulp aan de Denen en Noren dan georganiseerd?

Wij beginnen met de Denen.

Omdat de Deense regering op de dag van de Duitse invasie (9 april '40) gecapituleerd had, genoot Denemarken op dit gebied, evenals op andere, bepaalde voorrechten: zo strak als de *Beaufragte des deutschen Roten Kreuzes* in Den Haag optrad tegen het Nederlandse Rode Kruis, zo inschikkelijk was de *Beaufragte* in Kopenhagen jegens het Deense: aan de verzending van pakketten aan Deense gevangenen in Duitse concentratiekampen werd van begin '43 af geen strobreed in de weg gelegd; dat stimuleerde het Deense Rode Kruis om als organisatie bij de familieleden der gevangenen hun 'adressen' te verzamelen. Die gegevens werden ook aan Stockholm doorgegeven, van waaruit het Zweedse Rode Kruis in totaal ca. 10 000 pakketten aan Deense gevangenen zond. Het gevolg van dit alles was dat deze gevangenen ruim voldoende pakketten ontvingen.

Nu de Noren.

Ook het Noorse Rode Kruis werd niet zo kort gehouden als het Nederlandse. Bovendien ontvingen de Noren, evenals de Denen, veel hulp van de Zweden. Er vormde zich van '40 af in Zweden een grote kolonie van Noorse uitgewekenen en er kwam toen in Stockholm een Noors centrum voor de hulpverlening tot stand. De leiding van dit centrum begon eind '41 met Zweedse hulp pakketten te zenden aan Noorse gevangenen, hoewel er geen zekerheid was dat die pakketten uitgereikt zouden worden. In augustus '42 nam de Noorse regering te Londen de financiering van deze actie over, zulks

¹ *Pakkettenrapport*, p. 159.

zonder de Engelsen in te lichten (die tegen de doorbreking van de blokkade stellig bezwaar zouden hebben gemaakt). Naast deze hulp uit Stockholm kon het Noorse Rode Kruis van Oslo uit in de periode februari–augustus '43 officieel aan alle Noorse gevangenen, behalve aan de *Nacht-und-Nebel*-gevangenen, 'familiepakketten' doen toekomen (dat werden er ca. 100 000). Na augustus '43 droeg de Noorse illegaliteit er zorg voor dat de naam- en 'adres'-lijsten der gevangenen, die met hulp van het Noorse Rode Kruis werden bijgehouden, Zweden binnengesmokkeld werden. Vandaar werden van mei '43 af enkele duizenden pakketten per maand (in totaal tot aan het einde van de oorlog ca. 50 000) verzonden door het Zweedse Rode Kruis en de YMCA (*Young Men's Christian Association*), zulks van begin '44 af voor rekening van de Noorse regering; diezelfde regering financierde minder omvangrijke pakketzendingen uit Portugal, Spanje en Egypte alsmede de pakketzendingen van het Internationale Rode Kruis uit Genève. Tenslotte ontvingen de Noorse gevangenen ook nog pakketten van het Deense Rode Kruis waartoe de naam- en 'adres'-lijsten clandestien over de Sont naar Denemarken gebracht werden. Van alle naam- en 'adres'-lijsten van Noorse gevangenen lagen steeds kopieën bij de Noorse regering in Londen.

Ook de Deense en Noorse civiel-geïnterneerden in Duitsland ontvingen Zweedse pakketten. Die hulp begon vermoedelijk al eind '40; zij raakte bekend aan het Nederlandse gezantschap te Stockholm en eind juni '41 richtte dit in opdracht van de Nederlandse regering het verzoek tot het Zweedse Rode Kruis, óók pakketten te zenden aan de Nederlandse gijzelaars in Buchenwald en in Ravensbrück (waar zij niet meer waren). Dat werd geweigerd 'in verband met de bestaande uitvoerverboden'.¹ Denen en Noren kregen van de Zweden dus een voorkeursbehandeling – wij moeten deze misschien zien als een uitvloeisel van 'Scandinavische solidariteit', maar tegelijk stellig ook als een symptoom van Zweedse *Realpolitik*: er was in bezet Denemarken en bezet Noorwegen veel kritiek op de economische hulp die Zweden het Derde Rijk bleef verlenen en het leek de Zweedse regering, die zich over deze kritiek zorgen maakte, blijkbaar raadzaam, de twee Scandinavische buurlanden zoveel mogelijk humanitaire hulp te verlenen. In '43 en '44 was die hulpverlening aan de Nederlandse zaakgelastigde in Stockholm bekend – hij heeft er niet op aangedrongen dat zij tot Nederlandse gevangenen uitgestrekt zou worden.

★

¹ Getuige W. C. van Rechteren Limpurg, *Enq.*, dl. VI c, p. 592.

Zinvol lijkt het ons, in dit verband ook enkele gegevens te vermelden omtrent de hulp aan de Belgische politieke gevangenen.

Opmerkelijk is het dan dat het Belgische Rode Kruis, d.w.z. de organisatie te Brussel¹, zich in '41 en '42 van het feit dat de Duitsers geen toestemming gegeven hadden, pakketten naar concentratiekamp-gevangenen te sturen, niets aangetrokken heeft – het is tòch tot die pakketzendingen overgegaan en een deel, zij het vermoedelijk slechts een klein deel dier pakketten is aan de betrokkenen uitgereikt. Begin '43 is het Belgische Rode Kruis voortgegaan met het zenden van pakketten aan gevangenen wier namen en 'adressen' bekend waren, maar het heeft van toen af bovendien grote zendingen 'collectieve pakketten' toegestuurd aan groepen Belgen in bepaalde concentratiekampen; bij die grote zendingen bevonden zich ontvangstbevestigingen – maandelijks werden enkele honderden van die reçu's ontvangen. Uiteindelijk waren de namen en 'adressen' van ca. negenduizend Belgische politieke gevangenen aan het Belgische Rode Kruis bekend; aan dezen werd van de lente van '43 af eens per maand vanuit Brussel een pakket toegezonden. Veel van die pakketten zijn niet aangekomen. Bovendien zond het Internationale Rode Kruis vanuit Genève van de lente van '44 af twee pakketten per maand aan ca. zestienhonderd Belgische politieke gevangenen.

Het komt ons voor dat de cijfers met betrekking tot de hulp aan de Nederlandse concentratiekamp-gevangenen in Duitsland wel heel schril afsteken tegen die betreffende de hulp niet alleen aan de Deense en Noorse maar ook aan de Belgische gevangenen.

Hulp aan gedeporteerde Joden

Wat het zenden van pakketten aan gedeporteerde Joden betreft, diene het volgende.

Via de Joodse Raad en rechtstreeks zijn aan Joden in de kampen Barneveld, Vught en Westerbork veel pakketten toegezonden (cijfers zijn niet bekend) – toegezonden door nog niet opgehaalde Joden en ook door niet-Joden. Dat betekende evenwel niet dat allen die zich in die kampen bevonden, met regelmaat pakketten ontvingen. Vermoedelijk hebben talrijke arme Joden in Westerbork of Vught nimmer een pakket ontvangen; daarbij moet be-

¹ De activiteit van de Belgische regering en van het Comité van het Rode Kruis van België te Londen ten gunste van de politieke gevangenen (was)', zo berichtte het Belgische Rode Kruis in 1949 aan de Enquêtecommissie, 'bijna nul.' (Brief, 12 dec. 1950, *Enq.*, dl. VI b, p. 160).

dacht worden dat velen van die arme Joden althans in Westerbork slechts korte tijd verbleven: zij hadden er geen protectie en werden dus spoedig op transport gesteld.

Naast de pakketzendingen door particulieren vonden ook pakketzendingen plaats door organisaties. De protestantse kerkgenootschappen droegen gemeenschappelijk zorg voor zendingen aan de groep van de ca. vijfhonderd protestants-gedoopte Joden die zich in Westerbork bevond. Tot een meer algemene hulp, d.w.z. tot hulp aan de vele duizenden die niet protestants gedoopt waren, ging de Groep-2000 over: de clandestiene, door mej. J. J. van Tongeren geleide verzorgingsgroep die, zoals wij in ons vorige deel vermeldden, levensmiddelenpakketten zond naar Joden in Westerbork, Theresienstadt en Bergen-Belsen en daar in totaal f 80 000 voor uitgaf. Die hulp werd door mevrouw Wijsmuller georganiseerd. Zij had van de zomer van '42 af al pakketten aan haar eigen relaties toegezonden – eind '43 kwam zij in contact met een van de organisatoren van de hulp aan de protestantse groep in Westerbork; 'ze vroegen', aldus haar later relaas,

'of ik ervoor kon zorgen dat ook aan de niet-gedoopte kinderen in Westerbork pakketjes gestuurd mochten worden met Kerstmis. Ik heb in de Nieuwe Kerk helpen pakken en met dat pakkettenwerk zijn we ook doorgegaan na de Kerst; onze illegale groep kreeg 600 bonkaarten per maand. Ik heb nog de lijst van zeventuizend mensen¹, die allemaal een pakje kregen met een pot mayonaisse er in, een ontbijtkoek, suiker, boter, een brood én een stuk worst. Dat werk breidde zich steeds uit; we kregen . . . de namen van de mensen in Westerbork die nooit wat kregen toegezonden, omdat ze geen familieleden of vrienden buiten het kamp hadden. We hebben later ook het kampziekenhuis aan zeep en levensmiddelen geholpen, we hebben de opgepakte Zigeuners duizend broden met boter en mayonaisse mee op reis gegeven, sinds februari 1944 stuurden we levensmiddelen naar Theresienstadt en Celle'² –

(bedoeld is: Bergen-Belsen). Mevrouw Wijsmuller stuurde die pakketten naar Theresienstadt en Bergen-Belsen op naam; de namen kreeg zij van de Joodse kampadministratie in Westerbork.

Die Joden nu in Theresienstadt en Bergen-Belsen zijn de enigen geweest te wier behoefte pakketzendingen georganiseerd werden: door de Joodse Coördinatie-Commissie in Zwitserland (waarover straks meer), door mevrouw Wijsmuller en, begin '45, door Woensdregt, de Stockholmse vertegenwoordiger van de Nederlandse repatriëringdienst; deze laatste

¹ Dat was het totaalcijfer van allen die in Westerbork eens of meermalen een pakket van de Groep-2000 ontvingen. ² G. Wijsmuller-Meijer: *Geen tijd voor tranen* (1961), p. 179–80.

heeft voor enkele 'collectieve zendingen' zorggedragen – wij betwijfelen of zij aangekomen zijn.

Voorts houden wij het voor mogelijk dat er onder de leden van de Kosel-groep en misschien ook onder de Joden die bijvoorbeeld in Monowitz werkten, enkelen zijn geweest die via arbeiders (in Monowitz de arbeiders van de Enschede'se aannemersfirma van de gebr. Plasman) pakketten uit Nederland hebben laten komen – in elk geval heeft de naar Sobibor gedeporteerde groep in het geheel geen pakketten ontvangen en de naar Auschwitz gedeporteerde maar heel, heel weinig.

★

In tegenstelling tot de Groep-2000 heeft het Nederlandse Rode Kruis aan de Joden in Westerbork (en Vught) geen materiële hulp geboden. Het hoofdbestuur heeft er, voorzover bekend, ook nooit op aangedrongen dat het daartoe verlof zou krijgen; wij nemen aan dat het voor dat hoofdbestuur vaststond dat zodanig verlof nimmer verleend zou worden. Het hoofdbestuur heeft echter wél bij de redding van een aantal Joden een bemiddelende rol gespeeld, namelijk bij het verkrijgen en expediëren van *Palestina-certificates*. Wij behandelden dit gebeuren al in deel 6, hoofdstuk 4, in de paragraaf 'Candidaten voor emigratie', en schreven toen dat de afdeling Amsterdam van het Rode Kruis uitstekende medewerking verleend heeft bij het doorgeven, naar Zwitserland, van een deel van de namen van diegenen te wier behoeve een *certificate* aangevraagd moest worden (een ander deel werd door het Zwitserse consulaat in Amsterdam doorgegeven). Inderdaad, met die afdeling stonden medewerkers van de Joodse Raad in contact, maar niet die afdeling was het welke de namen doorgaf, maar het hoofdbestuur. Die namen werden namelijk door het hoofdbestuur per brief kenbaar gemaakt aan het Internationale Rode Kruis (afschrift van die brief ging naar de vertegenwoordiger van het *Deutsche Rote Kreuz* in Den Haag), zulks met het verzoek, ze telegrafisch door te geven aan de in Palestina bestaande vereniging van Nederlandse immigranten; die telegrammen werden dan voor rekening van het Nederlandse Rode Kruis verzonden. Het was daarna het Rode Kruis dat via Genève bericht ontving, aan wie *certificates* verleend waren en welke nummers deze hadden (die gegevens gingen naar de Joodse Raad of naar de kampadministratie van Westerbork), en diezelfde gegevens werden door het Internationale Rode Kruis doorgegeven aan de Zweedse legatie in Berlijn die dan op haar beurt het *Auswärtige Amt* inlichtte. Eind '43

HULP VAN BUITEN

bevonden zich in Westerbork in totaal ca. dertienhonderd Joden die in het bezit waren van de nummers van hun *certificates* en de meeste van die *certificates* zijn door het Rode Kruis in brieven naar Genève aangevraagd – dit was evenwel een taak die de organisatie met verlof van de Duitsers had mogen uitvoeren; ze had daartoe ook, bij wijze van uitzondering, rechtstreeks contact met Genève mogen opnemen.

Zonder verlof van de Duitsers deed dr. Offerhaus eind '42 een stap die op een andere groep Joden betrekking had: de gedeporteerden. Offerhaus ging er van uit dat velen hunner nog in leven zouden zijn als Duitsland ineens stortte, zij het dat zij dan in de oorden waar zij zich zouden bevinden, wel in deplorabele omstandigheden zouden verkeren. Er moest, meende hij, een hulpexpeditie naar hen onderweg gaan en hij dacht dat men die in het neutrale Zwitserland beter kon voorbereiden dan in Nederland waar immers door het oorlogsverloop grote verwoestingen aangericht konden worden. Toen hem nu begin november '42 bleek dat zijn Haagse huisarts, dr. A. Polak Daniëls (zoon van de Joodse hoogleraar te Groningen L. Polak Daniëls, die in de meidagen van '40 een einde aan zijn leven gemaakt had), voornemens was met zijn niet-Joodse verloofde naar Zwitserland uit te wijken, gaf hij deze buiten medeweten van het hoofdbestuur, 'zeer in het geheim', zoals hij later verklaarde, 'opdracht deze hulpexpeditie voor te bereiden'¹; bij het verlenen van die opdracht was jhr. Verspyck aanwezig. Polak Daniëls, die nog niet wist wanneer hij zou vluchten maar wel meende dat de zaak een spoedeisend karakter had, schreef toen op 8 november '42 (de dag van de Geallieerde landingen in Frans Noord-Afrika) een brief aan de Nederlandse gezant te Bern, Bosch van Rosenthal, aan wie hij verzocht, voor het expeditieplan de steun te vragen van de Nederlandse regering. Die brief kon hij meegeven aan een Italiaanse diplomaat die via Zwitserland naar Italië zou reizen. Uiteraard was de uitvoering van het plan niet gebonden aan de persoonlijke aanwezigheid van Polak Daniëls in Zwitserland: de regering kon ook door anderen de bedoelde expeditie laten voorbereiden. Er verliep toen nog meer dan een jaar voor Polak Daniëls er met zijn verloofde in slaagde, Zwitserland clandestien binnen te komen. Medio januari '44 werd hij in Bern door de gezant ontvangen. 'Ik heb die brief gelezen', zei deze (wij volgen het latere relaas van Polak Daniëls),

' 'maar ik wist niet wat er mee te doen; daarom heb ik er maar niets mee gedaan. Misschien wil je de brief terug hebben.' Ik schrok natuurlijk erg. 'Als u die brief nog hebt, wil ik hem natuurlijk graag terug hebben', zei ik. Toen haalde hij de

¹ Getuige H. K. Offerhaus, *Eng.*, dl. VI c, p. 317.

HET VOORSTEL VAN DR. POLAK DANIËLS

brief uit een lade. Ik kreeg hierdoor een ontzettende klap. Van die brief hing voor mij zeer veel af. Ik had de plannen allemaal met Verspyck besproken en nu merkte ik dat de brief niet verder gekomen was dan één lade van één meneer. Dat was een grote klap voor mij. De gezant zeide: 'Het is mijn terrein eigenlijk niet; ga maar naar de Vos van Steenwijk' ¹—

en deze, de Nederlandse gedelegeerde bij het Internationale Rode Kruis, bleek van niets te weten; ook hem had de gezant niet ingelicht.

Wat van het plan voor deze hulpexpeditie terechtgekomen is, zullen wij in deel 10 verhalen.

★

Enkele maanden voor Polak Daniëls Zwitserland bereikte, had zich aldaar een commissie van Nederlandse Joden gevormd die zich tot taak gesteld had, zowel op alle Nederlandse autoriteiten als op het Internationale Rode Kruis pressie uit te oefenen opdat aan de gedepoteerde Joden zoveel mogelijk hulp geboden zou worden. Die commissie noemde zich, ter herinnering aan de door mr. Visser zo principieel geleide Joodse Coördinatie-Commissie, 'de Joodse Coördinatie-Commissie'. Zij had veel contact met Visser 't Hooft (hierover aanstonds meer) en op haar verzoek vroeg deze begin februari '44 'dringend' aan de Politieke Commissie van de Zwitserse Weg (toen bestaande uit mr. J. Cramer, mr. A. H. van Namen, H. M. van Randwijk, mr. G. Slotemaker en N. Stufkens) of deze 'lijsten van gedepoteerde Joden' naar Zwitserland kon sturen. 'Joodse organisaties die serieus werk doen' (Visser 't Hooft dacht aan de Joodse Coördinatie-Commissie en aan de Zwitserse vertegenwoordiging van de grote Amerikaans-Joodse hulporganisatie, het *American Joint Distribution Committee*), konden 'voor de mensen soms nog allerlei ondernemen. Of het u mogelijk is, de zeer uitvoerige lijsten waar het om gaat, te sturen, kan ik', voegde Visser 't Hooft toe, 'niet beoordelen. Maar om het belang van de zaak geef ik het toch door.' ²

De Politieke Commissie sprak met 'een deskundige op dit terrein' (wij weten niet wie dit geweest is) en 'deze was', zo schreef zij aan Visser 't Hooft, 'met ons van mening dat het opsturen van een willekeurige lijst van willekeurige namen eigenlijk geen zin' had. Immers:

¹ Getuige A. Polak Daniëls, a.v., p. 926-27. ² Brief, 8 febr. 1944, van W. A. Visser 't Hooft aan de Politieke Commissie van de Zwitserse Weg (Zwitserse Weg A, 5 d).

‘Volledigheid (die in de tienduizenden zou lopen!) is natuurlijk uitgesloten; maar bovendien: wat *zou* men kunnen doen met namen?! Uit de u gezonden rapporten is u gebleken, welke sombere vermoedens hier gekoesterd worden. Slechts van enkele duizenden is ooit iets vernomen; en wat gebeurde er sindsdien?!

Intussen plegen wij nog verder overleg. . . Kunt u iets meer aannemelijk maken dat het zenden enige zin heeft, dan zullen wij natuurlijk ook voor de levenskansen van enkelingen alle ons mogelijke moeite doen.’¹

Visser 't Hooft antwoordde eind maart:

‘De reden waarom ik om deze lijsten vroeg, is dat van hier uit toch heel wat contact bestaat met gedeporteerde Jodengroepen in het oosten. Men kan zelfs naar sommige kampen pakketten sturen.² Verder poogt men hier langzaam aan een kartotheek op te bouwen om de mensen, voorzover zij nog in leven zijn, terug te kunnen vinden. . . Het is inderdaad waar dat zeer velen om het leven gekomen zijn. Wij hebben daarover van Poolse zijde ontstellende rapporten gehad. Maar het is ook zeker dat er velen nog in leven zijn en voor die laatsten kan men althans reeds zoveel mogelijk een snelle terugkeer voorbereiden.’³

Deze brief van Visser 't Hooft kruiste een van de Politieke Commissie die er op wees dat men van individuele gedeporteerde Joden ‘vrijwel nooit’ wist, ‘of en zo ja waar de betrokkene in leven is’; zij adviseerde, ‘de actie te richten op die groepen Joden die in bekende plaatsen zijn ondergebracht, zoals Theresienstadt en Cellen bij Hannover.’⁴ Dat advies werd overgenomen en na enige tijd deed de Politieke Commissie Visser 't Hooft inderdaad de naamlijsten toekomen (‘uiterst waardevolle lijsten’, schreef Visser 't Hooft eind juni⁵) van Joden die Westerbork met bestemming Bergen-Belsen of Theresienstadt verlaten hadden.

Waarom waren die lijsten ‘uiterst waardevol’? Ook om deze reden dat zij de Joodse Coördinatie-Commissie in staat zouden stellen, aan de erop vermelde Joden pakketten te zenden; begin december '44 bezat deze commissie de namen van zestienhonderdvijf-en-zestig Joden die in Bergen-Belsen en

¹ Brief, z.d. (begin maart 1944) van de Politieke Commissie aan Visser 't Hooft (a.v., 3 d). ² Namelijk naar Bergen-Belsen en Theresienstadt, maar ook, schijnt het, naar de *Zwangsarbeitslager* van de *Organisation-Schmelt* en naar de *SS-Judenarbeitslager* in het *Generalgouvernement*; dat de gevangenen van die laatste kampen begin november '43 uitgeroeid waren, was Visser 't Hooft in maart '44 niet bekend.

³ Brief, 25 maart 1944, van Visser 't Hooft aan de Politieke Commissie (Zwitserse Weg A, 5 d). ⁴ Brief, 27 maart 1944, van de Politieke Commissie aan Visser 't Hooft (a.v., 3 d). ⁵ Brief, 25 juni 1944, van Visser 't Hooft aan de Politieke Commissie (a.v., 5 d).

duizendvier-en-zestig die in Theresienstadt opgesloten zaten¹, tezamen dus ruim zeven-en-twintighonderd Joden (in beide kampen tezamen waren toen vermoedelijk nog ca. vijf-en-vijftighonderd uit Nederland gedeporteerd in leven). Helaas, de commissie had bij de Zwitserse vertegenwoordiger van de *Joint*, Saly Mayer, die haar al vele maanden gesteund had, niet meer bereikt dan dat deze hulporganisatie de kosten van het zenden van pakketten aan zestienhonderd Joden voor haar rekening wilde nemen – de commissie had op dat moment van de Nederlandse regering, die haar vier maanden eerder, in augustus, bericht had dat zij de helft van de door de *Joint* te maken onkosten voor haar rekening zou nemen, nog geen cent ontvangen.

Op het werk van deze Joodse Coördinatie-Commissie moeten wij hier iets dieper ingaan, waarbij wij aantekenen dat wij op de positie van de Joodse vluchtelingen in Zwitserland en het beleid te hunnen aanzien van het gezantschap te Bern in ons volgende deel terugkomen.

De Joodse Coördinatie-Commissie, opgericht in de herfst van '43, bestond uit drie Joodse vluchtelingen uit Nederland, die in de zomer van '42 naar Zwitserland uitgeweken waren: M. H. Gans, mr. S. Isaïc en S. I. Troostwijk. Van hen drieën was Isaïc lid geweest van Vissers Coördinatie-Commissie en ook Gans had daar nauwe relaties mee onderhouden. Evenals de andere vluchtelingen was hun door de Zwitserse autoriteiten een gedwongen verblijfplaats toegewezen; wilden zij buiten die verblijfplaats iets ondernemen, dan was de steun van de legatie te Bern hoogst wenselijk. Die steun werd hun lange tijd onthouden, hetgeen minder lag aan de gezant dan aan de man aan wie deze de behartiging van de zaken der Joodse vluchtelingen overgelaten had: de Amsterdamse arts J. M. R. A. Kijzer. Deze was weliswaar zelf van Joodse afkomst maar daarvoor geneerde hij zich sterk, althans volgens Gans en vele anderen, en het gevolg was dat hij voor de oprichting van aparte Joodse organisaties, hoe bescheiden ook, niets voelde. Gans, Isaïc en Troostwijk kregen echter veel steun van Visser 't Hooft; voor hen was, gelijk al bleek, van speciaal belang dat zij van diens geheime verbindingen naar bezet Nederland gebruik konden maken. Hun commissie nu begon zich eind '43 moeite te geven om voor Joden die men nog in Nederland aanwezig wist of vermoedde, Latijns-Amerikaanse paspoorten te kopen. Toen bleek dat enkele van de betrokken Latijns-Amerikaanse regeringen vreesden dat zij ook na de oorlog de betrokken Joden als burgers van hun staat zouden moeten beschouwen, en dus aarzelden de paspoorten af te geven op grond waarvan Joden uit bezet gebied naar Bergen-Belsen gebracht zouden worden, vond de commissie eind december '43

¹ Plus nog tien in Ravensbrück en vier in Buchenwald.

Visser 't Hooft en de opperrabbin te Zürich, dr. T. Lewenstein (deze was in het begin van de eeuw rabbin in Den Haag geweest), bereid, een beroep te doen op de regering te Londen: kon zij aan de betrokken Latijns-Amerikaanse regeringen niet doen weten dat zij de Joden aan wie Latijns-Amerikaanse paspoorten verleend waren of alsnog zouden worden, als Nederlandse staatsburgers zou blijven beschouwen? 'Zeer spoedig', aldus later Gans, 'kwam het verheugende antwoord dat H. M.'s vertegenwoordigers in Zuid-Amerika met goed gevolg geïntervenieerd hadden.'¹

Kort nadien, in februari '44, drongen Gans, Isaïc en Troostwijk er in een memorandum bij de regering op aan dat deze hun een veel bredere steun zou geven bij hun hulpwerk: zij wilden via de Zwitserse Weg garanties geven opdat in bezet Nederland grote bedragen aan Joodse onderduikers ten goede zouden kunnen komen, zij wilden geld, maar ook diverse papieren en levensmiddelen zenden naar Nederlandse Joden in Frankrijk die via 'Dutch Paris', de organisatie van Jean Weidner, welke voor de verbindingen van de Zwitserse Weg (Weg A) zorgde, bereikbaar waren, en zij wilden pakketten sturen naar Nederlandse Joden in diverse kampen. De regering liet hun memorandum tot in augustus, zes maanden lang dus, onbeantwoord – Gans, Isaïc en Troostwijk hadden zich inmiddels gewend tot de al genoemde Zwitserse vertegenwoordiger van de Amerikaanse *Joint*, Saly Mayer, en tot andere vooraanstaande Joden die met grote Joodse organisaties in contact stonden. Ja, één bedrag ontvingen zij in de zomer van '44 uit Londen: £ 500 van het *London Committee* (en dat bedrag bleef nog zes weken liggen bij het gezantschap te Bern), maar voor het overige konden zij hun werk in hoofdzaak slechts doen dank zij de subsidies van de *Joint*. Ook in die Joodse kring stuitten zij evenwel op weerstanden. 'De Nederlandse Joden', zo zette Gans in '49 aan de Enquêtecommissie uiteen,

'hebben de laatste 150 jaar voor de Joden van de rest van de wereld een afgesloten gemeenschap gevormd, waarop men een beroep kon doen, wanneer men hulp *nodig* had. Men heeft echter nooit gedacht, dat het nog eens nodig zou zijn hulp te *verschaffen*, terwijl de persoonlijke contacten ook nagenoeg niet meer bestonden . . . Veel Joden in het buitenland spreken nog Jiddisj; de Nederlandse Joden kenden dat niet meer. Men kende niemand . . . Wanneer er een Joods bericht binnenkwam (ik ben daar heel vaak bij geweest) uit Lodz², sprongen alle aanwezigen op en er werd gevraagd of er nieuws van die en die was. Wanneer het echter Nederlanders betrof, zei niemand iets . . . Bij de eerste bespreking met

¹ M. H. Gans: Rapport over de Joodse Coördinatie-Commissie (juni 1945), p. 2. ² Het ghetto van Lodz werd, gelijk vermeld, pas in de zomer van '44 geliquideerd.

DE JOODSE COÖRDINATIE-COMMISSIE IN ZWITSERLAND

de *Joint* zei de heer Saly Mayer, die altijd nogal theatraal deed, terwijl hij op de wereldkaart in zijn kamer wees: '*In Amsterdam kann ich spucken, nach Shanghai sende ich Suppe!*' Hij bedoelde hiermee, dat hij in Sjanghai . . . kon helpen, omdat zij daarmee contact onderhielden¹, maar voor Amsterdammers kon hij niets doen, omdat hij daarmee geen contact had.²

Wat Saly Mayer bij dat alles in het bijzonder irriteerde, was dat de Nederlandse ministers te Londen, afgezien dan van de interventie in Latijns-Amerika, geen belangstelling toonden voor het streven van de Joodse Coördinatie-Commissie en de financiering van haar hulpwerk maandenlang hoofdzakelijk aan de *Joint* overlieten. Het werd augustus '44 voordat de minister van sociale zaken, van den Tempel, zich bereid verklaarde, de commissie maandelijks met f 5 000 te steunen (dat bedrag was voor de *Joint* bestemd en zou, gelijk vermeld, de helft van de door haar ten behoeve van Nederlanders gedane uitgaven dekken) – de commissie had toen van 1 april af meer dan f 40 000 uitgegeven, waarvan de helft afgedragen was aan het Internationale Rode Kruis in verband met het zenden van pakketten aan Joden in verschillende kampen. Bijna al dat geld was door de *Joint* ter beschikking gesteld; de bescheiden bureaukosten van de commissie (f 200 per maand) waren gedragen, niet door de Nederlandse legatie (de gezant meende zonder machtiging uit Londen niets te kunnen doen – hij vroeg die machtiging, voorzover bekend, ook niet aan), maar door de Amerikaan Roswell D. McClelland in zijn functie van vertegenwoordiger in Zwitserland van de Amerikaanse *War Refugee Board*.

Wij herinneren er tenslotte aan dat de Joodse Coördinatie-Commissie begin december '44 aan ruim zeven-en-twintighonderd Joden in Bergen-Belsen en Theresienstadt pakketten wilde sturen, dat zij van de *Joint* toen slechts geld kreeg voor 1 600 pakketten (dat vergde f 40 000³) en dat zij op dat moment de eerste betaling door de Londense regering nog steeds wachtende was.⁴

¹ Er woonden tijdens de Japanse bezetting enkele duizenden Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oost-Europa. ² Getuige M. H. Gans, *Enq.*, dl. VI c, p. 649. ³ Deze pakketten waren relatief duur doordat in elk pakket voor meer dan f 10 aan medicijnen zat. ⁴ In dit verband ook nog het volgende. Medio augustus '44 deed de Joodse Coördinatie-Commissie via het gezantschap te Bern aan de regering weten dat zij Visser 't Hooft gemachtigd had, naar bezet gebied door te geven dat men daar f 200 000 kon opnemen ten behoeve van Joodse onderduikers – de *Joint* had zich voor de eventuele terugbetaling van dat bedrag garant gesteld. De commissie vroeg of de regering bereid was, deze garantie over te nemen. Begin oktober ontving zij bericht dat dat niet het geval was; elke toelichting ontbrak. Ons inziens

Behoudens in de allerlaatste fase van de oorlog, die wij in deel 10 zullen beschrijven, heeft het Internationale Rode Kruis nagenoeg niets ten bate van de met deportatie bedreigde of gedeporteerde Joden bereikt. De organisatie had goede verbindingen in Slowakije, Hongarije en Roemenië – wij vermelden al dat zij daar voedsel inkochte voor de pakketten die zij aan concentratiekamp-gevangenen toezond vóór de eerste 100 000 Amerikaanse pakketten arriveerden. Welnu, in die landen deelde zij ook aan enkele honderdduizenden Joden voedsel, kleding en soms ook geld uit; zij ving in Boedapest ca. drieduizend Joodse kinderen op en zij nam in diezelfde stad tijdelijk dertigduizend Joden onder haar bescherming. De voor deze acties benodigde gelden (totaal ca. f 9 mln) werden hoofdzakelijk door de Amerikaanse *Joint* aan het Internationale Rode Kruis ter beschikking gesteld.

Eind '41 en in '42 had het Internationale Rode Kruis enkele malen geïnformeerd naar het lot van de eerste groepen gedeporteerde Joden. Het *Auswärtige Amt* had geantwoord: 'Dat gaat u niet aan.' Prof. Max Huber en zijn medebestuurders hadden toen overwogen om langs geheime weg inlichtingen in te winnen. Dat denkbeeld was verworpen. Wij citeren de inleiding bij een uitgave van documenten van het Internationale Rode Kruis: '*Le souci de ne pas nuire à ses activités fondées sur les Conventions*' (de zorg voor de krijgsgevangenen en civiel-geïnterneerden), '*son principe d'agir au grand jour, lui interdisait de recourir à des moyens clandestins de recherche. D'autre part l'expérience lui démontra rapidement qu'il devait renoncer à des démarches officielles qui heurtaient certaines susceptibilités en touchant à un domaine qu'aucun texte de droit international l'autorisait à aborder.*'¹

Was er inderdaad geen '*texte de droit international*' waarop het Internationale Comité van het Rode Kruis zich had kunnen beroepen indien het binnenskamers of in het publiek protest had willen aantekenen tegen de ongeëvenaarde misdaden die de autoriteiten van het Derde Rijk jaar in, jaar uit straffeloos lieten bedrijven in de concentratie- en vernietigingskampen?

had de regering op zijn minst kunnen aanduiden dat zij reden had om aan te nemen dat Joodse onderduikers, voorzover nodig, reeds financiële steun ontvingen (van de Vakgroep J van het Nationaal Steunfonds namelijk), terwijl, menen wij, een dankbetuiging aan de *Joint* de regering niet zou hebben misstaan.

¹ *Documents sur l'activité du Comité International de la Croix-Rouge en faveur des civils détenus dans les camps de concentration en Allemagne (1939-1945)* (1947), p. 14.

Was zulk een tekst wel nodig? Waren er niet de in het Landoorlogreglement (1907) al uitdrukkelijk vooropgestelde ongeschreven 'wetten der menselijkheid en eisen van het openbare rechtsbewustzijn'? De brutale intimidatie van de Duitse machthebbers had op de Zwitserse burgers die tezamen het Internationale Comité van het Rode Kruis vormden, het gewenste effect gehad: zij zwegen.

★

Er resten nu nog twee vragen: waarom is de spoorlijn naar Groningen en Nieuweschans via welke de Joden uit Westerbork gedeporteerd werden, nooit gebombardeerd of gesaboteerd en waarom zijn de gaskamers van Auschwitz en Sobibor nooit gebombardeerd?

Om met het eerste te beginnen: natuurlijk heeft men zich in Londen wel eens de vraag gesteld of het zin had, de *Royal Air Force* te verzoeken, de spoorlijn naar Nieuweschans te bombarderen; die vraag is ontkennend beantwoord: afgezien nog van het feit dat men het niet bij het bombarderen van die ene spoorlijn zou kunnen laten (er waren ook spoorweg-grens-overgangen bij Coevorden en Oldenzaal en twee bij Enschede, om niet verder zuidwaarts te gaan), nam men aan dat eventuele schade spoedig hersteld zou worden – trouwens, als men de spoorlijnen uitschakelde, zou het, zo veronderstelde men, de bezetter mogelijk zijn, de te deporteren Joden in gevorderde autobussen naar een willekeurig station in Duitsland te brengen waar de deportatietrein gereed zou staan. Er zijn éénmaal bommen op Westerbork gevallen: op 30 mei '44 (twee personen in de barak van de Barnevelders kwamen toen om het leven) – dat is, precies als bij het concentratiekamp Amersfoort het geval was, een aanval geweest op wat men 'een gelegenheidsdoel' noemde. Bij dat alles moet overigens bedacht worden dat, zoals wij in ons vorige deel vermeldde, de minister-president en minister voor de algemene oorlogvoering van het koninkrijk, prof. Gerbrandy, er pas begin december '43 van overtuigd was dat ook de uit Nederland gedeporteerde Joden in 'Polen' systematisch waren of werden uitgeroeid.

Misschien had sabotage aan een van de kleine spoorbruggen in de lijnen die van Westerbork/Hooghalen naar Duitsland voerden, een iets langduriger effect gehad dan bombarderen. Wij nemen aan dat dergelijke sabotage-acties (die door het bestaan van de Railwacht van de Nederlandse Spoorwegen ernstig bemoeilijkt werden) wel eens door illegale groepen overwogen zijn – deze hadden evenwel maar heel weinig bruikbare sabotage-middelen. Van de lente van '42 tot de herfst van '43 viel alles wat de *Special Operations*

HULP VAN BUITEN

Executive boven bezet Nederland dropte, als gevolg van het *Englandspiel* in Duitse handen – tot nieuwe droppings kwam het pas in augustus '44.

★

Nu het bombarderen van de gaskamers.

Het gaskamer-complex in Sobibor lag voor de Geallieerden te ver weg – misschien hadden Russische lange-afstandsbommenwerpers het kunnen bereiken, maar de Russen hadden maar weinig van die toestellen en het te treffen doel was te klein om er met kans op succes van grote hoogte op te mikken; precisie-richttoestellen bezaten de Russen niet. Of men dit alles van Russische zijde ooit overwogen heeft, is ons overigens onbekend. Wij betwijfelen het. Daarbij herinneren wij er aan dat, zoals wij eveneens in ons vorige deel vermeldden, Stalin in oktober '43 verhinderd heeft dat in de z.g. Verklaring van Moskou waarin de bestraffing van alle Duitse oorlogsmisdaden aangekondigd werd, ook maar met een woord melding gemaakt werd van de uitroeiing der Joden. 'Het is een redelijke veronderstelling', schreven wij toen, 'dat antisemitisme een van Stalins motieven is geweest.'

In tegenstelling tot het gaskamer-complex in Sobibor was dat in Auschwitz voor de Geallieerde luchtmacht wel degelijk bereikbaar, nl. voor de zware bommenwerpers van de *American Fifteenth Airforce* die van november '43 af opereerden van vliegvelden in Zuid-Italië. Die bommenwerpers hebben van de lente van '44 af systematisch de Duitse installaties voor het vervaardigen van synthetische benzine geteisterd. Er was er een in Monowitz en een in Blechhammer – die in Monowitz werd het eerst gebombardeerd in april '44, die in Blechhammer in juli. Beide installaties werden nadien herhaaldelijk opnieuw aangevallen. Trouwens, de plaats Auschwitz werd door de Amerikanen gebombardeerd op 21 juli en 30 augustus (beide keren trachtte men het station te raken) en het *Stammlager* op 26 december (het doel werd toen gevormd door de woonbarakken en de *Krankenbau* van de SS). Wat die aanvallen op 21 juli en 30 augustus betreft: het station Auschwitz vervulde toen geen speciale functie meer (de deportatietreinen reden sinds april-mei tot midden in Birkenau) en wat de aanval op 26 december '44 aangaat: kennelijk mikte men toen op doelen waar zich veel SS'ers en, zo werd gehoopt, weinig gevangenen zouden bevinden; die laatste aanval vond overigens in een periode plaats waarin de gaskamers niet langer gebruikt werden.

Had men, in een eerder stadium, de *Krematoria* van Birkenau als doelwit kunnen kiezen? Natuurlijk. Had men ze ook kunnen vernietigen? Dat is

BOMBARDEMENTEN OP DE GASKAMERS?

een heel andere zaak. De Amerikaanse techniek was om van grote hoogte (ook om het Auschwitz-complex stond Duits luchtafweergeschut en er hingen Duitse sperballons) een 'bommentapijt' te laten vallen op een doel dat in de speciale richttoestellen waargenomen werd. Dat 'bommentapijt' viel nogal eens naast het doel of slechts gedeeltelijk er op en de *Krematoria* van Birkenau waren *qua* uitgestrektheid niet in de verste verte te vergelijken met installaties als in Monowitz en Blechhammer. Anders gezegd: het wel-slagen van een aanval op de *Krematoria* was twijfelachtig – zeker was alleen dat bij zulk een aanval, gegeven het feit dat de *Krematoria* midden in een uit-gestrekt kamp lagen, vele duizenden gevangenen om het leven zouden komen. Wij zijn er van overtuigd dat talrijke gevangenen, die dag aan dag de schoorstenen der *Krematoria* zagen roken, het desondanks zouden hebben toegejuicht indien men de aanval ondernomen had – wij kunnen ons ander-zijds indenken dat men er aan Geallieerde zijde zwaar aan getild heeft dat eigenlijk alleen vaststond dat men onder de gevangenen duizenden doden zou maken. Of was het tòch verantwoord, de poging te ondernemen? Ja, was het niet, hoe afschuwelijk het ook zou zijn om zoveel slachtoffers te maken, van primair belang, althans te *pogen*, een *fabriek* te vernietigen waar aan de lopende band tien- ja honderdduizenden mensen vermoord werden? Wij menen van wel – maar toen eind augustus '43 aan de commandant van het Poolse Ondergrondse Leger (*Army Krajowa*), die precies wist wat in Auschwitz-Birkenau geschiedde en die in regelmatig zendverkeer met Londen stond, gevraagd werd of hij een bombardement van Auschwitz-Birkenau zinvol achtte, antwoordde hij: neen. '*This bombing*', zo lichtte ons in '70 een Poolse deskundige in, '*never took place, because the Polish underground authorities were afraid that the only result would be a massacre of the prisoners.*' Misschien zouden als gevolg van een bombardement wèl grote aantallen gevangenen kunnen ontsnappen, maar zij zouden, gemillimeterd als zij waren, met hun gestreepte kleding en met een getatoeëerd nummer op hun onderarm, gemakkelijk herkenbaar zijn en zouden dus onmiddellijk moeten onderduiken. Welnu: '*The Polish underground and the Polish villages around Auschwitz could not have absorbed the thousands of prisoners of many nationalities.*'¹

Is daarmee nu alles gezegd? Bepaald niet.

In ons vorige deel wezen wij er reeds op dat de regeringen van de Verenigde Staten en Engeland eind '42 op concrete berichten over de uitroeiing der Joden uitgesproken lauw gereageerd hadden. Wantrouwde men die berichten? 'Het is mogelijk', schreven wij, maar 'vast staat in elk geval dat die

¹ Brief, 6 febr. 1970, van J. Garlinski.

regeringen de sterke neiging hadden om verklaringen die op de *Endlösung* betrekking hadden, niet alarmerend te formuleren. Te voorzien viel immers dat, als men dat wèl deed, op beide regeringen, vooral op de Amerikaanse, sterke pressie zou uitgeoefend worden om de bedreigde Joden te hulp te komen. Hoe? Moest men dan miljoenen vluchtelingen een asyl aanbieden? Waar? In Palestina wilden de Engelsen zich geen nieuwe moeilijkheden met de Arabieren op de hals halen¹ en de Amerikaanse regering' (de *Assistant Secretary of State*, Henry Breckinridge Long, onder wie het immigratiebeleid ressorteerde, had op Joden veel tegen) 'voelde er niet voor, het aantal Joden in de Verenigde Staten belangrijk te laten toenemen.' Gevolg van dit alles was dat in april '43 tijdens een Geallieerde conferentie op de Bermuda-eilanden die aan het vluchtelingenvraagstuk gewijd was (men wist er dat Joden *en masse* werden uitgeroeid), tot niet meer besloten werd dan dat men vier- tot vijfduizend Joodse vluchtelingen die zich in Spanje bevonden, tot Frans Noord-Afrika zou toelaten. Het kwam nadien in '44-'45 tot enkele beperkte uitwisselingsacties waarvan o.m. in de zomer van '44 de eerder behandelde groep uit Bergen-Belsen kon profiteren. Een aantal andere acties kwam evenwel niet van de grond. Zo had de Zweedse regering zich in april '43 jgens de Geallieerden bereid verklaard, Duitsland te vragen, twintigduizend Joodse kinderen naar Zweden te laten gaan, mits de Verenigde Staten en Engeland verder voor die kinderen wilden zorgen – pas negen maanden later werd dit voorstel in gewijzigde vorm (het moest ook op niet-Joodse kinderen betrekking hebben) door Washington en Londen goedgekeurd, maar toen waren de betrekkingen tussen Zweden en Duitsland zo gespannen dat de Zweedse regering het zinloos vond, haar denkbeeld aan Berlijn voor te leggen.

Wij noemden de Bermuda-conferentie. Waarom vond deze op die afgelegen eilandengroep plaats? Dat was opzet geweest, opzet van Breckinridge Long die de Amerikaanse pers op afstand wilde houden – verscheidene bladen waren in die tijd scherpe kritiek gaan uitoefenen op de mate waarin hij van '40 af Joodse vluchtelingen uit de Verenigde Staten geweerd had. Maar met de invloed van deze antisemitische *Assistant Secretary of State* was het

¹ In het laatste kwartaal van '42 en in het gehele jaar '43 mochten in totaal welgeteld driehonderdvijftig Joden uit Europa officieel Palestina binnenkomen. De illegale immigratie in Palestina werd ook in de periode waarin de *Endlösung* in volle gang was, door de Engelse autoriteiten tegengegaan. In januari '42 bijvoorbeeld, toen het vrachtschip 'Struma' Haifa genaderd was met bijna achthonderd 'illegale' immigranten aan boord, mocht niemand aan land gaan; het schip (dat niet zeewaardig was) vertrok naar een Turkse haven, werd eind februari door de Turken de Middellandse Zee op gesleept en verging. Alle vluchtelingen kwamen daarbij om het leven.

spoedig gedaan. Hij had in februari '43 de Amerikaanse gezant in Bern verboden, nadere rapporten over de uitroeiing der Joden door te geven en toen dat feit, dat een scherp licht wierp op zijn mentaliteit en wijze van opereren, door de Amerikaanse minister van financiën, Henry Morgenthau jr., in januari '44 onder de aandacht van Roosevelt gebracht werd, ontnam de president Breckinridge Long al zijn bevoegdheden op het gebied van de vluchtelingen (en van de Joodse gedeporteerden): die werden aan een nieuw lichaam opgedragen, de *War Refugee Board*, en dat ging zich toen onder leiding van John Pehle jr. (tevorens een van Morgenthau's naaste medewerkers) grote moeite geven om van het Europese Jodendom te redden wat er nog te redden viel.

Eén grote groep Joden was er die toen nog niet naar de gaskamers gedeporteerd was: de Hongaarse Joden, meer dan achthonderdduizend in totaal. Het was aan de regeringen van Engeland en de Verenigde Staten bekend dat zij in groot gevaar verkeerden. Eind maart '44 gingen via de radio Amerikaanse oproepen naar Hongarije uit, één door de president persoonlijk, om zoveel mogelijk Joden te helpen ontsnappen of onderduik-adressen aan te bieden. De Engelse regering weigerde dat Amerikaanse voorbeeld te volgen; zij had eind '43 geweigerd, medewerking te verlenen aan de *mogelijke* redding van zeventigduizend Joden, hoofdzakelijk uit Roemenië (waar moest men die mensen onderbrengen?), zij weigerde nu mee te werken aan de emigratie van twintigduizend Hongaarse Joden aan wie Himmler verlof tot vertrek wilde geven. Zwak was ook de pressie die het Internationale Comité van het Rode Kruis en paus Pius XII op de Hongaarse regering uitoefenden om weerstand te bieden aan de Duitse druk.¹ Welnu, op 8 mei deed Eichmann die zich met het oog op de organisatie van de transporten naar Auschwitz met een *Sondereinsatzkommando* in Boedapest bevond, aan de plaatsvervangend voorzitter van de Zionistische organisatie in Hongarije, dr. Reszö Israel Kasztner, en aan een tweede vooraanstaande Zionist, Joël Brand (een voormalig agent van de Komintern), de mededeling dat Duitsland bereid was, de *Krematoria* van Birkenau op te blazen en, in groepen, één miljoen Europese Joden verlof tot emigratie te geven, mits de Geallieerden van hun kant een groot aantal goederen aan Duitsland zouden leveren, waaronder 10 000 militaire vrachtauto's, die, aldus Eichmanns toezegging, louter tegen de Sowjet-Unie gebruikt zouden worden.

¹ In tegenstelling tot paus Pius XII heeft mgr. Angelo Roncalli, de apostolische gedelegeerde in Turkije (de latere paus Johannes XXIII), er belangrijk toe bijgedragen dat de Bulgaarse regering geweigerd heeft, vijf-en-twintigduizend Joden uit Sofia te laten deporteren naar Auschwitz.

Het was een infame chantage. Anders, en nu politiek uitgedrukt: een poging, verdeeldheid te zaaien tussen de Geallieerden en de Sowjet-Unie – een poging die natuurlijk niet van de betrekkelijk laaggeplaatste Eichmann uitging, maar van Himmler. Hij, de *Reichsführer-SS*, toonbeeld van trouw aan de *Führer* in de ogen van zijn volgelingen, was bezig zijn draai te nemen: tot aan Duitslands capitulatie zou hij, achter Hitlers rug om, de ene poging na de andere doen om de Geallieerden te winnen voor een gemeenschappelijk frontmaken tegen de Russen. Zo ook in mei '44. Joël Brand reisde naar Istanboel om Eichmanns aanbod aan Engeland en Amerika alsmede aan de Joodse instanties in Palestina door te geven, maar hij werd door een agent van de *Abwehr*, Andor Grosz, vergezeld en deze bracht heel iets anders over dan een ruilaanbod dat op de Hongaarse Joden betrekking had: een aanbod namelijk van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* in Boedapest dat in een neutraal land tussen vertegenwoordigers van de Geallieerden en twee of drie 'SD'-officieren onderhandelingen zouden plaatsvinden aangaande een afzonderlijke vrede van Engeland en de Verenigde Staten met, aldus Grosz, 'de *Sicherheitspolizei*'. Terecht werd door de Engelsen aangenomen dat een afzonderlijke vrede met een door Himmler geleid Duitsland de bedoeling van dit aanbod was.

Op het door Eichmann via Joël Brand gedane voorstel gingen de Geallieerden niet in. Brand werd in Syrië, waarheen hij zich begeven had, door de Engelse *Intelligence* gearresteerd en toen de Amerikanen medio juni bereid waren, gehoor te geven aan zijn door de *Jewish Agency* overgebrachte verzoeken: 'Doe toch in elk geval *alsof* ge over het voorstel serieus onderhandelen wilt, en win zodoende tijd', zetten de Russen hun de voet dwars. De Amerikaanse regering had de Russische ingelicht en op 19 juni deed de Amerikaanse ambassadeur te Moskou, Averell Harriman, het *State Department* weten dat de Russische regering elke discussie met de Duitsers over Eichmanns voorstel verbood. Dat veto werd door de Geallieerden gerespecteerd. Eichmann ontving geen antwoord – in Birkenau waren inmiddels tussen begin mei en midden juni driehonderdduizend Hongaarse Joden in de gaskamers verdwenen.

Hadden de Geallieerden dan niet op kwetsbare punten de spoorlijnen kunnen bombarderen die Hongarije met Auschwitz verbonden? Stellig. Op 7 april '44 waren twee Slowaakse Joden, R. Vrba en A. Wetzler, uit Birkenau ontsnapt¹; zij hadden eind april in Bratislava een lang rapport opgesteld

¹ Een derde gevangene, V. Lederer, ontsnapte twee dagen eerder: 5 april; hij is het geweest die de *Ältestenrat* van Theresienstadt ingelicht heeft over wat in Auschwitz-Birkenau geschiedde.

waarin nauwkeurig weergegeven was wat in Auschwitz-Birkenau geschiedde, en dringend verzocht werd, de spoorlijnen naar Auschwitz te bombarderen. Via allerlei kanalen werd dit rapport o.m. gezonden naar de Tsjechische regering te Londen (de Nederlandse heeft er geen afschrift van ontvangen) en naar de vertegenwoordiger van het *World Jewish Congress* te Genève, dr. Gerhard Riegner; Riegner stuurde het naar de Verenigde Staten waar het begin juni o.m. het *State Department* en de *War Refugee Board* bereikte; de Engelse regering en het Vaticaan werden eveneens ingelicht. Was het rapport van de twee Slowaakse Joden volstrekt betrouwbaar? Daar werd op allerlei niveaus aan getwijfeld, ook nadat het bevestigd was door twee andere Slowaakse Joden, A. Rosin en C. Mordowicz, die op 27 mei '44 uit Auschwitz ontsnapt waren. De vertegenwoordiger van de *War Refugee Board* in Zwitserland, McClelland, twijfelde evenwel niet: hij liet eind juni aan het *War Department* vragen, de spoorlijnen uit Hongarije naar Auschwitz te bombarderen en hij deed daarbij opgave van de meest kwetsbare bruggen op de betrokken trajecten. Het *War Department* wees het voorstel als 'impracticable' van de hand. De *Assistant Secretary of War*, John McCloy, stelde begin juli op schrift: 'It could be executed only by the diversion of considerable air support essential to the success of our forces now engaged in decisive operations and would in any case be of such very doubtful efficacy that it would not amount to a practical project.'¹ De *War Refugee Board* ging toen aandringen op een bombardement van Auschwitz-Birkenau – ook dat werd door McCloy geweigerd: Auschwitz-Birkenau zou te ver weg liggen. Notabene: drie maanden eerder was Monowitz, dat vlakbij Auschwitz lag, gebombardeerd!

De *War Refugee Board* gaf de strijd niet op: begin november werd opnieuw besloten, nu klemmender dan ooit, aan het *War Department* voor te stellen Auschwitz-Birkenau te bombarderen²; zulk een bombardement zou, achteraf gezien, wat de gaskamers betrof, geen zin meer hebben gehad want Himmler stond toen op het punt om, als onderdeel van zijn streven contact met de Geallieerden te zoeken, instructie te geven, de vergassing in Auschwitz-Birkenau te staken en de *Krematoria* op te blazen.

Hadden dus de hoogste autoriteiten in Washington lauw gereageerd, niet anders was de reactie in Londen. Dr. Chaim Weizmann, president van de *World Zionist Organization*, besprak in juli het denkbild, Auschwitz te bombarderen, met de Engelse minister van buitenlandse zaken, Anthony Eden.

¹ Brief, 4 juli 1944, van de *Assistant Secretary of War* aan de *War Refugee Board*, aangehaald in Arthur D. Morse: *While six million died. A chronicle of American apathy* (1967), p. 359. ² Tekst van het besluit in Erich Kulka: 'Auschwitz condoned' in *The Wiener Library Bulletin* (London), 1968-69, p. 4.

Pas begin september vernam hij dat het bombardement onuitvoerbaar was. Toen Weizman bleef aandringen, ontving hij eind oktober een briefje van een van Churchills secretarissen waarin stond: '*We have discussed this matter with the Soviets, and that's it.*'¹ Over een in juni naar voren gebracht denkbeeld van de *Jewish Agency*: dat enkele honderden Joden uit Palestina in Hongarije gedropt zouden worden teneinde er de treintransporten te desorganiseren, hadden het Engelse *Foreign Office* en het *Colonial Office* hun veto uitgesproken.

Van midden juni af waren de deportaties van de Hongaarse Joden voortgezet; van de ca. achthonderdvijf-en-twintigduizend werden niet meer dan ongeveer honderdveertigduizend *niet* gedeporteerd.

Slot

Een historicus dient ons inziens spaarzaam te zijn met expliciete beoordelingen van de gedragingen van mensen of het beleid van organisaties. Aan de inhoud van het historische beeld voegen dergelijke beoordelingen niets toe. Het spreekt overigens vanzelf dat een historicus, terwijl hij met zijn onderzoek en het vastleggen van de resultaten daarvan bezig is, voortdurend oordeelt, al in zoverre dat hij sommige aspecten wèl en andere niet belangrijk vindt. Heel zijn arbeid is niet los te maken van zijn persoonlijke opvattingen. In de regel blijken die opvattingen (die in de loop van het onderzoek natuurlijk voortdurend gewijzigd worden en een genuanceerder karakter aannemen) uit de beschrijving zelve van het optreden der handelende personen en van het verloop der gebeurtenissen. In beginsel is evenwel op expliciete beoordelingen niets tegen en wij achten dergelijke beoordelingen zelfs geboden wanneer het om een materie gaat, die voorwerp is geweest van diepgaande meningsverschillen en waarover andere instanties reeds eerder beoordelingen gepubliceerd hebben. De z.g. Pakkettencommissie heeft in 1947, wat de hulp aan de gevangenen in concentratiekampen en aan de gedeporteerde Joden betreft, het beleid van het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis en van de Nederlandse regeringsinstanties in Londen scherp veroordeeld, maar de Enquêtecommissie van de Tweede Kamer heeft

¹ Brief, 30 oktober 1944, van J. F. Martin aan Ch. Weizmann, aangehaald in Arthur D. Morse: *While six million died*, p. 361.

in 1952 een veel minder scherp oordeel geveld. Dan heeft elke lezer van ons werk er recht op te weten wat *ons* oordeel is – een oordeel dat generlei aanspraak maakt op algemene geldigheid. Algemeen geldige beoordelingen kent de geschiedschrijving niet: zij is altijd gebonden aan een bepaalde tijd, een bepaalde plaats, een bepaalde persoon.

Nu terzake.

Aan de krijgsgevangenen zijn van Nederland uit in voldoende mate pakketten toegezonden – het Nederlandse Rode Kruis heeft in dit opzicht zijn taak met lofwaardige ijver en toewijding vervuld en van het feit dat de pakketverzending van Nederland uit na de Spoorwegstaking (na 17 september '44 dus) tot stilstand kwam, kan men het Nederlandse Rode Kruis geen verwijt maken. Ook het *London Committee* heeft voor pakketten gezorgd, maar deze instantie is te laat overgegaan tot het bestellen van gebruiksartikelen en kleding waaraan de krijgsgevangenen dringend behoefte hadden. Het verbod dat voorzitter de Meester aan Woensdregt (Stockholm) oplegde om buiten het *London Committee* om pakketten aan de krijgsgevangenen te zenden, heeft geen schadelijke gevolgen gehad doordat Woensdregt er zich niets van aangetrokken heeft; dat dat verbod getuigenis afgelegd heeft van een bedenkelijk formalisme, is duidelijk.

Wat de gijzelaars betreft: ook zij hebben in ruime mate hulp van buiten ontvangen, van het Nederlandse Rode Kruis en van particulieren, de Indische gijzelaars bovendien van het *London Committee*. Er is geen reden tot het maken van kritische opmerkingen.

Regelmatige hulp aan gevangenen in de Duitse gevangenissen en concentratiekampen in ons land is door de bezetter pas begin '43 toegestaan. Het initiatief tot die regelmatige hulpverlening is toen genomen, niet door het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis, maar door vier particulieren: de dames de Bussy, van Beuningen, Timmenga en van Overeem. De eerste drie hebben hun hulp geconcentreerd op de gevangenen in het concentratiekamp Vught, mevrouw van Overeem heeft bovendien belangrijke hulp kunnen bieden aan de gevangenen in het concentratiekamp Amersfoort en in talrijke 'SD'-gevangenissen. Zij heeft daarbij steun ontvangen van het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis – geen maximale steun evenwel; dat achten wij laakbaar.

Wat de hulp aan de Nederlandse gevangenen in de concentratiekampen in Duitsland betreft: dat mevrouw de Bussy, mej. Honselaer en de heren Rodenburg en Klaassen alsmede (in Berlijn) de heer Millenaar bijzonder verdienstelijk werk gedaan hebben, is duidelijk en hetzelfde geldt voor mevrouw Ross-Reguur die, na haar contact met Jean Friedrich in mei '43, met zoveel ijver de namen en 'adressen' van gevangenen in Duitse concentratiekampen is

gaan verzamelen. Wij betreuren het dat de Nederlandse illegale organisaties niet beseft hebben dat hier ook voor hen een taak lag – wij beschouwen het als een ernstige beleidsfout van het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis dat het, na de belangrijke mededelingen van Jean Friedrich in mei '43, dat gehele jaar door niets anders gedaan heeft dan een klein aantal proefpakketten af te zenden en onnozele brieven te schrijven aan de *Kommandanten* van Duitse concentratiekampen of zij zo vriendelijk wilden zijn, de namen en de nummers van Nederlandse gevangenen op te geven. Onjuist beleid achten wij het ook dat het hoofdbestuur in '44, toen het de arbeid van mevrouw Ross-Regeur onder zijn hoede genomen had, er mee is voortgegaan, afdelingen van het Rode Kruis te ontraden, ook maar te pogen pakketten te zenden aan gevangenen van wie die afdelingen kennelijk de namen en 'adressen' reeds bezaten of alsnog hoopten te verkrijgen; de afdeling Maastricht heeft tòch pakketten verzonden – een deel is aangekomen.

Hulp aan gevangenen in Duitse gevangnissen was, schijnt het, van september '43 af aan het Nederlandse Rode Kruis toegestaan, maar van de mate waarin die hulp geboden is, hebben wij geen denkbeeld. Zij heeft (het hoofdbestuur heeft er zich in zijn naoorlogse verdediging nooit op beroepen) vermoedelijk maar heel weinig om het lijf gehad en als dat vermoeden juist is, zou een nieuw bewijs gegeven zijn voor laakbare passiviteit.

Dan kunnen wij voorts het beleid van de Zwitserse regering die in de zomer van '43 weigerde, het Internationale Rode Kruis de beschikking te geven over de (naar verhouding) uiterst geringe voedselhoeveelheden die voor uitbreiding van de hulp aan concentratiekamp-gevangenen nodig waren, slechts als nationaal egoïsme karakteriseren – een beleid ook waartegen de bestuursleden van het Internationale Rode Kruis verzuimd hebben, stelling te nemen. Hoogst betreurenswaardig is verder dat de Engelse en de Amerikaanse autoriteiten pas in juni '44 (als gevolg van de pressie van de Amerikaanse *War Refugee Board*) bereid waren, de blokkade op te heffen ten gunste van de concentratiekamp-gevangenen.

Dat maar weinig Nederlanders onder die gevangenen van die opheffing geprofitteerd hebben, is duidelijk gevolg geweest van het feit dat de adjunct-gedelegeerde van het *London Committee* bij het Internationale Rode Kruis, Flugi van Aspermont, ondanks de moeite die mevrouw Ross-Regeur zich gaf, over te weinig namen en volledige 'adressen' van Nederlandse gevangenen beschikte. De toenmalige voorzitter van het *London Committee*, baron van Harinxma thoe Slooten, schreef eind juni '44 in het Londense weekblad *Vrij Nederland* in antwoord op een ingezonden stuk, dat het zenden van pakketten naar concentratiekampen 'langs Rode-Kruis-weg, d.w.z. door bemiddeling

BEOORDELINGEN

van het Internationale Rode Kruis te Genève' 'niet mogelijk (was)'¹ – notabene: daarmee was het Internationale Rode Kruis al meer dan tien maanden bezig! Bij de nieuwe, door Himmler toegestane regeling (er werd onmiddellijk gebruik van gemaakt door de Noorse regering) is in het geheel niet aangehaakt door de Nederlandse autoriteiten te Londen. Wij zijn er geenszins van overtuigd dat pogingen van de Nederlandse regering om het Britse *Ministry of Economic Warfare* tot een minder star standpunt te bewegen, succes zouden hebben gehad, maar tot die pogingen is het niet eens gekomen – Gerbrandy was er een fervent tegenstander van en daar zal dan wel mee hebben samengehangen dat over de mogelijke hulp aan gevangenen en gedeporteerden, althans blijkens de vrij uitvoerige notulen van de ministerraad, niet eenmaal door het Nederlands kabinet te Londen van gedachten is gewisseld.

Wat de Joodse gedeporteerden aangaat: het is duidelijk dat, wat de *Endlösung* betreft, in het beleid van de Russische en van de Engelse regering de *Realpolitik* het steeds heeft gewonnen van de meest simpele menselijkheid en dat in de Amerikaanse politiek pas in de loop van '44 hier en daar elementen van menselijkheid aan de dag zijn getreden. Men heeft over het algemeen de Joden aan hun lot overgelaten.

★

Ons verder beperkend tot de Nederlandse slachtoffers en tot de materie die wij beschreven hebben (in deel 10 zullen wij ons relaas afronden), merken wij op dat wij de verontwaardiging waarmee dr. Polak Daniëls constateerde dat de Nederlandse gezant in Zwitserland het plan om onmiddellijk na beëindiging der vijandelijkheden een hulpexpeditie te sturen naar de naar 'Polen' gedeporteerde Joden, meer dan een jaar lang in zijn la had laten liggen, alleszins gerechtvaardigd achten. Wanneer het dan verder al te waarden valt dat de Nederlandse regering spoed aan de dag gelegd heeft bij het bevorderen van de afgifte van Latijns-Amerikaanse paspoorten, dan heeft die regering toch anderzijds op verscheidene concrete punten waarop zij de hulp aan een ten dode vervolgde groep had kunnen stimuleren, verstek laten gaan; daarbij denken wij in het bijzonder aan haar gebrek aan belangstelling voor het werk van de Joodse Coördinatie-Commissie in Zwitserland. Dat

¹ *Vrij Nederland* (Londen), 24 juni 1944.

de commissie die in februari '44 nuttige voorstellen aan de regering voorgelegd had, pas in augustus, zes maanden later, daarop een eerste reactie ontving en dat van het toen toegezegde maandelijks subsidie vier maanden later, in december, nog niets ontvangen was, zien wij als tekenende symptomen van dat gebrek aan interesse. Wij achten het ronduit beschamend dat de hulp die via de commissie aan *Nederlandse* staatsburgers verleend is, meer dan een jaar lang nagenoeg uitsluitend door *Amerikaanse* instanties is gefinancierd; niet minder beschamend achten wij het dat de minister van sociale zaken, van den Tempel, toen hij tenslotte de koorden van de beurs opende, de *Joint* niet meer wilde vergoeden dan de helft van de bedragen die dit Amerikaans hulpfonds ten bate van die Nederlandse burgers uitgaf.

In het algemeen willen wij opmerken dat, op het gebied van de voor de gevangenen zo vitaal noodzakelijke hulp van buiten, elke vergelijking tussen het optreden in deze van de Noorse, Deense en sommige Belgische officiële instanties en de Nederlandse in het nadeel van de Nederlandse uitvalt. 'Waar vindt men in die bureaucratische rommel een vent die iets waagt? Die is er niet' – aldus de bittere klacht die Koos Vorrink, voorzitter van de Pakkettencommissie, ten overstaan van de Enquêtecommissie uitte.¹ Een van de leden van de Pakkettencommissie, mevrouw Boissevain-van Lennep, merkte tijdens haar verhoor door de Enquêtecommissie op: 'Iets van die mentaliteit van onmiddellijk ingrijpen schijnen mensen die aan de top zitten, kwijt te raken.'² Inderdaad, wanneer nog iets ten gunste van de Nederlandse gevangenen bereikt is, dan is dat te danken geweest aan de behoefte, juist wèl onmiddellijk in te grijpen, die bij al die particulieren leefde (maar ook bij de *War Refugee Board!*), wier activiteit wij in dit hoofdstuk geschetst hebben.

★

De 'grotere en kleinere tekortkomingen' der officiële instanties heeft de Pakkettencommissie in haar rapport (1947) teruggebracht tot 'een tekort aan initiatief, durf en fantasie en een teveel aan formalisme en bureaucratie' – tekortkomingen die er, aldus deze commissie, 'de oorzaak van (waren), dat duizenden Nederlanders het leven hebben verloren welke, naar menselijke berekening, bij tijdige hulpverlening zouden zijn gered.'³

¹ Getuige J. J. Vorrink, *Enq.*, dl. VI c, p. 87. ² Getuige A. M. Boissevain-van Lennep, a.v., p. 274. ³ *Pakkettenrapport*, p. 42.

Wij onderschrijven die conclusie, met dien verstande dat wij het woord 'duizenden' onjuist achten en de vermelding van één belangrijke factor missen: Gerbrandy's wens, door de meeste ministers gedeeld, om de lijn van de oorlogvoering perfect strak te houden – een wens die op zichzelf te waarden valt maar die, wat de mogelijke hulp aan de slachtoffers van het Duitse terreursysteem betreft, over zijn doel heengeschoten is.

Waarom wij het woord 'duizenden' onjuist achten, willen wij eerst toelichten ten aanzien van de *Schutzhäftlinge*, vervolgens van de gedeporteerde Joden.

Blijkens de cijfers die wij aan het slot van hoofdstuk 5 gaven, zijn in totaal ruim elfduizend Nederlandse *Schutzhäftlinge* in de concentratiekampen in Duitsland opgesloten van wie, volgens onze schattingen, ca. vierhonderd overleden zijn vóór begin '43, ca. vierhonderdvijftig tussen begin '43 en september '44 en ca. drieduizendhonderdvijftig na september '44. Vóór begin '43 was het voor officiële instanties niet mogelijk, pakketten aan concentratiekamp-gevangenen te sturen; het begrip 'duizenden' kan dus slechts slaan op de vierhonderdvijftig die tussen begin '43 en september '44 en de drieduizendhonderdvijftig die na september '44 om het leven gekomen zijn – maar voor die drieduizendhonderdvijftig was als gevolg van de Spoorwegstaking hulp uit Nederland niet langer mogelijk. Aangenomen nu dat hetzij het Nederlandse Rode Kruis, hetzij de illegaliteit vóór september '44 een organisatie zou hebben opgebouwd om systematisch de namen en 'adressen' te verzamelen van diegenen die naar concentratiekampen in Duitsland overgebracht waren, dan zou al door de inkrimping van het postverkeer, welke gevolg was van de Spoorwegstaking, die organisatie veel trager zijn gaan werken – en dan moest men die gegevens ook nog naar Genève zien te krijgen! Waarbij dan nog komt dat de pakketverzending uit Genève van de herfst van '44 af in hoge mate belemmerd werd door de bombardementen op het Duitse spoorweginet.

Nu de gedeporteerde Joden.

Aan hen kon men slechts op aanmerkelijke schaal pakketten zenden voorzover zij in Theresienstadt of Bergen-Belsen waren. Wat Theresienstadt betreft: van de uit Nederland gedeporteerden zijn de meesten te gronde gegaan niet doordat zij te weinig pakketten ontvingen maar doordat zij naar Auschwitz doorgezonden werden. Wij hebben niet de indruk dat uit de Nederlandse groep velen gestorven zijn na afloop van de deportaties naar Auschwitz, anders gezegd: in de laatste maanden van de oorlog. Toen zijn daarentegen nagenoeg allen omgekomen van de ca. zeventienhonderd slachtoffers uit de naar Bergen-Belsen gedeporteerde groep. Zouden velen hunner in leven gebleven zijn als men naar Bergen-Belsen meer pakketten gezonden had? Het is moeilijk te beoordelen, maar wij betwijfelen het. Van

de pakketten die naar Bergen-Belsen gezonden zijn, is, voorzover ons bekend, maar heel weinig aangekomen, althans uitgedeeld – ook andere groepen dan de Nederlanders zijn in het *Sternlager* van deze hulp van buiten nagenoeg verstoken gebleven; met name in de laatste periode van de oorlog was Bergen-Belsen een volmaakt chaotisch kamp.

Onze conclusie luidt dat het eigenlijk niet mogelijk is, aan te geven hoeveel mensenlevens de door de Pakkettencommissie gesignaleerde tekortkomingen gevergd hebben, maar als wij een schatting moeten maken, zouden wij eerder van ‘vele honderden’ spreken dan van ‘duizenden’. Dat is overigens al erg genoeg.

Nu heeft de Enquêtecommissie in '52 wezenlijk anders geoordeeld dan de Pakkettencommissie. De Enquêtecommissie heeft in haar zesde verslag milde kritiek geuit aan het adres van het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis (‘aarzeling’, ‘overgrote voorzichtigheid’¹), maar de regering en het *London Committee* (over de Vos van Steenwijk heeft zij geen enkele uitspraak gedaan²) heeft zij tegen de door de Pakkettencommissie geuite kritiek in bescherming genomen, zulks met de volgende argumenten³:

Argument 1: In ‘de eerdere oorlogsjaren’ (d.w.z. vóór 1944) hebben de gevangenen ‘als resultaat van de pogingen der regering en het *London Committee* . . . via Zwitserland’ ‘vrij grote aantallen pakketten’ gekregen. *Ons commentaar:* Er is geen woord van waar; de Enquêtecommissie heeft vermoedelijk de zendingen aan de Indische gijzelaars op het oog gehad.

Argument 2: De regering heeft ‘herhaaldelijk getracht . . . een verlichting van de Geallieerde blokkade te verkrijgen’, het Britse *Ministry of Economic Warfare* heeft pas in juni '44 de Geallieerde zendingen aan het Internationale Rode Kruis goedgekeurd en de Duitsers werden ‘eerst in 1944 geleidelijk iets toeschietelijker’. *Ons commentaar:* Sommige ministers hebben wel eens getracht, de blokkade te verzachten ten behoeve van de bevolking van bezet Nederland, maar niet ten behoeve van de concentratiekamp-gevangenen, en de Duitsers zijn niet ‘eerst in 1944 geleidelijk iets toeschietelijker’ geworden, maar van eind 1942 af konden alle gevangenen in concentratiekampen, behalve de Joden en de Russen, pakketten ontvangen.

Argument 3: De Poolse en Tsjechische gevangenen (die veel pakketten kregen) ontvingen hoofdzakelijk pakketten uit Polen en het *Protektorat*. *Ons commentaar:* Het feit is juist, maar ontlast de Nederlandse autoriteiten te Londen niet.

¹ *Enq.*, dl. VI a, p. 316. ² Over gezant Bosch van Rosenthal wèl, maar die uitspraak past beter in ons volgende deel. ³ *Enq.*, dl. VI a, p. 267–68.

Argument 4: De Noorse gevangenen hebben geprofiteerd van de Zweedse hulp, 'terwijl de Noorse regering tevens oogluikend in de gelegenheid werd gesteld om in strijd met de blokkadevoorschriften gelden voor pakketzendingen over te maken.' *Ons commentaar:* Inderdaad hebben de Noorse gevangenen van de Zweedse hulp geprofiteerd, maar de Noorse regering heeft geen speciale faciliteiten van de Engelse gekregen, doch heeft gehandeld zonder de Engelse in te lichten; ware de Noorse regering 'oogluikend in de gelegenheid gesteld', in strijd met de blokkadevoorschriften te handelen, dan zou dat een argument niet pro maar contra de Nederlandse regering zijn: zij had dan diezelfde gelegenheid moeten zoeken.

Argument 5: 'In de laatste maanden van de oorlog' was het verkeer in Duitsland in de war. *Ons commentaar:* Dat is juist, maar men kon (wij komen er in deel 10 op terug) aan Nederlandse gevangenen van Zweden uit pakketten sturen en van die mogelijkheid is slechts een gering gebruik gemaakt doordat de namen en de 'adressen' ontbraken.

Geen van de door de Enquêtecommissie naar voren gebrachte argumenten is dus steekhoudend.

Als haar 'voornaamste bezwaar' noemde de commissie,

'dat zij uit de verhoren de indruk heeft moeten krijgen dat noch de regering, noch het *Londen Committee* van het Nederlandse Rode Kruis steeds voldoende doordrongen is geweest van de nameloze ellende, waarin zovele in Duitse handen zijnde landgenoten verkeerden. Ook hebben de hier genoemde organen naar het oordeel der commissie niet altijd voldoende initiatief en vasthoudendheid betoond, ook al was de kans op succes niet groot, bij hun pogingen om verlichting te brengen in het lot van deze landgenoten.'¹

En zouden dat tekort aan initiatief en vasthoudendheid (wij voegen toe: de overmaat aan starheid in de oorlogvoering) dan geen mensenlevens gekost hebben? Dat was het punt waarop het aankwam en om dat punt, terecht gememoreerd door de Pakkettencommissie (zij het met een te hoge schatting van het aantal slachtoffers), is de Enquêtecommissie met een wijde boog heen-gelopen.

★

¹ A. v., p. 268.

Wij hebben dit deel gewijd aan de weergave van lot en lijden van die groepen Nederlanders die in de jaren van de Duitse bezetting als het ware uit de samenleving gelicht werden. Buiten die samenleving kwamen zij te staan, maar niet buiten het relaas dat wij, als uitvloeisel van onze opdracht, in de lange reeks delen van ons werk te ontvouwen hebben. Wij menen veeleer, dat wij met geen deel sterker dan met dit, het achtste, onderstreept hebben waar het, in Europa, in de tweede wereldoorlog om ging: hij was niet alleen een machtsstrijd maar, in het perspectief van de westelijke wereld, ook en vooral een strijd tegen een *ideologie*, het nationaal-socialisme, en tegen het daaruit voortvloeiend *stelsel*, die beide hun misdadig karakter nergens duidelijker onthuld hebben dan in de verschijnselen en gebeurtenissen waarvan in de voorafgaande hoofdstukken sprake was. De concentratie- en de vernietigingskampen zijn niet een toevallig nevenproduct geweest van het Derde Rijk, maar zij vormden er een wezenlijk onderdeel van. Wanneer er dan ook groepen waren die recht hadden op een maximum aan hulp van allen die het Derde Rijk ten val trachtten te brengen, dan juist diegenen die liet bitterst leden onder de meedogenloze vervolging die van de machthebbers van dat rijk uitging.

Wat de Nederlanders onder die vervolgdgen betreft, hebben wij naar onze mening aangetoond dat zowel de officiële instanties in Den Haag als die in Londen in belangrijke opzichten jegens hen tekortgeschoten zijn.

Daarbij merken wij tenslotte op dat men naar ons oordeel dit falen in zoverre aan de Londense instanties zwaarder moet aanrekenen dat zij niet handelden onder de gestadig toenemende, steeds benauwender druk van de bezetting. De Londense regering kon in vrijheid opkomen voor de belangen van het koninkrijk en die van al zijn burgers en ingezetenen.

Juist om die vrijheid van handelen te behouden, waren koningin Wilhelmina en de leden van het kabinet-de Geer op de dag waarop de Duitse invasietroepen de Grebbelinie doorbraken, maandag 13 mei '40, naar Engeland uitgeweken.

SS-rangen en de rangen van het Nederlandse leger (1940)

Samengesteld door dr. N. K. C. A. in 't Veld

De bij de SS genoemde rangen zijn die van de *Waffen-SS*. Deze wijken slechts in geringe mate van die van de *Allgemeine SS* af. De rangen van manschappen en onderofficieren kunnen slechts bij benadering vergeleken worden. Niet opgenomen zijn de *Allgemeine SS*-rangen *SS-Bewerber* (aspirant-*SS-Mann*), *SS-Anwärter* (*SS-Mann* op proef) en de rangen *SS-Staffelanwärter* en *SS-Staffelmann* van de vooroorlogse *SS-Verfügungstruppe*.

<i>SS-Mannschaften</i>	manschappen
<i>SS-Schütze</i> , <i>SS-Grenadier</i> , <i>SS-Kanonier</i> enz. (in de <i>Allgem. SS: SS-Mann</i>)	soldaat, huzaar
<i>SS-Oberschütze</i> , enz. <i>SS-Sturmmann</i> <i>SS-Rottenführer</i>	soldaat 1ste klas, huzaar 1ste klas
<i>SS-Unterführer</i>	korporaals en onderofficieren
<i>SS-Unterscharführer</i>	korporaal
<i>SS-Scharführer</i>	
<i>SS-Oberscharführer</i>	sergeant, wachtmeester
<i>SS-Hauptscharführer</i>	sergeant-majoor
<i>SS-Stabscharführer</i>	
<i>SS-Sturmscharführer</i>	adjutant-onderofficier
<i>SS-Junker</i>	cadetten
<i>SS-Standartenjunker</i>	
<i>SS-Standartenoberjunker</i>	vaandrig, kornet

SS-RANGEN

<i>SS-Führer</i>	officieren
<i>SS-Untersturmführer</i>	2de luitenant
<i>SS-Obersturmführer</i>	1ste luitenant
<i>SS-Hauptsturmführer</i>	kapitein, ritmeester
<i>SS-Sturmbannführer</i>	majoor
<i>SS-Obersturmbannführer</i>	luitenant-kolonel
<i>SS-Standartenführer</i>	kolonel
<i>SS-Oberführer</i>	
<i>SS-Brigadeführer</i>	generaal-majoor
<i>SS-Gruppenführer</i>	luitenant-generaal
<i>SS-Obergruppenführer</i>	generaal
<i>SS-Oberstgruppenführer</i>	
<i>Reichsführer-SS</i>	

Lijst van illustraties

	na pag.
1 Een <i>Schutzhaftbefehl</i>	16
2 Himmler en de <i>Lagerkommandant</i> van Dachau	16
3 Bouw van het concentratiekamp Mauthausen	16
4 Bouw van een van de grote <i>Krematoria</i> in Birkenau	16
5-6 List na de ontsnapping van een krijgsgevangen Nederlandse officier	144
7 Het krijgsgevangenenkamp te Stanislau	144
8 Het kampkwartet van de Stanislau/Neu-Brandenburg-groep	144
9 Katholieke eredienst in het krijgsgevangenenkamp Neu-Brandenburg	144
10 Het Grootseminarie te Haaren	192
11 Het Kleinseminarie 'Beekvliet' te St. Michielsgestel	192
12 De kostschool 'De Ruwenberg' te St. Michielsgestel	192
13-15 Beelden uit het bestaan der Brabantse gijzelaars	192
16 De Cellenbarakken te Scheveningen, boven-aanzicht	304
17 De Cellenbarakken te Scheveningen, gang met cellen	304
18-20 De Cellenbarakken te Scheveningen, cel-inscripties	304
21 Het <i>Deutsche Landesgericht</i> in zitting	352
22-28 Proces van de Oranjegarde voor het <i>Luftgaugericht</i>	352
29 Concentratiekamp Dachau, omheining en wachttorens	416
30-31 Concentratiekamp Buchenwald, kazernes van de bewakings-SS en villa van de <i>Lagerkommandant</i>	416
32-33 Concentratiekamp Dachau, dagverblijf en slaapzaal	416
34-35 Concentratiekamp Sachsenhausen, appèl	416
36-37 Concentratiekamp Flossenbürg, granietgroeve en uitdeling van middageten	464
38 Concentratiekamp Mauthausen, granietgroeve	464
39 Interieur van een barak in een concentratiekamp	528
40 Een ontsnapte gevangene wordt naar de galg gevoerd	528
41 Treintransport van gevangenen	528
42-43 Concentratiekamp Schoorl	596
44-46 Concentratiekamp Amersfoort	596
47-48 Afvoer van gevangenen uit Amersfoort	596

LIJST VAN ILLUSTRATIES

	na pag.
49-50 Concentratiekamp Ommen	652
51-54 Concentratiekamp Vught	652
55-57 Concentratiekamp Vught	652
58-61 <i>Judendurchgangslager</i> Westerbork	740
62-64 Westerbork, <i>Fliegende Kolonne</i> en Ordedienst	764
65-70 Vertrek van een deportatietrein	764
71 Dienstregeling van de Nederlandse Spoorwegen inzake een transport uit Westerbork	764
72 <i>Wehrmacht-Frachtbrief</i> inzake een transport van Joden	804
73-75 Selectie bij aankomst in Birkenau	804
76 Versperring van Auschwitz I	822
77 Versperring van Auschwitz II (Birkenau)	822
78 Barakken van Auschwitz I	822
79 Interieur van een barak in Birkenau	822

BRON-OPGAVE DER ILLUSTRATIES

La Déportation (uitgave van de *Fédération Nationale des Déportés et Internés Résistants et Patriotes*, 1967): 3, 35, 36, 39, 40, 41, 73

Museum van Auschwitz: 77

De overige foto's zijn afkomstig uit de collecties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Het copyright van de volgende foto's berust bij:

P. D. A. van der Heyde, Vught: 55

KLM-Aerocarto b.v., Prinses Beatrixlaan 7, Den Haag: 53

J. W. van der Lely, Prins Frederiklaan 9, Amersfoort: 9

G. L. W. Oppenheim, Amsteldijk 61, Amsterdam: 17

C. M. Schimmelpenninck-van der Zwaan, Berkenbosch Blokstraat 29, Den Haag: 21

Lijst van kaarten

	pag.
I De concentratiekampen van de SS vóór het uitbreken van de tweede wereldoorlog	15
II Concentratiekampen met een speciale functie in het kader van de <i>Endlösung</i>	57
III De concentratiekampen van de SS tijdens de tweede wereldoorlog	79
IV Enkele <i>Aussenkommandos</i> van Dachau en Mauthausen	109
V De kampen der Nederlandse krijgsgevangenen	124
VI Gevangnissen en tuchthuizen in Duitsland	381
VII De kampen van de Kosel-groep	792
VIII <i>Aussenkommandos</i> van Auschwitz-Birkenau	856
IX Het <i>Vernichtungslager</i> Sobibor	868

De kaarten zijn getekend door P. Compaan

Lijst van tabellen

	pag.
I Arrestaties door de <i>Sicherheitspolizei</i> in Duitsland, het <i>Protektorat</i> en de <i>Ostgebiete</i> , oktober 1941	39
II Arrestaties door de <i>Sicherheitspolizei</i> in Duitsland en West-Europa, eerste halfjaar 1944	41
III Gevangenen in Dachau, 26 april 1945	87
IV Gemiddelde kampsterkte en sterfgevallen in de 'officiële' concentratiekampen, augustus 1943	104
V Ingeschreven gevangenen in de 'officiële' concentratiekampen 1933-1945	116
VI Aantallen ingeschreven en omgekomen gevangenen in negen concentratiekampen	117
VII Gevangenen van de in Nederland opererende <i>Sicherheitspolizei</i> d.d. 13 augustus 1944	226
VIII Aantallen ingeschreven en omgekomen gevangenen in acht concentratiekampen in Duitsland en vier in Nederland	695
IX Aantallen gedeporteerde Joden en aantallen overlevenden	708
X Aantallen ingeschreven Nederlandse gevangenen in de 'officiële' Duitse concentratiekampen en aantallen omgekomen onder hen	888

Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten

A.v.	Als voren
BDC	Collectie fotokopieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig uit het <i>Berlin Document Center</i> (SS-archieven)
BdS	<i>Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD</i>
BG	Bijzonder Gerechtshof
Boom	Bureau Opsporing Oorlogsmisdadigers
CDI	Collectie stukken van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig van verschillende Duitse instellingen
Csg	College van secretarissen-generaal
Doc	Collectie Documentatie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
Enq.	Staten-Generaal, Tweede Kamer, Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945': <i>Verslagen, bijlagen en verhoren</i> , dl. I-VIII (1949-1956)
EuL	<i>Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft</i> van het <i>Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft</i>
FiWi	<i>Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft</i>
GC	Collectie Gevangenen en Concentratiekampen van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
HA	<i>Hauptabteilung</i>
HSSuPF	<i>Höherer SS- und Polizeiführer</i>

LIJST VAN AFKORTINGEN, GEBRUIKT IN DE VOETNOTEN

JR	Joodse Raad
JR-CC	Joodse Raad, Centrale Commissie
<i>O en V</i>	<i>Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd</i> , dl. I-IV (1948-1955)
<i>Pakkettenrapport</i>	(Nederlandse Rode Kruis) <i>Rapport van de Commissie van onderzoek inzake het verstrekken van pakketten door het Rode Kruis en andere instanties aan Nederlandse politieke gevangenen in het buitenland gedurende de bezettingstijd alsmede inzake het evacueren van Nederlandse gevangenen kort voor en na het einde van de oorlog</i> (1947)
PRA	Politieke Recherche-Afdeling
p.v.	proces-verbaal
P.v. inz. de Cellenbarakken	Politie-Den Haag, Subc. Opsporing Oorlogsmisdadigers Zuid-Holland: processen-verbaal inz. de Cellenbarakken (5 juli 1948) (Doc I-639, c-8)
RvO	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
Verhoren inz. Gemmeke	Bureau Opsporing Oorlogsmisdadigers, subcommissie Drente: procesverbaal van verhoren inz. A. K. Gemmeke (4 juni 1948) (Doc I-520, a-1)
VO	Verordening
<i>VuJ</i>	<i>Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz</i>
WBN	<i>Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden</i>

Register

Samengesteld door drs. C. J. F. Stuldreher

- Aanslagen, 591
Aardewerk, G., 795n
Aarse, J., 689-690
Abbing, J. A., 201n
Abma, K., 269, 272, 282, 294-295, 348-351
Abwehr, 214, 215, 319, 360-361, 928, 964
Achterhoek, 555
'Actie Pleegouders voor Krijgsgevangenen', 923
Ader, J., 288-289
Ader-Appels, J. A., 289n
Adler, H. G., 767n, 769, 771, 772, 793
Afwikkelingsbureau van Defensie, 123
Agfa-fabrieken, 108
Aken, 377
'*Aktion 1005*', 62
'*Aktion Kugel*', 54-55, 147, 161
'*Aktion Reinhard*', 428
'*Aktion 14 f 13*', 65, 96-97, 482-483, 494
Albanië, 776
Aldewereld, M., 846-847
Algemene Landsdrukkerij, 668
Algra, H., 194n, 196n
Alkmaar, 260n
Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft, Freiburg, 797
Almelo, 119, 260n
Alphen, M. W. L. van, 123
Alscher, E., 595n
Altengrabow, 125, 152-154
Althoff, A. A. L., 303-304, 373
American Fifteenth Airforce, 960
American Joint Distribution Committee, 953, 955-958, 970
Amerikaans Tribunaal, Neurenberg, 107n
Amersfoort, 125, 151, 152, 616, 619
Amersfoort, *Polizeiliches Durchgangslager*, 583-627 *passim*, 631, 637, 694-697, 892-893;
bewaking, 406, 585-587;
bombardement, 587, 617n, 959;
briefverkeer en toezending van pakketten, 597, 623, 927, 928, 929, 933, 934;
categoricëen gevangenen, 590-592, 615, 618-619;
executies, 50-51, 191, 594;
geestelijk leven, 367, 613-614, 623;
gevangenen-zelfbestuur, 597, 599-601, 624-626;
gijzelaars, 163, 165, 626, 650, 652;
als interneringskamp, 581;
Joden in, 555, 591-592, 599, 601, 602, 603, 606-612, 617-618, 621-622, 698, 699n;
kampstaf, 405, 583, 587-590;
Kommando Soesterberg, 617n, 619;
Kommandos, 595, 608, 619;
leefomstandigheden, 595-598, 616, 622-623;
NSF-Kommando, 619;
ontvluchtigen, 347, 602, 604-606, 617n, 625;
en Russische krijgsgevangenen, 52, 592-595;
SS-Frontarbeiter, 619;
statistische gegevens, 225-227, 583-584, 590-592, 617-620, 695;
status en functie, 38-39, 51, 77, 221-223, 338-339, 579-580;
straffen, 602-604;
transporten, 222, 574-576, 584, 590-592, 617-618
Ammers-Küller, J. van, 168
Amstel, G. van, 137-138, 143n, 144,

REGISTER

- 146, 149, 152
 Amsterdam, 47, 229, 230, 231, 232n, 250, 260n, 337n, 407n, 555, 582, 591, 603n, 606, 610, 648, 650, 916, 951;
 aanslag bevolkingsregister, 336, 346, 363;
 Hollandse Schouwburg, 646;
 Huizen van Bewaring, 227, 252, 260, 268, 271, 273, 275, 283, 284, 285, 288, 292, 294, 300, 304, 309, 310, 359, 363, 365, 368, 583, 603n, 610, 928;
 Koloniaal Instituut, 346, 363;
 Lloyd-Hotel, 225n, 232;
 Wilhelmina Gasthuis, 598, 621
 Andriess, H. N., 798n
 Andriessen, W., 199, 201
 Anhalt, 797
 Annaberg, 797, 862
 Anrath, 380
 Anti-Revolutionaire Partij, 582
 Apeldoorn, 193, 575, 701;
 transport 'Apeldoornse Bos', 702, 708, 784, 816n, 858
 April-Meistakingen-1943, 181, 191, 215, 279, 336, 342, 360, 649, 653, 667
 Arbeid, I., 801n
 Arbeidsinzet, 39-42, 107n, 125, 576, 584, 618-619, 629-630, 636, 904;
 contractbrekers en werkweigeraars, 221, 225, 618, 630, 636
 Arbeiterziehungslager, 42, 77, 92, 221, 390, 398, 549, 575, 584, 585, 591, 619, 799, 887n
 Argentinië, 141, 150, 904n
 Arlt, A., 239
 Army Krajowa, 961
 Arndt, I., 62n
 Arnhem, 165, 555;
 Huis van Bewaring, 283, 298, 928
 Arondeus, W., 346, 370-371
 Arpels, P., 797n
 Artsenverzet, 487, 674, 917
 Aschersleben, 155
 Asscher, A., 706, 712, 769, 780n
 Asselbergs, E. J. M. A., 196n, 207-208
 Assen, 125, 136, 151, 152;
 Huis van Bewaring, 281, 575
 Athenc, 775
 Atlantikwall, 3
 Augsburg, 108
 Aus der Fünten, H. F., 770
 Auschwitz, 35, 37, 60-64, 78, 85, 513, 530, 699, 818-821;
 'Abspritzen', 829;
 arbeid, 85, 94;
 Aussenkommandos, 80, 85, 94, 111, 701, 854-864; *Zie ook*: Anhalt; Annaberg; Blechhammer; Bobrek, *Buna-Werke*; Bunzlau; Fürstengrube; Gleiwitz; Gogolin; Gollerschau; Gräditz; Gross-Sarne; Günthergrube; Janina; Jawischowitz; Kittlitzstoben; Laurahütte; Malapane; Neukirch; Niederkirch; Ottmuth; Raisko; Riesa; Schechoowitz; Schoppenitz; Schwientochlowitz; Seibersdorf; Sosnowitz; Tränke; Warschau;
 bewaking, 81-82, 426, 819;
 en bombardementen, 960-961;
 cijfers betr. sterfte en vernietiging, 103-105, 116-118, 695, 806-807, 853, 854, 858-863, 887-888;
 kampstaf, 82, 431;
 'Kampfgruppe Auschwitz', 572;
 medische experimenten, 68-72, 849-854;
 ontvluchtingen, 566-567, 964;
 registratie, 56, 85, 115-118, 548, 695, 806-807, 823;
 selecties, 56, 65-66, 111, 803;
 transporten, *Zie*: Apeldoorn, transport 'Apeldoornse Bos'; Vught, Auschwitz-transporten; Westerbork, Auschwitz-transporten juli '42-febr. '43, Auschwitz-transporten aug. '43-sept. '44, Kosel-transporten, Zigeunertransport;
 ziekte, 508n, 820
 Stammlager, 399, 572, 803, 818-819, 855;
 Bunkerblock, 850;
 executies, 50;
 Experimentenblock, 839, 850;
 Frauenlager, 839-840;
 Kommandos, 93, 847;
 Krankenbau, 829-830, 847;

REGISTER

- medische experimenten, 849-854;
 selecties, 829-830, 847;
 vergassingeng, 60-61;
 Birkenau, 396, 421-422, 855, 960, 961;
 bewaking, 404, 413-414, 425, 819;
 cijfers betr. sterfte en vernietiging, 62-63, 95n, 98, 397, 806-807, 833-834, 839-840, 841, 854, 863, 864;
Effektenlager, 843-846;
Frauenlager, 543-544, 836-839;
Kanada-Kommando, 64, 428, 804, 814, 842-847;
Kapo's, 642, 820-822, 834-836, 837;
Krankenbau, 827, 829-830, 847;
Krematoria, 61-62, 64, 807-817;
 medische experimenten, 841;
 opstand *Sonderkommando*, 64, 408, 816, 817;
 orkesten, 460, 847-849;
Quarantänelager, 824, 825, 826-827;
 registratie, 824-825, 833;
 en Russische krijgsgevangenen, 52n, 484, 834;
 selecties, 827-833, 838;
Sonderkommando (der gevangenen), 62, 64, 804n, 808-809, 813-817, 831, 842, 843;
SS-Sonderkommando, 809, 813, 814-815, 843;
 toezending pakketten, 99-100, 897;
 verzet, 816-817n, 830n, 831-832, 841;
 zelfmoord, 823, 825;
 ziekte, 478;
Zigeunerlager, 71, 840-842;
Auschwitz III - Monowitz, 80, 111, 417, 510, 819-820, 854-859, 960, 961;
 cijfers betr. sterfte en vernietiging, 111, 858-864;
Kommandos, 85, 107n, 111, 114, 700, 854-859;
 selecties, 111, 828-829, 857-858
Auschwitz, Zeugnisse und Berichte, 62n
 Aust, H., 704n
Auswärtige Amt, 100-101, 174-175, 179n, 180, 181n, 360, 495, 705, 774-775, 777, 902-903, 909, 915, 921, 939, 943, 951, 958
Auto-Union, 839, 847
 Baelde, R., 185-187, 190
 Bakels, F. B., 229, 254, 272, 273, 277-278, 289, 293-294, 305, 308, 314, 355, 367, 409, 410n, 464-465, 468, 474, 476-477, 479-480, 513-516, 527-528, 530, 532-533n, 534-538, 542n, 614, 892
 Bakker, B., 284n, 758n
 Bakker, C., 660n
 Bakkes, A. J., 384n, 385n, 386n, 390-391
 Balkan, 5
 Baltische staten, 5, 56
 Bannet, L., 849
 Banning, W., 187, 190, 196, 197, 199
 Bannink, A., 598
 Bannink, D., 598, 599, 600
 Barneveld, 704, 709-712
 Barth, K., 237n
 Bastiaans, J., 479n, 543n
 Baud, J. C., 170, 172
 Baumhauer, E. H. von, 174n
 Baumkötter, H., 73-74
 Bautz, T. M., 922
Bayerische Motoren-Werke, 108, 110
 Beaufort, B. Ph. de, 274-275, 302-303, 317
 Beck, E., 672
 Beendorf, 707
 Begor, L., 837n
 Beieren, 11, 18
 Bekkers, H. J. A. A., 904
 Bel, J. P. van der, 620n, 624n
 België, 33n, 45, 332, 574, 650, 700, 708, 900, 903, 949
 Belzec, 56, 58, 61, 63, 64, 702, 865, 866, 867
 Bender, fa., 200
 Bene, O., 180, 693, 936
 Bennekers, C., 185-188, 190
 Bent, A. R. van den, 123, 130
 Berben, P., 471n, 566n
 Berendsen, A., 400, 404-405, 435-436,

REGISTER

- 437, 446-455, 456, 462, 471, 473-474,
479, 481, 483, 498, 544, 549-551, 554,
560
- Berg, K. P., 406n, 581, 583, 590, 594-
595, 600, 605, 607-609, 619-620, 621,
623, 625, 626, 693
- Berg, C. van den, 910
- Berg, K. van den, 490-493
- Berg, P. van den, 384n
- Bergen-Belsen, 63, 108n, 112, 116-117,
159, 465, 489, 538n, 573, 698, 703,
705-708, 774-784, 897. *Zie ook*: Wes-
terbork, Bergen-Belsen-transporten
- Berger, G., 345
- Bergh, G. van den, 169n, 489n, 520n
- Bergh, J. van den, 364
- Bergh, S. van den, 750n, 752, 756, 771,
825-826
- Bergmans, L., 265n, 289
- Berliner Nachtausgabe*, 31
- Berlijn, 1n, 11, 21, 107, 147, 154, 360,
361, 900, 904;
Alexanderplatz, 298, 379;
Tegel, 361-362
- Bermuda-conferentie, 962-963
- Bern, 174n, 908, 952
- Besançon, 322
- Best, P. W., 123, 129
- Beuningen-Fentener van Vlissingen, C.
E. van, 495n, 658-659, 687, 896, 915,
917, 931-934, 967
- Bierum, 313
- Billig, J., 16n, 21, 60, 63, 87n, 88-89,
92n, 106, 115, 116, 456, 483, 576,
887-888
- Binnenlandse Strijdkrachten, 275n
- Birkenau. *Zie*: Auschwitz
- Blechhammer, 791, 793-794, 798-802,
854, 859, 960, 961
- Blobel, P., 62
- Blokkade, 899-900, 943-944, 946, 948,
968, 972, 973
- Blokkzijl, G. H., 273n
- Blumenthal, H. C. C., 216
- BMW*-fabrieken, 108, 110
- Boas, J., 861n
- Bobrek, 794-795
- Boddens Hosang, J. E., 176n, 192, 195n
- Boedapest, 963, 964
- Boeken, S., 786n, 836, 844-845
- Boellaard, W. A. H. C., 47-48, 229,
231-233, 312n, 341, 355-356, 503n,
533, 560, 918
- Boenders, F. C. M., 280
- Boer, R. H., 177n, 201n
- Boer, M. de, 137
- Boer, S. de, 636n
- Boers, J. de, 796n
- Boerstra, M., 180, 923
- Boezeman, J., 240
- Boger, W., 828-829
- Bohle, E. W., 180
- Boissevain-van Lennep, A. M., 503n,
915, 970
- Bok, J., 478
- Bombardementen, 2, 125, 161, 389, 573,
587, 617n, 664, 801, 897, 902n, 904,
924, 959-961, 964-965, 971
- Boncwit-Kaufmann, G., 822n
- Borch tot Verwolde van Vorden, H. P.
van der, 927n
- Bormann, M., 4
- Bornemann, M., 112n
- Borowski, T., 804
- Borssum Buisman, G. A. van, 246, 249
- Borst, J. G. G., 596, 598, 930
- Bos, G., 301-302
- Bosch-Amsbeck, M. A., 344-345, 358
- Bosch, D. A. van den, 315, 614
- Bosch van Rosenthal, J. J. B., 908, 946n,
952-953, 969, 972n
- Bosch van Rosenthal, L. H. N., 907-
908
- Boschart, A. A., 297, 333
- Bourwieg, *Dr.*, 892
- Bouwman, J. J. F., 564n
- Boxmeer, J. F. J., 631-632
- Boy, W., 264
- Braakman, C. H., 640n, 671-673, 678n,
688n
- Brackel, F. J. G., 148n
- Brand, J., 963-964
- Brandsma, T., 93, 298-300, 614
- Brandt, R., 339n, 688n
- Bratislava, 964
- Braven, K. den, 369
- Breckinridge Long, H., 962-963
- Breda, 136, 364, 917;

REGISTER

- Strafgevangenis, 250, 252, 260n
 Breitsfisch, *Unterscharführer*, 432
 Bremer, M., 802n
 Brendel, A., 586
 Breslau, 108n
 Bril, B., 715
British Broadcasting Corporation, 205, 329,
 388, 565, 566, 613, 672
 Brits-Indië, 176
 Brno, 80
 Broeksterwoude, 255
 Broszat, M., 16n, 17n, 20n 31n, 39n,
 98n, 112n
 Brouwer, D., 369
 Brouwer, M., 168n, 253
 Brûx, 154, 155
 Brugmans, H., 197
 Brussel, 252, 266, 275, 322, 949
 Buber-Neumann, M., 553
 Buchenwald, 15, 18, 37, 46, 76, 78, 395,
 494, 584, 616, 618, 689;
 aankomst, 435;
 appels, 463, 465;
Aussenkommandos, 80, 112. *Zie ook:*
 Gelsenberg;
 'Bettenbau', 416;
 briefverkeer en ontvangst van pak-
 ketten, 497, 502, 938, 945-946n;
 categorieën en groepen, 220, 224,
 429, 545-546, 550-551, 561, 563-
 564, 574-577;
 corruptie en gedrag van de SS, 171n,
 412, 429, 431, 500;
 geestelijk leven en ontspanning, 495,
 534, 539-540;
 gevangenen-hiërarchie, 505-509,
 520-522, 572-573n;
 'Indische gijzelaars', 164, 165, 166-
 175, 189, 196, 202, 458n, 582, 902,
 926, 948;
Kommandos, 22, 93, 110, 457, 458-
 461;
 ligging, 468;
 liquidaties, 52;
 medische experimenten, 68-71, 171n;
 'Muselmänner', 477;
 quarantaine, 413;
 reacties, 475, 494, 524;
 statistische gegevens, 104-105, 116-
 117, 489, 574-577, 695;
 straffen, 421, 567;
 transporten, 574-577, 641, 775, 776,
 862;
 verzet en illegaliteit, 569, 570, 572;
 ziekte, 96, 171, 413, 480
 Bührmann, J. C., 284
 Bulgarije, 3, 963n
Buna-Werke, 37n, 111, 818, 840, 854,
 857
 Bunge, L. van, 205, 265n, 272, 315n
 Bunker, I., 325
 Bunzlau, 796
 Burgau, 108
 Burgemeesters, 182n, 193
 Burgler, M., 268n
 Burney, C., 564
 Buskes, J. J., 209
 Bussum, 136, 545
 Bussy, C. L. de, 305n
 Buziau, J., 208
 Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, 242
 Cahn, E., 337n
 Calmeyer, H. G., 731
 Canada, 899
 Canté, F., 914
 Cappetti, H., 231, 234, 241-242, 296,
 659-660, 895
 Carlebach, S., 730
 Carmiggelt, J., 666n
 Carmiggelt, S., 666n, 892
 Carstens, N. T., 138n, 139-140, 157
 Centraal Instituut voor Voedingsonder-
 zoek, 499
 Centraal Laboratorium van Volks-
 gezondheid, 675, 680
 Centrale Crisis-Controle-Dienst, 218n
 Chebitzki, E., 862
 Chelmno, 56, 58, 63, 64, 95n, 702, 865,
 866, 867
 Chmielewski, K. W., 639-642, 656,
 674, 682, 693, 930, 931
 Christelijk Nationaal Vakverbond, 582
 Christiansen, F. C., 43, 180, 183, 185,
 322, 332, 334-335, 339, 340-341,
 345, 354, 360, 603n, 693, 913-914
 Clauberg, C., 849-853

REGISTER

- Clercq Zubli, J. K. I. de, 503, 896, 947
 Cleveringa, R. P., 272, 308
 Coenradi, H., 239n, 315n
 Coenradi, H. M. H., 337n
 Coevorden, 959
 Cohen, B., 835-836, 845n
 Cohen, D., 704, 705, 712, 732, 769
 Cohen, E., 547n
 Cohen, E. A., 367, 408, 473, 478, 524, 599, 611n, 744-745, 747, 750, 787-788, 847
 Cohen, E. I. A., 875n
 Cohen, J., 357, 358
 Colditz, 123, 131-136, 140, 925
 College van Secretarissen-Generaal, 180
Colonial Office, 966
Comité International de la Croix Rouge, 905
 Comité voor Vrij Nederland, 297n, 333
 Compiègne, 575
 Concentratiekampen, aankomst, 432-436;
 'Aktion Kugel', 54-56;
 'Aktion 14 f 13', 65, 96-97, 482-483, 494;
 algemene ontwikkeling, 9, 14-22, 75-80, 96;
 appels, 101, 462-466;
 arbeid, 21-22, 34, 75-76, 80, 89-96, 98-99, 106-115, 396-398, 424, 455-462, 484-494;
Aussenkommandos, 80, 81, 82, 92, 99, 106-113, 397, 403, 571;
 'Bettenbau', 416-418, 661;
 bewaking, 16, 20-21, 81-82, 395, 403-406, 426-427;
 bordelen, 100-101, 514, 655-656;
 briefverkeer en toezending van pakketten, 99-100, 494-503, 935-949;
 categorieën en groepen van gevangenen, 18-19, 33-34, 83-86, 120, 394, 396, 543-549;
 categorieën,
 asocialen, 14, 18-19, 22, 33, 34, 83, 84-85, 394, 510, 546, 550-551, 577;
 communisten, 16, 18, 83, 220, 516-522, 571-573, 582, 590-591, 593, 599-600, 679-680;
 criminelen, 18-19, 34-35, 83-85, 396, 510, 518, 546, 550-551;
 Befristete Vorbeugungshäftlinge, 85, 549;
 Kriegswirtschaftshäftlinge, 85, 549-550, 554;
 Sicherungsverwahrte, 34-35, 42n, 84, 549;
 emigranten, 19, 83;
 geestelijken, 86, 93n, 540-542;
 gijzelaars, 167, 182n, 582-583, 589, 591, 598, 618, 626, 650, 670;
 homosexuelen, 14, 18-19, 71, 83, 84, 219, 396, 514, 554, 577;
 Jehova's Getuigen, 18-19, 83, 84, 217n, 396, 551-554, 577, 591, 604n;
 Joden, 17, 19, 34, 35, 42n, 56, 66, 83-85, 99-100, 107, 108n, 116, 118, 171, 220, 225, 396, 397, 419, 429, 457, 495, 548, 554-559, 576, 642, 695, 698-699, 705n, 708, 935, 943n, 944;
 'Nacht- und Nebel'-Häftlinge, 42-50, 99, 118, 360, 549;
 Ostarbeiter/Zivilarbeiter, 36, 85, 88, 92, 99-100, 118, 396, 397, 495;
 politieke gevangenen, 12, 14, 18-19, 22, 66, 83, 86, 510, 518-522, 548-550;
 'rassenschenders', 19, 83, 698;
 Russische krijgsgevangenen, 51-53, 55, 60-61, 65, 118, 125, 396, 466, 695;
 Zigeuners, 3, 14, 18, 34, 56, 59, 63, 69, 74, 100, 225, 396, 460, 577, 866, 950;
 corruptie van de SS, 427-432, 469-470, 474-475, 485, 500, 511, 843;
 dagorde, 436-455;
 'Dienstvorschriften für die Begleitpersonen und Gefangenenbewachung', 406;
 'Disziplinar- und Strafordnung für das Gefangenenlager', 405-407, 418;
 evacuatie-transporten, 63, 76, 89, 105, 117, 398, 415, 483, 490, 577, 877;
 executies, 30-31, 47, 50-55, 521, 569, 572-573, 592, 594;

REGISTER

- gebruik van gaskamers, 58-66, 396, 483;
 gedrag van de SS, 405-415;
 geestelijk leven, 464-465, 532-543;
 'Genickschusseccken', 52-53, 396;
 gevangenen-zelfbestuur, 16, 20, 415, 416, 457, 469, 474, 483, 491, 494, 504-522, 571-573;
 homosexualiteit, 102, 513-514, 546, 643n, 654;
 inrichting van het kamp, 398-400;
 kampen, *Zie*: Amersfoort; Auschwitz; Belzec; Bergen-Belsen; Buchenwald; Chelmno; Compiègne; Dachau; Drancy; Flossenbürg; Grini; Gross-Rosen; Majdanek; Mauthausen; Mechelen; *Mittelbau-Dora*; Neuengamme; Ommen; Plaszow; Ravensbrück; Rigga; Sachsenhausen; Schoorl; Sobibor; Stutthof; Theresienstadt; Treblinka; Vught; Warschau; Westerbork;
 kannibalisme, 468, 469-470n;
Kapo's, 469, 474, 480, 482, 483, 504-522 *passim*, 547, 550, 589;
Lagerstufen, 37-38;
 liquidatie zieken, 58, 65, 96-97, 482-483, 494;
 medische experimenten, 5, 66-75, 171n, 482;
 'Muselmänner', 476-477, 486, 820;
 muziekkorpsen, 421, 459-460;
 nationaliteiten, 83-87, 396, 548, 559-564;
 onderlinge verschillen, 616, 694-697;
 ontvluchtelingen, 465, 467, 549, 566-569;
 organisatie van de kampstaven, 19-21, 81-82, 401-403;
 overlijdensberichten, 118-119;
Politische Abteilung, 90, 401-402, 457, 572-573;
 quarantaine, 435-436;
 reacties, 522-543;
 registratie en kentekening, 19, 84-85, 115-116, 548-549;
 selecties, 65-66, 96;
 seksualiteit, 513;
 'Sonderbestimmungen', 405;
SS-Aufseherinnen, 82, 395, 420, 425-426;
 statistische gegevens, 16, 18, 34, 50-63, 65, 74, 80n, 83-89, 96-98, 104-105, 111-118, 395-398, 542-543, 695, 888;
 straffen, 101, 243-244, 405-408, 418-424, 464, 567;
Strafkommandos, 422-423, 549, 550, 551;
 transporten, 377, 574-577, 784-790;
 als vernietigingskampen, 56-66, 396;
 verzet en illegaliteit, 403, 519-522, 565-573, 608;
 voeding en kleding, 101, 466-478;
 vrijlatingen, 16-17, 90-91, 116, 551, 696;
 ziekte; 65, 96-97, 478-483, 489-490, 495
 Contractbrekers. *Zie*: Arbeidsinzet
 Conventie van Genève, 51, 54, 125-128, 130, 131, 140, 144, 148, 151, 153, 155, 158, 160-161, 165, 897-898, 941
 Cool, P., 564n
 Copinski, A., 460
 Corper-Blik, R., 663n, 722n, 805n
 Cosquino de Bussy-van der Lelie, A. M. le, 352n, 354, 502, 658n, 674, 896, 915, 917, 930-931, 933-934, 937, 940, 942n, 967
 Coudy, R., 846n
 Cozijn, B. H., 800n
 Cramer, J., 953
 Crawley, A., 162
 Creveld, S. van, 715
Critisch Bulletin, 304n
 'CS-6', 240, 252, 337, 915n
 Dachau, 15, 20, 21, 37, 46, 76, 78, 395, 484, 566, 586, 588, 601, 652, 863;
 aankomst, 433-434;
Aussenkommandos, 80, 108, 458-459, 566. *Zie ook*: Augsburg; Burgau; Kaufering; Kottern; Mühlendorf; München; München/Durach;
 'Bettenbau', 416;
 bewaking, 426-427;

REGISTER

- briefverkeer en ontvangst pakketten, 499-502, 938, 945, 946n;
 categoricëen en groepen van gevangenen, 83, 86, 396, 500, 560, 574, 652;
 dagorde, 437-445;
 gaskamer, 65, 396;
 geestelijk leven en ontspanning, 495, 534, 537, 540-542;
 gevangenen-hiërarchie, 494, 499, 506, 512, 520;
 inrichting, 399;
 kampstaf, 16, 102-103, 401;
Kommandos, 93, 175, 412, 439-440, 460;
 liquidatie van gevangenen, 52, 97, 396, 494;
 medische experimenten, 69-70;
 ontvluchtingen, 566;
 regime, 102-103, 405-407, 418-419;
 statistische gegevens, 87, 97, 98, 104-105, 115-118, 397, 489, 695;
 straffen, 410-411, 418-419, 424;
 voeding, 470-471;
 vrijlating, 551n;
 ziekte, 483, 494
Dagboekfragmenten 1940-1945, 184n, 353n, 603n, 749n
Daily Mirror, 692
 Dallmann, H., 803, 822-823, 827, 830, 846
 Dam, J. van, 704-705
 De Bilt, 927
 Dekking, F., 310, 346
 Delft, 648, 650
 Delfzijl, 345
 Delleman, Th., 235-236, 373n, 705n
 Delmotte, H., 804n
 Demerer, K., 799, 800
 Demobilisatie, 122
 Denemarken, 45, 431, 947-948
 Departement van Justitie, 282
 Deppner, E., 38, 49, 216, 220, 223, 244, 340, 580, 594, 687, 690, 694, 727-732, 891
Deutsche Ausrüstungswerke GmbH., 21, 89, 93, 95, 106, 111, 114
Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH., 21-22, 89, 93-94, 104, 106, 114, 424n
Deutsche Gesellschaft für Schädlingsbekämpfung GmbH., 60
Deutsche Reichsbahn, 130, 161, 700, 702, 730, 733, 753-754n, 794-795
Deutsche Reichsbank, 64, 843
Deutsche Schieferöl GmbH., 94n
Deutsche Versuchsanstalt für Ernährung und Verpflegung, 21, 37, 89, 93
Deutsche Wirtschaftsbetriebe GmbH., 94n
Deutsche Zeitung in den Niederlanden, 613
Deutsches Landesgericht i.d.N., 322-324, 326-330, 333, 338, 340
Deutsches Obergericht i.d.N., 221, 322-324, 326-328, 330-331, 333, 338, 340;
 als *Sondergericht*, 44, 47-50, 327-328, 331, 348, 369, 371
Deutsches Rote Kreuz, 908, 912, 913, 914, 916, 947, 951
 Deventer, 912n
Devisenschutzkommando, 214, 215
 'Dienst-Wim', 257, 259n, 345, 356-358, 360
 Diepgrond, K. L., 628, 630-631, 633-634, 637
 Dieppe, 303
 Dimitrow, G., 26
 Dingsdag, E., 240
 Dischner, J. H., 727-728, 731-734, 891
 Dnjepr, 2
 Dobbe, Th., 316-317, 604
 Doetinchem, 575
 'Dolle Dinsdag', 165, 574, 652
 Domarus, M., 32n
 Donge, W. N. J. van, 269
 Dongen, J. C. van, 614n
 Donker, A. *Zie*: N. A. Donkersloot
 Donker Curtius, F. W., 910
 Donkersloot, N. A., 292-293, 300
 Donner, J., 192n, 197
 'Door Eenheid Victorie', 228
 Doorman, L. A. C. M., 143, 146
 Dordrecht, 260n
 Dordt, K. van, 667n, 674n, 678n
 Dormitzer, E., 770n
 Douw van der Krap, C. L. J. F., 143n
 Drancy, 700, 701, 792, 851
 Drees, W., 172, 196, 203, 210
 Dresden, 407n

REGISTER

- Dresden, D., 711n
 Driehuis-Westerveld, 240n
 Driessen, J., 621n
 Drost, C. G. M., 622n
 Dubois, A., 130n, 155n, 461
 Düsseldorf, 94, 320
 Duinkerken, Anton van. *Zie:* E. J. M. A. Asselbergs
 Dussen, J. A. H. J. van der, 194n
 'Dutch-Paris', 252, 956
 Dijk, K., 189, 196
 Dijk, D. van, 236
 Dijon, 322
- Ebensee, 110, 398, 408, 429, 460, 473, 485-486, 512, 555, 570
 Echt, 650
 Economische rechter, 218n
 Ecuador, 706
 Ede, 136
 Eden, A., 965-966
 Eegdeman, W., 588, 600-601, 608, 611, 642, 677, 679, 680
 Egypte, 130, 948
 Eichmann, A., 8, 56, 60, 65, 86n, 704, 963-964
 Eicke, Th., 16, 19-20, 28, 76, 78, 401, 404-407, 418, 422, 430
 Eiland van Dordrecht, 665
 'Einsatzstab Reinhard', 58-60, 865
 Einthoven, L., 197, 205-206
 Ellecom, 709n
 Ellrich, 112
 Elseviers Magazine, 537n
 Elzas, 72, 78
 Emden, E. L. van, 325n
 Endlösung, 2n, 7-8, 56-63, 702, 736, 753, 766, 777, 890-891, 969
 Engbrocks, W., 406n, 587-588, 589
 Engel, C., 872, 879, 883
 Engeland, 6, 141, 150, 159, 360, 898
 Engelandvaarders, 218n, 322, 334, 487, 740, 857
 Engelbrecht, W. B., 912, 913
 Engels, J., 221, 241, 282, 639, 646n, 658n, 662, 667n, 679, 681n
 Engelsman, N., 863n
 Englandspiel, 47, 55, 216, 249, 279, 281, 488, 960
- Engles, F., 132-133, 137n, 138, 139, 140, 142n
 Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945', 130, 137n, 138n, 139n, 140n, 142n, 159n, 160n, 203n, 246, 253, 495n, 502n, 601, 908, 911, 912, 916, 939, 941, 966, 970, 972-973
 Enschede, 329, 555, 951, 959
 Enthoven, L. A., 300
 Entrop, B., 154n
 Epker, N., 314-315, 419-420, 449, 502
 Epp, F. Ritter von, 405
 Erewoord-verklaring, 122-123, 129, 130, 135, 137, 138-139
 Erfurt, 61
 'Erntefest', 95, 107, 876
 Es, A. van, 608, 611, 642
 Essen, 45, 94, 108n, 320, 592
 Essen, *Gefängnis*, 378
 Ettliger, F., 640, 642
 Eyl, J., 337n
- Fallersleben, 652
 Fallingbostal, 154
 Farmsum, 260
 Februaristaking, 232n, 337n, 360
 Feldgendarmierie, 214
 Feldgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers im Luftgau Belgien/Nordfrankreich, 322
 Feldgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers im Luftgau Holland, 332-334, 340, 346-348, 352, 355, 372, 375
 Feldmeijer, J. H., 86n
 Felhendler, L., 879-883
 Fels, C., 675n, 682
 Ferwerda, T., 368
 Fest, J. C., 7
 Fiévez, A. H. J. L., 139
 Finland, 2, 904n
 Fischer, F., 732
 Flechner, Fa., Langenbielau, 797
 Flossenbürg, 15, 22, 37, 76, 78, 93, 104-105, 107, 110, 116, 395, 398, 399, 514, 572, 688, 689, 945n
 Flugi van Aspermont, C. H. C., 502n,

REGISTER

- 908-909, 922, 942, 945-946, 968
 Folmer, D. W., 347-348, 353, 589,
 594-595, 599, 602-603, 608-609, 615
Foreign Office, 966
Formation des Travailleurs Étrangers, 83
 Forsberg, H., 133n
 Fort Spijkerboor, 225n
 Frackiewicz, J., 860n
 Fraenkel, M., 426-427, 862n
 Frank, H., 23-24, 692-693
 Franken, E., 822, 825
 Frankfurt, 60
 Frankfurt, *Gefängnis*, 377-378
 Frankl, V. E., 526n
 Frankrijk, 2, 33n, 45, 83, 322, 332, 575,
 700, 708, 776
 Frederiks, K. J., 648, 704-705, 711
 Freibert, B., 882n
 Freiburg, 320
 Freisler, R., 30, 32-33
Freundeskreis des Reichsführers-SS, 6,
 111, 427
 Frick, W., 12-14, 17
 Friedrich, J., 936-937, 939, 941-942,
 967-968
 Fürstengrube, 111, 797, 855
- Galicie, 140, 145
 Galis, P., 627n, 672n, 715n, 720n
 Gall, H. H. J. M., 279, 281
 Gans, M. H., 955-956
 Garlinski, J., 961n
 Gaykow, *Dr.*, 891-892
 Geallieerde oorlogvoering, 2, 165, 211,
 223, 260, 313, 338. *Zie ook*: Bombar-
 dementen
Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet',
 183n, 184n, 194n, 196, 197, 199n,
 200n, 201n, 206n, 210
Gedenkboek Gijzelaarskamp Haaren,
 186n, 187, 189n, 198n, 201n, 202n,
 204n, 281n, 316n
Gedenkboek van het 'Oranjehotel', 247n,
 261, 263n, 264n, 270n, 276n, 287n,
 288n, 292n, 297n, 305, 316n, 317n
 Geelkerken, C. van, 86n
Geheime Feldpolizei, 45, 214
 Geisenheim, 108n
- Gelder, E. van, 72n, 787n
 Gelsenberg, 108n
 Gemmecker, A. K., 192, 701, 727n, 728,
 731, 734-737, 738-739, 741, 743,
 744, 751, 752, 754-756, 758, 763-766,
 773, 891
Generalgouvernement, 58, 60, 76, 79,
 95, 108n, 116, 124, 140, 147, 692
*Generalkommissariat für Verwaltung und
 Justiz/Abteilung Volksgesundheit*, 142
 Genève, 127, 130, 906, 909, 925, 926,
 942, 948, 949, 951, 952, 971
 Gennep, R. O. van, 341, 343, 918, 928
 Genuchten, B. van, 458-459, 483, 588,
 591, 599
 Georg, E., 92n
 Gerber, J., 545, 642n, 679
 Gerbrandy, P. S., 909n, 944n, 959, 969,
 971
Gericht der Feldkommandantur 560, Be-
 sançon, 322
Gericht des Admirals in den Niederlanden,
 332
*Gericht des Chefs des Militärverwaltungs-
 bezirk C*, Dijon, 322
*Gericht des Kommandeurs der Truppen
 des Heeres in den Niederlanden*, 332,
 334-335, 340, 914
*Gericht des Marinebefehlshabers in den
 Niederlanden*, 332-334
 Gerretson, F. C., 292-293
 Gerron, K., 774
 Gerstein, K., 866-867
 Gescher, F. M., 673n, 696n
*Gesellschaft für Textil- und Leder-
 wertung*, 94-95
 Gestel, P. van, 298
 Geus, De, 329
 Geus, G. J. de, 119
 Geus-Smelt, M. J. de, 119n
 Geuzen-Vlaardingen, De, 224, 239-240,
 301, 380, 458, 490, 563-564n, 570,
 574, 599, 608, 877
 Gevangenen en Huizen van Bewaring
 in Nederland,
 Afdelingen van de Nederlandse
 Justitie, 225n, 260-261;
 Duitse afdelingen, 260-261, 928;
 behandeling van Joden, 269-271,

- 383, 700n;
 contacten, onderling en met de
 buitenwereld, 261, 306-316;
 cijfers betr. aantallen gevangenen,
 227, 265, 279-280;
 dagorde, 286-287;
Einzelhaft, 293-294, 305;
 geloofsleven en ontspanning, 301-
 305;
 gevangenispersoneel en regime,
 261, 263-268, 277, 278, 280-
 285, 301;
 hulp van buiten, 261, 274-278,
 280, 895, 926;
 ontvluchtingen, 281, 282, 316-317;
 rantsocnering, 272-273, 280;
 reacties op gevangenisleven, 288-
 300, 305-306, 316. *Zie ook*: Am-
 sterdam, Huizen van Bewaring,
 Lloyd-Hotel; Apeldoorn; Arn-
 hem; Assen; Breda; Doetin-
 chem; Farnsum; Gouda; Gro-
 ningen, Huis van Bewaring;
 Haaren, SD-gevangenis; Leeu-
 warden, Huis van Bewaring;
 Maastricht; Ommen; Rotter-
 dam, *Polizeigefängnis*; Scheve-
 ningen, *Deutsches Untersuchungs-
 und Strafgefängnis*; Scheveningen,
Kriegswehrmachtgefängnis; Sche-
 veningen, *Polizeigefängnis*;
 Utrecht, *Deutsches Untersuchungs-
 und Strafgefängnis*; Utrecht,
Kriegswehrmachtgefängnis; Zwol-
 le, Huis van Bewaring
- Gevangenis en tuchthuizen in Duits-
 land, 18, 34-35, 379-393;
 arbeid, 385-388;
 cijfers betr. aantallen Nederlandse
 gevangenen, 391-393;
 gevangenispersoneel en regime, 381-
 385;
Kalfaktoren, 382, 384-385. *Zie ook*:
 Aken; Anrath; Berlijn, Alexander-
 platz; Berlijn, Tegel; Essen; Frank-
 fort; Hameln; Kassel; Keulen;
 Kleef; Lüttringhausen; Münster;
 Neurenberg; Rheinbach; Sieg-
 burg; Sonnenburg; Wittlich;
 Würzburg; Zweibrücken
- Gewestelijke Arbeidsbureaus,
Fachberater, 630
 Geyl, P., 173n, 177
 Gezantschap, Nederlands, in Zweden,
 948
 Gezantschap, Nederlands, in Zwitser-
 land, 173, 908-909, 955, 956, 957
 Gezantschap van de Verenigde Staten
 in Zwitserland, 963
 Gezantschap, Zweeds, in Duitsland,
 127, 132-133, 138, 168, 169, 174,
 345, 360-361, 902-904, 951;
Schutzmacht-Abteilung, 360-361, 902-
 904
 Ghetto's, 56, 63, 80n, 95, 777n, 791
 Giebel, G., 133-134
 Ginkel, B. van, 152, 155
 Claudemans, P. J. L., 405n
 Gleiwitz, 798, 860
 Globocnic, O., 58, 867
 Glücks, R., 78, 90-91, 97-98, 689
 Goebbels, J., 28
 Goebel, R., 850, 851
 Goede, A., 234n
 Goedhart, F., 252, 601, 642
 Goering, H., 11, 32, 99, 123, 397, 427,
 429, 488
 Goes van Naters, M. van der, 196, 203,
 210
 Götzen, H., 211
 Gogolin, 791, 793n, 796
 Gogt, M. J. van, 271
 Goirle, 185
 Gokkes, K., 883
 Goldschmeding, fa., 200
 Golleschau, 855, 860-861
 Gombert, J. J., 622n
 Goseling, C. M. J. F., 171n, 174
 Goslinski, S., 786-787
 Gotjé, H. C. E., 363-364
 Gouda, 282
 Gouda, gevangenis, 225n
 Goudriaan, J., 184, 186, 188, 192, 195
 Goulooze, D., 386
 Graaf, H. H. A. de, 141n
 Graaff, F. A. de, 200n
 Graaff, W. E. A. de, 941-942
 Graafland, J., 937

REGISTER

- Grabner, M., 431
 Gräditz, 797
 Gravemeyer, K. H. E., 183, 197, 687
 's-Gravenhage, 165, 274, 329, 666n, 926;
 Hoge Raad, 346
 Greeve, H. de, 372n
 Greiser, A., 96n
 Griekenland, 2, 775, 899
 Grimm, P., 92n
 Grini, 689
 Groeneboom, P., 322n, 325, 330, 331
 Groep-'Barbara', 136, 246
 Groep-Boschart, 383
 Groep-'*Fiat Libertas*', 256, 740
 Groep-Hamelink, 601n
 Groep-Nederland Vrij, 349-351
 Groep-Oosterhuis, 345, 356-358, 360
 'Groep-2000', 250
 Groep-Vorriink, 566
 Groep-Westerweel, 740
 Groningen, stad, 248, 367, 650, 688n, 929, 959;
 Huis van Bewaring, 283, 313, 575, 929
 Gross-Rosen, 15, 22, 46, 52, 76, 78, 80, 81, 93, 108n, 116, 395, 466, 490-494, 496, 577, 701, 888;
 Aussenkommandos. *Zie ook*: Reichenbach
 Gross-Sarne, 795, 796
 Grosz, A., 964
 Grote Gebod, *Het. Gedenboek van het verzet in LO en LKP*, 257n, 311n
 Grün, J., 244-245, 246, 280, 296, 410n
 Grünewald, A., 656-657, 685-688, 691, 692n, 693, 719
 Gruyter, P. de, 904, 932
 Günthergrube, 861
 Guernonprez, P. G. S., 183-184
 Gürtner, F., 26, 30, 31
 Gulik, M. van, 611n
 Gunning, C. P., 352, 596
 Gurs, 916, 917
 Gusen, 78, 94, 104, 398, 567
 Gusen II, 110
Gustloff-Werke, 110
 Gijzel, B. H. van der,
 Zie: J. E. Boddens Hosang
 Gijzelaars,
 anti-verzet-gijzelaars, 164-166, 176-177, 180-211 *passim*, 226, 272, 279, 886, 926
 'Brabantse gijzelaars', 38, 77, 182, 183n;
 contact met de buitenwereld, 202-207;
 executies van, 177, 180, 183-191;
 Indische gijzelaars, 163-183 *passim*, 192, 194, 195, 198, 204, 207, 210, 226, 458n, 582, 626, 902, 926;
 Joodse, 179;
 ontspanning, 200-202;
 en ontvluchtelingen, 205-206;
 Schoorl-groep, 167, 182n;
 strafgijzelaars, 226;
 studiekringen, 195-198;
 voeding, 193-195;
 vrijlatingen, 174, 178, 179-183, 191, 193, 210-211;
 Zie ook: Concentriekampen, categorieën; Internationale Rode Kruis, hulp aan gijzelaars; Nederlandse Rode Kruis, hulp aan gijzelaars. *Zie ook*: Haaren N.B.; St. Michielsgestel 'Beekvliet'; St. Michielsgestel 'De Ruwenberg'
Haagse Post, 666n
 Haantjes, J., 191
 Haaren N.B., 164, 174, 183-208 *passim*, 279, 280, 587, 663
 Haaren, 'SD'-gevangenis, 164, 205, 249, 263, 279-281, 282, 303, 307, 316, 317, 355, 356, 926, 928
 Haarlem, 288
 Haase, B. G., 216, 238
 Hackstroh, W. F. A., 138-140, 148
 Haersma de With, H. M. van, 902
 Haifa, 777, 783, 962n
 Hakkert, M., 723n
 Hal, I. van der, 722, 750
 Hall, W. van, 931
 Halverstadt, E., 836
 Hamburg, 22, 60, 73, 94
 Hamburger-Bolle, J., 788n, 824n
 Hamel, G. van, 341

REGISTER

- Hamel, L. A. R. J. van, 240, 274, 317, 341n, 361, 902
 Hameln, 380, 392
 Hammer, W., 40n
 Harinxma thoe Slooten, B. P. van, 901, 968
 Harlingen, 344
 Harriman, A., 964
 Harst-Trompeter, B. van der, 234
 Harster, W., 38, 46, 48n, 220, 228, 238-239, 250-251, 254, 341, 694, 726, 728, 891, 892, 917, 918, 927, 928, 930, 933, 937
 Harthoorn, W. L., 243n, 268, 416, 461-463, 467n, 492-494, 495, 496-497, 501-502, 516-517, 549n, 892, 894
 Hartmannsdorf, 155
 Harz, 6, 80, 398
 Harzungen, 112
 Hassel, E. H., 735, 737
 Hasselman, B. R. P. F., 123, 139-140
 Hattem, J. van, 246
 Haubrock, H. K. O., 216, 239, 246, 249, 250, 693
 Hautval, A., 851-852
 Havelte, 928n
 Hazelhoff Roelfzema, S. E., 55n
 Heemstra, E. J. T. van, 243, 252, 272, 274, 292n, 314, 380n
 Heerde, J. A. van, 284
 Heerenveen, 650
 Heerte, 77, 592, 629, 635-636, 695n, 697
Hefte von Auschwitz, 798n, 808n, 810n, 814n, 832n, 849n, 857n, 859n, 860n
 Heger, H., 84n, 514n
 Heide, J. ter, 263, 284, 304, 305
Heimtückegesetz, 27
 Heinekens Brouwerij, 200
 Heinicke, E., 264, 265
 Heinkel-vliegtuigfabrieken, 95, 106, 108, 110
 Heinrich, W., 586-590, 594-595, 596, 619
 Heins, T., 632n
 Helle, P. A., 586
 Hellendoorn, E., 337n
 Helpman, 71
 Hemelrijk, J., 473, 528
 Hendriks, F. N. J., 189, 198
 Hennebühl, J., 407n
 Hennekens, H., 538
 Henschel-concern, 110
Hermann Goering-Werke, 108, 110, 592, 629, 859
 Hermse, L. M. A., 682
Herta, firma, 61
 's-Hertogenbosch, 203-204, 645
 Herz, P., 793n, 795n, 800n
 Herzberg, A., 465, 777-779, 781-784
 Hetteema, I. L. C., 538
 Hettinga-Smid, W., 331n
 Heuvel, M. van den, 133-134, 143, 145, 148
 Heydrich, R., 11, 31, 36-37, 48n, 58, 70, 77, 90, 336
 Hiemstra-Timmenga, A., 641, 663, 686, 933
 Hilberg, R., 753-754n
 Hilbers, W., 222
 Hillesum, E., 735, 758-764, 894
 Hilversum, 619
 Himmler, H., 2-5, 11, 17, 92, 339n, 427, 904;
 en beleid betr. concentratiekampen en gevangenen, 14-15, 17, 19, 33-36, 51, 75, 77, 78, 84, 86, 93-94, 96, 97-99, 101, 103, 104, 107, 112, 118, 220, 397, 398, 400, 401, 420, 456, 488, 494, 514, 567, 896, 920, 935, 943n, 969;
 en Jodenvervolgung, 7-8, 59, 60, 61n, 62, 86n, 158n, 693, 699, 705n, 791-792, 851n, 856, 896, 920, 943n, 963-964;
 en kampen in Nederland, 590n, 638, 650, 656, 687-689, 693;
 en medische experimenten, 67, 70, 74, 850;
 en 'Nacht-und-Nebel'-regeling, 46-48, 896;
 en rede te Posen, 1, 5-9, 15, 51, 75
 Hirschfeld, H. M., 648
 Hitler, A., 1, 3, 10-11, 21-22, 28-29, 32, 84, 99, 112, 122, 181n, 182;
 en liquidatie van gevangenen, 51, 54, 55, 147;
 en 'Nacht-und-Nebel'-regeling, 42-44,

REGISTER

- 46-50;
 en opheffing berechting illegale wer-
 kers, 337-340, 360, 361;
 en de rechterlijke macht, 17, 23-24,
 26, 31-33
- Höfle, H., 58
- Hoek, J. S., 691-692
- Hock, G. B. van, 585, 726
- Hoek, J. van den, 621n
- Hoekstra, J., 255-256
- Hoekstra-Rozema, S., 255-256
- Höss, R., 8, 20, 60-62, 64, 425, 427,
 431-432, 572, 809-810, 815, 832,
 867n
- Hössler, F., 812-813
- Hoffmann, F., 103n
- Hoffmann, J. W., 240n
- Hofherr-Schranz, fa., 110
- Hofman, K., 600-601, 612, 641n, 645,
 659, 677
- Hohenstein, 129, 154
- Holk, L. J. van, 193, 195
- Holstege, H., 240
- Honduras, 706, 775
- Hongarije, 3, 62, 86, 143, 145, 147,
 944, 958, 963-964
- Honselaar, B., 273, 304
- Honselaer, W., 502, 937, 967
- Hony, J., 845n
- Hoof, J. P. M. van, 305n
- Horak, W. J., 616
- Hos, H., 374
- Hoven, W. von, 171n
- Hoymann, H., 633n
- Hubert, M., 905, 906, 907, 958
- Hüttig, H., 688-690, 693
- Huizinga, J., 196n
- Huizinge, 604n
- Hunsche, J. F., 589, 596n, 598, 602, 613
- Hurk, P. van den, 684
- Hurkmans, J., 588, 600-601, 611,
 642-643, 662, 676-679
- Idenburg, P. J., 711
- I.G. Farben, 37n, 107, 111, 398, 854,
 857n
- Illegale CPN, 219, 220, 228, 231n, 240,
 250, 252, 254, 269, 331, 369, 371, 379,
 430, 497, 582, 583, 600, 688n
- Illegaliteit, 181, 183n, 959;
 en hulp aan gevangenen, 919-921,
 926-927, 930, 932-933, 937-942,
 951, 953-954, 967-968;
 liquidaties, 274n, 312n;
- Organisaties. *Zie:* Binnenlandse
 Strijdkrachten; Comité voor Vrij
 Nederland; 'CS-6'; 'Dienst-Wim';
 'Door Eenheid Victorie'; 'Dutch-
 Paris'; Geuzen-Vlaardingen, De;
 Groep-'Barbara'; Groep-Bos-
 schart; Groep-'*Fiat Libertas*';
 Groep-Hamelink; Groep-Neder-
 land Vrij; Groep-Oosterhuis;
 Groep-2000; Groep-Vorink;
 Groep-Westerweel; Illegale CPN;
 Inlichtingendienst (ID)-van Hat-
 tem; 'Kern, De'; Landelijke Orga-
 nisatie voor Hulp aan Onderdui-
 kers; Leeuwengarde; Legioen Oud-
 Frontstrijders; Nationaal Steun-
 fonds; 'Natura'; Nederlandse
 Volksmilitie; Oranjegarde; Oranje-
 wacht; Ordedienst; *Parool*-groep;
 Raad van Negen; Raad van Verzet;
 Stijkel-groep; *Trouw*-groep; *Vrij*
Nederland-groep; Zwitserse Weg
- Impeta, C. N., 367, 612
- Inlichtingendienst (ID)-van Hattem,
 246, 355, 400, 533
- Inspektion der Konzentrationslager*, 4, 16,
 52, 76-78, 91, 103n, 395, 397, 420,
 468, 575
- Institut für Zeitgeschichte*, 387
- International Tracing Service*, Arolsen,
 67n, 74, 106
- Internationale Rode Kruis, 165-166,
 897-898, 901-902, 905-909, 913, 915,
 921, 922, 930, 972;
 en hulp aan concentratiekamp-ge-
 vangenen, 100-101, 495, 502-503,
 896-897, 904, 906-907, 909, 917,
 921, 936, 939, 942-946, 948, 968,
 969;
 en hulp aan gijzelaars, 168, 169, 177,
 178n, 179n, 194, 895, 898;
 en hulp aan (gedepoteerde) Joden,
 897-898, 906-907, 951-953, 957,

REGISTER

- 958-959, 963;
 en hulp aan krijgsgevangenen, 54,
 127-128, 130, 133, 141, 150, 152,
 159-160, 161, 895, 897-898, 905-
 906, 913-914, 924, 945;
 Nationale organisaties, 99-100, 502,
 901, 906, 908, 921;
 in Argentinië, 141n, 150, 895, 924;
 in België, 502, 916, 949, 970;
 in Denemarken, 502, 896, 947-948,
 970;
 in Groot-Brittannië, 141n, 150,
 159-160, 895, 898-899, 901,
 924-925, 943;
 in Noorwegen, 502, 896, 947-948,
 970;
 in de Verenigde Staten van Ame-
 rika, 141n, 150, 159, 169, 895,
 898-899, 924-925, 926, 943, 970;
 in Zweden, 159, 169, 899, 947-948;
*Zie ook: London Committee of
 Netherlands Red Cross Society;
 Nederlandse Rode Kruis*
- Internering, 131n, 226, 581, 897-898,
 902, 943n, 948
 Interneringskampen, 83, 226. *Zie ook:*
 Liebenau; Tittmoning; Tost; Vittel
 Irene, Prinses, 195
 Isaïc, S., 955-956
 Istanboel, 964
 Italië, 2, 59
 Iwasko, T., 567n
- Jacobs, J., 878
 Jager, E., 515-516
 Janina, 111, 855, 861
 Jansen, H. Th. M., 344
 Jansen, T. J., 373-375
 Japan, 3, 127, 180, 898, 903
 Jawischowitz, 718, 840, 855, 859-860
 Jehova's Getuigen, 250. *Zie ook: Con-
 centratiekampen*
Jewish Agency, 964, 966
 Joch, H., 264, 272, 274
 Joden,
 deportaties, overzicht, 698-709, 784,
 864. *Zie ook: Apeldoorn, trans-
 port 'Apeldoornse Bos'; Vught,*
*Auschwitz-transporten; Wester-
 bork, Auschwitz-transporten, juli
 '42-febr. '43, Auschwitz-transport-
 en, aug. '43-sept. '44, Bergen-
 Belsen-transporten, Kosel-transport-
 en, Sobibor-transporten, The-
 resienstadt-transporten;*
 in Duitsland, 23-24, 95n;
 hulp aan gedeporteerde Joden, 949-
 966, 969, 971-972;
 hulp aan Joodse vluchtelingen, 915-
 917, 930;
 hulp aan ondergedoken Joden, 221,
 225, 241, 248, 255, 266, 270, 275,
 288, 289, 290, 534, 542n, 604n, 607,
 653, 664, 665, 666n, 699n, 702n,
 839, 956;
 onderduik, 225, 473, 699n, 755n, 956;
 ontsnapping naar het buitenland, 700,
 746-747n, 952, 955;
 Palestina-certificaten, 706, 775-777,
 782, 951-952;
 werkkampen, 633, 732, 791n, 928n
 Joegoslavië, 2, 56, 59, 63, 776
 Jong, L. de, 145n, 232n, 237, 329n,
 416n
 Jong, L. F. de, 327n
 Jong, S. de, 746n
 Jonge, E. W. de, 303
 Jonge, W. de, 334n
 Jonge Melly, J. F. H. de, 232
 Jongejan, W. G. F., 180
 Joodse Coördinatie-Commissie (Zwit-
 serland), 950, 953-957, 969-970
 Joodse Raad voor Amsterdam, 757-758;
 hulp aan gedeporteerden, 949
 Joppich, A., 330
 Jordaan, H. J., 47-48
 Josias, *Erbprinz zu Waldeck und Pyrmont*,
 429n
 Joure, 604
 Juda, J., 170, 172-173, 179, 459-460
Judendurchgangslager, 38, 395, 700. *Zie
 ook: Vught, Westerbork*
 Juliana, Prinses, 314, 329, 353, 910, 912,
 925
 Juliusburg, 132, 133
Junkers-fabrieken, 106, 112, 154, 155

REGISTER

- Kaam, B. van, 235n
 Kaas, A. J. W., 412-413, 465-466, 475, 477, 509, 524-525, 527, 531
 Kaltenbrunner, E., 36, 77
 Kamphuis, G. J., 271
 Kan, M. L., 610
 Kassel, 377
 Kastein, G. W., 252
 Kasztner, R. I., 963
 Kat, V., 826, 827
 Kat, W., 237
 Kattowitz, 61
 Kaub-Meesters, J. M., 253
 Kaufering, 108
 Kautsky, B., 97n, 114, 169n, 414, 417, 427, 429, 505, 509-510, 533, 550, 555, 565, 857
 Keitel, W., 43, 45, 46, 322, 340
 Kel, W., 702n
 Kemna, J., 552-553
 Kemperman, H. F., 244, 417, 497
 Kemperman-Peitel, M., 244n, 417n, 497n
 Kennemer Lyceum, 283
 Kerkelijk verzet, 458
 Kerkhoff, J. van den, 191
 'Kern, De', 940-941
 Kersten, F., 344
 Kettner en Duwaer, fa., 200
 Ketwich Verschuur, H. P. J. van, 659, 670
 Keulen, 45
 Keulen, *Gefängnis*, 379, 629
 Kevelam, J., 671n
 Kiel, 45
 Kiès, P., 587
 Kiew, 2
 Kittlitzstreben, 797-798
 Klaassen, L. F., 502, 937, 967
 Klapper, A. S., 636n
 Klatter, J., 345n, 356n, 357n, 358n
 Kleef, 380, 383
 Kleffens, E. N. van, 905, 944n
 Kleinveld, G., 604-606
 Klomp, J. H., 598-599, 600
 Kluis, A. T. W. de, 155, 156-157, 159-160
 Knol, J., 611n
 Knoop, G., 636n
 Knoop, H., 411, 417, 424, 433-434, 523, 526, 536-537
 Knuttel, G., 196n
 Koch jr., H. C., 503n
 Koch, I., 429, 431
 Koch, K., 171n, 173, 429
 Koekoek, D., 268
 Königstein, 129-130
 Koet, K., 228, 367
 Kogon, E., 67n, 85, 171n, 414, 421, 429, 430, 431, 432, 435, 457, 495n, 508-509, 521, 546, 550, 554, 563-564
 Kok, J., 137
 Koker, D., 654, 657, 672n, 677-678, 687, 688n, 714, 716-718, 720-724, 782
 Kolb, E., 774n, 779
 Kolkman, J. W., 916
Kommunistische Partei Deutschlands, 18
 Koning, D., 758n
 Koningsberger, V. J., 195
 Koninklijk Huis, 167, 314-315, 329
 Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, 123, 135
 Koninklijke Pakketvaart-Maatschappij, 179, 182n
 Konovalec, J., 145n
Kontrollkommando, 630, 636
 Kooistra, B., 255
 Kool, H. C., 304n
 Koot, H., 137, 914, 923
 Kop, A., 239
 Kopenhagen, 947
 Korfoe, 817
 Kotalla, J. J., 269, 271, 405, 589-590, 611, 620-622, 626
 Kottern, 108
 Kraemer, H., 189, 197
 Krämer, W., 171n
 Krakau, 23, 58n, 154, 162
 Kranenburg, R., 197
Kreisauer Kreis, 892n
 Kremer, J. P., 811-812
Kriegsmarine, 2, 218n
 Kroatië, 3
 Krop, F. J., 302n, 601
 Krug, *Ministerialrat*, 221n
 Kruimink, F. E., 143n
 Kruizinga, J. H., 300

REGISTER

- Krupp*-fabrieken, 107-108
 Krijgsgevangenen, 83, 111, 112. *Zie ook*: Concentratiekampen, Russische krijgsgevangenen
 Krijgsgevangenschap, Nederlanders in, 9, 122-125, 886;
 en arbeidsinzet, 152-155;
 groepen,
 Colditz-groep, 123, 131-136, 142n, 143, 161;
 groep der generaals, 123, 125, 129-131, 161, 174;
 groep uit '43, 124-125, 151-160;
 Stanislau / Neu-Brandenburg-groep, 123-124, 125, 135-151, 157, 161;
 hulp van buiten, 130, 133, 137, 141-142, 150-151, 152, 156, 158-161, 902n;
 van Joden, 157-158;
 Kampen. *Zie*: Altengrabow; Aschersleben; Brüx; Colditz; Fallingbospel; Hartmannsdorf; Hohenstein; Juliusburg; Königstein; Langwasser; Linz; Lissa; Ludwigsburg; Mühlberg; Neu-Brandenburg; Oschatz; Posen; Rostock; Sagan; Schildberg; Soest (D.); Stanislau; Stargard; Straatsburg; Stuttgart; Tittmoning; Torgau; Trier; Troppau;
 ontsnapping uit, 54-55, 127, 132, 133-136, 143-149, 152, 162;
 ontspanning, 140-141, 156;
Stalag, 156n;
 strafkampen, 153-154, 155, 162;
 vrijlating uit, 129, 137, 138
 Krijgsman, G. J., 632n
 Kulka, E., 965n
 Kunstenaarsverzet, 292
 Kupfer-Koberwitz, E., 426, 512, 558
 Kuijlaers, C., 942
 Kuyper, A., 235
Kyffhäuserbund, 81, 82, 586
 Kijzer, J. M. R. A., 955
 Kijzer-Lanz, G., 533n
 La Rochelle, 582
 Laan, M. van der, 345, 358
 Laar, F. H. M. van de, 624n, 625-626
 Laer, N. J. van, 123, 129
Lager der Reichsjustizverwaltung, 380
 Lagergren, L., 904
 Lages, W., 214, 228, 242-243, 250, 254, 712
 Lahde, 410n
 Laks, S., 846n
 Laman Trip, R. E., 640n, 671, 673, 688n
 Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, 234, 242, 927, 931
 Landoorlogreglement, 959
 Langbein, H., 8n, 100, 409n, 413, 425n, 426, 431n, 804, 815n, 816n, 820-821, 823n, 827n, 834n, 837n, 842, 846n
 Langenstein, 488-489
 Langfus, L., 808, 810
 Langwasser, 136-138, 142, 903n
 Lanschot, W. C. J. M. van, 246, 341
 Laqueur, R., 779-781
 Laurahütte, 796, 861
 Laval, E. de, 132-133, 903
 Lawick, H. C. G. van, 123, 130
 Lederer, V., 964n
 Leefsma, R., 790n, 796n
 Leek, H. van der, 367-369
 Leenders, H., 188n, 193n, 194n, 208n
 Leeuw, A. S. de, 593, 610
 Leeuw, I. de, 718n
 Leeuw-Bernard, F. C. de, 805n
 Leeuw, A. J. van der, 602
 Leeuwarden, 367
 Leeuwarden, Huis van Bewaring, 284
 Leeuwengarde, 228, 229, 355, 614
 Legioen Oud-Frontstrijders, 284
 Lehmann, A., 714, 717-718
 Lehnhoff, R. W., 216
 Leiden, 182n, 650, 670
 Leipzig, 26
 Lely, A., 221, 618-620, 622-623
 Lemberg, 93, 867
 Lengyel, O., 71, 814
 Lennertz, K., 642, 643n, 656, 676-677
 Leusden, 584, 592, 594
 Levisson, R. A., 739-740
 Lewenstein, T., 956
 Libye, 776
 Lidth de Jeude, O. C. A. van, 901
 Liebehenschel, A., 432, 572

REGISTER

- Liebenau, 226, 227, 581, 706
 Liebmann, K., 10
 Liefertinck, P., 157-158, 197
 Lienz, 129-130
 Lier, G. van, 359
 Lierens, S., 801n
 Lieve, H. L., 604, 607-608, 611-612, 614-615
 Lifschitz, G. Z., 800
 Ligtvoet, L., 369
 Limburg, 591
 Limburg Stirum, C. W. van, 187
 Limburg Stirum, O. E. G. van, 185, 187, 190
 Lina, W. J., 230
 Linden, J. van der, 570-571
 Lingens-Reiner, E., 409, 839
 Linthorst Homan, J., 184, 190, 205
 Linz, 108
 Lippmann-Rosenthal (Sarphatistraat), 710, 737, 752, 765, 844
 Lissa, 150, 157
 Lissabon, 901, 924
 Litauen, 10
 Lodz, 95, 96n, 956
 Löwenberg, M. K., 739n
 Logemann, J. H. A., 179, 197
 Lolling, E., 67, 73, 850
London Committee of the Netherlands Red Cross Society, The, 128, 130, 150, 152, 159-160, 772, 899n, 901, 908-909, 922, 924-925, 926, 942, 943, 944n, 945-946, 956, 967, 968, 972-973
 Looi, L. J. van, 169n, 488-489, 520
 Louwes, S. L., 922
 Loyaliteitsverklaring, 629
 Lubbe, M. van der, 10, 601
 Lubbers, B. A., 503n
 Lublin, 58, 60, 95, 107, 865, 866, 867, 876
 Lublin-*Alter Flugplatz*, 876
 Lucardie, W. J., 915
 Ludwigsburg, 154
 Lütsches, P., 538
 Lüttringhausen, 380, 383, 387, 399
Luftwaffe, 2
 Luteraan, J., 386, 388, 423
 Lutkie, W., 344
 Luxemburg, 95n
 Lynden, W. J. van, 910-911, 914-915, 934, 936
 Lynden-van den Bosch, A. M. C. van, 314n, 315n
 Maaden, H. van der, 920, 921
Ma'ariv, 817n
 Maarschalk, H., 671, 673
 Maassluis, 582, 591
 Maastricht, 159, 502, 639, 923n, 929, 937, 968
 Maastricht, gevangenis, 276, 928, 929
Maatstaf, 170n, 187n, 190n, 191n, 195n
 Mackay, A. W. R., 909n
 Majdanek, *KL* Lublin, 35, 60, 63, 64, 79, 93, 103n, 104-105, 112, 396, 699, 702, 793, 866, 867, 877, 889, 897
 Makowski, A., 857n
 Malapane, 796
 Maliepaard, P., 655n, 680, 684-685
 Marechaussee, 733, 737-738, 751, 757
 Marsalek, H., 53n, 68n, 88n, 118n, 404n, 456n, 469n, 509n, 510, 551n, 567n
 Martin, J. F., 966n
 Marx, W., 828-829
 Matthijsen, J. W., 268n
 Mauthausen, 15, 22, 63, 76, 395, 398, 399, 466, 489, 577, 640, 642, 945n; aankomst, 435; *Aussenkommandos*, 78, 93, 94, 106, 108, 110. *Zie ook*: Ebensee; Gusen; Gusen II; Linz; Melk; Passau; Pegau; Schlier; Steyr; Wenen; Wiener Neustadt; bewaking, 81; bordeel, 101; categorieën en groepen van gevangenen, 35, 83, 85, 88, 395, 546, 551, 561, 584; corruptie, 511-512; gaskamer, 64-65, 395; gevangenen-zelfbestuur, 509; Joden, 220, 555-559, 613, 698, 708, 888; kampstaf, 82; *Kommandos*, 456-457, 460, 484, 510n; liquidaties, 47, 52-53, 54-55, 64-65,

REGISTER

- 97n;
 medische experimenten, 68-69, 71
 statistische gegevens, 85, 88, 97n, 98,
 103-105, 116-118, 397, 584, 695;
Stufe III, 37;
 voeding en kleding, 466, 470, 945n;
 ziekte, 482
 May, E. G., 594
 Mayer, S., 955, 956-957
 McClelland, Roswell D., 957, 965
 McCloy, J., 965
 Mechanicus, Ph., 703n, 706, 711, 738,
 743, 744, 745, 746, 747n, 749, 765,
 766-767
 Mechelen, 700, 701, 792
 Medisch Contact, 930
 Meents, M., 622n
 Meer, H. van der, 241n
 Meerwaldt, A., 246-247
 Meester, Th. de, 901, 925, 967
 Mekel, J. J. A., 352
Meldungen aus den Niederlanden, 224,
 226-227, 574, 575, 576, 582, 693,
 946;
Jahresbericht 1942, 219, 228
 Melk, 110
 Melkman, J., 745
 Melles, P., 538n
 Memel, 10
 Mengele, J., 71-72, 841, 852
 Mennes, L. B., 178-179, 181n, 192
 Mennicke, C. A., 532-533
 Menten, E. E., 253, 693
Messerschmitt-fabrieken, 106, 108, 110,
 398
 Mexico, 904n
 Meyer, E., 674
 Meijer, I., 666n
 Meijer Ranneft, J. W., 191, 196
 Meyerink, B., 681
 Meijers, E. M., 710, 771
 Michielsen, E. F. K., 263n, 274n, 314
 Middelburg, 907
 Mielke, F., 67n
 Mildner, R., 431
Military Intelligence, 135, 143, 964
 Millenaar, A., 133, 147, 345, 361,
 902-905, 922, 945, 967
 Minco, S., 66, 386, 466, 556-558, 846
Ministry of Economic Warfare, 899-900,
 944, 946, 969, 972
 Miranda, D. de, 916n
 Miranda, S. R. de, 610-611
 Mitscherlich, A., 67n
Mittelbau-Dora, 80, 82, 112-113, 116,
 398, 485-489, 569, 776. *Zie ook:*
 Ellrich; Harzungen; Langenstein;
 Nordhausen
 Modderkolk, Gebrs., 726
 Möller, H., 891-892
 Moffie, D., 831
 Mohr, O., 533
 Moll, O., 813, 814, 845, 861
 Moltke, H. von, 892n
 Monowitz. *Zie:* Auschwitz
 Moonen, L., 538
 Mordowicz, C., 965
 Morgen, K., 431, 815, 843
 Morgenthau, H., 963
 Morse, A. D., 965n, 966n
 Moskou, 44
 Mourer, N. A., 379, 561-562
 Muckermann, F., 298
 Mühlberg, 149n, 154-157, 159-160
 Mühlendorf, 108
 München, 11, 22, 321
 München, *Aussenkommando* Dachau,
 108
 München/Durach, 458-459
 Münster, 380
 Mussert, A. A., 86n, 350, 400, 692n
 'Nacht-und-Nebel'-regeling, 42-50. *Zie*
ook: Concentratiekampen; Natz-
 weiler
 Nak, P., 232n
 Namen, A. H. van, 953
 Napels, 2
Napolas. *Zie:* SS, *Nationalpolitische*
Erziehungsanstalten
 Nationaal Arbeidssecretariaat, 582
 Nationaal Comité van Verzet, 253,
 691n, 929, 940
 Nationaal-Socialistische Beweging, 30n,
 174n, 265, 282, 586, 598, 618, 628,
 912, 936n
 Nationaal-Socialistische Nederlandse

REGISTER

- Arbeiderspartij, 587
 Nationaal Steunfonds, 921, 931
Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, 3-4, 23, 25-26, 27n, 179-180;
SA, 3, 10, 11, 14, 17, 23, 25, 81, 82,
 404, 791
Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Arbeitsbereich Niederlande, 629
Nationalsozialistisches Kraftfahr-Korps,
 618
Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, 64
 'Natura', 921, 927, 940
 Natzweiler, 78, 341n, 466, 490, 494,
 549, 560, 608n, 689, 892;
 arbeid, 94n, 106, 461-462, 514-515;
Aussenkommandos, 106. *Zie ook*: Geisenheim
 bestemming, 46;
 brooddiefstal, 475;
 gaskamer, 65, 396;
 geestelijk leven, 532-533, 537-538;
 homosexualiteit, 513-514;
Kap'o's, 515-517;
 ligging, 468;
 medische experimenten, 68-69, 72,
 852n;
 Nederlandse 'NN-Häftlinge', 48n,
 360, 502, 574, 937;
 statistische gegevens, 116
 Naumann, E., 181, 220, 337, 687, 891,
 928, 934n
 Nauta Pieter, S. G., 138-139
 Neave, A., 134-135
 Nederlands Bijbelgenootschap, 301,
 389n
 Nederlands-Indië, 903;
 internering van Rijksduitsers, 166,
 176, 180
 Nederlands Vrijwilligerslegioen, 911
 Nederlands Wetboek van Strafrecht,
 24n
 Nederlands-Amerikaanse Kamer van
 Koophandel, 174n
 Nederlandse Advocaten Vereniging,
 325
 Nederlandse Arbeidsdienst, 122, 630
 Nederlandse Koopvaardij, 131n
 Nederlandse Landwacht, 335
 Nederlandse Opbouwdienst, 122
 Nederlandse Repatriëringdienst,
 Stockholm, 159, 160, 925
 Nederlandse Rode Kruis, 910-915,
 917-920, 922, 931, 972-973;
 en hulp aan concentratiekamp-gevangenen, 596n, 623, 659-660,
 684, 687, 896-897, 918-919, 927-
 929, 933, 934-935, 936-937, 939-
 942, 947, 966, 967-969, 971-973;
 en hulp aan gevangenen in gevangenis-
 sen en tuchthuizen, 274-278,
 280, 895, 917, 926-929, 967-968;
 en hulp aan gijzelaars, 168-170,
 177, 194, 895, 922, 926, 967;
 en hulp aan (gedeporteerde) Joden,
 897-898, 906-907, 951-953, 956;
 en hulp aan krijgsgevangenen, 128,
 130, 133, 137, 141, 150, 152, 158,
 161, 895, 902n, 904, 909n, 922-924,
 967;
 Informatiebureau van, 574, 698, 701,
 798, 834, 939;
 Pakkettencommissie, 503n, 919-920,
 966, 970-973;
 plaatselijke afdelingen, 159, 502-503,
 910, 912n, 916-917, 923n, 926,
 929, 932, 934, 937, 941, 951, 968.
Zie ook: *London Committee of the Netherlands Red Cross Society*
 Nederlandse Seintoestellen Fabriek, 619
 Nederlandse Spoorwegen, 728, 753,
 754, 959
 Nederlandse Unie, 183n, 184
 Nederlandse Volksmilitie, 215, 231n,
 240
 Neher, L., 940
 Nerée van Babberich, M. F. F. A. de,
 210
 Neu-Brandenburg, 124, 138, 140, 141-
 151, 157, 158n, 924
 Neuburger, L., 858n
 Neuengamme, 15, 22, 37, 76, 78, 102,
 395, 469n, 584, 616;
 aankomst, 435;
 arbeid, 22, 80, 93-94, 110, 424;
Aussenkommandos, 80, 110. *Zie ook*:
 Beendorf; Fallersleben
 bordeel, 514;
 categorieën en groepen van gevan-

REGISTER

- genen, 46, 163, 220, 545, 547,
 574-575, 591, 652;
Kapo's, 512, 517, 568;
 liquidaties, 52;
 medische experimenten, 69, 73;
 muziekkorps, 460;
 ontvluchtelingen, 567-568;
 statistische gegevens, 86-87, 116-118,
 489, 574-575, 652, 695;
 straffen, 464, 568;
 toezending pakketten, 502, 946n;
 voeding, 472
 Neukirch, 794, 795
 Neumann, H., 553
 Neurenberg, 22, 64
 Neurenberg, *Gefängnis*, 378
 Nève, E. de, 51, 253, 283, 346, 367-368,
 514, 560
 Niederkirch, 795, 796
 Nieuw-Beerta, 289
Nieuw Israëlietisch Weekblad, 745n
 Nieuw-Zeeland, 902, 903
Nieuwe Linie, De, 601n
 Nieuwenhuyzen, N. van, 596, 598
 Nieuweschans, 959
 Niewes, J., 800
 Nockemann, H., 220
 Noord-Afrika, 962
 Noord-Brabant, 641
 Noordoostpolder, 225
 Noorwegen, 3, 45, 689, 902, 903,
 947-948, 969
 Nordhausen, 112, 484
 Novitch, M., 865n, 874n, 875, 882n
 Nijmegen, 165, 650

Oberschlesische Hydrierwerke, 799, 801
 Oegg, L., 326
 Oekraïne, 2
 Oeral, 6
 Oesterlin, C., 904
Oesterreichische Sauer AG, 108
 Oezbekistan, 592
 Offerhaus, H. K., 910-915, 917n, 918,
 923, 929, 934, 936, 940, 952
 Oldenzaal, 959
 Ommen, 38, 77, 506n, 579, 619n, 620,
 627-637, 694-697, 893;
 als *Arbeitseinsatzlager 'Erika'*, 628;
Judenkommando, 633-635;
SS-Frontarbeiter, 630n;
 als strafgevangenis van de Neder-
 landse Justitie, 627, 629-631, 635-
 636
 Onderdenwijngaard, J. C. W., 270n,
 292n
 Onderduik, 650;
 hulp aan onderduikers, 230, 231, 241,
 271
Onderdrukking en Verzet, 139n, 297n,
 330n, 333n, 341n, 343n, 378n, 382n,
 383n, 385n, 533n, 690n
Ons Volk, 153
 Oostenrijk, 10, 29
 Oosterhuis, A. L., 345, 356-358, 383
 Oosterom, M., 311n, 348n
 Oostinzet, 619n, 627-630
 Opdenberg, J., 732n
 'Oranje-Hotel'. Zie: Scheveningen
Polizeigefängnis
 Oranjegarde, 228
 Oranjewacht, 297, 315, 346-348, 589
 Ordedienst, 47, 48n, 51, 123, 137, 205,
 228, 229, 248-249, 256, 278, 284,
 312n, 332, 352, 365, 372, 592, 911,
 918
Ordnungsschutzverordnung. Zie: Ver-
 ordeningen-VO 1/43
Organisation Todt, 108, 318, 582, 791,
 799
 Oschatz, 155
 Oslo, 948
Ostarbeiter, 92, 118, 219
Ostdeutsche Baustoffwerke GmbH., 92
Ostgebiete, 39-40, 42n, 92
Ostindustrie GmbH., 95
Ostministerium, 625, 629-630
 Otten, P. F. S., 668n
 Ottmuth, 795
 Oudshoorn, W. A., 487
 Oven, C. van, 289
 Oven, S. van, 325n
 Overduin, J., 69, 70, 102-103, 283,
 378, 399, 417-418, 437-445, 455, 456,
 470, 471n, 490, 499-501, 566, 597
 Overeem, A. D. A. van, 917, 918
 Overeem-Ziegenhardt, L. H. M. A.

REGISTER

- van, 275-277, 623, 659, 687, 895-896,
900, 915, 917-919, 923, 926, 927-929,
933-935, 937, 940, 967
Overhage, A. W. U., 244n
Overvallen, 603n, 604
Overveen, 283, 359, 360
Overijssel, 182n
- Paape, A. H., 240n
Padt, N., 501n, 541
Pakkettenrapport, 503n
Palestina, 962
Palestina-pioniers, 252
Pals, K., 255
Pampel, J., 795n
Pany, K., 110
Pape, R., 51-52
Paraguay, 706, 775
Parool, Het, 247, 252, 635, 642, 653
Parool-groep, 375, 547, 666n, 691n
Parra, H. de la, 601, 614
Pasdeloup, W., 312n
Passau, 110
Peereboom, R., 187n, 192n, 207, 209,
210, 735
Pegau, 110
Pehle, J., 963
Peix, K., 171n
Peltenburg, L., 458n
Peppink, J., 350
Perpignan, 916
Pers, illegale, 205;
 brochures, 237n, 350. *Zie ook: De*
 Geus; Ons Volk; Het Parool; De
 Toekomst; Trouw; Vrij Nederland;
 De Vrije Katheder; De Waarheid
Pers, legale, 183, 329, 359, 936
Petcherski, A., 879-883
Peters, W. J. C., 631n
Petit Menteur, Le, 384
Peuscher, G. H., 671, 673
Philip, A., 789n, 794n, 795n
Philips, Eindhoven, 170, 600
Philips, A., 668n
Philips, F., 205, 279, 281, 668-669
Pilotenhulp, 253, 367, 542n
Piltz, Dr., 155
Piorkowski, A., 102-103
Piper, F., 798n
Pišk, A., 745, 756
Pius XII, 963
Plasman, Gebrs., Enschede, 856, 857,
951
Plaszow, 107
'Plutocratenzootjes', 648, 649
Poel, A. van de, Ioon, 424, 464n, 472,
517, 568
Poelchau, H., 361-362
Poelje, G. A. van, 167
Pohl, O., 22, 35, 74, 90-92, 96-97, 101,
104, 402, 428, 554, 638, 687-688,
791
Polak, W., 795n
Polak Daniëls, A., 952-953, 969
Polak Daniëls, L., 952
Polen, I, 4-5, 11, 33n, 39, 56, 143n,
572
Polenvollzug, 42n
Politie, Duitse, in Duitsland, 4;
 apparaat, 11-14;
 cijfers betr. Nederlandse arrestanten,
 392-393;
 cijfers betr. groepen van arrestanten,
 17-18, 27, 33, 39-42, 212;
 Gestapo, 11-14, 17, 22, 26-27, 30,
 45-46, 90, 319. *Zie ook: Reichs-*
 sicherheitshauptamt;
 Hilfspolizei, 10;
 Ordnungspolizei, 4, 22, 81, 404, 736,
 751, 784, 791;
 Polizeigefangenen, 42n, 50;
 Untersuchungshäftlinge, 39, 42n
Politie, Duitse, in Nederland,
 Abtrennung, 222, 224, 228-229, 258,
 318. *Zie ook: 'Nacht-und-Nebel'-*
 regeling; Schutzhaft-regeling
 apparaat, 213-216;
 arrestatie, 219-234;
 Aussenstellen, 215-216, 220, 231, 238,
 928;
 Aussenstelle Amsterdam, 214, 215,
 216, 232, 241, 242, 250;
 Aussenstelle Arnhem, 215, 216n,
 231, 241;
 Aussenstelle Groningen, 215, 216,
 248;
 Aussenstelle 's-Hertogenbosch, 194,

REGISTER

- 215, 344, 638, 682;
Aussenstelle Leeuwarden, 344;
Aussenstelle Maastricht, 215;
Aussenstelle Rotterdam, 215, 240,
 241, 325;
*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und
 des SD*, 38, 215-216, 220, 231, 238,
 241, 243, 252, 261, 279, 663, 891.
Zie ook: W. Harster; E. Naumann
Abteilung IV (Gegnerbekämpfung),
 49, 216;
Sonderkommando Horak, 218n, 616;
Referat IV B 4, 693, 741, 753-756,
 891;
 cijfers betr. groepen van arrestanten,
 215n, 217-219, 260;
Ordnungspolizei, 214, 231n, 263, 369,
 407, 627, 637, 711;
 overdracht aan rechtbanken, 224-
 228;
Polizeistandgerichte, 335-339, 346;
 richtlijnen voor vervolging, 38,
 220-222, 338-340;
Sachbearbeiter, 222, 234, 239, 257-259,
 342, 355, 356, 357;
Sicherheitspolizei, 38-39, 324, 326,
 327, 338-340, 342;
SS- und Polizeigericht X, 239, 322,
 330, 335-338, 340, 346, 359, 687-
 688;
Untersuchungshaft, 215n, 223, 225,
 227, 260;
 verhoor, 234-259;
 zelfmoord van arrestanten, 252. *Zie
 ook*: H. A. Rauter
 Politie, Nederlandse, 214-215, 231n,
 282, 335-336
 Politiebataljon Amsterdam, 737-738
Polizeistandrecht, 336
 Poll, W. van de, 288
 Poller, W., 401-402n, 421, 527, 550
 Pollmann, J. C. M., 202n
 Poolse commissie voor oorlogsmisda-
 den, 58, 60, 865n
 Pop, A., 718, 860
 Popow, B., 26
 Portugal, 130, 900, 948
 Pos, H. J., 179
 Posen, I, 2n, 5
 Posen, krijgsgevangenenkamp, 129-130,
 161
 Post, J., 234, 359, 603n
 Postma, C., 271
 Postma, J., 371
 Praag, 95n, 153
 Presser, J., 548, 711, 730n, 733n, 743,
 757n
 Prinsen Geerligs, R., 359
 Propaganda, Nationaal-socialistische, in
 Duitsland, 28
Protektorat Bohemen en Moravië, 10,
 33n, 39-40, 972
 Prüfer, G., 40n
 Pruisen, 10, 11, 12, 23
 PTT, 203
 Putten, J. van, 284
 Putten, C. G. van der, 599-600, 607n
 Quarles van Ufford, C. G. C., 193, 200
 Quay, J. E. de, 184, 192n, 195, 197, 205
Queen Wilhelmina Fund, 901
 Raad van Negen, 247
 Raad van Verzet, 229
 Raalte, J. van, 283, 377, 540-541, 566
 Rabbie, J., 863n
 Rabl, K., 47
 Radio Hilversum, 183
 Radio Oranje, 329, 672
 Railwacht, 959
 Raisko, 107, 854, 861
 Ramshorst, A. van, 560, 563
 Randermann, F., 330, 348-351
 Randwijk, H. M. van, 691n, 953
 Ranitz, C. J. A. de, 264n
 Raphaelsohn, R., 801-802n
 Rath, E. vom, 17
 Rauter, H. A., 38, 47, 48n, 58n, 692-
 693, 892;
 aanslag op, 359;
 en berechting van illegale werkers,
 220, 335-336, 338-342, 360;
 en executie gijzelaars, 180, 183, 185;
 en hulp aan gevangenen, 913-914,
 927, 930, 936;
 en inspectie van kampen, 86n,

REGISTER

- 174-175, 194, 590, 694, 727;
 en Jodenvervolging, 1-2n, 649, 704-705n, 727, 728;
 en kamp Vught, 638, 639, 647, 650, 656-657, 667, 686-689, 693-694;
 en oprichting *SS-Wachbataillon Nord-West*, 586
- Ravensbrück, 15, 76, 80, 102, 165, 395, 400, 526, 856;
 arbeid, 93, 94-95, 114, 428;
Aussenkommandos, 80, 93, 856;
 categorieën en groepen van gevangenen, 80, 83, 549, 551, 552-554, 560, 564, 574-575, 577, 583, 652, 698, 856;
 dagorde, 446-455;
 gaskamer, 65, 396;
 geestelijk leven, 533-534;
 gevangenen-zelfbestuur, 520;
 'Indische gijzelaars', 166, 902, 926, 948;
 kleding, 466;
 medische experimenten, 70, 72;
 'Muselmänner', 477n;
 quarantaine, 435-436;
SS-Aufseherinnen, 82, 425-426;
 statistische gegevens, 80n, 104-105, 116, 576, 652, 698, 708;
 straffen, 419-420;
 toezending pakketten, 498, 502, 937-938, 945-946;
 vrijlatingen, 576;
 ziekte, 481;
 zwangerschap, 544
- Rax-Werke GmbH*, 110
- Rechteren Limpurg, W. C. van, 948n
- Rechterlijke macht, 77, 225n, 323, 326, 579, 627, 653n
- Rechtspraak, Duitse, in Nederland.
Zie: Politic, Duitse, in Nederland;
Polizei-standgerichte; *SS- und Polizei-gericht X*
- Rechtspraak, Duitse civiele, in Nederland,
 cijfers betr. aantal en soort van zaken, 325-328;
 cijfers betr. doodvonnissen, 328, 331;
 gratie, 340-341;
 organisatie en bevoegdheid, 322-324, 338;
 processen, 348-351;
 publicatie van vonnissen, 329;
Strafbefehle, 324, 326, 327;
 verdediging, 325, 330-331;
Zie ook: *Deutsches Landesgericht*; *Deutsches Obergericht*; *Deutsches Obergericht als Sondergericht*
- Rechtspraak, Duitse militaire, in Frankrijk, 322
- Rechtspraak, Duitse militaire, in Nederland, 43, 222, 260-261, 322, 330, 331-335, 603n;
 cijfers betr. doodvonnissen, 332;
 gratie, 340-341;
 processen, 346-348, 352-353, 355-358. *Zie ook*: F. C. Christiansen; *Feldgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers im Luftgau Holland*; *Gericht des Admirals in den Niederlanden*; *Gericht des Kommandeurs der Truppen des Heeres in den Niederlanden*; *Gericht des Marinebefehlshabers in den Niederlanden*
- Rechtspraak in Duitsland, 23-27, 29-36;
 berechting van Nederlanders, 319-322, 361;
 cijfers betr. doodvonnissen, 27, 32-33;
 gelijkschakeling van de rechterlijke macht, 23-26;
Oberstes SS- und Polizeigericht, 321;
Reichsgericht, 26, 30, 32;
Reichskriegsgericht, 321, 333, 361;
Sondergerichte, 27, 44, 45-46, 319-320;
 systeem, 26-27, 30;
Volksgerichtshof, 26-27, 30, 32-33, 45-46, 319-321
- Redwitz, M., 566
- Reemst-de Vries, G. van, 740
- Reeringh, P. C., 174
- Rees, 78
- Reformatie, De*, 236
- Regering, Belgische, in Londen, 949n
- Regering, Nederlandse, in Londen, 159, 169, 174, 180, 211, 503, 897, 902, 909n, 910, 913, 944n, 946, 948, 952, 956-957, 966, 969-974;

REGISTER

- Bureau Inlichtingen, 909n;
 Departement van Oorlog, 132
 Regering, Noorse, in Londen, 947
 Regering, Tsjechische, in Londen, 965
 Regout, L. F. H., 199n
 Regout, R., 298, 411
 Reichenbach, 672
 Reichleitner, F., 866, 873, 882
Reichsernährungsministerium, 468
Reichsjugendführung, 59
Reichsjustizministerium, 17, 25-26, 30, 35, 42n, 49, 319. *Zie ook*: F. Gürtner; G. O. Thierack
Reichskommissariat Ostland, 630
Reichskommissariat Ukraine, 629
Reichskristallnacht, 17, 116
Reichsministerium des Innern, 17, 18, 114, 469
Reichsrechtsanwaltskammer, 24-25
Reichssicherheitshauptamt, 4, 11-12, 30, 50, 90-92, 222, 238, 401, 594, 827; *Amt IV*, 92, 175; *Geheimes Staatspolizei-Amt*, 12, 13, 27; *Referat IV B 4*, 8, 56, 65, 699n, 702, 753-754, 793; *Schutzhaftreferat*, 13, 36
 Reichstag, 32
Reichswirtschaftsministerium, 59
 Reinders, W., 534, 538
 Remijnse, J. D., 274, 304
 Renard, F., 364
 Renshoff, W., 284
 Renterghem, T. van, 284n
Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War, 100n
 Represailles, 180-181
 Reuter, F., 142, 160
 Reuter, G., 914, 936
 Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij, 582
 Rheinbach, 379, 380, 384, 386, 387, 388, 389n, 390, 392
 Ribbentrop, J. von, 179-180, 181n
 Ridderhof, A. M., 244
 Riegner, G., 965
 Riesa, 797
 Riga, 104
 Ritmeester, J., 640n, 684n
 Ritter jr., P. H., 196n
 Robert, J., 522, 539-540
 Rödl, *Sturmbannführer*, 421
 Röell, J. C. C., 454n
 Roemenië, 3, 143, 944, 958, 963
 Roermond, 136, 260n
 Roessingh, W., 852n
 Roest, P., 202n
 Roethenië, 629-630
 Roland Holst, M., 371n
 Romein, J. M., 132
 Roncalli, A., 963n
 Rood, C., 733, 750, 789-790, 794, 798
 Rood-van der Kar, R., 639n
 Roodenburg, P., 502, 938, 967
 Rooms-Katholiek Episcopaat, 731n
 Rooms-Katholiek Werkliedenverbond, 458
 Roosevelt, F. D., 944, 963
 Rosé, A., 848
 Rosenboom, E., 800n
 Rosellen, A., 338n
 Rosen, A. von, 903
 Rosin, A., 965
 Ross-Regeur, S. J., 939-942, 945, 967, 968
 Rossum, A. van, 307
 Rost, N., 371
 Rost van Tonningen, M. M., 86n
 Rothkrans, J., 377, 410, 412, 416, 512, 540-541, 551n
 Rotterdam, 145n, 159, 180, 182n, 184-185, 228n, 231n, 260n, 329, 478, 601n; *Polizeigefängnis*, 227, 260, 928
 Rotterdamse Lloyd, 458
 Rousset, D., 545
Royal Air Force, 162, 587, 959
 Ruckerl, A., 865n
Rüstungsinspektion Niederlande, 693, 726
 Rutkowski, A., 865n
 Ruys, W., 185-188, 190
 Rij, C. van, 297, 378, 382-383, 385
 Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, 922, 934
 Rijkscommissariaat, 891. *Zie ook*: A. Seyss-Inquart;

REGISTER

- Beaufragte des Reichskommissars Dren-
te, Referent für soziale Fragen*, 725;
*Generalkommissariat für Verwaltung
und Justiz, Hauptabteilung Justiz*,
 338; *Staatsanwaltschaft*, 323, 325,
 330, 337-339
 Rijksdagbrand-proces, 26
 Rijksrecherchecentrale,
Sonderkommando Horak, 218n, 616
 Rijnland, 108n
 Rijnsburg, 582, 591
 Rijshouwer, J. H., 171n, 172n, 174n,
 177n, 178n, 626n

 Saboteurs, 43-44, 48
 Sachsenhausen, 15, 37, 76, 395, 399,
 473, 529n, 641;
 arbeid, 22, 93, 94, 107, 458;
Aussenkommandos, 80, 94, 106;
 'Bettenbau', 417;
 bordeel, 514;
 categorieën en groepen van gevan-
 genen, 19, 85-86, 165, 545, 551,
 560, 562-563, 574-575, 584, 652;
 diefstal en corruptie, 430-431, 500;
 executies en liquidaties, 31, 50-52, 65,
 354-355, 359, 551, 569n;
 gaskamer, 64-65, 396;
 geestelijk leven en ontspanning,
 533-534, 538;
 gevangenen-zelfbestuur, 510, 518-
 520;
Kommandos, 107, 529n;
 medische experimenten, 67, 68-71, 73;
 ontvluchtingen, 567-568;
 quarantaine, 436;
 statistische gegevens, 85-86, 88,
 104-105, 116-117, 489, 574-575,
 584, 652, 695;
 'Station Z', 52;
Strafkommando, 422-423;
 toezending pakketten, 497, 502-503,
 905, 937-938, 945-946;
 verzet, 566, 572-573;
 ziekte, 480
*Sachsenhausen - Dokumente, Aussagen,
Forschungsergebnisse und Erlebnisber-
ichte*, 68n, 74n, 86n, 88n

 Sagan, 54n
 Salomons, A., 801n
 Saloniki, 775
 Samuel, M., 851-852
 San Salvador, 706
 Sanders, P., 201
 Santegoeds, A., 643-644, 646-647, 650-
 651, 696n, 719, 721
 Santema, W., 229
 Sassen, E. M. J. A., 197
 Schäffer, W. J., 583n
 Schechowitz, 861
 Scheers, A. J., 542n
 Scheffler, W., 62n
 Schelven, Th. van, 186, 188, 206, 207,
 208-209
 Schelvis, J., 874n
 Schendel, A. S. M. van, 278, 308
 Schenkkan, M., 797n
 Schermerhorn, W., 192-193, 197, 209,
 211
 Scheveningen,
*Deutsches Untersuchungs- und Straf-
gefängnis*, 260, 262;
Kriegswehrmachtgefängnis, 260, 262,
 277;
Polizeigegefängnis, 223, 227, 232, 237,
 240, 243, 247, 252, 253, 256,
 261-276, 282, 284, 286-289, 291,
 292, 294, 297, 298, 300-308, 310n,
 311, 313-317, 367, 374, 572n, 574,
 591, 637, 651, 926, 928
 Schiedam, 221, 228n, 458
 Schildberg, 157
 Schimmelpenninck van der Oye, A.,
 185, 187, 190
 Schlegelberger, F., 30, 31-32
 Schlesinger, K., 729, 730, 732, 735-737,
 742, 743, 745, 752, 755, 764
 Schlier, 93, 110
 Schlitt, E., 31-32
 Schmelt, A., 791-793
 Schmidt, F., 38, 86n, 180, 185, 579,
 628, 629-630, 632
 Schmidt, H., 431n, 520n, 533-534
 Schmidt, L. W., 615-616, 654-655,
 658n
 Schmutzer, I. A. M., 903
 Schmutzer, J. I. J. M., 458

REGISTER

- Schoemaker, R. L. A., 352, 353
 Schöngarth, E., 220, 239, 338, 891
 Schol, J., 725, 727, 729, 730, 737
 Schols, J., 626
 Schoorl, 38, 77, 167, 579, 581-583, 589, 693, 695-696, 893
 Schoppinitz, 794, 795
 Schortinghuis, D., 257-259, 345, 356-358, 387, 388n
 Schouten, J., 349n, 691n
 Schouten, W., 270
 Schrage, W. B., 246
 Schreieder, J., 216, 238, 239, 244
 Schreuder, J., 515
 Schricke, J. J., 24n, 629, 636, 647-648
 Schrijver, E., 253n, 383
 Schumacher, F., 335
 Schumann, H., 851-852
Schutzhaft-regeling, 12-14, 19, 23, 36-38, 49, 90, 222-223, 224, 258, 380, 401
 Schwartz, M. A., 201n
Schwarze Korps, Das, 25
 Schwarzhuber, J., 803, 822
 Schweiger, J., 264, 268, 270, 271, 272n, 287, 651
Schweizerische Bankverein, 909n
 Schwientochlowitz, 861
 Schwier, W., 628-631, 633, 637
 Schijvenschuurder, L., 337n
 Sehn, J., 820n, 849
 Seibersdorf, 794, 795
 Sereny, G., 869
 Seur, J. G. T. la, 279
 Seyffardt, H. A., 911
 Seyss-Inquart, A., 2n, 86n, 329, 357, 630, 917;
 en executie gijzelaars, 185;
 en gratierecht, 323, 360;
 en 'Indische gijzelaars', 166, 168, 174-175, 180-182;
 en Jodenvervolgving, 638, 693, 700n, 704, 728;
 en 'Nacht-und-Nebel'-regeling, 43-44, 47-49, 892;
 en Nederlandse Rode Kruis, 911-912, 914;
 en vervolgving van verzet en illegaliteit, 220, 319, 322-324, 335-337, 339-341, 359, 692-694
 Siegburg, 380, 382-383, 384, 385n, 387, 388, 389n, 390, 392, 629, 636, 695n, 639
 Siegenbeek van Heukelom, A., 82n
 Sies, M., 232n
Silbertanne, 339n
 Simon, J., 252
Sippenhaft, 651
 Six, P. J., 312n
 Sjanghai, 957
 Sliedrecht, 650
 Slingenberg, B., 353
 Slotemaker, G., 953
 Slowakije, 2, 944, 958
 Smedts, M., 266
 Smits, A., 675-676, 928n
 Sneevliet, H., 330, 370
 Snellen van Vollenhoven, J., 857
 Snijders, J. H., 497-498, 588n
 Snijders, N., 375-376
 Sobibor, 1n, 8, 56-60, 63, 64, 396, 700-702, 707-709, 865-883, 960;
 opstand, 59, 408, 878-883;
 Westerbork-transporten, 555, 869, 873-877
 Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, 610
 Soep, A., 707, 780n
 Soep, H., 795n
 Soest, 650
 Soest (D.), 132
 Soest, A. van, 515
 Soesterberg, 376, 617n
 Sofia, 963n
 Sola, 814
 Sommelsdijk, 582
Sondergericht Essen, 49
 Sonnenburg, 387, 388
 Sorber, I. J., 457-458, 572n
 Sosnowitz, 791
 Sowjet-Unie, 3, 5, 6, 51, 56, 79, 93, 127, 143, 898, 963-964
Sozialistische Partei Deutschlands, 18
 Spanier, F., 744-745, 766
 Spanje, 83, 776, 900, 948, 962
Special Operations Executive, 959-960
 Speelman, W., 317, 349n
 Speer, A., 21-22, 89, 94, 99, 103, 112,

REGISTER

- 397, 488, 493, 792
 Speksnijder, K., 240
 Spertijd, 221n
 Spetter, I., 746-747, 820, 828-829
 Speyer, E., 432, 857, 858n
 Spier, H. J., 71n
 Spier, J., 774
 Spier, A. van, 797n
 Spitzen, D. G. W., 648
 Spoorwegstaking, 130, 150, 159, 161, 389n, 503, 772, 896, 971
 Spritzer, J., 837-839
 Spronck, J., 540n
 SS, I, 2-5, 10, 11;
Ahnenerbe, 5;
Allgemeine SS, 4, 11, 81, 382, 404;
Amt Lebensborn, 5;
Einsatzgruppen, 53, 56, 63;
'Einsatzstab Reinhard', 58-60, 865;
Frontarbeiter, 619, 630n;
Führungshauptamt, 4;
Hauptamt Persönlicher Stab Reichsführer-SS, 5, 67;
Hauptamt SS-Gericht, 5;
Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, 4;
Inspektion der Konzentrationslager, 4, 16, 52, 76-78, 91, 103n, 395, 397, 420, 468, 575;
Institut für wehrwissenschaftliche Zweckforschung der Waffen-SS und Polizei, 5, 67, 107;
Nationalpolitische Erziehungsanstalten, 5;
Personalthauptamt, 5;
Rasse- und Siedlungshauptamt, 4;
Schule-Avegoor, 586;
Sonderbeauftragter des Reichsführers-SS für fremdvölkische Arbeit in Oberschlesien/Organisation-Schmelt, 791-793, 855, 862, 954;
SS- und Polizeigerichte, 33, 222;
Totenkopfstandarten, 16, 78, 80, 403;
Verwaltungsamt, 22, 90-91;
Wachbataillon Nord-West, 586-587, 628, 641, 680, 694, 737-738, 757;
Waffen-SS, I, 4, 60, 68, 78, 81, 82, 99, 214, 404, 586, 618;
Hygiene-Institut der Waffen-SS, 107, 854;
Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt, 4, 22, 35, 38, 56, 59, 65, 79, 91, 98, 113, 397, 402, 431, 472, 575, 637, 641, 689, 774-775, 791, 827;
Amt D III, 67, 483;
Amtsgruppe D, 91, 403, 850;
SS-'ondernemingen', 21, 80, 89-96, 99, 104, 106, 113, 397;
Zentralinstitut für optimale Menschen- erfassung, 5
 St. Cyprien, 916, 917
 St. Michielsgestel, 'Beekvliet', 164, 176, 178, 181-211 *passim*, 226, 227, 279, 587, 663
 St. Michielsgestel, 'De Ruwenberg', 164, 178-179, 181, 182, 191-193, 195, 198, 201-202, 204, 206, 210, 226, 227, 587, 626, 663
 Staal, K. R. van, 502n, 938n
 Staatsuitgeverij, 126n
 Stalin, J., 553, 960
 Stangl, F., 865, 866
 Stanislaw, 124, 135, 137-147, 924
 Stargard, 158
 State Department, 944, 962, 964-965
 Stavast, P. J., 283n, 667
 Steege, K. R. ter, 604, 607-608, 611n, 612n, 614n, 615n
 Steen, S. C. van der, 625n
 Steiner, F., 617n, 664, 666, 822
 Stern, U., 876, 883
 Stettin, 17
 Steijns, M. J. E. M., 203n, 204n, 279, 281, 316, 674-676, 682
 Steyr, 108
 Steyr-Daimler-Puch AG., 108, 110n
 Stockholm, 925, 947, 948
 Stöver, J., 581, 589-590, 600, 602, 604n* 607, 608, 620
 Stoffels, E. J., 904
 Stok, B. van der, 54n-55n
 Stokvis, B., 216
 Stoppelman, M., 72, 787n
 Stoppendaal, H., 362
 Straat, E., 170n
 Straatsburg, 155
 Strafgesetzbuch, 24
 Stroethoff jr., F. A., 252n, 275-276, 305
 Stroom, G. P. van der, 391n

REGISTER

- 'Struma', De, 962n
 Strzelecki, A., 859n
 Studenten, 648, 649, 653, 695n
 Studentenverzet, 620
Studien zur Geschichte der Konzentrationslager, 73n, 112n
 Stülpnagel, H. von, 322
 Stufkens, N., 953
 Stuttgart, 154, 155
 Stutthof, 56, 63, 78-79, 93, 104-105, 116-118, 489, 490, 577, 695, 861, 864
 Stijkel, J. A., 243, 268, 308, 321, 361-362
 Stijkel-groep, 243, 253, 321, 361-362
 Sudetengebied, 10, 92
 Süsskind, R., 714, 717-718, 720
 Sijes, B. A., 77n, 250-251
 Sypkens, J., 637n
 Sypkens, W. H. S., 279, 281
 Syrië, 964
- Taalingen-Dols, L. M. I. L. van, 342
 Tanen, W., 26
 Teiwes, J. H., 252
 Telders, B. M., 522, 563n, 572-573, 670
 Telefunken, 672
Telegraaf, De, 610, 904
 Tellegen, A. O. H., 279, 281
 Tellegen, M. A., 312n
 Tempel, J. van den, 901, 957, 970
 Terdoodveroordeelden, reacties op doodvonnis, 353-355, 361-376
 Teunissen, A. J., 503n, 927, 940-941
 Theresienstadt, 698, 703-705, 708, 767-774, 897, 964n
 Thiel, J. A. van, 214
 Thierack, G. O., 27, 32-36, 40, 50, 75, 700
 Thoden van Velzen, H. H., 910-911, 916
 Tiel, 260n
 Tilburg, 175n, 329
 Tillard, P., 559
 Tillion, G., 425, 564
 Timmenga-Hiemstra, E., 658-659, 660, 896, 915, 917, 931, 932-934, 967
- Tito, J. Broz, 2
 Tittmoning, 124, 138, 140, 148, 150-151
 Tittmoning, *Internierungslager*, 706n, 775n
Toekomst, De, 247
Tötungsanstalten, 58, 97
 Tokio, 165
 Tombrock, R. M., 487-488
 Tongeren, J. J. van, 748, 950
 Tonnet, C., 136, 246
 Toornstra, K., 310-311, 565-566, 573
Topf und Söhne, firma, 61
 Torgau, 155
 Torgler, E., 26
 Tost, 226, 227, 581
 Touw, H. C., 237
 Tränke, 796
 Trapman, F. J., 157
 Trawniki, 876-877
 Treblinka, 56, 58-59, 61, 63, 64, 94, 408, 702, 865, 866, 867
 Treurniet, A., 522, 561, 563
 Tricht, A. G. van, 691n
 Trier, 154
 Triëst, 59
 Troelstra-beweging, 587
 Tromp, Th. P., 675
 Troostwijk, S. I., 955-956
 Troppau, 129
Trouw, 237n, 690-692
Trouw-groep, 339n, 350n, 866
 Trummler, H., 529n
 Tunderman, J. W., 71
 Tunesië, 776
 Turkije, 962n, 963n
 Tuyll van Serooskerken van Zuylen, F. C. C. van, 911
 Tuynenburg Muys, G., 383n, 384n, 614-615
 Twente, 51, 181
 Tijn-Cohn, G. van, 748, 783
- Udine, 59
 Ulft, 231
 Universiteit van Leiden, 182n
 Universiteit van Straatsburg, 72
 Utrecht, stad, 143, 229, 260, 648, 675, 927

REGISTER

- Utrecht,
*Deutsches Untersuchungs- und Straf-
 gefängnis*, 260;
Kriegswehrmachtgefängnis, 260, 276-
 279, 314, 317, 353-354, 355, 363,
 367, 372, 928-929
 Uijterschout, I. L., 138-139
- V-Männer*, 256, 258n, 274n, 312n
V-wapens, 3, 6, 80, 112, 398, 483, 569
 Valkenburg, R., 406n, 587n, 589n
 'Van Imhoff', De, 176n, 179n
 Vandermeersche, G., 356-358
 Vaticaan, 965
 Veefkind jr., J. B., 216n, 272n
 Veer, G. van der, 183, 284, 359, 503,
 603n
 Veenis, J., 624n
 Veldhoen, A., 570
 Veldhuyzen, W., 916, 917
 Veldmeijer, S., 139
 Velp, 542n
 Vels, W., 309
 Velsen, A. F. van, 529n, 830-831
 Venlo, 937
 Venray, noodgevangenis, 225n
 Vereiken, H., 637n
 Verenigde Staten van Amerika, 6, 130,
 141, 150, 159, 360, 898, 899, 944
 Vergonet, F., 255
 Verheijen, H., 603n
 Verklaring van Moskou, 960
 Verleun, J., 240-241, 254
 Verloop, D., 252
 Verordeningen,
 VO 12/40, 322;
 VO 52/40, 49, 322;
 VO 155/41, 334;
 VO 195/41, 43-44, 331;
 VO 56/42, 48;
 VO 71/42, 49;
 VO 72/42, 326;
 VO 75/42, 333;
 VO 1/43, 331, 336
 Verspyck, G. M., 503n, 913, 914, 934,
 952-953
 Versteegh, P., 352, 353
 Versteegen, L. F., 685-686
- Verwey, R. A., 911
 Verzet, 292n, 326-328, 329, 332, 340,
 610, 612; in bezet Europa, 2, 43, 143,
 145, 147; in illegaliteit, 212n, 217-
 219. *Zie*: Illegaliteit. *Zie ook*: Artsen-
 verzet; Engelandvaarders; Joden, hulp
 aan ondergedoken Joden; Kerkelijk
 Verzet; Kunstenaarsverzet; Medisch
 Contact; Nationaal Comité van
 Verzet; Pers, illegale; Pilotenhulp;
 Studentenverzet
 Vestdijk, S., 187, 190-191, 195, 196n,
 200
 Veterman, E. N., 256-257, 264, 265,
 279, 286
Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 10n,
 62n, 866n
 Vinkesteyn, G. F. M., 372-373
 Visser, J., 279
 Visser, L. E., 953, 955
 Visser, L. de, 547, 593, 599
 Visser 't Hooft, W. A., 691n, 953-956,
 957n
 Vittel, 706n, 775n, 783
 Vletter, A. de, 167n, 172n, 173n, 283,
 284n, 458n
 Vlucht, A. J. Th. van der, 904
 Voedsel-droppings, 900
 Voeten, A. J., 683n
 Voeten, B., 683n
 Vogelsang, Th., 10n
Volk en Vaderland, 177
Volksdeutsche Mittelstelle, 59
Volksschädling, 24
 Voorst tot Voorst, H. F. M. van, 123,
 130
 Voorst tot Voorst, J. J. G. van, 123, 130
 'Vorläufiges Verzeichnis der Konzentra-
 tionslager und deren Aussenkommandos',
 793n
 Vorrink, A., 573
 Vorrink, J. J., 303, 373n, 488, 503n,
 566, 573, 905, 938, 970
 Vos, L., 269, 421-422
 Vos van Steenwijk, J. W. J. de, 908-909,
 922, 945, 946n, 953, 972
 Vrba, R., 964
 Vrederechtspraak, 30n
 Vrencken, M., 160n

REGISTER

- Vries, A. de, 257, 311
 Vries, C. W. de, 329, 391n
 Vries, E. H. de, 158n
 Vries, J. de, 460
 Vries, N. de, 796n
 Vries, R. de, 740
 Vries, T. de, 200n
 Vrind, H. W., 191
Vrij Nederland, 690-691
Vrij Nederland-groep, 269, 271, 297, 348-351, 374, 389, 691n
Vrij Nederland, Londen, 692, 968
Vrije Katheder, De, 758
 Vrije Universiteit-Amsterdam, 235
 Vught, 175n, 616-617
 Vught-'*KL Herzogenbusch*', 38, 77, 79n, 222, 371, 489, 637-697 *passim*, 892-893
Aussenkommandos, 652, 653, 660, 663-666, 716; Deelen, 663-664; Gilze-Rijen, 664; 's-Hertogenbosch, 664, 675, 686; Leeuwarden, 664n, 678; Moerdijk, 664-666, 716, 718; Roosendaal, 665; Venlo, 664; Welschap, 664;
 bewaking, 587, 638-639;
 bordeel, 655;
Bunker, 290, 651;
 Bunkerdrama, 685-688, 690-692;
 categoricën en groepen van gevangenen, 220, 221, 545, 643, 646, 648-651;
 contact met de buitenwereld, 681-682;
 dagorde, 661-662;
 evacuatie september '44, 165, 573n, 574-575, 652, 663n;
 executies, 340, 651, 652, 653, 672, 690;
Frauenlager, 649-651, 654-657, 667, 685;
 geestelijk leven en ontspanning, 682-685;
Geisellager, 227, 650-652, 688n;
 gevangenen van vreemde nationaliteit, 649n;
 gijzelaars, 163, 165, 179, 182n, 226, 649-651, 653;
 Joden in *Schutzhaftlager*, 646-647, 662-663n, 664;
Judendurchgangslager, 38, 77, 94, 645n, 646, 649, 712-725 *passim*;
 angst voor deportatie, 720-725;
 Auschwitz-transporten, 702, 708, 713, 784, 826-827, 859-860, 888;
Diamantgruppe, 713, 719;
 Joodse kampeiding, 713-715;
 kindertransport, 717-719;
 ontvluchtelingen, 664-666;
 oprichting, 712;
 Philips-Kommando, 670-672, 688n, 713, 715, 716, 719;
 Philips-transport, 672, 702-703, 720, 786, 839, 840;
Rüstungsjuden, 646, 712;
 Sobu-groep, 670;
 sterkte, 646, 649, 652, 712-713;
 Westerbork-transporten, 716-720;
 kamphierarchie, 600, 601, 641-643, 676-680;
 kampstaf, 590, 639-641, 655-657, 689-690;
Kommandos, 661-662, 666-673;
Krankenbau, 673-676, 680, 682;
Luftwaffe-Kommando, 668, 716;
 ontvluchtelingen, 653, 664-665, 675-676;
 oprichting, 637-639;
 Philips-Kommando, 573n, 639n, 640, 660, 668-673, 679, 688n, 691;
Polizeihäftlinge, 650-651;
Polizeilager, 223, 227, 263, 338, 359, 650-651, 653;
Schutzhaftlager, 227, 643, 645, 648, 651-653;
Sippenhaft, 650;
SS-Aufseherinnen, 641, 655-656;
 statistische gegevens, 104-105, 115-118, 226-227, 647, 648-653;
 status en functie, 38, 77, 223, 637;
 sterfte, 104-105, 117-118, 643, 647, 652, 695;
 straffen, 657, 662, 665, 672-673, 676, 685;
Strafkommando, 657, 662-663n, 665, 672n;
Studentenlager, 649, 651;

REGISTER

- toezending pakketten, 495, 657-661, 918, 927, 928, 929, 930-934;
 transporten, 574-575, 616, 643, 652-653;
 verschil met andere kampen, 694-697;
 vrijlatingen, 653
- Waal, J. J. M. de, 940-941
 Waals, A. van der, 259n
 Waals, G. H. M. van der, 143, 146
Waarheid, De, 329, 369, 497, 594, 688n, 690-691
 Wageningen, 648
 Wagner, A., 42n, 387n
 Wagner, W., 26n
 Wahlestedt, A., 904
 Wakker, D. L. G., 271, 309
 Walda, D., 526n, 583n
 Wall Bake, A. V. van den, 144-146, 148
 Walré de Bordes, J. van, 907-908
 Walther, fa., 110
 Wamstecker, H., 674
 Wansink, P. A., 383n, 384n, 387n, 388n, 389-390
War Department, 965
War Refugee Board, 944, 957, 963, 965, 968, 970
 Warschau, 80n
 Warschau, concentratiekamp, 80n, 863
 Warschau, ghetto, 840, 855, 861-863
Wartheland, 1, 56, 95, 96n
 Wassenaar, 928
 Waterman, L., 796n
 Weber, E. P., 247n, 261, 305
Weekend - Picture Magazine, 849n
 Weerd, W. de, 620, 627
 Weert, 182n
 Wefers Bettink, H. W. B., 270
 Wegloop, P., 805n
Wehrkraffiziersetzung, 29, 33
Wehrmacht, Deutsche, 53, 78, 81, 163, 214, 791, 819;
Oberkommando der Wehrmacht, 49, 54, 131n, 180, 914;
Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden, Abt. Rechtsberatung, 333, 341, 891; *Zie ook*: F. C. Christiansen
- Wehrmachtauskunftsstelle*, 54, 118
 Weichsel, 814
 Weicke, *Wachtmeister*, 266, 270-271, 317, 651
 Weidner, J., 956
 Weimar, 110
 Weimar-republiek, 11-12, 23, 25
 Weinkauff, H., 23, 31, 34n
 Weinreb, F., 666n
 Weisenborn, G., 40n
 Weiss, M., 102-103
 Weizmann, Ch., 965-966
 Welsum, G. van, 284
 Wenen, 108, 110
 Weren, L. van, 860
 Werkman, J., 297
 Werkweigeraars, *Zie*: Arbeidsinzet
 Wermeskerken, H. van, 171n, 173n, 174n, 176, 177, 178, 626n
 Werner, P., 175n
 Westerbork, 38, 77, 587, 617, 725-767 *passim*;
 'alte Kampinsassen', 731;
 angst voor deportatie, 750-751;
Antragstelle, 752-756;
 Barneveld-groep, 704-705, 766;
 bewaking, 725, 727, 737-738;
 bombardement, 959;
 Calmeyer-gevallen, 731;
 'Contact-Commissie', 743, 755;
 deportatie-procedure, 751-757;
 Duitse joden, 743-746;
Fliegende Kolonne, 732-734, 741, 744;
 gemengd-gehuwden, 729, 731;
Gesperrten, 753;
 Joodse kampleiding, 729, 742-747, 755-758;
 katholiek-gedoopte Joden, 731n;
Kommandos, 741-742n;
Lagerkommandantur, 727-729, 735, 743, 753-756; *Zie ook*: E. Deppner; J. H. Dischner; A. K. Gemmecker;
 ontvluchtelingen, 738-740;
 Ordiedienst, 711, 741, 743, 744, 756-758;
 protestantse Joden, 731, 766
Stammliste, 741-742, 766;
 strafbarakken, 739, 755;

REGISTER

- strafgevallenen, 555, 699n, 739, 755;
transporten,
 Auschwitz-transporten, juli '42-
 febr. '43, 8, 700-701, 708, 767,
 784, 806-807, 809, 811-812, 821,
 823, 833-834, 837-838, 855, 858,
 859-860, 864;
 Auschwitz-transporten, aug. '43-
 sept. '44, 702, 708, 767, 784,
 806-807, 812, 833, 838, 839-840,
 852, 855, 858, 859, 860, 861, 862-
 863, 864;
 Bergen-Belsen-transporten, 705-
 708, 767, 776, 888;
 Kosel-transporten, 701, 703, 708,
 767, 789-802, 806, 811, 833,
 840, 861n, 888;
 Sobibor-transporten, maart '43-
 juli '43, 701-702, 708, 767, 784,
 873-877;
 Theresienstadt-transporten, 703-
 705, 708, 767, 770-771;
 Zigeuner-transport, 702, 840-842,
 888;
 vertegenwoordiging van Joodse
 Raad, 731, 738, 742-743, 755;
 zieken-transport van 8 febr. 1944,
 765-767
Westerkwartier, 650
Westerveld, J., 352
Westerweel, J., 290-291
Westland, 500n
Wetzler, A., 964
Wey, A. van der, 169n, 172
Wiardi Beckman, H. B., 291, 533, 601
Wicklein, H., 685-688
Wiener-Neustadt, 110
Wilde, H., 18n
Wilhelmina, Koningin, 176, 185, 429n,
 501, 974
Wilkens, J. T., 624-625
Willems, W. J. A., 160n
Wilna, 915
Wimmer, F., 47, 180, 221n, 337,
 693-694, 913, 936
Wind, E. de, 530, 806, 818-819, 821,
 828, 847, 858
Winkelman, A. E., 131n
Winkelman, H. G., 122, 129, 130-131
Wins, J., 875n
Winter-Levy, R. de, 787n
Winterhulp Nederland, 168
Wirth, C., 58, 865
Wirths, E., 804, 829, 841, 850, 852
Wistrand, T., 903
Wittlich, 392
Wölk, H. J., 232n, 239n
Woensdrecht, N. D., 925, 950, 967
Woerden, 30n
Wolder, J. L., 547
Wolf, J., 270
Wolff, B., 244
Wolff, S. de, 783
Wolter, W. J., 674-675, 686-687
World Jewish Congress, 965
World Zionist Organisation, 965
Würzburg, 378
Wulf, F., 517
Wuppertal, 320
Wijbenga, P., 255, 284
Wijckerheld Bisdorn, C. R. C., 323,
 324, 325, 330, 333, 341, 343
Wijk, J. H. van, 719
Wijnberg, S., 876, 883
Wijnen, N. W., 269, 301-302, 429-430,
 485-486, 512-513, 555, 561, 570-571,
 593n
Wijsmuller-Meyer, G., 748, 772, 897,
 900, 915-917, 950
Ijmuiden, 915
Young Men's Christian Association, 948
Ijzendraat, B., 239
Zaaijer, J., 339n
't Zandt, Groningen, 928n
Zeeland, 182n
Zeestraten, P. J. A., 599
Zeist, 603n, 927
Zenkeller, Z., 825, 830
Zentralauftragsstelle, 726
Zentralstelle für Jüdische Auswanderung,
 756, 757
Zeydner, W. A., 604n
Zigeuners, *Zie*: Auschwitz; Concen-
 tratiekampen; Westerbork

REGISTER

- Zipfel, F., 84n
 Zöpf, W., 699n, 704n, 754, 765-766,
 768
 Zuid-Afrika, 902, 903
 Zuid-Beyerland, 665
 Zuid-Limburg, 182n, 923n
 Zuid-Tirol, 5
 Zutfen, 260n, 541
Zwangsarbeitslager für Juden, 95, 107,
 108n, 672, 791-794, 797, 799, 876-
 877, 954
 Zwart, J., 572-573
 Zweden, 127, 159, 166, 174, 899, 904n,
 947-948, 962
 Zweibrücken, 380
 Zwitserland, 174, 903, 905, 924, 942,
 943, 944, 946, 968
 Zwitserse Weg, 691n, 692, 953-954,
 955, 956
 Zwolle, 612
 Zwolle,
 Huis van Bewaring, 928
Zyklon-B, 60, 65, 807-888, 811, 813,
 814, 866, 867